

पातञ्जलयोगदर्शन
उपर
जैनदृष्टिषु विवेचन
योगानुभवसुखसागरः

तथा
श्री हरिभद्रसूरिकृत
योगविशिका
(टीकानुवाद)

विवेचनकार
आचार्य श्रीरुद्रिसागरचरि

वि० १९९७
१५/१/७७

प्रत १०००

वी सं २४६७

२५१३—
 श्रीमः बुद्धिसा १०००
 जैन ज्ञानमणि
 रिशपुर (३ युग १०)

६

यागश्चित्तवृत्तिनिराध

—पा मू १-२

जप्याम भाषनाऽऽद्यान समता वृत्तिसंक्षय ।

माक्षेण याजनायोग एव श्रेष्ठा यथोत्तरम् ।

—योगविदु श्लो ३१

याग सत्रविपद्गुणवितान परशु गित ।

अमूलमवतर्ग्य च, कार्मण निर्घृतिधिय ॥ ५ ॥

—यो प्र १

— श्रीमद् हेमचन्द्राचार्यज

मुद्रा—

श्री ४ देवय ६ राम ७

आन ६ मि गीम प्रस

आयनगर.

યોગનિષ્ઠ જૈનાચાર્ય શ્રીમ
 બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

યોગનિષ્ઠ અધ્યાત્મજ્ઞાનદિવાકર શાસ્ત્ર-
 વિશારદ પરમ ગુરુદેવ શ્રીમદ્
 બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીના
 ચરણાવિદ્યા

સમર્પણ

- યોગનિષ્ઠ અધ્યાત્મના, જ્ઞાનદિવાકર ૬૫,
 બુદ્ધિસાગર એક ઠો, શાસ્ત્રવિશારદ ભૂપ ૧
- યોગશાસ્ત્ર અતુલનવલ્લભ, મુખસાગર મુખકાર,
 યોગ સૂત્રના મર્મનો, સ્પષ્ટ અર્થ નિર્માર ૨
- અપમતિ હુ તું કહી દેયે ધરી નિવેક,
 ત્રય ગુરુચરણે ધરી, પૂર્ણ કહી મુજ ટેક ૩
- ગુરુવર ચણે ત્રય આ, અર્પે ની ધરી પ્રેમ,
 બુદ્ધિસાગર શિષ્ય શુભ, આદે ગુરુની રહેમ ૪
- મગલ હો ભનિજનતણુ, મગલ શાસનદેવ,
 મગલ જિનવાણી સદા, મગલ જિનવગ સેવ ૫

આપનો ચરણસેવાસેવી
 બુદ્ધિસાગર

આ ગ્રંથમા મળેલી મહદની યાદી

- ૨૫-૦-૦ મગનલાલ દલીયદ પુધરા
 ૧૫-૦-૦ શા હાદ્દાભાઈ મગનલાલ
 ૧૫-૦-૦ બાઈ ડાહી ગવાડાવાળા તરફથી
 ૫-૦-૦ ડોસલભાઈ બહેચરદાસ પુધરા
 ૫-૦-૦ છવરાજ વરનારામ
 ૩૦૦-૦-૦ પેથાપુર સાગરગચ્છ શ્રી સ્વ તરફથી
 ૧૫-૦-૦ પ્રેમચંદ અવેચંદ રથાસણ
 ૫૧-૦-૦ લોટાલાલ કચરાભાઈ પેથાપુર
 ૧૦-૦-૦ ગવાડા જીન સ્વ તરફથી
 ૪૦-૦-૦ દાલિદાસ ગુલાબચંદ ગવાડા
 ૧૦૦-૦-૦ અમદાવાદ આબલી પોળના નેમસાગરજીના
 ઉપાશ્રય તરફથી
 ૨૫-૦-૦ મૂળજીભાઈ જગજીવનભાઈ મુળઈ
 ૬૧૫૦ પુસ્તક વેચાણના
 ૧૦૦-૦-૦ ગામ સાલડી શા દેવચંદ જોસિગભાઈ બાઈ
 પુરીના દીક્ષા પ્રસંગના
 ૫૦-૦-૦ / છવરાજ વીરચંદ પ્રાતિજ

હૃદય-ભાવના પ્રકાશ

શુમે યથાશક્તિ યતનીયમ્ ।

ઉપરોક્ત મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીના મુવાકયને લક્ષ્મી લઈ, યોગસૂત્ર જેવા કઠિન વિષય પર સ્વાશક્તિ, જૈન દૃષ્ટિએ મનન કરી યોગાનુભવ મુખસાગર જ્ઞાને વિવેચન કરવા પ્રેરાયો છું શ્રીમદ્ મહોપાધ્યાય, યથોપવિજયજીએ પાતળલ યોગસૂત્રના સત્તાવીશ સૂત્રો પર જૈન મતાનુસારી ટીકા રચી છે તદનુસારે તે શૈલીને અનુસરી બાકી રહેલા તમામ સૂત્રો પર સ્વતંત્ર રીતે જૈન દૃષ્ટિએ “યોગાનુભવ-મુખસાગર” વિવેચન લખી વિદ્વાનોની સન્મુખ રજૂ કરું છું આ અથમા પૂર્વોચાર્યો તેમજ મહર્ષિ હરિ ભદ્રસૂરિજી, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચ દ્રાચાર્યજી, ગુરુ દેવશ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી આદિ રચિત ઘણા અધ્યાનો આધાર લીધો છે આ અથમા જે કાંઈ અહણુ કરવા યોગ્ય હોય તે અહણુ કરી મુમુક્ષુ આત્માઓ પરમા-નંદ પ્રાપ્ત કરે યોગના અનુભવીઓ યોગ્ય નવીન

અનુભવ જણાવશે તો તેને બીજી આવૃત્તિમાં યોગ્ય
સ્થાન આપવામાં આવશે

આ ગ્રંથ માટે ૧૪૪૪ અથવા રચયિતા મહર્ષિ
હરિભદ્રસૂરિજીએ રચેલ યોગવિશિકા ગ્રંથ, જેના ઉપર
વાચકવર્ગ યશોવિજયજીએ ગીતા રચી તેના આધારે
ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે

આ ગ્રંથ ગુણાનુરાગ ગૃંથિની આત્મહિત માટે
તખાએવો પરંતુ કેટલાક મહાનુભાવો તરફથી છપા
વવાનો આગ્રહ થતા છપાવવામાં આવ્યો છે

તેના પ્રેરક કાળજીપૂર્વક તપાસવા માટે તથા
બીજી વિવિધ રીતે મને પોતાના અમૂલ્ય સમયનો
ભોગ આપી મદદ કરવા માટે કવિવર વિદ્વાન મુનિ
રાજ હેમંદ્રેશ્વર તથા પડિતજી બાર્ણશંકરભાઈ
એ ઉદારતાવે મદદ આપવા બદલ તેમનો અત્યંત
આભારી છું

તા ૧૭-૮-૪૧
પ્રાતિજ (ગુજરાત)
૧૯૮૭, ગ્રાવણી પૂર્ણિમા

}

મહિમાગર

જેનાચાર્ય શ્રીમદ્ જહિસાગરસૂરીયરજ મહારાજ

પ્રસ્તાવના

ભૂતકાલમા જે સ્વાધીન ભારત સતોપથી પરિવૃત્ત
 અને ઉત્તમવલ કીર્તિરૂપ ચારિત્રનો એક આદર્શભૂત નમુનો
 હતો, એટલું જ નહિ પણ તે રમણીય પ્રકૃતિનું એ
 કીડાગૃહ હોઈ ધન, ધાન્ય, પશુ વગેરે જીવનોપયોગી
 સર્વ સાધનોથી સપ્ત હોવાના કારણે મહાનુભાવ મહર્ષિ
 પેતજલિ, કણાદ, ગોતમ, વાલ્મીકી, વ્યાસ વિ તથા
 પ્રાત રમરણીય મહાન્ તાર્કિક સિદ્ધસેન દિવાકર, મહર્ષિ
 હરિભદ્રસૂરિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજી, ન્યાયવિશારદ
 ન્યાયોચાર્ય મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી, મહાન્ યોગીરાજ
 શ્રી આનંદધનજી, યોગવિદ્યાકુશલ ચિદાનંદજી, તથા
 યોગનિષ્ઠ શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્ય શ્રી, બુદ્ધિસાગરસૂરી
 શ્રીજી વગેરે આદર્શભૂત અનેક વિદ્વતશિરોમણિ આચાર્યો,
 મહાયુરધોને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હતો યાશ્ચિત્ય પડિતોએ
 પણ મૂઠતકઠે તેના યશોગાન ગાયા છે—

“World's oradle, oradle of human race, Cradle of humanity”

જગતનો, માનવજાતનો અને મનુષ્યત્વનો એ જનક
હો, તે જ ભારત કાળખજે કે સ્વવાસનાઓની અતિથિ
બનેલી સ્વાર્થપરાયણતા અને મોહવશતાના કારણે ઉત્તરે
તર અનેક વિદ્યુતિરૂપ જની વાસનાઓનું વિલાસભુવન
જની પરાધીનતાની પરાકાષ્ઠાને સેવતો, બહુલતાએ વિપ
રીત ભાવને પામ્યો હોવાથી શ્રાન્તરૂપે તદ્વાસનાઓ
હાલમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યુતિ ઉપ સંસ્કૃતિના પ્રભુદાસ સ્વગૌરવ
શુભાવી રહી છે વળી ભારતીય જનો પોતાની પૂર્વોન્નતિ આર્થ
સંસ્કૃતિના ગૌરવનું આશ્રુ સ્મરણ પણ જોઈ વિદ્યુતિ ઉપ
વેશ્યાના પ્રભુદાસ પ્રકૃતિ સપ્તારીને સહાને માટે દેશવટે
જેવા ઉદુક્ત થયા છે

‘If slavery is not wrong, nothing is wrong’

જે દક્ષિ પ્રમાણે શુભોમી-દાસ્ય કે જે પાપરૂપ છે
સેને જ પોતાનું ધ્યેય માની લેવાથી અગવતી વિદ્યા પણ
મા વિદ્યા યા વિમુક્તયે એ સ્વરૂપને ત્યાગી “સા વિદ્યા યા
મમુક્તયે મમ્મતિ” એવા વિપરીત રૂપને પામી અવિદ્યા
ભાવને શરૂ છે

આ પરિસ્થિતિમાં પ્રાય અગ્રેજ કેળવણી લેનારોએને
દગ્ધોદર પી પૂતિ માટે કે વિશિષ્ટ મોહની આત્મ અગ્રેજ
કેવવણીનું પ્રાધાન્ય અનિવાર્ય જાણતું હોઈ શુદ્ધિમાન ઘણા
માણસો અને વિદ્યાર્થીઓ ઘણો સમય સેને હસ્તગત કરવા
તેની નેવામાં જ અવતીત કરે છે, એટલે, તેઓના અનેક
વર્ષના સતત પ્રયાસથી સાધ્ય સંસ્કૃત-જિજ્ઞાસા સેવાનો

અવકાશ પુરતો ન મળતો હોય છાત્રસેવકોની અત્યથ્પતાના કારણે સર્જીત ભાષાની ઉત્કૃષ્ટ શૈલીથી લખાયેલા આય' સર્જિતના દાર્શનિક વિચારો ઉત્તરોત્તર મૃત્યુક્ષણની નિકટ જઈ રહ્યા છે ત્યા આધ્યાત્મિક સર્જિતનું સ્વપ્ન પણ દુર્લભ થાય તેમા શુ આશ્ચર્ય ? હજી પણ આય' સર્જિતપ્રિય વિદ્વાનો અને સાક્ષરો તેમજ ધાર્મિક આચાર્યો, મુનિવરો તરફથી યોગ્ય ઉપાયો યોજવામા ન આવે તો કદાચ “કંઈક હવું” ! એ સ્થિતિમા પણ રહેશે કે કેમ ? એ સંદેહ છે વિવિધતા એ જનસમાજનો મૂલ મત્ર છે એ વિવિધતા મહાપુરુષોએ ઢોરેલી હાલને અનુસરનારી હોવી જોઈએ.

એક જ સર્જિતનો વિકાસ થાય એવી દત્તિકાસ-વિધાતાની ઈચ્છા નથી આય' સર્જિતમા જૈન દિદોસોદી- (તત્ત્વજ્ઞાન)ની દૃષ્ટિએ વિવિધતામા એકતા સ્થાપિત કરી એમા જ નસર્ગિક આનંદ સમાયેલો છે, તેવું આધ્યાત્મિક પુરુષો નિ સંદેહભાવે સમજે છે જેને જોડાગી માહાત્માય થયો હોય તેને ઉપરનું તત્ત્વ સમજાતું નથી, અને તેટલા માટે જ તે એકનયવાદી (દર્શનકાર) થોતાના તત્ત્વનું સાર્વભોમપણું સ્થાપિત કરવાને બહાર પડે છે આવા પ્રચારકો હંમેશા નિ આર્થી જ હોય છે એવું નથી હોતું

સૌમ્ય અને સાત્ત્વિક તત્ત્વો જે ધર્મમા મુખ્ય હોય છે તે ધર્મ લોકોને ગાતિ અર્પે છે, પણ લોકો તેને પૂરતા પ્રમાણમા અહણ કરી શકતા નથી, અર્થાત્ પાળી શકતા નથી જૈન દર્શનનો આયો સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત પર રચાયેલો

છે પ્રમાણિક અનેક દૃષ્ટિઓના એકત્ર મિલનને સ્વાદ્વાદ કહે છે સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંતનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે કોઈ પણ સંમજદાર બ્યક્તિ કોઈ વસ્તુના વિષયમા સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય કરતી વખતે પોતાની પ્રમાણિક માન્યતાને બળગી રહે, એટલું જ નહિ પણ તે જે વસ્તુ વિષયમા સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય કરતી વખતે બીજાઓ પી પ્રમાણિક માન્યતાઓનો સવિનય આદર, દરે વસ્તુતઃ સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાંત લૂંટકની ઉદારતા, દૃષ્ટિ પી રિશ મના, પ્રમાણિક મનસેદની નિઃસાક્ષા અને વસ્તુની દ્વિવિધરૂપતાના ખ્યાલ પર સ્થિર છે સ્વાદ્વાદનું મગલમય દર્શન ચોગ્ગ નિઃસાક્ષ્યો માટે સુલભ વાય અને વળી ચોગ અને જો દર્શનના મિલનની દૃષ્ટિથી ગગા યમુનાના સંગમસ્થાનરૂપ છે જેમા મતસેદરૂપ પાણીનો વલુંભેદ હોના છતાં બન્નેની એકરસતા અધિકે જણાય છે

માણસજાતમા જે તરવો પ્રગતિની અપેક્ષાએ માવૂમ પડ છે. (૧) જગમ સ્થાવર તરવોવાળો સ્થાયી રહેનાર, પોતાની જાન પૂરતો વિચાર કરનાર, સ્વરક્ષક-વૃત્તિવાળો પુરાણ-લોકિક કથાવાર્તાનો અભિલાષી અને જડ શાન્તિનો ઉપાસકે હોય છે (૨) જગમ તરવોવાળો અચળ, ચેતન્યવત, અનેક સાહિત્ય ગ્રંથોને સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી વાંચી, મનન કરી, આત્મ તરવની ચોષ કરનાર, વિદેશગમન કરનાર, સાહસિક, પુરુષાયતુ સાહસ એકનાર અને પ્રવૃત્તિમા નિવૃત્તિરૂપ શાન્તિનો સાચો ઉપાસક હોય છે

આ સંસારમા અનાદિ કાળથી ઇન્ધરબક્તિ અને

કોટ્ટમિત્રે મોહ્યો એ વચ્ચે પરાપૂર્વથી યુદ્ધ ચાલતું આવ્યું છે તેમા 'ધર્મ' એ માનવહૃદયની અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારની વૃત્તિ છે' તેને બાદ કરીએ તો પછી કશું જ રહેતું નથી અને તે વૃત્તિ મનુષ્યના આખા જીવનમા વ્યાપી રહેલી છે જુદા પ્રધાન તાર્કિક લોકો ધર્મવૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, પ્રેમાળ ભક્તિપ્રધાન લોકો ધર્મવૃત્તિને ઉપાસનાનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન કલારસિક લોકો પૂજા-અર્ચનદ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, સામાન્ય જનસમુદાય કથા-કીર્તનદ્વારા ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનો આસ્વાદ લે છે ધર્માચરણનું અત્યંત અને ઉચ્ચ ફળ હોય છે પણ તે સિદ્ધાંત બધાના ધ્યાનમા આવી શકે ન હોવાથી પુરાણો અસ્ત્રોત્રાદ્વારા ધર્મતત્ત્વનું બાહ્યરૂપ (બાહ્ય સ્વરૂપ) બતાવવું પડે છે, કારણ કે દુનિયાનો ઘણો જનસમુદાય અંધ પ્રાણુવાળો હોવાથી ધર્મ તત્ત્વો, ગમે તેટલા ઉચ્ચ આદર્શમાળા હોય તો તે અત્યંત માટે સમાજની ભૂમિકા સુધી બંધ હોઈ શકે નહીં-ચંચળાની અપેક્ષા રાખે છે. મહાન સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી તીર્થંકરોને ભવિષ્યનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ હોવાથી સાધ્ય એક હોવા છતાં સાધનો અનેક પ્રકારના બતાવ્યા છે માણસને હેરાન કરી પામર બનાવનાર અસંખ્ય-શત્રુઓ જગતમા વિદ્યમાન છે આ પૈકીના અતરંગ શત્રુઓ સામે જીતનારની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ છે જેનામા સમય, પાળવાની હિંમત, ધીરજ, અકમળતા અને મોક્ષપ્રાપ્તિની તમજા-સ્વતંત્રતાની અભિલાષા હોય છે તેવા પુરો.

જ ગાળવાન છે-ગીર છે એમ કહી શકાય અને આવા પુરૂષો માટે યોજના પ્રયોજાસ ઉપયોગી છે, જેને અને જેને-તર વિદ્યાર્થીએ અને અથ રચ્યા છે દરેકમાં ઠઈ ને કઈ નવીન દિશાઓ ન દોર્ય છે

કલિકાલના જી હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ યોગ વિષય માં અપોલોજી માહિત્ય અધ્યાત્મોપનિષદદ્વારા પ્રગટ કરેલ છે તેનું સર્વન ઠરી આચાર્યજી કરનાર સાધકને નિષ્પક્ષપાત દિલ્લો કહેવું પડે છે કે જગતવિખ્યાત ગર્વ કશીનોમા “યોગી”ની વ્યાપ તા સિદ્ધ કરી વિગ્રવધર્મનો ઝડો ફરકાવનાર આ એક અદ્વિતીય પુરુષ થઈ ગયા યોગ વિષયક અલોભુ ખારીક અવલોકન કરનાર વ્યક્તિને આદ્ય વિષયો અને અનુભવ શત્રુઓનો સેફ નાણવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવાથી, આવી જિજ્ઞાસા પોષવા માટે સ્વકર્મ યોગનું પ્રયત્ન કરવાનો વિવેક મુજે છે ત્યાં સુધી આવી વિવેકદિલ્લો સતત ઉપયોગ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી યોગની સાધના સાધક કરી શકે આવે સાધક ધીમે ધીમે સતત અભ્યાસથી અપ્રમત થઈ આદ્ય વિષયોની હયાતી છતાં આત્માભિમુખ થવાથી અર્થાત્ આત્મોપયોગમા સ્થિર રહેવાની કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈ શકે છે જેમ જેમ આત્મવિચારમા ઉપયોગની ધારા સતત વહેવરાવી શકે, તેવી સ્થિતિને સાધક પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે ઉપશમમેદીની ઉમેદવારીનો અધિકારી બને છે આવી સ્થિતિએ પહોંચવા સાધકને અનાસક્ત કર્મયોગની સિદ્ધિ અનુદાન થવાની

જીવનમુક્તે દયાની શાન્તિનો આનંદ અનુભવતો, સયમમા
 જીવનયાત્રા પૂર્ણ કરે છે. આ યોગની સાધના માટે પાતજલ
 યોગદશનમા આઠ અંગ બતાવ્યા છે, કે જેમાના પાચનો (યમ,
 નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ને પ્રત્યાહાર) હઠયોગમા સમાવેશ
 કરેલ છે. આવો હઠયોગ શારીરિક તદુરસ્તી માટે ઠેકઠાક
 અથો ઉપયોગી છે, પણ હઠયોગની વિદ્યાઓમા જોખમ ધણું
 છે, તે લૌકિક કહેવતથી સંમત થઈ છે. 'દેખાદેખી સાધે-
 યોગ પટે પિડને વાધે રોગ' ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ
 એ ત્રણ યોગનો રાજયોગમા સમાવેશ થાય છે. યોગની સાધના
 માટે ઈશ્વરના અનુશ્રવણની અપેક્ષા રાખવાનું મહર્ષિ પત્તજલિ
 જણાવે છે, યોગમા તે પુષ્ટાવબન રૂપ છે પણ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ
 વાચક વિચારે તો, લૌકિક કિંવદતીથી સમજી શકાય કે,
 'આપ મુવા વિના રવગે ન જવાય' 'એક મરણીઓ
 સોને બારે' ઇત્યાદિ વહેવાર સ્વાશ્રયી પુરુષાર્થનો સૂચક
 અનુભવાય છે, ત્યારે મોક્ષ મેળવવારૂપ મહાન પુરુષાર્થમા
 જીવનની મહદંશ કૃપાની અપેક્ષા જે સાધક રાખે તે પરાશ્રયી
 બનવાથી સંપૂર્ણ દહનાવાલા પુરુષાર્થથી સિદ્ધ થતી યોગની
 સાધના શી રીતે કરી શકે? ચૈ. રાજલોક અર્થોત્
 દ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળમા કર્મનો પ્રચાક, નિગતર
 ચાકુ છે, ત્યારે જગનમા રહેનાર પ્રાણી આ પ્રચાકની
 અસરથી શી રીતે બચી શકે? અનાસક્ત યોગીને તેની
 અસર ન થાય સયમી, ત્યાગીને અનાસક્ત યોગની લાય-
 કાત વધુ મળવે છે. શાન્ત, વિવેકી, સમયજ્ઞ અપ્રમત્ત
 મુનિને અધ્યવસાયની તરતમના પ્રમાણે યોગની શ્રેણી

જાણવા । છે-વી છે એમ કહી શકાય અને આવા પુરૂષો માટે યોગના ૫ યોગો ઉપયોગી છે તૈન અને તૈને-તર તિહાને એ અનેક ગ્રંથ મળ્યા છે હરેકમા ઈર્ષ ને કંઈ નવીન દિશામૂલ્ય દેાય છે

ઈન્દ્રિયભૂત ૧૧ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ યોગ વિષ-યમા મયોત્કૃષ્ટ આદિત્ય અધ્યાત્મોપનિષદદ્વારા પ્રગટ કરેલ છે તેણે અન્ન ઈરી આગરણુ ઈનાર સાધકને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ ૧૫૦૦ પદે ૭૬ જગતવિખ્યાત મર્મ ૬૪૦૦ માં “યોગ”ની વ્યાપ તા મિદ્ધ ઈરી વિપ્રવધર્મનો ઝડો ફેરડા વનાર આ એક બીજીય પુરુષ થઈ ગયા યોગ વિષયક ગ્રંથોત્તુ ખારીક અવલોકન કરનાર વ્યક્તિને બાહ્ય વિષયો અને અજ્ઞાન શત્રુઓનો એક બાધવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવાથી, આવી જિજ્ઞાસા પોષવા માટે સ્વકર્મ યોગત્તુ પ્રયત્નરણ કરવાનો વિવેક મુજે છે જ્યાં મુખી આવી વિવેકદૃષ્ટિનો સતત ઉપયોગ ચાલુ રહે ત્યાં મુખી યોગની સાધના સાવક કરી શકે આવે માધક ધીમે ધીમે સતત અભ્યાસથી અપ્રમત્ત થઈ બાહ્ય વિષયોની હયાતી છતાં આત્માભિમુખ થવાથી અર્થાત્ આત્મોપયોગમા સ્થિર રહેવાની કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈ શકે છે જેમ જેમ આત્મવિચારમા ઉપયોગની ધારા સતત વહેવરાવી ગઈ, તેવી સ્થિતિને સાધક પ્રાપ્ત થાય ત્યાર તે ઉપશમદેહીની ઉમેદવારીનો અધિકારી બને છે આવી સ્થિતિએ પહોંચી સાધકને અનાનકાત/કર્મયોગની સિદ્ધિ અનુદૂળ થવાની

હવન-મુકા દયાની શાન્તિનો આનંદ અનુભવતો, સયમમા
 હવનયાના પૂર્ણ કરે છે આ યોગની સાધના માટે પાતજીવ
 યોગદશ નર્મ આઠ જગ બતાવ્યા છે, કે જેમાના પાચનો (ધમ,
 નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ને પ્રત્યાહાર) હઠયોગમા સમાવેશ
 કરેલ છે આવો હઠયોગ શાગીરિક તદુરસ્તી માટે ઠેટલાક
 અથો ઉપયોગી છે, પણ હઠયોગની વિદ્યાઓમા ભોખમ ઘણું
 છે, તે લૌકિક કહેવતથી સંમળાય છે ‘દેખાદેખી સાધે-
 યોગ’ પટે પિકને વાધે રોગ ’ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ
 એ ત્રણ યોગનો રાજયોગમા સમાવેશ થાય છે યોગની સાધના
 માટે ઈશ્વરના અનુશ્ચિની અપેક્ષા રાખવાનું મહર્ષિ પતજ્ઞિ
 જણાવે છે, યોગમા તે પુષ્ટાવગન રૂપ છે પણ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ
 વાયક વિચારે તો, લૌકિક કિંવદતીથી સમજી શકાય કે,
 ‘આપ મુખા વિના સ્વર્ગે ન જવાય’ ‘એક મરણીઓ
 મોને ભારે’ ઇત્યાદિ વહેવાર સ્વાશ્રયી પુરુષાર્થનો સૂચક
 અનુભવાય છે, ત્યારે મોક્ષ મેળવવારૂપ મહાન પુરુષાર્થમા
 બીજાની મદદ યા કૃપાની અપેક્ષા જે સાધક રાખે તે પરાશ્રયી
 બનવાથી સંપૂર્ણ દહનાવાલા પુરુષાર્થથી સિદ્ધ થતી યોગની
 સાધના શી રીતે કરી શકે? ઔદ રાજલોક અર્થાત્
 સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળમા કર્મનો પ્રવાહ નિરતર
 ચાલુ છે ત્યારે જગનમા રહેનાર પ્રાણી આ પ્રવાહની
 અસરથી શી રીતે બચી શકે? અનાસક્ત યોગીને તેની
 અમર ન ધાય સયમી, ત્યાગીને અનાસક્ત યોગની લાય-
 કાત વધુ સંભવે છે શાન્ત, વિવેકી, સમયજ્ઞ અપ્રમત્ત
 મુનિને અધ્યવસાયની તરતમના પ્રમાણે, યોગની ઐશી

સુલભ છે. અર્થાત્ નિરપૂર્ણ અનાસક્તા સાધકે સુનિષ્ણાને
યોગ્ય છે અને તે જ સમયની પુરા અડગપણે વહી આવ-
શ્યક ક્રિયાઓના યોગ દ્વારા, આત્મપ્રદેશોને કર્મરજથી
અતિરેત અમુક્ષણી રહે છે.

તેન કર્શનગા ધમવ્યાધાર, સ્વભાવોન્મુખ વૃત્તિયા
ચેતનાભિમુખ ડિયા, સમિતિ શુષ્ણસ્વરૂપને “યોગ” કહેલ
હે સાધકની પસંદગી માટે છે. માર્ગ મુખ્યપણે સર્વજ્ઞ
પ્રભુને ળતાવ્યા છે (૧) સર્વવિરતિ જોટલે (મમારની વૃદ્ધિ
કરનાર વિષયોની વૃત્તિનો મન, વચન, કાયાના યોગદ્વારા
સર્વથા ત્યાગની પ્રતિના કરનાર ત્યાગી) સાધુ (૨)
દેશવિરતિ જોટલે સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર વિષયોની વૃત્તિનો
મન, વચન અને કાયાના યોગદ્વારા કાઈક અશે ત્યાગની
પ્રતિજ્ઞા મંદળ કરી છે તેવા શુદ્ધસ્થાશ્રમી આ ળતે જાતના
સાધકોનું અતિમ ધ્યેય મોક્ષ છે, અધ્યવસાયોની નિર્મ
ળતા પર યોગસિદ્ધિનો મુખ્ય આધાર છે મોહનો સર્વથા
દાત્ર ખારમી શુભરથાનકે થાય છે જોલે આઠમા શુભ-
સ્થાનકથી ખારમા શુભરથાનક સુધીની સાધકની અવસ્થાનો
સંપ્રજ્ઞાત યોગમા સમાવેશ થાય છે “સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શન-
ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગાઃ” તત્ત્વાર્થ-૧-૧ । જે સૂત્ર યોગની સાફ
વ્યતા ળતાવે છે યથાર્થ આત્મજ્ઞાન આત્મદર્શનન ઉપયોગ ।
માંસિયરતા, લીનતા રૂપ ચારિત્રથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે
પાત જલ યોગદર્શનમા “યોગશ્રિત્તર્કત્તિનિરાય” પા. ૧-૨

આ સૂત્રગતલક્ષણ સૂત્ર છે, એમ ન્યાયવિચારક ન્યાયા-
ચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યયોવિજયજી જણાવે છે અને
મહર્ષિ પતંજલિએ ઉપરના સૂત્ર પ્રમાણે સમગ્ર યોગ
દર્શનમાં કરેલો યોગના અર્થને “ વિષ્ટિચિત્તવૃત્તિનિરોધો
યોગઃ ” સૂત્રથી પૂર્ણ કરી સૂત્રગતલક્ષણ સુસંગતથી સિદ્ધ
કરી બતાવે છે. ખાતજલ યોગદર્શનમાં ઘણા સ્થળે નૈન
પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો. એવામાં આવે છે કે જે
શબ્દો અન્યદર્શનના અન્યોમાં મળતા નથી, તેથી તેમની
મહાનુભાવતા ને શુભ્દ્રાહકતાનો ખ્યાલ સહજ આવે છે.
બીજા સ્થળે દર્શનો કરતાં ખાતજલ યોગદર્શનનો મેગ
નૈન દર્શન જેટલો રીતે સામ્યતા ધરાવવાથી અન્ય દર્શનના
વિદ્વાનો મહર્ષિ પતંજલિનું સ્થાન અપેક્ષિત દૃષ્ટિની વિશા
ળતાના અંગે પ્રથમ પદ્ધતિનું ગણે છે. યોગના પર્યાયવાચી
શબ્દો હરેક દર્શનકાંડોએ ઘણા અશે અપનાવ્યા છે.
યોગશાસ્ત્રના રચયિતા મહર્ષિ હરિભદ્રમૂર્તિજીની વિચાર
સરણીની, ઉત્તમતા નીચેના અંગેથી સ્પષ્ટ થાય છે,
યોગનિહ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ચોડશક, યોગશતક આદિ
અંગે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસુરવિરચિત પ્રમિદ્ધ છે. તેમણે યોગ-
માર્ગમાં એક એવી નવિન દિશા બતાવી છે કે નૈન યોગ
સાહિત્યમાં જ નહિ પણ આયોજીય સંપૂર્ણ યોગ
વિષયક સાહિત્યમાં એક નવી જ વસ્તુ છે. આધ્યા-
ત્મિક વિકાસના કમનુ યોગની દૃષ્ટિથી આઆયશ્રીએ
વર્ણન કરેલું છે. આવી ભાવની શૈલી કોઈ પણ

યો વિવિધક સાહિત્યમા હંચુ મુખી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવુ અમારી બહુમાં નથી યોગબિદુમા આત્મવિકાસની શરૂઆતનો પ્રત્યક્ષ દર્શક છે “ત્યારથી” “માત્રમાના” ઉપર મોહનો પ્રભાવ ઘટાડાનો આરભ થાય ■ ત્યારથી આધ્યાત્મિક વિકાસની શરૂઆત વાય છે “મા” વિકાસની શરૂઆતનો “પૂર્વવર્તી” સમય આધ્યાત્મિક વિકાસ રહિત હોય છે તરી તે સમયને અચરમપુર્ણવ પરાવર્તનના નામથી “જોળપ”મા આવે છે, અને ઉત્તરવર્તી સમય એટલે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમ સહિત હોય છે તેથી તે સમય અચરમ પુર્ણવપરાવર્તીના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે એ જાને વચ્ચે સિન્ધુ અને ગિન્ડુ જેટલો તફાવત છે

તે આત્માનો સસારપ્રવાહ, અચરમ, પુર્ણવપરાવર્ત પરિમાત્મ જેમ રહે છે તેને જોઈ પરિભાષામા અપુનર્બંધક અને શાશ્વત પરિભાષામા નિવૃત્તિઅધિકારપ્રકૃતિ કહે છે

આ સ્થિતિમા આત્મા ઉપર મોહનુ દબાણ જોણુ થાય છે અને આત્માનો અતરંગ ઉપયોગ વિકસવાથી મોહ ઉપર આત્માનુ દબાણ શરૂ થાય છે આ આધ્યાત્મિક વિકાસનુ બીજારોપણ છે અર્થાત્ યોગમાર્ગનો આરભ વાય છે, અને જેના પરિણામે આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમા સરલતા, નમ્રતા, ઉદારતા, પરાપકારપરાયણતા આદિ સદાચાર વાસ્તવિક સ્વરૂપમા જણાય છે, અને આ વિકાસોન્મુખ આત્માનો બાહ્ય પરિચય સમન્વિત છે જે આ આરભથી લઈને યોગની પરાકાષ્ઠા સુધીના આધ્યાત્મિક

વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવવાને માટે પાંચ ભૂમિકામા તેની વહેચણી કરી દરેક ભૂમિકાના લક્ષણ સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે વળી બોધદર્શન તથા યોગદર્શનની પરિભાષાનો મેળ કેવો છે તે પણ બતાવ્યું છે બિન્ન બિન્ન દર્શન સમત એકરૂપતાનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે

“અધ્યાત્મમાવનાર્યાન, સમતાવૃત્તિર્મક્ષય” ।

મોક્ષણ યોજનાદ્ વોત-વપ મેષ્ટો વયોત્તરમ્ ॥ ’

(૧) અધ્યાત્મ (૨) ભાવના (૩) ધ્યાન (૪) સમતા (૫) વૃત્તિસક્ષય એ યોગમાર્ગની પાંચ ભૂમિકાઓ છે તેમાંની પહેલી ચારને ભગવાન પતંજલિ મહર્ષિએ સમ્પ્રજાતયોગમા ગણી છે અને અંતિમ ભૂમિકાની ગણતરી અસમ્પ્રજાતયોગમા કરી છે

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમા યોગની આઠ ભૂમિકા બતાવી છે ભગવાન પતંજલિ મહર્ષિએ યોગદર્શનમા યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગાંગો બતાવ્યા છે મહર્ષિ હરિભદ્ર-સૂત્રિએ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓ (૧) મિત્રા (૨) તારા (૩) બલ્લા (૪) દીપ્તા તે યોગની પ્રારંભિક અવસ્થાઓ રૂપ હોવાથી અને તેમા અવિદ્યાનો અંશ રહેતો હોવાથી તે સ્થિતિને અવેદસવેદ પદ કહ્યું છે આગળની ચાર દૃષ્ટિઓ (૫) સ્થિરા (૬) કાન્વા (૭) પ્રભા (૮) પરા કે જેઓમાં અવિદ્યાનો અંશ નથી તેવી સ્થિતિને વેદસવેદપદ કહ્યું ૭ વળી પાંછગી ચાર દૃષ્ટિઓની (૧) ઈચ્છાયોગ (૨) શાસ્ત્ર-

યોગ (૩) 'સામાર્થ્ય'યોગ જોની પ્રજ્ઞ ભૂમિકાઓમા વહેચણી કરવામા આવી છે

યોગવિશિકામા યોગના અધિકારી ત્યાગીઓને જ માન્યા છે. અર્થોત્ત ત્યાગભાવના જે મનુષ્યની પ્રબળ હોય તેને જ યોગનો અધિકારી ગણેલો છે. વળી યોગને યોગ વિશિકામા પાંચે આવશ્યક ક્રિયાઓની ભૂમિકાઓમા વહેચેલ છે તે (૧) સ્થાન (૨) શબ્દ (૩) 'અર્થ' (૪) સાલભન (૫) 'નિરાકરણ નામત્રી' પ્રસિદ્ધ છે આ પાંચ ભૂમિકા પૈકીની પહેલી બે ભૂમિકાનો સમાવેશ કર્મયોગમા કરેલો છે અને પાંચલી ત્રણ ભૂમિકાનો સમાવેશ જ્ઞાનયોગમા કરેલો છે. પ્રત્યેક ભૂમિકામા ઈન્દ્રિય, સ્થિતિ અને સિદ્ધિરૂપથી આધ્યાત્મિક વિકાસના તરતમભાવનુ પ્રદર્શન કરાવેલ છે, અને દરેક ભૂમિકાના લક્ષણ સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે. એ રીતે ઉપર કહેલ પાંચ ભૂમિકા અને તેની અતર્ગત સ્થિતિઓના બિન બિન પ્રકાર કરતા (સખ્યામા) એ શી ભેદ થાય છે આ લક્ષ્ય પૂર્વક વિચારવાથી દરેક સાધકને માલુમ પડશે કે હું આત્મવિકાસની નિસરણીના ઉપર જણાવ્યા પૈકીના કયા પગથિયે છું ? યોગવિશિકા એ મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિશ્રી ? તૃતી, મૂળ પ્રાકૃતમા છે, પ્રમાણ અને વિષય તેના જ્ઞાન ઉપરથી મમણ શકાય છે વીસ ગાથાઓમા યોગ સ્વભાવી લખાયેલ આ એક નાનો છતાં સુંદર ગ્રંથ છે. ગ્રંથકર્તાએ બિનબિન વિગત ઉપર વીસ વીસ ગાથાઓ વિશિકાઓમા લખેલી છે, તે મૂળ રૂપે પ્રગટ થયેલી જોવામા આવે છે. તે સર્વ વિશિકાઓમા

યોગવિશિક્ષા સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે તે સત્તરમી વિશિક્ષા છે, આમા યોગનો વિષય આજેજેલ છે આ ગ્રંથ ઉપર ટીકા શ્રીમાન્ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજીએ રચી છે જે આત્માનંદ સભા તરફથી પરિત શ્રી ગુખલાલજી સંપાદિત પ્રગટ થયેલ છે, તે વાચવાથી ને વિચારવાથી ટીકાકારની બહુશ્રુતગામિની શુદ્ધિ અને અનેક શાસ્ત્રદોહનનો પરિચય થઈ શકશે

આ ગ્રંથ પ્રમાણમા બહુ જ નાનો હોવા છતાં વિષયની ખીલવણી ટીકાથી ઉત્તમ બની છે રૂપી અડધી ધ્યાનનુ વણુંન દુકાણમા થણુ સારી રીતે કરેલુ જોવામા આવેલ છે

ન્યાય, તર્ક, યોગ આદિ તત્ત્વજ્ઞાનના કઠિન વિષયોની સંકેતના-રચના સસ્કૃત, અર્ધભાગધી અને પ્રાકૃત ભાષામા કરવામા આવતી હતી તે ભાષાઓનુ ગૌરવ અતિશ્રેષ્ઠ હોય છે, બીજી ભાષાઓમા એ સર્વ કઠિન વિષયો સાગોપાગ ઉતારી ગડતા નથી સસ્કૃત આદિમા લખાયેલ ગ્રંથોની પરિભાષા વિદ્વાનોને સમજવામા જરા માત્ર અડચણ પડતી નથી મહાન તાર્કિક મહાવાદિસૂરિ, મિદ્ધસેનદિવાકર, મહર્ષિ હરિ-શદ્રસૂરિજી કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચ દ્રાચાર્ય વગેરે ઉપદેશક ગમે તે ભાષામા તદનુસાર સુરુપદ લખી શકયા છે તેમની વિઠંત્રા અજોડ હતી તેથી જ તેમની અનેક જૈન જૈનેતર વિદ્વાનોએ ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરી છે ખાસ જૈનોનો દષ્ટિવાદ સાહિત્ય ગ્રંથ સસ્કૃતમા હતો ત્યારે આજનો અર્ધભાગધી અને પ્રાકૃતમાં છે આજનો જમાનામા અઘ શિક્ષણ પામેલા-ઓને માતૃભાષાના ભાષાન્તરો આપવામા આવે તો શ્રેષ્ઠ

તત્ત્વજ્ઞાન તરફ રુચિધારણ કરી તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવા
 પ્રેરાય અને પરમ તત્ત્વના લોકતા બને વિદ્વાનોએ પોતાના
 નાસ્તિક્યને વિદ્વદ્ભોગ્ય અને સર્વ સાધારણ જન ભોગ્ય
 બનાવવા બહુ બહુ રીતે પ્રયત્ન સેવેલા છે અને પ્રકારના
 તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ લાભ મેળવે તે હેતુથી દરેક પ્રકારના થયોની
 રચના કરી વાડમયની અપૂર્વ મેવા કરી છે જિનેશ્વર દેવના
 સર્વશ્રેષ્ઠ અનુબૂત તત્ત્વોને વિવિધ ભાષામા સમજાવીને,
 શામનપ્રિય બનાવવા અર્થે આચાર્યપુગવોએ જે પ્રયત્ન
 કરેલો છે તે આવકારદાયક અને ધન્યવાદને પાત્ર છે
 તદનુસાર જે જમાનામા જે જે ભાષા પ્રિય હોય તે ભાષામા
 તેના અનુવાદો આપવા તે તે પૂર્વ મહાપુરુષોની સાચી
 સેવા છે તેથી દેશના પુરાતન દાર્શનિક વિષયોના અથો
 માતૃભાષામા જ પઠનપાઠન યોગ્ય રચાય અને તે વિષયોને
 જાણનારા પડિતો આર્થ સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરવા તરફ
 કટિબદ્ધ થાય વળી મૂળ અથો જેની મૌલિકતા છે તે
 તરફની શ્રદ્ધા કાયમ રાખી તદનુસારે પાઠશાળાઓમા
 અને વિદ્યાર્થીઓમા કામ કરનાર શિક્ષકવર્ગ પશુ આવા
 માતૃભાષાના અથોનું અધ્યયન શરૂ કરે તો માતૃભાષા પુષ્ટ
 થવા ઉપરાંત, હ્રુસ્તપ્રાય દાર્શનિક શાસ્ત્રો અને આર્થ સંસ્કૃતિ
 પુન નવજીવન ધારણ કરે અને વધુ એકાદ ચિરસ્મરણીય અને
 તેથી જ યોગનિષ્ઠ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિ-
 સાગરસૂરીશ્વરજીના શિષ્યરત્ન શાન્તમૂર્તિ આચાર્ય દક્ષિ
 સાગરસૂરિજીએ પાતજલ યોગદર્શનને ખૂબ વાની મનન

કરીને જૈન દૃષ્ટિએ શ્રી 'યોગાનુભવમુખસાગર' અને યોગ-
વિશિકા ઉપર ટીકાને આધારે વિવેચન કરેલ છે

આમા અન્ય દર્શનના યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની
તુલના પણ તે તે સ્થળે યથામતિ કરેલી જોવામા આવે
છે, તેમજ જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતોનું પણ યોગની દૃષ્ટિએ
યથાશક્તિ નિરૂપણ કરાયું છે. વળી જૈન દર્શનમાં મુખ્ય
ગણાતી ઈર્મ શ્રીલસુક્ષ્મનો આધાર યોગની પ્રક્રિયાને જ્યા
જ્યા અંશેજોસતો માલુમ પડે ત્યા ત્યા તેવો ઉલ્લેખ કરેલ છે
અથવા અતમા પરિશિષ્ટ તથા દાર્શનિક પારિભાષિક શબ્દો
નું લીસ્ટ આપવા કંઈક પ્રયાસ કરેલ, છતાં મધવિન્નારના
બધથી આપેલ નથી. બીજી આવૃત્તિમા પ્રયત્ન થશે

આસ્તિક, નાસ્તિક સોઠાઈ દાર્શનિકો યોગશાસ્ત્રની
વિચારસરણીને ચોકાઘણા અંશે ઉપયુક્ત ગણતા હોઈ આ
શાસ્ત્ર માટે જૈન દાર્શનિક શૈલીએ શુભર ભાષામા પ્રથમ
પ્રયત્ન કરેલ છે અનુવાદ કરનાર સુજિતના પ્રયાસને
આવકાર આપવો ઘટે

‘સ્વતંત્ર પુદ્ધિના વિચારકોને નવીન પ્રેરણા મળે એવી
જૈનપ્રક્રિયા યોગ સંબધમા’ કેવી છે તે બતાવવાનો
આચાર્યશ્રીએ ઠીક ઠીક પ્રયાત્ન કર્યો છે મૃદ્ધસ્થાત્રમી
જનોને જીવનવિકાસમાં મદદગાર થાય, તેઓ પરાધીન
વૃત્તિ તણ સ્વાથયી બને, ક્ષણે ક્ષણે ચતા આત્માના ભાવ-
મરણથી સાવધ થઈ, મન, વચન અને કાયાના યોગથી
આત્મઉપયોગમા કુતલમ્બવૃત્તિશીલ રહી શકે, અને વ્યક્તિ

વિકાસ મમાજને જરૂર લાગતાથી નીવડે, જોરા હેતુથી આ
 ‘યોગાનુભવમુખસાગર’ ગ્રંથ આચાર્યશ્રીએ વિવેચન સાથે
 ગુજગતી ભાષામાં લખી બહાર પાડવાનું સાહસ [ખેડ્યું
 છે તે ખાખરે પ્રશસનીય છે કોઈપણ યોગના પ્રખર
 અભ્યાસીને તેનું દિનોમોકી પ્રમાણે યોગના વિવેચનમાં
 પોતાનો અનુભવ જલાવવા માટે આ ગ્રંથ મહાન ઉપ-
 યોગી પદ્ય - કે નેમ છે ‘અવિ જીવ કરૂં શાસનરમી’ આ
 ભાવનાને ચોખનાર સચમીવર્ગ પોતાના વિશ્વધર્મનો
 પરિચય જુઠા જુઠા આગમોમાંથી મેળવેલા તત્ત્વજ્ઞાનના
 અનુભવદ્વારા યોગવિષયક સાહિત્યમાં વધુ પ્રકાશ પાડી
 સમાજ પ્રત્યેની ફરજ જાહેર કરવા દૃષ્ટા કરશે ‘‘યોગાર્થિના
 કુત્ત’ પ્રતિષ્ઠય’’ સાથે નયમીજ દુશગ યોગી જની શકે,
 વિશ્વપ્રેમની માધના યોગી સાધી શકે તત્ત્વજ્ઞાનના સમુદ્ર-
 મથનમાં ડુબકી મારનાર યોગીને જગતનો કયો પદાધિ ભય
 ઉત્પન્ન કરી શકે? યોગીની મસ્તીનું માપ દેવજ્ઞાની શિવાય
 અન્ય કોણુ જાણી શકે? આનંદધનજી યોગી હતા, ચિદા-
 નંદજી પણ યોગી હતા એકનો આઠ ગ્રંથના રચયિતા શ્રીમદ્
 જુહિસાગરસૂરીશ્વરજી આધ્યાત્મજ્ઞાનદિવાકર યોગનિષ્ઠ તરીકે
 સુપ્રસિદ્ધ જ છે આવા મહાપુરુષોનું દર્શન રમરજી પુ વ-
 શાળી જીવોને જ થાય યોગી પુરુષોને જોળખવાની શક્તિ પણ
 કોઈ વિરલા પુરુષોને જ હોય છે તેવી આ જગતમાં યોગી
 પુરુષોની હયાતી છતાં પરાધીનતા, હરિદ્રતા, શીરતા અને સ્વ દો-
 નની નાગચૂડમાંથી ઘણો માનવજાતિ આ જીવી શકે નથી,

તેથી યોગના પુસ્તકોની નિરતર આવશ્યકતા રહે છે. આ અથના પ્રકેશ કાગળપૂર્વક મુનિમહારાજ શ્રી હિમેન્દ્રસાગરજીએ તથા પડિત બાઈચ કરભાઈએ મુધાર્યા છે તેમજ યોગ્ય મુધારણા અનેક સ્થળે કરી છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. દરેક વાચક યોગદ્વારા નિદ્ધિ મેળવે અને પરપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે એવી શુભ ભાવના સાથે આ પ્રસ્તાવનારૂપ ચત્કિચિત્ત નિવેદન કરું છે.

કોઈપણ ભાષામાં લખાયેલો અથ તે ભાષાના બધા જાણકારોને માત્ર વાચવાથી જ સમજાવે. જોઈએ એવો નિયમ નથી, કારણકે અક્ષરપર્યાલોચનથી જો અર્થોન્વય બ્રોધ થતો હોય તો પછી જગતને શિક્ષણ ક્રમની અપેક્ષા રહે જ નહિ. વળી પ્રતિષ્ઠા અર્થને અનુકૂળ પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યરચના ન હોય તો તે અર્થ શિથિલ થાય તે સ્વાભાવિક છે, માટે વાચવાથી અર્થ ન સમજી શકે તેવા જિજ્ઞાસુઓએ યોગ્ય અધ્યાપક પાસે પદ્ધતિસર અધ્યયન કરવું આવશ્યક છે. ઓ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

પ્રાતિજ્ઞ(એ પી. રત્ન) }
(મુજરાત) }
તા. ૨૬-૭-૪૧

લે.

યોગાનિનાથી

ડા. માનવલાલ નાગરદાસ શાહ

शुद्धि पत्र

पृ०	श्री०	अशुद्धि	शुद्धि
१	१४	भक्षभाग	भक्षभाक्ष
१२	८	अभावप्रत्ययाऽऽवृत्त्य मानावृत्तिर्निद्रा	अभावप्रत्ययाऽऽवृत्त्यना वृत्तिर्निद्रा
१७	११	क्षय	क्षय
२२	८	सीवमयेगानामासन -	अधिमात्रोपायाना सीवमयामासन
२६	६	कदापिऽपि	कदाऽपि
२६	११	नित्योद्भटिन	नित्योद्भटित
२७	१	पूर्वेषामपि	स यव पूर्वेषामपि
२६	२	तिथिः	तिथि
३१	१३	व्यन्तराऽपाया	व्यन्तराया भाषण
३४	१३	मन्त्री	मैत्री
३४	१३	पुण्याऽपुण्य	पुण्याऽपुण्य

પૃષ્ઠ	લીંબી	અનુદિ	શુદ્ધિ
૮૫	૪	મુખ	મુખ
૩૬	૪	વરુણા	વરુણા
૩૬	૧૯	ચતુર્થા	ચતુર્થા
૩૬	૧૯	પુસામ્	પુસામ્
૩૭	૬	વારુણ્ય	વારુણ્ય
૩૭	૧૨	માપ્યસ્વાનિ	માપ્યસ્વાનિ
૮૭	૧૪	મકિતિત	મકિતિતઃ
૩૭	૧૬	વારુણ્ય	વારુણ્ય
૩૭	૧૬	નિ મવ	નિ શદ્ધ
૮૭	૧૬	શુરુ	શુરુ
૩૭	૧૭	માપ્યસ્થ	માપ્યસ્થ
૩૭	૧૮	તૃટિતામપિ	તૃટિતામપિ
૩૮	૫	હીડી	હીડી
૩૮	૧૩	ઉ	તે
૩૮	૧૫	અમતપ્રમત	અમતઅપ્રમત
૩૮	૧૮	સ પ્રમત	સ પ્રમત
૪૧	૪	અવસ્થક	અવસ્થક
૪૨	૧૧	ત્રીપેદ્રિ	ત્રીપેદ્રિ
૪૨	૨૧	મનુષ્યણા	મનુષ્યણા
૪૩	૪	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ
૪૩	૧૨	આકાસમા	આકાસમા
૪૪	૭	ચાવ	ચાવ
૪૪	૧૦	ગધ	ગધ
૪૪	૧૧	દ્યુ	દ્યુ
૪૪	૧૨	હીમર ગાય	હીમર

૫૭	લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૪૪	૧૫	મદ્રિમ	છદ્રિમ
૪૪	૧૬	સુભાષ	મુભાષ
૪૫	૩	સપ્રગાત	સપ્રગાત
૪૫	૬	અસપ્રગાત	અમપ્રગાત
૪૫	૯	સુચ	ચુચ
૪૫	૧૧	ઉયોતિષ્મતિ	ઉયોતિષ્મતી
૪૫	૧૩	ઉપસર્ગ	ઉપસર્ગ
૪૫	૧૫	વત્તિ	વૃત્તિ
૪૫	૨૦	દ્રેષ	દ્રેષ
૪૬	૩	સમુદ્ભૂત	સમુદ્ભૂત
૪૬	૪	ક્ષયાપેક્ષ	ક્ષયાપેક્ષ
૪૬	૪	સાક્ષાત્વાત્યાદિ	સાક્ષાત્વાતિય
૪૬	૮	દર્શનનાવરણીય	દર્શનાવરણીય
૪૬	૧૦	પયર્થીય	પયર્થીય
૪૬	૧૯	પદસાચુ	પદસાચુ
૪૭	૧	કિલ્લ	કિલ્લ
૪૭	૨	સ્વરૂપર્થ	આત્મસ્વરૂપર્થ
૪૭	૧૨	નિદ્રાસ્વપ્નને	નિદ્રાસ્વપ્નને
૪૭	૨૨	દ્રેષને	દ્રેષને
૪૮	૬	દોષ	દ્રેષ્ય
૪૮	૧૫	મહત્વાતો	મહત્વાતો
૪૮	૨૦	સુદમ	સુદમ
૪૯	૯	ગ્રહીતૃ	ગ્રહીતૃ
૫૦	૧	ચિકલ્પૈ	ચિકલ્પૈ
૫૦	૧૪	નિર્માસ	નિર્મામા

૫૬	૧	અહિ	શુદ્ધિ	૧
૫૭	૨૭	મુતતથા	મુતતથા	
૫૧	૮	દધિ	દધિ	
૫૧	૧૮	પતયૈવ	પતયૈવ	
૫૨	૧૮	સુદમ	સુદમ	
૫૨	૧૭	સ્થુલ	સ્થુલ	
૫૪	૧૫	પ્રજા	પ્રજા	
૫૬	૧૪	નિરોદ્ધા	નિરોધા	
૫૭	૧૦	પયમ્મિ	પયમ્મિ	
૬૪	૭	વિપાક	વિપાક	
૬૪	૨	ઉપ્પાધુદ્ધિ	ઉપ્પાધુદ્ધિ	
૬૪	૪	અયુક્તબુદ્ધિ	અયુક્તબુદ્ધિ	
૬૪	૧૦	વિપ્રપર	વિપ્રપર	
૬૪	૧૨	રેકારમતથ	રેકારમતેવાસ્મિત	
૬૪	૧૩	દ્વૈકચકિત	દ્વૈકચકિત	
૬૬	૧૯	ચ્છલયન્તિ	ચ્છલયન્તિ	
૬૬	૨૧	જ્ઞાતુદ્ધ	જ્ઞાતુદ્ધ	
૭૧	૧૬	મૂલે	મૂલે	
૭૩	૧૪	દસાજાવરણ	દસાજાવરણ	
૭૬	૧૫	થપ્યતે	થપ્યતે	
૭૬	૧૫	કર્મના	કર્મના	
૭૮	૨	ત્યજ્યતેડ્વિત્યે	ત્યજ્યતે	
૮૦	૩	કર્મ	કર્મ	
૮૧	૧૬	હેતુના	હેતુના	
૮૨	૩	અને	અનેક	
૮૨	૪	આયુ	આયુ	

પૃષ્ઠ	લીખી	અનુદિ	શુદ્ધિ
૮૨	૮	મત્તચતે	મુત્તચતે
૮૨	૧૨	ગોલુકર્મને	ગોલુકર્મને
૮૨	૧૬	મૃતેત્ષા	મૃતમ્વા—
૮૩	૧૦	વિસુદ્ધિદિલ્લા	વિસુદ્ધિદિલ્લા
૮૪	૧૩	મિત્ર	મિત્ર
૮૩	૧૩	મોહનીયન	મોહનીયન
૮૪	૪	મિથ્યત્વ	મિથ્યાત્વ
૮૪	૬	મોહનીય	મોહનીય
૮૪	૭	ભો	નો
૮૪	૯	તે	મે
૮૪	૧૨	પરોપરમિ	પરાપરમ્મિ
૮૪	૧૩	ઉચ્ચદળા	ઉચ્ચદૃળા
૮૪	૧૮	મુલ	મુલ
૮૬	૭	કાલા	પજા
૮૬	૮	ગાભ્યાસાન	ગાભ્યાસન
૮૬	૧૩	સુલભ	સુલભ
૮૮	૬	દેવ	દેવ
૮૮	૧૩	વર્તી છે,	વર્તી છે
૮૮	૧૬	દેવાઓ છે	દેવાઓ છે
૮૯	૧	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૮૯	૧૬	કાપી હોય	જે કર્મ કાપી હોય
૮૯	૨૨	હોય	હે
૯૦	૧	અમલ્લખ	અમલ્લખા
૯૦	૨૧	મયોગદેયદેતુ	મયોગોદેયદેતુ
૪૦	૨૨	દેવ	દેવ

श्रुति	दीर्घ	अङ्गुलि	श्रुति
८२	४	मोगापवर्गाय	मोगापवर्गाम
८३	२०	विनिश्चर	विनिश्चर
८४	११	यते	यते
८५	३	५२	६५२
८५	५	सणध छ	सणध नथी
८६	१	छिन्न	छिन्न
८६	४	सपाय	समपाय
८६	११	प्रागभावश्च	प्रागभावश्च
८६	१३	प्रागभाव	प्रागभाव
८६	२३	प्रत्यनुपदय	प्रत्यनुपदय
८८	१७	पराधीन	पराधीन
८८	२०	दृश्यस्य	दृश्यस्य
८८	३	आत्म	आत्मा
८८	१०	साधारणत्वात्	साधारणत्वात्
८८	२०	३५	३५
१०२	१४	यत्रि	यत्रि
१०४	६	मत्तथा	तस्य मत्तथा
१०४	२२	समाधि	समाधि
१०५	२१	दीप्तिराधिवेकक्याते	दीप्तिराधिवेकक्याते
१०६	६	वाच्यावाच्य	वाच्यावाच्यौ
१०७	२	ऽष्टावद्गनि	ऽष्टावद्गनि
१०७	१३	विन्तु	विन्तु
१०८	६	द्विंसा	द्विंसा
१०८	१४	नापराध्युमलं	नापराध्युमलं
१०८	२०	छिन्न	छिन्न

पृष्ठ	श्री	अध्याय	शुद्धि
११०	७	मृग्यलोकानि	मृग्यलीशानि
११२	२	तेषा	ह्नेषा
११२	२	दुरतो	दुरतो
११२	२	पवर्तते	प्रवर्तते
११२	१२	परिमद	परिमद्व्याम
११३	५	गामिनी	गामिनी ।
११३	१५	चिह्नत्रा	चिह्नत्रा
११४	३	अतभाव	अनर्भाव
११५	५	पद्मधी	पद्मध
११६	११	तने	तेने
११६	२३	तेषु	तेने
११७	११	अनुमते	अल्लुप्रते
११८	४	वषायेषु	वषायेषु
११८	४	विशा	विशा
११८	४	तिरव्या	तिरव्याम्
११८	५	लभ्यता	लभ्येत
११८	१६	अण्डयाण	भावण्ययाण
११८	१८	सम्भाना	सम्भाना
११८	१४	द्विषिपरिभ्रा	द्विषिपरिभाष्ट
११८	१७	प्राप्तिपात	प्राप्तिपात
११८	१८	पुलो	पूलो
१२०	१४	स्वयु	स्वयु
१२३	१	भूवन	भुवन
१२३	१	समुदेवि	समुदेवि
१२३	१	सप्तमार्गमि	सप्तमार्गमि

પૃષ્ઠ	લીંબી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૧૨૩	૨	સેહયધ	સતુયંધ
૧૨૩	૪	બૂવનની	બુવનની
૧૨૩	૧૭	પરિમાન	પરિમાણ
૧૨૫	૧	સામાદ્રમિદ	સામાદ્રમિદ
૧૨૬	૪	સર્પ	સર્પ
૧૨૭	૪	મતિ	મિતિ
૧૨૭	૧૦	ચોથો	ચોથુ
૧૨૭	૨૨	પ્રણિધામાનિયમા	પ્રણિધામાનિ નિયમા
૧૩૦	૩	જોળા	જોળા
૧૩૦	૩	ચેરણ	ચરમણ
૧૩૧	૨૨	ચમ્પત	પમ્પત
૧૩૨	૬	ચેરણ	ચેરમણ
૧૪૭	૧૫	પરિસરવો	પરિસર સરવો
૧૪૮	૫	પાયચ્છિત	પાયચ્છિત
૧૪૮	૧૪	પ્રમદ	પ્રમદ
૧૫૨	૧૫	બધ્યાવુ હુ	બધ્યાવે છે
૧૫૩	૩	ચામોડમિ	ચામોડમિ
૧૫૫	૭	ચત્રોપવિશ્વ	ચત્રોપવિશ્વ
૧૫૭	૩	દેવ	દેવ
૧૫૭	૪	દેવ	દેવ
૧૫૭	૧૭	ચ બાવતો	ચ બાવતો
૧૫૮	૭	ઈડા	ઈડા
૧૫૮	૧૧	સ્વર	સ્વર
૧૫૯	૧૧	સૃષ્ટિદશ	સૃષ્ટિદેશ
૧૫૯	૨૧	છોડા	છોડા

५७६	६११	अशुद्धि	शुद्धि
१५६	२२	त्याजे	त्याजे
१६६	१४	कुमानाद्	कुमानाद्
१६७	१४	नेत्र	नेत्रे
१६८	६	बद्धरधे	बद्धरधे
१७०	७	स्थैय	स्थैर्य
१७५	५	व्युत्थान	व्युत्थान
१७७	१४	चोच्छ्रान्ति	चोच्छ्रान्तानि
१७७	१५	कृत	कृत
१७८	१२	ना प्राप्नोति	नाप्नोति
१७८	१५	चित्त	चित्तस्य
१८१	१६	तीर्थिके	तीर्थिकै-
१८८	७	निष्ठुरवत्त्व	निष्ठुरत्वं
२०२	२	प्रतिप्राप्ति	प्रतिपाति
२०४	१६	समाधि	सामाधि
२१२	१३	सद्यैकाग्रतयो	सद्यैकाग्रतयो
२१६	१३	धर्मनुपानी	धर्मानुपाती
२१७	६	मेवेक	मेवेक
२२४	३	खवेन	रथायेव
२४५	४	प्रतिम	प्रातिम
२४८	१४	बह्वपुर	बह्वपुर
२४०	११	नाशया	नाशया
२४२	१७	प्राणविज्ञये	प्राणस्यविज्ञये
२५१	१६	मास्मप्नोति	माप्नोति
"	"	षट्पद	षट्पद
२५५	१६	राभे।	हे। राभे।

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૨૫૬	૧૬	સ્વાગ્યુ	સ્વાયુ
૨૫૮	૧૭	સ્વદોષે	સ્વદોષેજ
૨૫૯	૧૧	યદાદત્ત પશુ	યદાદત્તપશુ
૨૬૩	૧૪	અધર્મ	અધર્મ
૨૬૯	૪	અતિ	અતિ
૨૭૦	૫	પૂતિ	પૂતિ
૨૭૫	૨	જામોષધિ	જામોષધિ
૨૭૬	૯	પટે	પટે
૨૮૦	૧	માતા	અપરમાતા
૨૯૩	૧૮	શુદ્ધોપમ	શુદ્ધોપયોમ
૨૯૩	૧૯	નિજાડડમ્મનિ	નિજાડડમ્મનિ
૩૦૧	૧૪	શુદ્ધયત	શુદ્ધિયત
૩૦૧	૧૪	પશુ	પશુ
૩૦૩	૧	સવે ન	સવેદન
૩૦૪	૯	અતન્ન	અતન્ન
૩૦૫	૮	પટે	પટે
૩૦૭	૧૭	કમ	કમ
૩૦૯	૨	તે	પુ
૩૨૬	૧૪	હેમેન્	હેમેન્

ચોગવિંશિકા

પત્ર	લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૪	૮	વિનિષ્કોમ	વિનિષ્કોમ
૫	૪	આવસ્થ	આવસ્થ
૬	૧૬	આપ્રમત	આપ્રમત

१५४	वीथी-अशुद्धि	शुद्धि
७	५ मिताहारा	मिताहारा
१८	१७ तत्त्वप्रतिष्ठी	तत्त्वप्रतिष्ठी
१८	११ तथैवेतद्	तथैवेतद्
२८	२ अक्ष	अक्ष
२८	४ राक्षस	राक्षस
४४	१४ अवयवपञ्च	अवयवपञ्च
४७	७ अक्ष	अक्ष
५२	७ आशानीओने	आशानीओने
५४	१८ विद्याहेतु	विद्याहेतु
६०	११ पीडमत्ता	पीडमत्ता
६२	१७ चन्द्रयते	चन्द्रयते
"	२० वचनामङ्गुला	वचनामङ्गुला
६४	१० आलम्बन	आलम्बन
७१	१८ १८	११
८०	१२ सम्यगुपचितो	सम्यगुपचितो

શ્રી યોગાનુભવસુખસાગર

વિષયાનુક્રમ

પ્રથમ પાઠ

વિસ્તર

સૂત્રક્રમ પૃષ્ઠક્રમ

મગલાચરણ બને મયપ્રતિષ્ઠા

૧-૧ ૧

યોગાનુ લક્ષણ જોન તથા યોગદર્શનની
માન્યતા સળધી વિચારણા

૧-૨ ૩

પ્રમાણનુ લક્ષણ તે સળધી જોન દર્શિએ
વિચારણા

૧-૭ ૭

વિષય-મિથ્યાજ્ઞાનની વિચારણા

૧-૮-૯ ૧૦

નિદ્રાનુ સ્વરૂપ

૧-૧૦ ૧૨

સ્મૃતિનુ સ્વરૂપ

૧-૧૧ ૧૩

કિનિષ્ઠ વૃત્તિના રોધનો ઉપાય

૧-૧૨-૧૩ ૧૪-૧૫

તુભ્યના નાશ કરવાનો ઉપાય

૧-૧૬ ૧૭

સમગ્રાત સમાધિનુ લક્ષણ તથા ઉપાય

૧-૧૭ ૧૭

અમ પ્રગાતનુ સ્વરૂપ તથા ઉપાય

૧-૧૮ ૨૦

વિદહી રૂઢિનુ સ્વરૂપ જોન દર્શિએ

૧-૧૯ ૨૧

યોગ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો

૧-૨૦-૨૧ ૨૩

૧

૨૨-૨૩

ધ્યનનુ લક્ષણ જોન તથા યોગ દર્શિએ

૧-૨૪ ૨૪

ધ્યન તથા જ્ઞાનના પ્રાપ્તિ ૩ તરુ તથા

૧-૨૫ ૨૫-૨૬

સ્વરૂપ જોન અને યોગ દર્શિએ

સૂત્રક્રમ પૃષ્ઠક્રમ

વિષયક્રમ

- ૧-૨૬-૨૭ ૨૭-૩૦ ૬૫૨ અવરથા અને સુરપણ્ણાની વિચારણા
૨૮-૨૯
- ૧-૩૦ ૩૨ યોગસમાધિમા આઠા આવતા અ તરાયો
- ૧-૩૧ ૩૩ વિદ્યેયોનો વિચાર
- ૧-૩૨ ૩૪ અતગચ ને વિદ્યેયો દૂર કરવા માટે યુક્તિ
- ૧-૩૩ ૩૪-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૩૯ યોગ તથા જ્ઞેન દર્શિથી સક્ષણ, સ્વરૂપ
અને તેની વિચારણા
- ૧-૩૪ ૩૯-૪૨ પ્રાણાયામનું સક્ષણ નેની ઉપાયોમિતા
જ્ઞેન તથા યોગદર્શિથી વિચારણા
- ૧-૩૫-૩૬ ૪૪-૪૮ ૪૭-૪૮ ૪૯-૫૦-૫૪ મનની કિલ્લ પ્રવૃત્તિ રોકવા માટે આસ-
નનો વિચારણા
- ૧-૪૧-૪૨ ૪૯-૫૦-૫૪ સપ્રગાત સમાધિ નિર્વિઠ્ઠપ સપ્રગાત-
સમાધિનું સ્વરૂપ
- ૧-૪૮- ૫૪-૫૫ કાલભરા પ્રગાત સ્વરૂપ
- ૧-૫૧ ૫૬ નિર્જાલ અસપ્રગાત સમાધિનું સ્વરૂપ

દ્વિતીય પાઠ

- ૨-૧ ૫૮-૫૯-૬૦ ક્રિયાયોગના બેઠો તપ, સ્વાધ્યાય, ૬૫૨,
ધ્યાન વિગેરેની વિચારણા
- ૨-૨ ૬૧ ક્રિયાયોગની હેતુતા

સૂત્રક્રમ પૃષ્ઠક્રમ

નિષયક્રમ

- ૨-૩ થી ૬ ૬૩-૬૮ કલેશરૂપ અવિદ્યા અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, ભયરૂપ અભિનિવેશની વિચારણા, મિથ્યાત્વરૂપ અવિદ્યાના ભેદ જૈન દષ્ટિએ અસ્મિતારૂપ ભ્રાતિ તથા રાગનુ સ્વરૂપ વગેરે દેશેશોને નબળા કરવા માથે તેના સામનો હોવાય
- ૨-૧૦ ૬૯ કોણનુ મત જીજ્ઞાસુ, તેનુ સ્વરૂપ તથા ભેદોની જૈન દષ્ટિએ વિચારણા
- ૨-૧૧ ૬૯ કોણનુ મત જીજ્ઞાસુ, તેનુ સ્વરૂપ તથા ભેદોની જૈન દષ્ટિએ વિચારણા
- ૨-૧૨ ૧૩ ૭૦ થી ૮૪ સુખદુઃખાદિના કારણરૂપ પુન્ય, પાપ રૂપ ધર્મોપધર્મની વિચારણા
- ૨-૧૪ ૮૫ અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ વિષયો ને અજ્ઞાનીને સુખદુઃખનુ કારણ થાય છે તે ન વિવેકીને કુખરૂપ સમજાય છે તેની વિચારણા.
- ૨-૧૫ ૮૭ સુખદુઃખને વિવેકથી સમજીને તેને ત્યાગ કરવા વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિનો વિચાર
- ૨-૧૬ ૮૮ થી ૯૪ દેખાતા પોદ્ગલિક પદાર્થોનુ સ્વરૂપ, જૈન દષ્ટિએ તેની વિચારણા.
- ૨-૧૯ ૯૪ થી ૯૬ વિશેષ સામાન્ય પદાર્થોનુ સ્વરૂપ, જૈન દષ્ટિથી સ્વરૂપ અમજવાની રીત
- ૨-૨૦ ૯૬-૯૮-૯૯ દ્રષ્ટાની દષ્ટિ જેવી હોય તે પ્રમાણે અસારમા અજ્ઞાનતાના યોગે તેનો પ્રવૃત્તિ
- ૨-૨૧ ૨૨ ૯૯-૧૦૦ } આત્મા ને બોમ બોમવે છે તેનો પોને દ્રષ્ટા છે તેથી વિચારદષ્ટિ ત્યાગવાનો ઉપદેશ
- ૨-૨૩ ૧૦૧ } કર્મણ ધનો હેતુ અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાન એ જ મિથ્યાત્વ છે તેનો ત્યાગ કરવા નાટ ઉપદેશ.
- ૨-૨૪ ૧૦૧

સૂત્રક્રમ	પૃષ્ઠક્રમ	વિવરણ
૨-૨૫૨૬	૧૦૨-૧૦૩	કેવલ તથા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય
૨-૨૭	૧૦૪	સાત પ્રકારની પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત બુદ્ધિ રિવેકને પ્રાપ્ત કરાવે છે
૨-૨૮	૧૦૫-૧૦૬	રિવેક જ્ઞાન રૂપ સમ્યક્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરનારી આઠ યોગની શુદ્ધતા
૨-૨૯	૧૦૭	યોગના આઠ અંગ
૨-૩૦	૧૦૭-૧૧૨	પાંચ યોગો એટલે મતલુ સ્વરૂપ
૨-૩૧	૧૧૩-૧૨૭	ચાતુર્ય, દેહ, કાવ શક્તિ પ્રમાણે અપૂર્ણત તથા મર્યાદાત આવી શકે મનથી નતોની વિચારણા
૨-૩૨	૧૨૮	સૌંદર્યનિષ્ઠા નિયમોની વિચારણા
૨-૩૩-૩૪	૧૨૯-૧૩૬	યોગી પાત્ર નહિ કરવાથી તેથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી, કેલકે આત્મજ્ઞાનનો પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયે વિચારણા
૨-૩૫	૧૩૬	અદિસા પાત્રનથી થતા લાભો
૨-૩૬	૧૩૭	મત્સ્ય પાત્રનથી થતા લાભો
૨-૩૭	૩૩૮	એરતેય-ચૌર્ધ્વાગથી થતા લાભો
૨-૩૮	૧૩૯	અલ્પચર્મપાત્રનથી થતા લાભો
૨-૪૦	૧૪૦	પરિચલ્લિત પાત્રથી જો આત્માને સંતોષ થાય છે તેનો વિચારણા
૨-૪૦-૪૧	૧૪૧-૧૪૨	ક-ય, આયુ, સૌંદર્ય થતી દ્રવ્ય ભાવની શુદ્ધિનો લાભ
૨-૪૨	૧૪૩	સંતોષથી આત્માને સુખનો લાભ છે

સૂત્રક્રમ	પૃ ક્રમ	વિષયક્રમ
૨-૪૩	૧૪૫-૧૪૬	દ્રવ્ય બાન, તપની આયુષ્યથી મન, વચન, કાયા પવિત્ર થાય છે
૨-૪૪	૧૪૬	સ્વાધ્યાયથી-ભણતુ, વાચતુ, વિચારતુ વિગેરેથી શ્રુતદેવતા પ્રસન્ન થાય છે
૨-૪૫	૧૫૦	પરમ તમાના સ્મરણથી સમાધિના અભ્યાસનો લાભ
૨-૪૬- ૪૭-૪૮	૧૫૧-૧૫૭	સુખામનાત્મિક આત્મનો શરીર તથા મનને સ્થિર કરવામા મદાય કરે છે
૨-૪૯	૧૫૭	આત્મનોની સિદ્ધિથી પ્રાણાયામને અભ્યાસ થાય છે
૨-૫૦-૫૧	૧૫૯-૧૬૫	પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ તે તેના પ્રકારો
૨-૫૨	૧૬૫	પ્રાણાયામથી પ્રકાશ થાય, તેને રોકનાર આવ શુનો ક્ષયોપશમ
૨-૫૩	૧૬૭-૧૭૦	પ્રાણાયામ દ્વારા ધારણાનું સ્વરૂપ, ભગવાન હેમચંદ્રમુર્તિએ કહેલ વ્યાખ્યાન
૨-૫૪-૫૫	૧૭૦-૧૭૬	અત્યાહારનું સ્વરૂપ તેથી થતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ
ત્રીજો પાઠ		
૩-૧	૧૮૦-૧૮૨	ધારણાનું સ્વરૂપ
૩-૨	૧૮૩-૧૮૫	સામાન્ય ધ્યાનનું સ્વરૂપ પદરથ, પિન્દરથ, રૂપરથ તથા રૂપાતિત ધ્યાનનું દ્વેષ વિવેચન
૩-૩	૧૮૬-૨૦૨	ધર્મ તથા શુદ્ધ ધ્યાનનું સ્વરૂપ જ્યેષ્ઠ દષ્ટિએ
૩-૪	૨૦૨-૨૦૬	ધ્યાનના જગત્થી ગ્રિયસ્તાંત્ર સમાધિ થાય છે તેનો વિચારણા
૩-૫	૨૦૬-૨૦૮	મન, વચન, કાયાની અભેદતા થવા

સૂત્રક્રમ પૃષ્ઠક્રમ

વિષયક્રમ

૨૫ સંયમ સમાધિનો વિચાર

- ૩-૫ { ૨૦૬-૨૧૦ સંયમ જળથી પ્રાપ્તો થતો પ્રકાશ
૩-૬ {
૩-૭ }
- ૩-૮ { ૨૧૦થી૨૧૩ પ્રાપ્તો તથા સંયમના જળથી અપ્રમાદ
૩-૯ {
૩-૧૦ {
૩-૧૧ {
૩-૧૨ ૨૧૩-૨૧૪ શાત યજ્ઞેલી તથા ઉદ્ભવા રહેલી પ્રકૃતિના
સરખા જળવડે કંઈક શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ
જ્યેષ્ઠો સ્થોપણમ પરિણામ અપ્રમત્ત શુદ્ધ
સ્થાનકે થાય છે ને વિરેની વિચારણા
૩-૧૩ ૨૧૪-૨૧૮ જ્યેષ્ઠો ઉદ્રિયો તથા મન સંયમી જે જે
૧૪ ૧૫ પરિણામો થાય છે તેનું કારણ સર્વ
દ્રવ્યો જે ચેતન તથા અચેતનરૂપ છે,
તેમા ઉત્પાદ થાય તથા ધ્રુવતા રહે છે,
તેનાવડે પરિણામ જે છે, તે પર્ણવર્મા થાય
■ તેનું સમયે સમયે પરિવર્તન થાય છે,
તેના પરિણામની વિચારણા
૩-૧૬ ૨૧૯ તે પરિણામને અતિ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનવડે જાણીને
તેની ઉપર ધ્યાન કરતા જૂત, બાવિ તથા
વર્તમાનનું જ્ઞાન પ્રમટ્થ થાય છે
૩-૧૭ ૨૧૯-૨૨૦ શબ્દપ્રત્યા અર્થ ઉપર સંયમ-ધ્યાનથી-
સર્વ જૂતપ્રાણીના શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થાય
છે તેની વિચારણા

સૂત્રક ૧	પૃષ્ઠક્રમ	વિનયક્રમ
૩-૪૩	૨૪૧	જાણ કર્યેલી વૃત્તિ પર સયમ કરવાથી મતો સાબ
૩-૪૪	૨૪૬	રૂપ તથા સૂક્ષ્મ પરમાણુ ઉપર સયમ ધ્યાન કરવાથી સર્વ ભૂતાદિ ઉપર જય થાય.
૩-૪૫	૨૪૭ થી	પૂર્ણ સયમગોમયી અનેક પ્રકારના
૩-૪૬	૨૫૧	જ્ઞાનનો, સબલ તથા અનેક અણિભાદિ
૩-૪૭	૨૫૨	સમિધરૂપ સ્મિતિઓને પ્રજટ કરે છે
૩-૪૮	૨૫૨	હિન્દ્રિયોની અચલતા ઉપર સયમ કરવાથી પૂર્ણપણે હિન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવાય છે
૩-૪૯	૨૫૨	મન ઉપર જય કરવાથી સર્વ જગતની વસ્તુઓ સ્વાધીન થાય છે
૩-૪૯ ૫૦	૨૫૩ ૨૫૬	આત્માનું સ્વચલત્વ, કેવા યોગથી ધ્યાનથી પ્રજટ થાય તેની વિચારણા
૩-૫૧	૨૫૬	'આત્મા ને' યોગ-ચારિત્રમયી પ્રજટ મે' સમિધરૂપ સ્મિતિઓનો સીધા અર્થે ઉપયોગ ન કરવો તેનો ઉપદેશ
૩-૫૨	૨૫૭	જ્ઞાનરૂપ સમવાદિનો મયમ કરવાથી અપ્રમાદભાવે ચારિત્ર આચરણથી સમ્યક્ વિવેકાદિ જ્ઞાન થાય છે
૩-૫૩	૨૫૮	જાતિ લક્ષણ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો વિચાર કરવાથી સ્વપરત્ન સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે તેની વિચારણા
૩-૫૪	૨૬૦	આત્માને સસારની તારના । મર્વ વિના યોગી વિવેક યોગથી સુખ ધર્મજ્ઞાન છે

॥ ॐ नम श्रीमहावीराय ॥

॥ श्रीपातञ्जलयोगदर्शनसूत्रम् ॥

तदुपरि

योगनिष्ठ अध्यात्मज्ञानदिवाकरसर्वशास्त्रविशारद
पूज्यपाद जैनाचार्यश्रीमदनुद्धिसागरमुरी-वरचरण-
पंकजमेवित्तश्रीकृद्धिसागरमूरिविरचित

॥ श्री योगानुभवसुखसागरः ॥

प्रणम्य श्रीमहावीर, स्वयमुग्र निनैश्वर्यम् ।

तुद्धिसागरधरि च, मर्मशास्त्रनिग्राह्यम् ॥ १ ॥

पूजाचापानुमार्ण, स्वात्मानवतिमिधायकम्,

योगदर्शनाऽनुवादं, कुर्वेऽहं हितकाम्यया ॥ २ ॥

આનાદિ સસારમાં અનત દુઝોથી ખીડાતા
પ્રાણીઓના ઉપદાર માટે કશ્ચાવ ત જિનેશ્વરોએ દેશના
આપીને પરમ સુખનો મહાભાગ દર્શાવ્યો છે, તેને અનુ
સરીને દયાહુ આચાર્યપ્રવરોએ યશ્ત અનેક ઉપદારક

અધોનેતી પ્રત્યે આપણને આધે છે, તેવી રીતે
~~અનેક આંતરિક મુશ્કેલીઓ~~ પાતાના જ્ઞાનાવરણીય કર્મના
 ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જે જે મત્ય વિચારોના અનુભવ થયા
 તેઓ પણ પોતાના અનુયાયીઓને પુસ્તકરૂપે આપતા
 ગયા છે શ્રીમાન્ પતંજલિ મહર્ષિ પણ યોગદર્શનરૂપે
 એક અથ જનસમાજને અર્પતા ગયા છે તેમા માર્ગાનુ-
 સારિપણ કાંઈક ગ્રાહ્ય જણાવાથી પરમ પૂજ્ય વાચકવર
 શ્રી યશોવિજયજીએ યોગદર્શન ઉપર દુઃકાણુમા મહાન્
 ભાવને પ્રગટ કરનારી શ્રી જૈનદર્શનને અનુદ્રુત
 સૂત્રો પર સ્પષ્ટ અર્થને પ્રગટકારક તથા વિપરીત સૂત્રો
 પર પ્રમાણપુરસ્કર સમાવેશનારૂપ ટીકા રચી ગયા છે
 તેમના વચનને અનુસરીને બને તેટલા આધ્યસ્ય ભાવથી
 યોગદર્શન ઉપર અનુભવ કરવાનો આ પ્રયાસ છે

શ્રીપાતંજલયોગદર્શન ગુર્જરમાપયા સંકલિતમ્ ॥

ૐ નમઃ ॥ એન્દ્રવૃંદનત નત્વા, ધીર ધૃત્તાનુમારત ।

રક્ષે પાતંજલસ્વાયં, માક્ષેપ પ્રત્રિયાશ્રયમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ — ઇંદ્રોના વૃંદ—સમૂહે વદન કરેલા
 શ્રીમાન્ મહા-ધીર ભગવાનને નમસ્કાર કરી, મૃગસૂત્રોને
 અનુસરી મહર્ષિ પતંજલિવિપ્રલીત યોગદર્શનના અર્થને
 પ્રત્રિયા પ્રમાણે આધેષપૂર્વક, હું (યશોવિજયજી નામે વાચક
 પ્રવર) કહું છું ॥ ૧ ॥

મૂલ૦—અથ યોગાનુશાસનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અહીંયા યોગતુ અનુશાસન એટલે યોગનો સબધ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરાય છે

ભાવાર્થ—પ્રથમથી જ શ્રીમાન પતંજલિ મહર્ષિ યોગશાસ્ત્રના પ્રવચ્તા છે, અને જીભ કાઠ નથી એમ શકા કરવી નહીં કાગ્જુકે પતંજલિ મહર્ષિએ પૂર્વ યએલા દ્વિરવ્યયર્થ, કનિઘ, વશિષ્ઠ આદિ અનેક પ્રાચીનાચાર્ય મહર્ષિ પ્રણીત યોગતુ સવિસ્તાર-સાગોપાગ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી સૂત્રમા અનુશાસન એવો પ્રયોગ મૂક્યો છે અન્યથા “યોગ-શાસનમ્” લખવામા આવત યોગ-અભાધિ હવે યોગ બે પ્રકારે છે સપ્રજ્ઞાત અને અસપ્રજ્ઞાત એમ બે પ્રકારના યોગતુ લક્ષણ કહેવાની ઇચ્છાથી સૂત્ર કહે છે ॥ ૧ ॥

યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ ૧-૨ ॥

ભાવાર્થ—ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે યોગ કહેવાય— અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિઓને નિયમમા રાખવી-પ્રખ્યા-પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિ એમ ચિત્તવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે પરિણમે છે સર્વ રજસુ તથા તામસુ એ ત્રણ ગુણવાલા પુદ્ગલોના સબધને લીધે પ્રવૃત્તિ પણ ત્રણ પ્રકારની થાય છે વળી તે ચિત્તપ્રવૃત્તિ ક્ષિણ અને અક્ષિણ એમ બે પ્રકારની છે તેમા ક્ષિણ ચિત્તપ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે સપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય છે અને સર્વ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે અસપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય છે અહીં જીન દષ્ટિએ વિચાર કરનાં યોગલક્ષણમા “ક્ષિણ” પદ વધારવાની આવશ્યકતા જણાય છે, કારણ

કે—સર્વ શબ્દનુ ગ્રહણ કરવાથી સપ્રજ્ઞાત યોગમા અભ્યાસિ આવે છે કારણકે ત્યા સર્વ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ થતો નથી, માત્ર કિલ્લ પ્રવૃત્તિનો રોધ સજલે છે સર્વ શબ્દનુ ગ્રહણ ન કરવાથી પણ લક્ષણમા અભ્યાસિ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે કિલ્લ ચિત્તપ્રવૃત્તિમા પણ અકિલ્લ ચિત્તપ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય છે, તેથી કિલ્લમા લક્ષણ ન જાય તે માટે “નિલ્પ્લચિત્તવૃત્તિનિરોધો યોગ” એ લક્ષણ યોગ્ય છે કિલ્લ-શબ્દ અને નામસ વૃત્તિથી મુક્ત જે ચિત્તવૃત્તિ હોય તેને પાત્ર સમિતિ ત્રણ શુભિરૂપ ધર્મ વ્યાપારથી રોકની અથવા આશ્રવનો નિરોધ કરવો તે સવરૂપ યોગ કહેવાય કહ્યું છે કે—“સમિતિગુપ્તિસાધારણધર્મવ્યાપારત્વમેવ યોગત્વમ્”—પાત્ર સમિતિ ત્રણ શુભિરૂપ સાધારણ ધર્મનો વ્યાપાર જે ક્રિયાનુષ્ઠાનમા સજલવતો હોય ત્યા જ યોગત્વ ધટે છે “મુવક્ષેણ જોમણાઓ, જોગો સત્ત્વો વિ ધમ્મ-વાવોરો” યોગવિશિકા ॥ મોક્ષ માર્ગમા જે યોગના કરાવે તે અથવા સર્વ ધર્મ વ્યાપાર તે યોગ કહેવાય છે તેમજ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર કહે છે કે—“આશ્રવનિરોધ, સત્ત્વઃ” મન, વચન અને કાયવડે થતિ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ રૂપ આશ્રવનો ત્યાગ કરવો તે સવર યોગ કહેવાય પૂર્વોક્ત પ્રમાણે ધર્મ વ્યાપાર આદરવો અને સમિતિ, શુભિવડે આશ્રવનો નિરોધ કરવો એ યોગ વડે ચિત્તની કિલ્લ પ્રવૃત્તિ રોકાય છે અનુક્રમે અગ્નિવદ્ પણ રોકાય છે જેવી આત્મા નિર્વાણ પદનો સહજ લાવે પરમાનંદ મેળવે છે ॥૨॥

તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽસ્થાનમ્ ॥ ૧-૩ ॥

ભાવાર્થ — જ્યારે સર્વ ચિત્તવૃત્તિનો સર્વથા પ્રકારે નિરાધ થાય છે ત્યારે સર્વ જીવાજીવ જગતને જોવા-જાણવાના સ્વભાવવાલો શુદ્ધ ચિદાત્મા પરમ પુરૂષરૂપે સ્વસ્વરૂપમા સ્થિર રહે છે અને તેવી અવસ્થા પામેલ દ્રષ્ટા ડેવલિ કહેવાય છે જૈન તત્વાધ સૂત્ર જણાવે છે કે — “મોહલ્પાઝ્ઞાનદર્શનાવરણાત્તરાય-ક્ષયાच्च કેવલમ્” આત્મા જ્યારે ક્ષપક શ્રેણિ એ આરૂઢ થાય છે ત્યારે આત્માને વિષે પૂર્વ કાળના લાગેલા જ્ઞાન દશન આદિ આત્મગુણોને રોકનારા જે આવરણોનો તવા મોહ માયાનો મર્વથા નાશ કરે છે ત્યારે મર્વ વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણનારો દ્રષ્ટા પરસ્વરૂપની જાતિને છોડીને પોતાના આત્મસ્વરૂપમા સ્થિર બને છે એટલે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપમા સ્થિર થાય છે તેવો દ્રષ્ટા-કેવલિ જગતને પૂર્ણપણે જુએ છે જુવો જાનમારે

ऐन्द्रग्रीमुखमग्नेन, लीलालग्नमिराड सिलम् ।

सच्चिदानन्दपूर्णन, पूर्ण जगदेरक्षय ॥ ૧-૪ ॥

वृत्तिसारूप्यमित्यत्र ॥ ૧-૪ ॥

ભાવાર્થ — જ્યારે જીવાત્મા સ્વરૂપ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે અભ્યાસ કરતો નથી અને સામાયિક જાવની પ્રવૃત્તિઓમા મુગ્ધ થાય છે ત્યારે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રિધા પ્રવૃત્તિને લીધે કિલ્લ અને અકિલ્લ

પ્રવૃત્તિઓમા વિલાવદશારૂપ મોહમાયાને પ્રાપ્ત થાય છે.
અનેક દારૂણુ દુ જો ભોગવે છે (જ્ઞાનસાર)

વિકલ્પચપ્કૈરાત્મા, પીતમાહામવોહ્યયમ્ ।

મવોચતાલમુત્તાલ-પ્રપચમધિતિષ્ઠતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ-જેમ દારૂનો બ્યસની દારૂના પાત્રને હાથમા લઇ મુખ તરફ લગાવી પાન કરીને પછી બે હાથવઢે કરીને તાવી પાડતો સખધ વા અસખધ વાકયોથી બક-વાદ કરતો છતો તાકવ-નાચ કંઠે છે તેમ આ જીવાત્મા અનાદિકાળથી મોહમાયારૂપ દારૂનુ પાન કરતો છતો સ્વસ્વ-રૂપનુ જ્ઞાન જૂઠીને સસારના પ્રપચમા આસક્ત બનીને આનંદ માનતો છતો રહે છે પણ સસારના જન્મ, જરા, મૃત્યુ, વ્યાધિ આદિ દુખને ભોગવતો છતો જાણતો નથી અને તેમા જ મગજુલ થાય છે તેજ બાહ્યાત્મા જાણવો ॥ ૪ ॥

વૃત્તય પञ्चतम्य વિલપ્તાઽનિલપ્તા ॥ ૧-૬ ॥

ભાવાર્થ-ચિત્તવૃત્તિ પાચ પ્રકારની ગણાય છે તે દરેક ચિત્તવૃત્તિઓ કિલ્લ અને અકિલ્લ એ બેદથી બે પ્રકારે પણ કહી છે કિલ્લ એટલે દુખદાયક અને અકિલ્લ-સુખદાયક ચિત્તની જે જે શુભ વા અશુભ વૃત્તિઓ કરીએ તે જેમા જ અતર્લાવ થાય છે ॥ ૫ ॥

પ્રમાણનિર્પર્યયનિઃસ્પનિદ્રામૃતય ॥ ૧-૬ ॥

ભાવાર્થ-પ્રમાણ,-વિષય્ય,-વિકલ્પ,-નિદ્રા અને

સ્મૃતિ એમ ધાતુ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ છે, એમ સાચ્ય મતે
 મનાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો પ્રમાણ અને વિષયય એ
 બે ભેદ જ સંભવે છે, બાકીના ત્રણ ભેદનો આ ભેદના બે તર્જાવ
 થાય છે પણ જો પ્રત્યેક ભેદ લઈએ તો કયોપશમ બાવની
 અપેક્ષાએ ભેદથી અમ ધ્યાન લેટો પણ ધાતુ અદિ જો
 વિચાર કરીએ તો જણાશે કે પ્રમાણ મનની વૃત્તિરૂપે
 નથી, મરણ કે પ્રમાણ તે તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને તે આત્માનો
 વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનો વ્યાપાર છે હવે પ્રમાણમા સ્મૃતિ,
 પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થાય છે, તે જો સત્ય હોય
 તો પ્રમાણમા અને જો અસત્ય હોય તો વિષયયમા સમાવેશ
 થાય છે તેમજ વિકલ્પ સંકલ્પો પણ કાંઈ સાનુકુળ વસ્તુ
 વાળા પ્રતિકુલ વસ્તુવાળા દેખતા, સાબળતા સ્મૃતિમા આવના
 શાંતિ વા અશાંતિવાળા તે તે નિમિત્તો પ્રાપ્ત થતા અનેક
 પ્રકારના ધાતુ છે તેમા કેટલાકે મત્ય શાંતિ આપે તેવા
 હોવાથી પ્રમાણરૂપે અને અસત્ય હોવાથી તે વિષયયરૂપે
 થાય છે તેથી અહીં સિદ્ધાંત પ્રમાણે બે જ વૃત્તિમા પાચનો
 સમાવેશ થાય છે ॥ ૬ ॥

તત્ર પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમા પ્રમાણાનિ ॥ ૧-૭ ॥

આવાર્થ — તે પ્રમાણ વૃત્તિમા ત્રણ પ્રમાણ જ્ઞાન
 જનક છે તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણ
 પ્રમાણ છે તેમા પ્રમાણનુ પ્રથમ લક્ષણ જાણવું જોઈએ
 પ્રમાણ તે આત્માનુ દૃષ્ટવ-દર્શનજ્ઞાન શક્તિરૂપ બે ઉપ

યોગ છે તે જ પ્રમાણ છે પણ મન, ઈન્દ્રિયોનો ધર્મ
 જાણવા દેખવાનો નથી જો ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ હોય તો મૃત
 કહેવર પણ દેખવા જાણવાનો વ્યાપાર કરી શકે ? પણ તેમ
 ન બનતું હોવાથી જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ આત્મધર્મ જ છે, ચિત્ત
 વૃત્તિનો ધર્મ નથી, કારણ કે આત્મસ્વરૂપમા રમણ કર
 નારા યોગી મહર્ષિઓને જે વસ્તુ આપણા જેવાને ઇન્દ્રિય
 ગોચર ન હોય, વતમાનકાળમા પણ ન હોય તેવી ભૂત
 તથા ભાવિકાળની વસ્તુઓને જાણી જોઈ શકે છે, મનથી
 પણ અગોચર વસ્તુઓ પણ યોગીઓ આત્મજ્ઞાનના બળથી
 જાણે છે તેમ સર્વ આસ્તિક ધર્મવતો માને છે માટે તે
 આત્મવૃત્તિરૂપે જ છે એમ નિશ્ચય માનવું જોઈએ, પરંતુ
 વ્યવહારમા ઇન્દ્રિય તથા મનની સહાયતાથી ચેતા પ્રત્ય
 ક્ષાદિક જ્ઞાનવ્યવહારમા ઉપચારથી (આરોપિતભાવે) પ્રમાણ
 માનીયે છીએ હવે એ પ્રમાણનું લક્ષણ કહેતા સાધ્યકાર,
 “પ્રમીયતે તત્ પ્રમાણ” એમ કહીને માદ્ય વા અબ્યતર
 વસ્તુનો નિશ્ચય જે ઉપયોગથી કરાય તે પ્રમાણ અર્થાત્
 પ્રમાના કારણરૂપ જે થાય તે પ્રમાણ એમ કહ્યું છે હવે
 પ્રમાણ એવે વસ્તુનો યોગ ઇન્દ્રિય અને મનથી થવાનું
 લોકપ્રસિદ્ધ હોવાથી ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ થવું તે પ્રમાણ
 પરંતુ ઇન્દ્રિયો તથા મન જડ હોવાથી યોગમા સાક્ષાત્
 કારણ નથી પણ આત્માનો જે ઉપયોગ તે જ પ્રત્યક્ષ આદિ
 સર્વ જ્ઞાનમા સમર્થ હોવાથી ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાનશક્તિ તે જ
 પ્રમાણ હોઈ શકે તેથી જન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રમાણનયતત્ત્વા

લોકમા જણાવે છે કે—“ સ્વપરવ્યવમાયિજ્ઞાન પ્રમાણમ્ ” સ્વ
 એટલે પોતે અને પર એટલે ચેતનાચેતન રૂપ હેય પદા
 થોના નિષ્કૃંચ (વ્યવસાય) કરવામા જે સમર્થ હોય તે
 જ્ઞાન તે જ પ્રમાણ કહેવાય તેમા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ—સ્વપ્ન પ્રત્ય-
 ક્ષમ્ ॥૨॥ અર્થ—આત્માને બનાદિ કાલથી અશુભ કર્મના
 યોગથી લાગેલા જ્ઞાનના આવરણોનો જેટલા જેટલા અંગે
 સ્વયોપશમ જાવ પ્રગટ થાય તેટલા પ્રમાણમા આત્માને
 મન તથા ઇન્દ્રિયો તરફની સહાયતાથી જે શુદ્ધ જોધ રૂપ
 જ્ઞાન થાય તેને વ્યવહારથી ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવામા
 આવે છે સાંવ્યહારિકજાણુવું અને ણીજી પારમાર્થિક જોમ બે
 પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે તેમા સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પાશ્વ
 ઇન્દ્રિય તથા મનવડે વસ્તુનો જોધ કરાવે છે તે મતિ જ્ઞાન
 કહેવાય છે તેના અઘાડીસ લોક છે વળી પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ
 ત્રણ પ્રકારનું છે અવધિ, મન પર્યંવ અને દેવલજ્ઞાન તેમા
 અવધિજ્ઞાન દેવ તથા નારદીને જવપ્રત્યયી—તે તે જવમા
 જન્મ લેતા થાય છે અને અવધિ તથા મન પર્યંવજ્ઞાન
 સાધુ યોગીઓને સ્વયોપશમજાવે શુભ વા શુદ્ધ જાવે
 અપ્રમત્ત ચારિત્ર નાશયતા હોય છે તેવા પુરૂષપ્રવરોને
 જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સ્વયોપશમજાવે થાય છે તે સ્વયોપશમ
 પ્રત્યયિક કહેવાય છે, તથા મર્વ ઘાતિ કર્મોનો સ્વય યવાધી
 યથાખ્યાત ચારિત્રયોગે ચાર ઘાતી કર્મનો સ્વય થાતા
 દેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે, તે આ પ્રમાણવૃત્તિ દેવલ ચિત્ત
 વૃત્તિસ્વરૂપે નથી પણ આત્મવૃત્તિરૂપ છે પ્રમાણ વૃત્તિનો

નિરોધ યોગમા ઉપયોગી નથી, “અનુમિતિકરણમનુમાનમ્”
 લિંગજન્ય અથવા હેતુરૂપ એક અશ બેવાથી સર્વસ્વરૂપનો
 બ્યવસાય કરાય તે અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય અને અનુભવિ
 શુરોનો ઉપદેશ સાબળી પરીક્ષ રહેલા સર્વ પદાર્થોનો
 સ્વરૂપ બ્યવસાય કરાય તે આગમપ્રમાણ કહેવાય, તેમજ
 પ્રત્યક્ષિજ્ઞા અને સ્મૃતિજ્ઞાનનો પણ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણમા
 સમાવેશ થાય છે તેમા મતિજ્ઞાન તથા આગમજ્ઞાન તથા
 અવધિજ્ઞાન આત્મતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધાવતને પ્રમાણ રૂપે
 અને વિપરીત શ્રદ્ધાવતને અજ્ઞાન રૂપે થાય છે ॥ ૭ ॥

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમ્ ॥ ૧-૮ ॥

સાવાર્થ — જે જ્ઞાનવટે વસ્તુસ્વરૂપનો અથવાર્થ
 ઊભો બોધ થાય તે વિપર્યય-વિપરીત જ્ઞાન કહેવાય જેમકે
 આત્મબુદ્ધિથી કાયામા હુ રૂપે બોધ થાય, હીપમા હિરણ્યવત્
 જ્ઞાન થવું તે મિથ્યાજ્ઞાન છે અથવા રત્નજી-દોરડામા સર્પ બુદ્ધિ
 ધન ધોવન સ્ત્રી બાધવ ધર જમિન મહેલ ગાડી ઘોડા
 મોટર બહુન અને વિમાન વિગેરે પાત્ર ઇંદ્રિયોથી લોગવાતિ
 વસ્તુઓમા આશપણાની જે બુદ્ધિ તથા શરીર ઇંદ્રિયો તથા
 મન દેવત્વ, મનુષ્યપણામા રાજા ઇન્દ્ર વિગેરેની પદવીઓમા
 અહ પણ માનવું તે વિપરીત-મિથ્યારૂપ હોવાથી તેવા
 જ્ઞાનને વિપર્યય કહેવાય છે તેવા વિપર્યયો બાહ્યઆત્મ
 દશામા વતનારાને વિગેષતાએ હોય છે ॥ ૮ ॥

શુન્દનાનાઽનુપાતી વસ્તુશુન્યો વિકલ્પઃ ॥ ૧-૯ ॥

સાવાર્થ — શબ્દ સાબળ્યા પછી વસ્તુશ્ચય-વસ્તુ
 નહોત્ય છતાં પણ આ અચુક વસ્તુ છે એવું જે સ્મરણ જ્ઞાન તે
 વિકલ્પ કહેવાય છે અહિંયા ગળદ માનથી વા અન્ય વસ્તુ
 રૂપવાથી અથવા મનથી ચતા વિચારોને ચેત્તે જે વિકલ્પ થાય
 તે પૂર્ણ વસ્તુનો જ્યાં પ્રકાશ થાય નહીં તેથી અસત
 ખ્યાતિરૂપે-પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિકલ્પ કહેવાય પરંતુ-“અસતો
 નસ્તિ નિસેદો” આ વિશેષાવર્યકના વચનથી સર્વથા અસદ્
 વસ્તુનો નિષેધ કરાતો જ નથી, સદ્ વસ્તુનો વિકલ્પ મળવે છે
 તેથી અર્થથા તે અસત્ય નથી જ જેમ કે જે વસ્તુનો
 જગતમા સદ્ભાવ હોય તેનો ખડથી પ્રસિદ્ધ વસ્તુનો
 જ વિકલ્પ થાય છે જેમકે “આકાશકુસુમ” આકાશ
 સળથી પુષ્પ-એવા વચનોથી આભાસ-વિકલ્પ થયો છે, તેમા
 સ સર્ગનો આરોપ જ થાય કે તેમજ અલોક પદાર્થોમા ભેદનો
 પણ આરોપ કરાય છે જેમકે-“આત્મન ચૈતન્ય” વસ્તુ
 સ્વરૂપે અલોક હોવા છતાં પણ આત્માનુ ચૈતન્ય
 છે, આવો પણ ભાસ-વિકલ્પ થાય છે તે પ્રમાણના
 અશરૂપે નૈગમનય તેમજ સમ્યક્બ્યવહારનયના મત
 પ્રમાણે જ્ઞાનમય છે, તેમા આકાશકુસુમ બ્યવહારથી અપ્રમાણ
 ગણાય છે, તેમજ આત્માનુ ચૈતન્ય અહીં આત્મા અને ચૈતન્ય
 એ ડ ય તથા ગુણરૂપહોવાથી જ નેનો અલોક છે, કારણ કે ગુણ
 અને ગુણિનો સર્વદા અલોક સળ થ છે છતાં પણ છટ્ટી વિભા
 નિતિને દીધે ભેદની કલ્પના કરાય છે એ પણ નૈગમ અને બ્યવહાર
 નયના મતે પ્રચલિત હોવાથી પ્રમાણનો અશ માન છે

અહીં વ્યવહાર દૃષ્ટિથી કોઈ વખત બોદની પ્રધાનતા અને કોઈ વખત અબોદની પ્રધાનતા હોય છે એ દૃષ્ટિનો જ્યાં મેળાપ થાય છે ત્યાં પ્રમાણુ થાય છે તેથી વિકલ્પ પણ પ્રમાણુરૂપ છે પણ જ્યાં અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ માયાનો દોષ છે તે અપેક્ષાએ અપ્રમાણુ એ એમ જાણવું તેથી વિકલ્પ પ્રમાણુ તથા અપ્રમાણુરૂપે પણ થાય છે ॥ ૯ ॥

હવે નિદ્રાનું સ્વરૂપ કહે છે

અમાયપ્રત્યષાઽઽલમ્બનાનાવૃત્તિર્નિદ્રા ॥ ૧-૧૦ ॥

ભાવાર્થ-અભાવ વિષયવાળા જ્ઞાનનો આશ્રય નરવાવાળી જે ચિત્તદૃત્તિ તે નિદ્રા કહેવાય છે, એમ મહર્ષિજીનું માનવું છે પણ અહીં નિદ્રા સંબંધી વિચાર કરતા વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનના અભાવને અલ્પ કરી સવધા નિદ્રા નથી હોતી કોઈ કોઈ વખત નિદ્રામા પણ સ્વપ્ન આવે છે તેમા હાથી, ઘોડા, પાલખી વિગેરે પદાર્થોના પ્રાકૃર્ભાવ થાય છે તે સર્વથા મિથ્યા નથી હોતા, કોઈ વખત સાચી વસ્તુનો પણ ભાસ થાય છે, વળી કેટલીક વખત જાગૃતમા જેવો વસ્તુનો અનુભવ થાય છે તેવો નિદ્રામા પણ અનુભવ થાય છે અને જાગ્યા પછી તે વાત પુરપુરી સાચી સિદ્ધ થાય છે શ્રી વિવેકા નંદ સ્વામિ પણ ઉપમા અનેક પ્રકારના તરંગો ઉઠવાનું જણાવે છે એટલે સર્વથા અખાવનું અવલબન નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તેથીજ રીતે સ્વપ્ન અવસ્થામા કેટલાક

ધર્મિઆત્માઓ પ્રભુજનન પૂજનકિત ધ્યાન સમાધિ કરતા હોય તેમ પોતાને જાણે છે તેથી તામસ વૃત્તિ પણ કેમ કહેવાય ? જો કે જોરેમા વસ્તુરૂપે રહેલા પદ્મથ જાગૃત થાતા દેખાતા ન હોવાથી દર્શનશકિતનુ આવરણ છે એમ માનવું જોઈએ તો પણ તે નિદ્રા એકાન્તે કિલ્લટ ચિત્ત વૃત્તિરૂપે નથી ઉપર જે પ્રમાણની વાતો જણાવી છે તે આત્મ સમાધિમા સદાયક છે તેથી અકિલ્લટ ચિત્તવૃત્તિ તથા આત્મવૃત્તિ રૂપે પણ છે તેમ જાણવું ॥ ૧-૧૦ ॥

હવે રમૂનિનુ લક્ષણ કહે છે

અનુમૃતરિપયાઙ્મપ્રમાપ મ્મૃતિ ॥ ૧-૧૧ ॥

ભાવાર્થ-પ્રથમ મતિજ્ઞાન શ્રુત જ્ઞાન, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાવદે અનુભવેલા પગર્વાના જ્ઞાનને સાચવી રાખનારી જે આ મ સદ્ધકારિ ચિત્તવૃત્તિ તે રમૂતિજ્ઞાન કહેવાય એમા પણ અનુભવેલા અથનુ જ્યા યથાર્થપણે રમજ્ઞુ થાય ત્યા પ્રમાણરૂપ અને વિષયીત હોય ત્યા અપ્રમાણરૂપ એમ રમૂતિ પણ બે પ્રકારની છે, તેથી વિકરૂપ-નિદ્રા અને રમૂતિને પ્રમાણમા તથા વિષયર્થમા અતર્લાવ થાય છે જોટલે જ્યા મત્ય હોય ત્યા પ્રમાણ અને જ્યા અસત્ય હોય ત્યા અપ્રમાણ છે એમ પાંચ વૃત્તિઓનો જેમા જ અતર્લાવ થાય છે, છતાં વિશેષ માનવામા મહર્વિષ્ટ અધકારની રૂચિ અનુભવાય છે જોન સિદ્ધાન્તાનુચાર તો પ્રમાણમા મનિજ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન રમૂનિ તથા વિકરૂપનો સમાવેશ થાય છે આવૃત્તિઓ સમ્યગ્જ્ઞાનપતને અકિલ્લટ રૂપે થાય છે ॥૧૧॥

અમ્યાસર્વરામ્યામ્યા તન્નિરાધ ॥ ૧-૧૨ ॥

જાવ કહેવાય બીજી સવેગ તે દેવ, મનુષ્ય ચક્રવર્તીના
 ભોગ આપાત-ભોગદાણે જ મધુરા ■ પણ અતે હુ ખરૂં
 સસારના જ ધનરૂપ જાણીને એક મુજિની જ વાર્તા કરે
 તે સવેગ કહેવાય છે તેમજ નિર્વેદરૂપ વૈરાગ્ય-તેમા
 વિષયભોગના દોષથી ઉત્પન્ન થતા વિષાદોને જાણી આપા
 તધર્મ-સન્માસ શરૂ થઈ પ્રથમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે
 શ્રી હરિભદ્રસુરિ જણાવે છે કે—

“ નારયતિરિયનરામર-મયેસુનિઞ્વેયઓ રમર દુ ક્ષમ્ ।

અક્ષયપરલોચમગો-મેમત્તમિમેગરહિઓડરિ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ—જે હવે પરલોક માટે ધર્મમાર્ગનું આચરણ
 કર્યું નથી, તે હવે નારક, તિથ ચ અને મનુષ્યાદિ જાતોમા
 અનેક પ્રકારના તાડન-તર્જન-રોમ-રોક-જન્મ-જરા-મરણ
 આદિ દુ જોને અનુભવી, મમત્વ-આ ગદાર, આ અન્ધન,
 હુ રાજ-હુ રોક વિગેરે વિષયના વેગથી મુક્ત થયો છતાં પણ
 નિર્વેદને લીધે બહુ દુ ખી થઈ રહે છે—આ નિર્વેદ અને
 આસ્તિક્યતા પ્રથમ શરૂદેવે જે તત્વોપદેશ આપ્યો હોય
 તેમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવી અનુક્રમ-રૂઝ જાવથી દુ ખી
 પ્રાણીઓ નોંધ તેના જણા માટે શક્ય પ્રયત્ન કરવો તેમજ
 મનથી આદ્ર પરિણામ રાખવા તેથી યજ્ઞપ્રવૃત્તિરૂપ પ્રથમ
 બયગર્ભિત વૈરાગ્ય અપૂર્વકરણ તે તત્ત્વ સમજવાની
 ઇચ્છા, ત્યાર પછી અનિવૃત્તિકરણ રૂપ મોહમાયાની ગ્રંથીને
 લેદવારૂપ કાર્ય કરીને સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રથમ

ધર્મ સંન્યાસ (વશીકરણ) નામનો વૈરાગ્ય બાણવો ૧૫
તત્ત્વ પરપુરુષરયાતેર્ગુણતૃણ્યમ્ ॥ ૧-૧૬ ॥

બાવાર્થ—ત્યારપછી વશીકરણ વૈરાગ્ય પછી આગળ
વધતો યોગી પુરુષજ્યાનિ-આત્માના શુભો-સ્વરૂપનું જ્ઞાન
થવાથી પૂર્ણ આશિષવત આત્મધર્મમાં રમણતા કરનારા
યોગીને પુરૂષલોના ભોગાદિ-શુભોમાં વૈરાગ્યરૂપ તાત્ત્વિક
ધર્મસંન્યાસ રૂપ પ્રમત્ત શુદ્ધસ્થાનથી આગળ વધીને
અપ્રમત્ત શુદ્ધસ્થાનક, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ (બાહર
નિવૃત્તિકરણ), સૂક્ષ્મ સપરાય, ઉપશાતભોહ વા ક્ષીણ
ભોહ વિગેરે આત્મ-શુદ્ધિથી અગ્રીને ઉપશમ વા ક્ષાપિ
કથાવે શુદ્ધની પૂર્ણતા મેળવી શુભોના કાયરૂપ વિવેક
જ્ઞાનથી પુરૂષલોગ માન અહતારૂપ તૃષ્ણાનો ક્ષય-અભાવ
થવામાં કારણ તે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે ॥ ૧-૧૬ ॥

વિતર્કચિત્તારાઽઽનન્દાઽસ્મિતાસરૂપાઽનુગમાત્સપ્રજ્ઞાત્ ॥ ૧૭ ॥

બાવાર્થ.—ન્યારે પરપુરૂષલ તૃષ્ણાના ક્ષય રૂપ
પર વૈરાગ્ય થાય ત્યારે આત્મજ્ઞાની યોગી અપૂર્વ વીર્યવડે
તેમજ આત્મરૂપવડે સ પ્રજ્ઞાત સમાધિને પામે છે તે સ પ્રજ્ઞાત
સમાધિ ચાર પ્રકારની છે વિતર્કાનુગમ, વિચારાનુગમ
આનંદાનુગમ અને અસ્મિતસ્વરૂપાનુગમ અનુગમ એટલે
સબધ તેથી જે નિરોધ તે સ પ્રજ્ઞાત કહેવાય છે તે આ
પ્રમાણે, “ જગ્યાત્મઽઽમાત્ના ધ્યાન, સમતા વૃત્તિસક્ષય ” શ્રી

યોગર્ષીદુઃખા અધ્યાત્મ, જાવના, આધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિ
 સક્ષય-આ પાંચ પ્રકારના યોગ મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધનો છે તેમાં
 પ્રથમ મૈત્રી આદિ જાવના સાથે ઉચિત ત્રતાદિ ધારણ કરી શાસ્ત્ર-
 વડે જીવાજીવ તત્ત્વના વિચારને વિવેકપૂર્વક જાવવો તે અધ્યા-
 ત્મ યોગ (૧) નિરતર ચિત્તવૃત્તિ રોધવાનો અભ્યાસ
 વધારવો જેથી ચિત્તને આત્મસ્વરૂપ ચિતવવાની જાગૃતિ
 થાય તે જાવના (૨) પ્રથમવા યોગ્ય આલબનોમાથી
 પરમદેવ-ગુરુ-ધર્મ-તીર્થ વિગેરે કોઈ વસ્તુનું આલબન
 લઈ તેમાં નિર્વાતલીપક વા ચદ્રકાત મળીની પ્રજાની પેઠે
 સ્થિર રહી સંકલ્પ-વિકલ્પનો ત્યાગ કરી ઉત્પાદ, વ્યય અને
 પ્રોબ્ધરૂપ દ્રવ્યની ત્રિપદીના સૂક્ષ્મ ઉપયોગ રહે તેવું સ્થિર
 ચિત્ત કરવું તે આધ્યાન (૩) મિથ્યાત્વરૂપ અવિદ્યાથી
 કન્પેલી અતુકૂન વા પ્રતિકૂલ પદાર્થોમાં છદ્ધ અને અનિદ્ધ
 સંજ્ઞાનો ત્યાગ કરી સુખદુઃખકારક પદાર્થોમાં સમત્વજાવ
 રાખવો તે સમતા કહેવાય (૪) મનવડે સંકલ્પવિકલ્પનો
 ત્યાગ કરવો અને શરીરવડે હલનચલન ક્રિયાનો ત્યાગ
 કરવો તેમ જ અન્ય સંયોગરૂપ વૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે
 વૃત્તિસંક્ષય નામે યોગ કહેવાય (૫) આ વૃત્તિ સંક્ષય
 યોગના મ પ્રજ્ઞાન અને અસ પ્રજ્ઞાતયોગ બંને ઘટી શકે છે
 વૃત્તિનો સંક્ષય જોટલો આત્માને લાગેલા મોહમાયારૂપ કર્મોનો
 નાશ કરવો તે વૃત્તિ-સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ જો મનની ચેષ્ટા
 જાણવી, આવી ચિત્તવૃત્તિનો હેતુ કર્મસંયોગની યોગ્યતા છે
 અને તે મિથ્યાત્વ અવિરતિ કથાય યોગરૂપ છે તે ક્ષય કર-
 વાથી અપૂર્વવીર્યવડે ઉત્કૃષ્ટ મોહનીય કર્મચીનો ભેદ કરી,-

તે કર્મદલનો સ્થય કરી, અપૂર્વકરણગુણસ્થાનકે, અનિવૃત્તિ, સૂક્ષ્મસ પરાય વિગેરે ગુણસ્થાનકે કર્મપ્રકૃતિના બંધને તેવા તેવા હેતુરૂપ ગુણશ્રેણિથી સ્થય કરનો પ્રથમ પૃથક્ત્વવિતક સવિ ચારરૂપ બીજો એકત્વવિતક અપ્રવિચારરૂપ શુદ્ધલધ્યાનના પ્રથમ બે પાયા સુધી યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ ક્ષીણમોહને કરે છે ત્યાં સુધી મ પ્રજ્ઞાત સમાધિ હોય છે, કારણકે ત્યાં ચિત્તવૃત્તિ તથા બાહ્ય પદાર્થોનું સમ્યગ્ આગમ જ્ઞાન હોવાથી તેને સ પ્રજ્ઞાત થાય છે કહ્યું છે કે-“ સમાધિરેષ પ્વાન્યે, સમનાતોમિધીયતે । સમ્યક્પ્રવર્ત્તરૂપેણ, વૃત્ત્યર્થજ્ઞાનતત્તથા ” ॥૧॥ યોગબીજ ગાથા ૪૧૮ અર્થ-વૃત્તિ-ચિત્તપરિણામ અને બાહ્ય અર્થના મમ્યગ્ જ્ઞાનવડે દ્રવ્ય તથા પર્યાયનું ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્યરૂપે સૂક્ષ્મસ્વરૂપની ભાવના ભાવીને યથાખ્યાત ચારિત્રને મેળવે તે સ પ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાય છે વિતક વિવારાન કારિમતા નિર્લાસ એટલે સ કદપ વિકલ્પનો ત્યાગ કરીશુદ્ધ આત્મદ્રવ્યના વિચાર ધ્યાનવડે આનંદનો અનુભવ કરતા તેમા સ્થિરતા કરવી તેથી શુદ્ધ ધ્યાનનો ભાવ અનુભવાય છે નિશ્ચય નયના આલ-ભનથી અર્હીયા-આવી જવશ્યામા “ કા ઝરઈ કે આણદે ! ક્ય પિ સગહ ચરે ” અરતિ એટલે શુ ? આનંદ એ શુ ? ઇત્યાદિ ભેદ વિના તેમ જ આગ્રહ વિના આત્મગુણમા વિચરે છે આવી ભાવનાથી ક્ષપકશ્રેણિએ ચઢીને દેવવશાન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી સ પ્રજ્ઞાત યોગ જલ્પમે ॥૧-૧૭॥

અમ પ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાનો કયો ઉપાય તથા તેનું શુ લક્ષણ ?

વાસુપૃથ્વ્ય ત્રિભુવન ધણી,

ઈશ્વરનુ પ્રણિધાન, મેવાભન્નિ સ્વરૂપવિચારણા, ત્રણ
યોગે ચિત્તની સ્થિરતા થાય અને અનુક્રમે સપ્રજ્ઞાત તથા
અસપ્રજ્ઞાત યોગ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧-૨૩ ॥

ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટપુરુષવિશેષ ईश्वरः ॥૧-૨૪॥

ભાવાર્થ—કલેશ-માનસ તથા કાચિક દુ ખને
ઉત્પન્ન કરનારા દ્રવ્ય તથા ભાવકર્મ-મિથ્યાત્વ, અવિરતિ,
કષાય તથા મન-વચન-કાયા સખધી યોગવડે થતી મલિન
ચિત્તવૃત્તિથી આત્મા આઠ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય આદિ
કર્મફલને બ્રહ્મ કરીને રાખેલા હોય તેને તથા તે કર્મને
વિપાકકાલે ઉદયમા આવીને અનેક પ્રકારના શુભ વા અશુભ
ફલને આપે છે આવા પ્રકારના જે કર્મસમુદાયનો જેમને
આત્મશુદ્ધીયોગવડે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર યોગને
અપ્રમત્તભાવે આરાધી ધાતિ અધાતિ કર્મનો ક્ષય કર્યો
હોય, અને જે કેવલ જ્ઞાન કર્મને આદિ આઠ શુષ્ક યુક્ત
અશરીરીસિદ્ધ પરમાત્મા અને જેઓએ ચાર ધાતિ કર્મનો
ક્ષય-ધાત કર્યો હોય તે અરિહત કેવલી વા તીર્થ કર
યોગી દ્ર પરમાત્મા પરમેશ્વર મહાદેવ શિવરા કર સ્વયંબૂ
નામથી આપણે સખધીએ છીએ તે ઈશ્વર-લોકોત્તર પુરુષ
વિશેષ છે, પણ કોઈ જગતના કર્તા કે જગત જીવોને સુખ
દુ ખનો સખધ કરાવનારા નિત્યેશ્વર નથી કહ્યું છે કે—

' यस्य महेश्वनનો, રાગો નાસ્ત્યેય સર્વથા ॥
 ને ચ દ્રેષોઽપિ સત્ત્વેષુ, શ્રમગ્ધનદવાનલ. ॥ ૧ ॥
 ન ચ મોહોઽપિ મજ્જાન-ચ્છાદનોઽશુદ્ધવૃત્તકૃત ॥
 ત્રિલોકલ્યાતમહિમા, મહાદેય : સ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

અષ્ટકૃત

અર્થ —જેઓનો સ સાર સ જ પિ કલેશના કારણરૂપ
 રાગ સર્વથા નાશ પામ્યો છે અને શમતા ભાવરૂપ ધર્મને
 બાલવામાં હાવાનલ સમાન દ્રેષ પણ કોઈ છવાછવ ઉપર જરા
 પણ નથી, તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન અસ્તિત્વને હાકનારો
 અશુદ્ધ વૃત્તિવાલો શોક પણ જેમને નથી અને આ જ
 કારણથી ત્રણ જગતમાં જેઓનો મોટો મહિમા પ્રખ્યાત છે
 તે જ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી આત્મા વિશેષ હોય તેમહાદેવ-ઈશ્વર
 કહેવાય તેમની પૂજા, ભક્તિ, ધ્યાન, જપ, તપ વિગેરે વહે
 પણ કિલ્લટ ચિત્તવૃત્તિનો પાશ યાય છે અને દૃષ્ટ રૂપ આત્મા
 ક્રમે ક્રમે સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે ॥ ૧-૨૪ ॥

મૂત-ત્વન નિરવિશય મરેજ્ઞીનમ્ ॥ ૧-૨૫ ॥

ભાવાર્થ —જે સવરૂપણુ સાધારણ સર્વ છવોમાં
 નેગનમય ॥ દૃષ્ટિથી લાગી થનારા સવ ઈશ્વરોમાં અશ બીજરૂપે
 અવધિ મન પર્યંત સહેલું છે તેમાં તથા મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનરૂપે જે
 જે આત્માઓને ક્ષયોપશમ ભાવનાથી વ્યકત વા અવ્યક્ત
 રૂપે રહેલું છે તે જ્ઞાન જ્યારે સવ ધાતીકમનો ક્ષમ થાય

ત્યારે પૂછું પછે લોકલોકને પ્રકાશ કરવા માટે સમર્થ થાય છે ત્યારે આત્મા પૂછું સર્વજ્ઞ ઈશ્વરપણે જોળખાય છે અવધિ જ્ઞાન તથા મન પર્યવજ્ઞાન વિગેરે ક્ષયોપશમભાવે પ્રગટ થનારા જ્ઞાનો પછુ સર્વજ્ઞતાના અશ(બીજ)રૂપે જ છે અને અતિ ક્ષુદ્રજીવો કે જે દીડીઓ અથવા વનસ્પતિ આદિ અતિ સૂક્ષ્મ જીવો કે તેઓમા પછુ જ્ઞાન અનતમા ભાગે (અનતમા અશ-બીજરૂપે) રહેલું છે, લોકપ્રકાશમા જણાવે છે કે—

जीवस्य ज्ञस्वभावात्, मतिज्ञानं हि शाश्वतम् ।

ममारे अमतोऽनादौ, पतितं न कदापिऽपि यत् ॥१॥

अक्षरस्याऽनतभागो, नित्याद्वद्दिन एव हि ।

निगोदिनामपि मयै-दित्येतत्पारिणामिकम् ॥ २ ॥

અર્થ — જ્ઞાન જીવનો ગુણ-સ્વભાવ હોવાથી મતિજ્ઞાન બીજરૂપે (અશરૂપે) શાશ્વત છે, કારણ કે સ સારમા અનાદિમાવથી જામણ કગતા છતાં પણ કોઈ વખત સર્વથા તે જ્ઞાનશક્તિ (જે બીજરૂપ છે તે) કાપિ પણ અવશતી જ નથી, અક્ષર-ક્ષય નહિ થનારુ સર્વજ્ઞપણ છે તેનો અનતમા ભાગ હમેશા સર્વ જીવોને ઉઘાડો રહે છે નિમોદમા અતિશય સૂક્ષ્મ ગરીરીપણે રહેલા ક્ષુદ્ર જીવોમા પણ જ્ઞાનના અશ પરિણામિક ભાવે રહે છે તે બીજ રૂપે રહેલું જ્ઞાન અત્યંત અતિશય વિનાશુ છે, પણ અભાવરૂપે નથી એમ માનવુ, આ જ કારણે મર્વ જીવો પ્રત્યે, મૈત્રી કારુણ્ય માધ્યસ્થ્ય તથા શુણ્ણવતો પ્રત્યે પ્રમોદ આદિ ભાવના રાખવી જોઈયે ॥ ૧-૨૫ ॥

માટે ન કરવો ? માટે સર્વકર્મનિમુક્ત સિદ્ધ પરમાત્માને
 તથા મોહનિય આદિ ધાતિ કર્મનો નાશ કરનારા અરિ-
 હ તને ઇશ્વર તરીકે માનવા એ ન્યાય છે ઉપાસના કરવા
 માટે તે જ યોગ્ય છે, કારણ કે ત્યાજ કેવલજ્ઞાન આદિ સર્વ
 શુદ્ધોનો પૂર્ણ પ્રકાશ થયેલો છે (૧) જગત્કર્તાપણુ જો એક
 પુરૂષમા સ્વીકારાય તો જગત્ની રચના કરવામા સમવાયી
 કે નિમિત્ત કારણભૂત ઇશ્વર છે ? જો તે ઇશ્વર સમવાયી
 કારણ હોય તો ઇશ્વર જગત્પ્રકાર યદ્ય અનેક પ્રકારના
 સુખ દુઃખ ભોગને અને નારક તથા દેવરૂપ પણ યદ્યને અનેક
 પ્રકારના વિચિત્ર ભાવને નટની પેઠે ધારણ કરે, તે માનવુ
 અનિષ્ઠ છે કારણ કે તેથી અર્થ જીવો ઇશ્વરરૂપ યદ્ય શકે
 અશરૂપ હોવાથી જીવથી બિન્ન ઇશ્વરની અભિદ્ધિ યદ્ય જાય
 છે વળી અસમવાયી કારણ સયોગરૂપ હોવાથી તે અનિત્ય
 ■ કારણ કે કાર્ય નહ થયે છતે અસમવાયી કારણનો
 પણ નાશ થાય છે તેથી ઇશ્વરમા તે કારણ પણ ઘટતું નથી
 હવે નિમિત્ત કારણ જો ઇશ્વરમામાનીએ તો જગત્થી ભિન્ન
 શરીરધારી ઇશ્વરસ્વીકારવો જોઈએ કાર્ય કરવામા શરીરધારી
 કર્તાનો વ્યાપાર વ્યાખ્ય વ્યાપક ભાવ માનવો પડે તેવુ ઉપ
 કારી ઇશ્વરમા સંભવતુ જ નથી જીવોને દુઃખ આપવાનો
 આરોપપણુ તે ઇશ્વર ઉપર આવે છે તેથી (૨) વળી ઇશ્વર
 રત્ન એકપણુ માનવુ, તે પણ અસંગત છે, કારણ કે સિદ્ધ
 ઇશ્વરો અનેક છે, અનાદિ ઇશ્વર એક છે એમ કહેનારાઓને
 જણાવીએ છીએ કે—મિદ્ધથી અ ય જો સ સારી જીવો છે
 તેમનો જ્યા અત્યંતભાવ છે તેવા ઇશ્વરોનુ જો જ્ઞાનાદિ

અતિશય રૂપ એકત્વ સવ સિદ્ધોમા અનેકપણુ હોવા છતાં તિર્યાક સામાન્યતા હોવાથી એકત્વનો બાધ કરતુ જ નથી તેથી અહીં સખ્યારૂપ એક શબ્દનુ પ્રયોજન નથી અથવા અપેક્ષાએ અનેકપણુ હોય તો પણ સ્વરૂપાસ્તિત્વ અને આશ્રયતાની સાદરચાસ્તિત્વમા અસેદ વૃત્તિનુ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ પણુ છે, માટે સામાન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ એકપણુ છે પણુ ઇશ્વરરૂપ એક વિશેષ વ્યક્તિ સિદ્ધ થતી નથી (૩) વળી કાળથી અભિન્ન ઇશ્વરની ઉપાસના ઇચ્છવા યોગ્ય નથી કારણ કે તેવા એક ઇશ્વરમા સર્વજ્ઞપણુનો તથા કર્તાપણુનો અસંભવ હોવાથી નિત્ય મુક્ત ઇશ્વરની સિદ્ધતામા કોઈ પણ પ્રમાણ મળતુ જ નથી, માટે—

“નિત્યમુક્ત હૈશ્વર” નિત્યમુક્ત ઇશ્વર છે એમ બોલવામા પણ “વદનોવ્યાધાત ” પ્રતિજ્ઞા હાનીરૂપ વચનનો વ્યાધાત આવે છે, કારણ કે જે બધાયેજ હોય તેને જ મુક્તપણુ સંભવે છે, જે બધાયેહો નથી તેને મુક્તપણુ કેવી રીતે સંભવે ? માટે પૂર્વે જેને કર્મ-કલકનો બધ હોય તે જ સયમ-જપ-તપ-ધ્યાન-સમાધિયોગે મુક્તતા મેળવે છે, આવી અનાદિ વ્યવસ્થા ॥ એમ ન હોય તો ઘટ-પટ આદિ જડ વસ્તુ કે જેમને પૂર્વ કર્મબધ નથી હોતો તેમને પણ નિત્યમુક્ત કહેવામા ગા માટે ન આવે ? અનાદિ શુદ્ધ ઇશ્વરની કટપના પણ પ્રવાહની અપેક્ષાએ સ્વાદ્વાદદિથી સિદ્ધ પરમાત્મામા જ આવી ગકે છે આ સંબંધી શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી અનાદિવિ શિક્ષામા જણાવે છે કે—एतो अणाम् चि,

સુદ્ધો ય તઓ અણાદિ સુદ્ધોત્તિ । જુત્તોય પરાહેજ, જ અન્નદા સુદ્ધ
 યા સમ્મ ॥ ૧ ॥ અનાદિવિનિકા (૧૨) અર્થ—જે ઇશ્વર
 મુક્ત થયા ત્યાથી અનાદિ અવસ્થાવાન અને શુદ્ધ છે તેજ સિદ્ધ
 પરમાત્મા પરમશુદ્ધ જ છે, તે જ મુક્ત છે, કારણ કે પ્રવાહનાં
 અપેક્ષાએ અનંત સિદ્ધીમા મળવે છે પણ નિત્ય મુક્ત ઇશ્વર
 વિગેરેમા શુદ્ધતા ઘટતી જ નથી (૪) અનુશ્લક્ષની ઇચ્છા
 પણ ત્યા ઘટતી નથી અનુશ્લક્ષ-મહેરખાની કરવી અર્થાત્
 સેવકની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી તે રાગ દ્વેષવાળા હોવામા ઘટે છે
 પરંતુ વીતરાગ પરમાત્મામા પુદ્ગલજાવની પૂર્ણતા કરવી
 તે ઘટતું જ નથી, પણ પરમાત્માનુ ધ્યાન તથા ચિત્તવન
 કરનાર યોગીને સમ્યક્ દર્શનને જ્ઞાન ચરિત્ર સ્વયોપશમભાવે વા
 ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટે તેમા પુષ્ટાવલ્લખન રૂપ નિમિત્ત પરમા
 ત્મા હોવાથી તેમનો અનુશ્લક્ષ ઉપચારથી કહેવાય, કારણ કે
 ધ્યાનના બળથી યોગી અપુનઃ ધક (પ્રતીતી સ સાર જમણુ
 રૂપ કર્મજ ધનનો જેમા અભાવ થાય) તેવી આત્માની
 શુદ્ધતા મેળવે અને સદાચાર રૂપ પાત્ર મહામત વા ક્ષપક
 શ્રેણીયુક્ત ચારિત્ર પણ મેળવે તે ઇશ્વર-પરમાત્માની કૃપા
 સમજવી (૫) સર્વસ્વપત્તિ રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માન,
 માયા અને લોભ વિગેરે દોષો હોય તેવા ઇશ્વરમા ઘટતું
 જ નથી, પરંતુ જ્યાં તેવા દોષ ન હોય અને જ્ઞાનાવરણીય
 આદિ ધાતિ કર્મોનો જ્યાં ક્ષય થયો હોય તેવા વીતરાગ
 પરમેશ્વરમા જ ઘટે છે અને ઉપાસનાદિક પણ વીતરાગ
 દેવ ઇશ્વરમા જ ઘટે છે તેથી સર્વ કર્મ મેળવે વિનાશ
 કરનારા ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી તેજ યોગ્ય છે ॥ ૧-૨૬ ॥

મૂત્ર-તસ્ય વાચક પ્રણય ॥ ૧-૨૭ ॥

ભાવાર્થ—તે પરમાત્માનો વાચક શબ્દ પ્રણવમય છે કે જે ધ્યાનમાં ઉચ્ચાર કરતો પરમાત્માના ધ્યાનમાં થાતા અને ક્ષેયમાં ઝેરસતા કરાવે છે તે પ્રણવ મત્ર છે. અહીં મહાવીર છે તેના યોગે ચિત્તવૃત્તિ જે બાધ બાવ કબુલિત હોય તે હજીવે હજીવે શુદ્ધ થઈ પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે ॥ ૧-૨૬ ॥

મૂત્ર-તજ્જપસ્તદર્થમાયનમ્ ॥ ૧-૨૮ ॥

ભાવાર્થ—તે પ્રણવ-ઝોકારનો જપ અને તદર્થ પ્રણવશુક્ત પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું જેથી તે સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું ઉત્તરોદય કરી અનુક્રમે કિલ્લ ચિત્ત વૃત્તિનો રોધ કરવામાં સહાયક થાય છે ૨૮

મૂત્ર તત પ્રત્યક્ષેતનાઽધિગમોઽપ્યન્તરાઽપાયામાવશ્ય ૧-૨૯

ભાવાર્થ—ઉપવરના પ્રણિધાનથી આત્માનો માક્ષા લોક થાય છે અને વિદ્યોનો પણ અભાવ થાય છે અર્થાત્ પ્રણવથી શુક્ત પરમાત્માનો જપ અનુક્રમે સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર ગુણને વ્યક્ત કરતો કરતો આત્માના સહજ સ્વરૂપને પણ કઈક અંશે પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, કારણ કે ઉપવરનું જેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું આત્માનું પણ છે તે કર્મરૂપ માયાથી દબાયેલું છે તે પરમાત્માના જપ-ધ્યાનવડે પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાય ત્યારે આત્માનો પણ સમાન ધર્મ હોવાથી હું પણ તેવા સ્વરૂપવાળો છું, -

એમ જાવના થાય છે જેમકે—“ નિઃ સ્વજાતીય સિદ્ધ
 નિહાળી અજ વૃદ્ધ ગત દરિ ચેત્યો, નિઃ સ્વજાતીય સિદ્ધ
 સજાળી જીવ સ્વપરમા વહેતો હો જિદ્ધન ચ દ્રમજ
 પદ રાચુ ” ॥ શ્રી ગુરુદેવ શ્રી જુદ્ધિસાગર સૂરીશ્વર ચ દ્ર
 પ્રજા જિન ઠી ભતવના કરતા જણાવે છે કે—અજ—બકરાના
 ટોળામાં જીવનના આરજથી રહેલો સિદ્ધ જ્યારે વનમાં
 રહેલા સિદ્ધને દેખે છે ત્યારે જેમ જીભ બકરા બધથી
 નાશી જાય છે તેમ તે પણ નાસવા લાગ્યો પણ જ્યારે તે
 સિદ્ધના અને પોતાના સ્વરૂપને સમાન જાણ્યું ત્યારે તે
 પણ સ્વજાતીય સિદ્ધની ચેટે સ્વતત્ર થયો તેવી ગીતે પર
 માત્માના સ્વરૂપને જોઈએ ત્યારે તે ક્યાનના અવ્યાસ થોળે
 આત્મા પણ પરમાત્મા થાય છે “ જીવો વે ગિયો જાયજે ” ॥
 તેમજ આવતા અતશયો પણ નહ થાય છે ॥ ૧-૨૬ ॥

તે અતશયનાં સખ્યા કહે છે —

સૂત્ર—વ્યાધિ સ્ત્યાન મશય પ્રમાદાત્તસ્પાઽવિરતિઞ્ચાન્તિદર્શનાલ્પ
 મ્મિરુત્વાઽનરસ્થિતત્વાનિ ચિત્તરિક્ષેપાસ્તે અન્તરાયાઃ ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ — વ્યાધિ—શરીરના રોગ, સ્ત્યાન—ચિત્તનું
 મદપણ—સશય કાર્ય સિદ્ધ થશે કે નહિ થાય, પ્રમાદ
 ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરવાડે, આલસ્ય—શરીર અને
 ચિત્તના ગુરુત્વને લીધે પ્રવૃત્તિનો અભાવ તથા આત્મસ્વરૂપ
 ધરજાણી ન કરવાડે અવિરતિ—ઇંદ્રિયોના વિષય લોગનો ત્યાગ
 ન કરવો તે, આતિદર્શન—વિપરીત બોધ (મિથ્યાત્વ)ની અલબ્ધ

ભૂમિકૃત્વ-મોહાદિકારણે ચારિત્ર યોગની સાધના છતાં પણ
આત્મ દર્શનરૂપ યોગ-ભૂમિકાનો લાભ ન મેળવે તે અનવ-
સ્થિતત્વ-ચિત્તમાથી કિલ્લણના ન જવાથી સ્થિરતાનો અભાવ,
આ નવ વિગેયો મિથ્યાત્વ અવીગતિ કષાય તથા યોગરૂપ
ચિત્તવૃત્તિને બ્યાકુલ કરે છે, તેથી, અતરાય કદા છે તે
આત્મ ચરિત્રયોગમા અતરાય કરનારા હોવાથી ચારિત્ર
મોહનીય કર્મરૂપે બાબુવા ૧-૩૦

સૂ-૦-દુ ગદૌર્મનસ્યાન્નમજયત્વવાસપ્રશ્વામાવિશેષમદ-
ચુર ॥ ૧-૩૧ ॥

સાવાર્થ — દુઃખ ત્રણ પ્રકારનું છે મનના દુઃખ
પરિણામ આનિ સાત બધથી ઉત્પન્ન થતું તે આધ્યાત્મિક,
પાસ ભૂનોના પ્રકોપથી વા સર્પ પશુ આદિના દેખાવાથી રોગ
મરણબધ ઉપજે તે આધિભૌતિક અને પૂરકુળ પાપોદયથી
દેવાનિના કોપથી મનની સ્થિરતા ન થવા દે આધિદેવિક
દૌર્મનસ્ય-ઈષ્ટ વસ્તુના લાભના અભાવે આત્મધ્યાન વધુ
અનિષ્ઠ વસ્તુના સંયોગે રોદ્રધ્યાનનું થાય તે અગમેજયત્વ-
વાતાદિક રોગના કારણે શરીરનું કષયુ શ્વાસ-પ્રમાણથી
અધિક શ્વાસ આવે તે પણ એક રોગથી ઉપજે છે પ્રશ્વાસ
પ્રમાણથી અધિક ઈચ્છા વિના અદરના વાયુનું બહાર
નીકળવું તે પણ આત્મસમાધિમા આવવા માટે
મનની સ્થિરતા ન થવા દે તેથી તેજો વિશેષના મિત્ર

કોઈપણ આત્મા પાપકર્મ કરીને નરક આદિ
 યોનિમાં દુખ ન ભોગવે અને સર્વ કર્મ મલને
 દૂર કરીને પરમ સદ્ગુણિત જ્ઞાનદરૂપ મોક્ષ મુખ
 ને અનુભવે આવી જે જાવના તે મૈત્રીભાવના જાણવી,

(૧) આત્મશુદ્ધિને ઠાપી દેનારી જે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ અવિ-
 રતિ કષાય આત્માના અશુભયોગ વડે હિંસા મૃધાવાદ
 ચોરી મૈથુન આદિ જે જે દોષો છે તેને નાશ કરીને
 સમ્યગદર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની આરાધના વડે કર્મનો ક્ષ-
 યોપશમ વા ક્ષય કરીને જગતમાં રહેલી વસ્તુઓ કે જે
 લોભ્યરૂપે છે તેમાં યથાર્થ લોભ થાય એવે લોભ્ય વસ્તુ
 આત્મસ્વરૂપથી જિન છે જડ છે ત્યાજ્ય છે આવા જાવથી
 ભોગ કામનાનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રને
 આરાધે છે એવા પુરૂષોને જોઈ સાક્ષી તોમની સ્તુતિ
 કરવી, વહન કરવું, સેવા-ભક્તિ કરવી અને આત્માને
 આત્મહાદ આપવો તેવા શુભ પ્રાપ્ત કરવાની જે આત્મભાવના
 કરવી શુભવત પ્રત્યે પક્ષપાત કરવો તે પ્રમોદ જાવના જાણવી
 (૨) હીન દુખી અજ્ઞાની ભય પામેલા અને બુધ્ધિ તરસ્યા રાગી
 એવા પ્રાણીને દુખથી છોડાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવી તથા
 મૃત્યુ આદિમાં સપડાયેલા જીવોને છોડાવવા તેમ જ
 પોતાની રક્ષા માટે માગણી કરનારા જીવોને મદદ કરવી
 દુખથી મુક્ત કરવા માટે ચોખ્ખ પ્રવૃત્તિ કરવી તથા તેવા
 પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવી તે કરૂણા જાવના જાણવી (૩) જે
 જીવો દુર પાપકર્મમાં રક્ત થયેલા છે અને પરભવમાં માનતા

ન હોવાથી હું ખનો લય ન હોવાથી શકા વિનાના નિર્ભય છે
 અને તે જ કારણથી પરમાત્મા સદ્ગુરુ ધર્મ તથા
 ધર્મિં લેવાની નિદા કરે અને ઉપશર્ગ કરે આવા
 જે પાપી લેવો છે તે પોતાનું જળ શકિત અને
 પક્ષ વડે અભિમાની થઈને આત્મગૌરવ (પ્રશસા)
 કરે તેઓ ઉપર પણ મધ્યસ્થતા ધરવી તેને ઉપેક્ષા વા
 માધ્યસ્થ જાવના કહેવાય છે આચાર જાવનાથી આત્મ-
 ગુણને માવતો સદ્બુદ્ધિવત આત્મા વિશ્લેષકવાચારિક કાર-
 ÷થી દુટતી આત્મધ્યાનની ધારાને સાધીને સ્થિરતા પ્રાપ્ત
 કરે છે તે જ કારણે આ ચાર જાવનાઓથી સર્વ લેવોનું
 જાણ કરવાની જે વૃત્તિ તે મૈત્રી અજ્ઞાની દુષ્ટીના દુષ્ટો
 દુર કરવા તે કદંબા શુભવત ધર્મીઓની ઉપર શ્રદ્ધાપ્રેમજ
 કિત કરીને ખુશી થાય છે પ્રમોદ નિર્ભય શક લેવો ઉપર
 દેષ ન કરવો તે મધ્યસ્થતા આ ચાર જાવના જાવનાર
 આત્મ યોગી પ્રમત્ત પ્રમત્ત દશાના સાધુ તથા દેશ
 વિરતિ શ્રાવક સમ્યગ્ દર્શનધારિ વિગેરે આત્માઓ આગળ
 વધના પરમ ઉત્કૃષ્ઠ જાવને પામી ચિત્તની શુદ્ધિ કરીને
 સપ્રજ્ઞાન સમાધિ તથા છેવટે અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ યોગને
 પામે છે - ૧-૩૩ ॥

સૂત્ર-પ્રચ્છર્દનવિધારણામ્યા ના પ્રાણસ્ય ॥ ૧-૩૪

જાવાર્થ—પ્રાણ ને સ્થિર કરવાથી પણ ચિત્તવૃત્તિ
 સ્થિર થાય પણ અહિંયા લાખ્યકાર પ્રાણ એટલે કાઠામા
 રહેલો વાયુ કે જેથી શ્વાસોસ્વાસ લઈ ને જીવનનો નિવાહ

કરાય છે તેને રચક પુરક કરીને કુળક કરવો એટલે કોઠામાં સ્થિર કરવો. તેથી ચિત્તવૃત્તિની સ્થિરતા થાય તેમ કહે છે પણ તે વાત ઠીક નથી જગવાન શ્રી સુધર્મ સ્વામી આવ રચક સૂત્રમાં ધ્યાનમાં-કાયોત્સર્ગ કરતા આટલા આગારો છુટીઓ આપે છે તે આ પ્રમાણે છે

અજ્ઞત્ય ઉસમિણ નિસસિણ સ્વામિણ છીણ જમાણ
 ઠકુણ વાયનિસંગેણ મમલિણ પિત્ત મુચ્છાણ સુદુમેહિ અગ
 સંચાલેહિ મુદુમેહિ જેલ્મચાલેહિ મુદુમેહિ દિઢિસચાલેહિ
 પુય માદર્પેહિ આગારેહિ અમગો અવિ રાહિઓ હુજ્જમે કાઉમગો
 જાવ અરિહતાણ મગવતાણ નમુક્કારેણ ન પારમિ તાપકાયઠાણેણ
 મૌણેણ જ્ઞાણેણ અગ્ગાણ વોસિરામિ ॥

અર્થ-અત્ર કાયોત્સર્ગે એટલે કાય-શરીરનો મારા પણાની બુદ્ધિથી ત્યાગ કરવામાં અન્ય સર્વ કાયિક વાચિક માનસિક વ્યાપારનો ત્યાગ કરવામાં પણ નીચે જણાવેલા આગાર છુટી ઓરાખુ હુ તે આપ્રમાણે ઉંચો સ્વાસ લેવાથી, નીચો સ્વાસ લેવાથી વા મુકવાથી ખામી ખાવાથી, ઈંક ખાવાથી, જગાસુ ખાવાથી, એટકાર ખાવાથી અપાનવાત છોડવાથી જમરી ચડી આવવાથી પીત્ત વડે મુર્છા આવવાથી, અલ્પ અગ દુરકવાથી અલ્પ કદના નીકળવાથી અલ્પ દહી નાખવાથી ઇત્યાદિ, કારણોથી માત્ર ધ્યાનરૂપકાયોત્સર્ગ ન જાગે, ન વિરાધાય આ માત્ર ધ્યાન હુ પ્રગટ લાવે ઉચ્ચાર પૂર્વક નમો-અરિહતાણ ન કહું ત્યા મુખિ મારે આ ધ્યાનનો

અભિચ્છે છે તેમા જોકે સ્થાને મૌન જાવે ધ્યાન-ધમ
ધ્યાનમા રહિને અધ્યાણ-મારી કાયાને મમત્વ જાવ સાથે
ત્યાગ કરૂ છુ ઉપર કહ્યા તે આગારો રાખવાનુ કારણ
શ્રીમાન્ જગવાન્ જગન્નાદુ સ્વામિ અવશ્યક નિર્ધુક્તિમા
જણાવે છે કે

હમ્માસ ન નિરમદ અભિગાદિઓવિ કિમુજ ચિદ્રાડ ? ।

સજ્જમરણ નિરોદ્ધે સુદ્ધુમ્માસ, તુજયણા ॥ ૧૧૧૦ ॥

માસ સુઅજમિણ માત્ સત્યમણિને નિલમ્મ તિ-રુણ્ણે ।

અસમાદ્ધીય નિરોદ્ધે મામસગાર્હે અતો હત્યો ॥ ૧૧૧૧ ॥

ધાયનિસમ્મુ ક્કોણ જયણા મદ્દમ્મ ને વય નિરોદ્ધો ।

હક્કોણવા હત્યો મમલી મુચ્છાસુ અનિરેસો ॥ ૧૫૧૨ ॥

અર્થ-સ્વામોસ્વાસ કદાપિ પણ રોકી શકાતો નથી
કદાપિ અભિચ્છ કરવામા આવે કે નામિકા દાણીદેવામા આવે
કે એવી બીજી કાંઈ વેષ્ટા કરવામા આવે તો પણ વાયુનો
હકયોગના અધ્યાસ વિના નિરોધ કરી શકાતો નથી તેથી
મરણનો જાય ઉપજે છે તે વાયુથી ત્રમ જીવોનો ધાત ન થાય
તે માટે ચતના પૂર્વક મુખ આઠો હાથ વા મુકપત્તી રાખી ને
કરવા જોઈયે પણ એકવા નહિ તેમજ જેથી આત્માને
અસમાધિ ન થાય તેનો ઉપયોગ રાખવો તેવીજ રીતે
ખાસી જગસુ છાંક વિગેરે રોકવા નહિ હરે જણાવવાનુ
કે પ્રાણનો અર્થ જે સ્વાસ માત્ર કહેવામા આવે છે તે

યોગ્ય નથી નવતત્ત્વ પ્રકરણમાં પ્રાણુ દશપ્રકારના જણાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે

દસહાનિયાણપાણા, इदित्तासाउजोग । वट्ठ्वा णिदिण
सुचउरो, विगलेसुछ सत्त अहेव ॥१॥ अमन्ति सन्ति पचिदिण
सु नव दस रम्मेण बोधय्वा ॥ तेहिं सह विप्पओगो जीवाण
मन्नप गर्णो ॥२॥

અર્થ-દશ પ્રકારના પ્રાણો છવે ને હોય છે તે આ પ્રમાણે પાચ ઇંદ્રિયો અપર્યાન, રસન, ઘ્રાણ, ચતુ અને શ્રવણ આ પાચ ઇંદ્રિયો શ્વાસોશ્વાસ આયુષ્ય મનબલ, વચન બલ અને કામબલ જોમ દશ પ્રાણુ છે તેમાં જોકે દ્રિયને ચાર પ્રાણુ છે ઇંદ્રિય ને ત્રયે દ્રિયને અને ચતુરે દ્રિયને છ સાત તથા આઠ અને સમુર્જીયને નવ સત્તીગણને દશ પ્રાણુ હોય છે તેમાં મનુષ્યને દસ પ્રાણુ હોય છે તેમાંથી આયુષ્ય તથા શ્વાસોશ્વાસને રોકવાનુ સામર્થ્ય નથી પરંતુ પાચ ઇંદ્રિય તથા મન વચન અને કાયા આ ત્રણને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી રોકવાનુ સામર્થ્ય હોવાથી આત્માને સમ્યક્ જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રનો યોગ શુદ્ધ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થાય તો પાચેંદ્રિયો ત્રણ બલને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી રોકવા પ્રવૃત્તિ કરીને મન વચન કાયાને આત્મ યોગમાં જોડવા આત્મવિચ પ્રવર્તાવે તો સમાધિ જાવને પ્રાપ્ત થાય જો જ પ્રાણાયામનો સાર છે વળી કહેવાય છે કે મન ઇવ મનુષ્યણા, કારણવધ મોખયો જોટલે જ આત્મ સમાધિમાં મન કાયા તથા ઇંદ્રિયોનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ આ

સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતા ઈમાન્ વિવેકાનદ સ્વામિ પણ
 ‘પ્રાણનો ખરો અર્થ સ્વાસ માત્ર થતો નથી પણ જે શક્તિ
 આખા જગતમા વ્યાપીને રહેલી છે તેને પ્રાણ કહે છે’
 અર્થાત્ જગતમા જે જે વસ્તુઓ અસ્તિત્વ તથા જીવનને
 ધરાવે છે તે બધાથી પ્રાણનો જ વિકાસ થએલો છે “આથી
 એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે જગતના જીવોને જીવનમા
 ઉપયોગી જે શક્તિ તત્વ તે પ્રાણ કહેવાય, તે જૈન દ્રષ્ટિ પ્રમ ભ્રુ
 ઉપર જણાવ્યા તે પ્રાણો જ સજાવે છે પ્રાણ-ક્રોધનો વાયુ
 રોકવાથી મન સ્થિર થાતુ નથી પરંતુ ગજરામણ થાય છે
 તો પણ હઠધોગના અભ્યાસિઓ હળવે હળવે પવન ઉપર
 કાબુ લાવે છે તેથી કદાચ શરીરને નિરાંતી કરી શકે તેમ જ
 શરીરને આકાશમા અદ્વર રાખી શકે વા તેથી જ રીતે
 આકાશમા ઈચ્છા પ્રમાણે ગમન કરી શકે અદ્વર રહી શકે
 અન્યની કાયામા પ્રવેશી શકે પણ આત્માને સમાધિમા સ્થિરતા
 લાવવામા ઉપયોગી પ્રાય નથી થાતા પણ મનની સ્થિરતાથી
 આત્માને પરમાનંદથાય છે પરંતુ પવનને રોકવાથી જ મન
 રોકાય તેવી એકાતતા તો નથી જ તો પણ અભ્યાસના
 યોગે શ્વાસોશ્વાસ ઉપર જેટલો સચમ સહજપણે થાય તે
 મન સ્થિર થવામા સહાયક થાય તે વાત પ્રાણાયમ વિષ
 યક સૂત્રમા જોવાશે ॥ ૧-૩૪ ॥

સૂત્ર-નિપયવતી વા પ્રવૃત્તિ રૂપજ્ઞા મનમ સ્થિતિ નિગ્રન્ધની॥

ભાવાર્થ—મનની જે પ્રવૃત્તિ છે તે વિષયવતી થઈને મનની સ્થિરતા લાવે છે તેમ સૂત્રકાર તથા ભાષ્યકાર માને છે તો જણાવવાનું કે વિષય એટલે જે રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ શબ્દ રૂપભોગો આદિ વિષયોવાળી જે મનની પ્રવૃત્તિ તે ભોગ ભાવને ધારણ કરીને પાચ ઇન્દ્રિયો મનને આધિન બનાવે છે તેથી તે વિષયોમા મન સ્થિર થાય પણ આત્મ સમાધિને લાભ ન પામે તો ઉદ્દત્ત વધારે અપલ થાય આર્ત તથા શૌર્ય ધ્યાન વડે બાહ્ય આત્મદશાવાળા જીવને દુગતીના ખાડામા નાખીને દુખી કરે છે માટે મનને સ્થિર કરવા માટે વિષય ભોગની વૃત્તિથી મનને શાંતવું જોઈએ સામાન્યતાએ જો ગંધ દીપ્ય જે નાસિકાથી લેવાય છે તે નાસિકાનો જો સંયમ કરાય તો દીપ્ય ગંધના પદાર્થો તેની સેવામા હાજર થાય થાય છે રસેન્દ્રિયનો જો સંયમ થાય તો લીપ્ય બાહ્ય પદાર્થો તેની સેવામા દેવો હાજર કરે છે રૂપ દેખનારી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો જો સંયમ કરવામા આવે તો દેવ દેવાગના દિકના રૂપમા ન મુજાય તેથી તેની સેવામા અને દેવેન્દ્રો આવીને તે પ્રહારગારિ યોગીન્દ્રની સ્તુતિ શુભ જણમહિમા કરે છે સ્પર્શેન્દ્રિયનો જય કરનારા યોગી વિચ્છે રક્ષા કરી શક્તો હોવાથી ક્રમેક્રમે પુણ્ય સમાધિલાભને પામીને દેવે દ્રોથી પણ ન જીતાય તેવા બલ વિચ્છેને પામીને અપુર્વ આત્માનંદને મેળવે છે શબ્દ ઇન્દ્રિય ઉપર સંયમ કરનારા યોગીયોને સર્વ જગત મિત્ર જાણે થાય છે આખા જગતમા કોઈ શત્રુ તેને રહેતો નથી વિષય-

વાળી ચિત્તની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરનાર યોગીને રહેતો જ નથી પાપે ઇન્દ્રિયો ઉપર જેમનો સયમ હોય તે યોગી સપ્રજ્ઞાન સમાધિને ઝટ સાધી શકે છે માટે વિષયવાળી ચાતી ચિત્તપ્રવૃત્તિને દૂર કરીને સયમભવ ત કરવી જેથી આત્મા અતરાત્મ દશાને પુર્ણભાવે સિદ્ધ કરીને સપ્રજ્ઞાન યોગની પ્રાપ્તિ કરીને એ અસપ્રજ્ઞાન યોગની ભૂમિ મા પ્રવેશે છે માટે વિષયનો ત્યાગ તે જ આત્મ સમાધિનું એક અંગ છે ॥ ૩૫ ॥

મુન-નિશોકા વા જ્યોતિષમતિ ॥ ૧-૩૬ ॥

જાવાર્થ-સમ્યગ જ્ઞાનવટે વસ્તુતત્વને યથાર્થ રૂપે જાણીને રાજસ તામસ વૃત્તિવાળા આત્મ તથા ગૈદ્ર ધ્યાન ને ત્યાગીને સાતુકુળ વા પ્રતિકુલ રૂપે આવેલા સ્તુતિ નાટકાદિ વાડન તર્જન આદિ ઊપશર્ગો પરિસરોને દર્પ યોગ કયાં વિનાસમળાવે સહે તેવા યોગીઓ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનને વિભવ ચારિત્ર યોગથી પામીને ચિત્ત વત્તિ ને જ્યોતિષમતિ પ્રજ્ઞા સુક્ત શુદ્ધ તેજોમય બનાવે છે અને આત્મસમાધિમા સ્થિર થાય ॥ ૩૬ ॥

મુન-વીતરાગ નિપય વા ચિત્તમ્ ॥ ૧-૩૭ ॥

જાવાર્થ-આત્મસમાધિમા સ્થિરતા કરવા માટે જેમ ના રાગ દ્રેષ મોહ માયા અજ્ઞાન કામ ક્રોધ આદિ અદાર દોષ દુય યથા દોય તેમ જ ચાર વાતિ કર્મનો સર્વથા દુય કરીને કેવલ જ્ઞાન દર્શન અને યથાખ્યાત ચારિત્રને

મુદેવતુ ધ્યાન કરવાથી પણ આત્મ ચિત્ત વૃત્તિ સ્થિર થાય છે કહ્યું છે કે -

भवरीचातुर जनना रागादय क्षय मुपागतायस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णु र्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ૧ ॥

અર્થ—સ મારના બીજરૂપ આઠ કર્મના સમુદાયરૂપ બીજના અકુરાડરૂપ રાગ તથા દોષ જેમા સુગમ ■ એવા મોહનીય આદિ જાવ કર્મનો જેમને ક્ષય થયો છે તેવા નામથી કોઈ પણ દેવ પ્રદ્યા કહેવાતા હોય વિષ્ણુ હોય હર-શકર હોય બુદ્ધ-જગન્નાથ હોય કે બદ્રીનાથ-નારાયણ વિગેરે નામથી પ્રસિદ્ધ હોય જન-વીતરાગ નામથી પણ હોય તે સર્વ દેવને મારી ત્રીકરણ યોગે નમસ્કાર દો કારણ એટલું જ કે તેમના આત્મશુદ્ધિ આપણા માટે આદર્શ રૂપ થાય તેવા દેવશુરતુ ધ્યાન પણ આત્મ સમાધિ માટે આદરવા યોગ્ય છે એ જ કથનીય છે ॥ ૩૯ ॥

सूत्र-परमाणु परम महत्तात्तो अस्य वशीकार ॥

૧-૪૦ ॥

ભાવાર્થ—પાત્ર ઇન્દ્રિયો તથા મન વચ્ચન કાયબલ તથા શ્વાસોશ્વાસ ઊપર જેમનો સયમ છે તેવા યોગીઓ આત્મ સમાધિના ખલે ત્રાટક યોગ સિદ્ધ કરે તેવા યોગીને પરમાણુ જેવી સુક્ષ્મ વસ્તુ મહા ન્મા મેરૂ આદિ આકાશ આદિ સુધીના મહોટા પદાર્થોને બાંધી બોંધ સકે છે જવાજવને બાંધી શકે છે સર્વ રૂપી

દ્રવ્યને પ્રત્યક્ષ કરી પોતાના વશમાં આવી શકે પરંતુ પરમાત્મા આદિને વશ કરવા રૂપ જે વશીકાર શક્તિ લોકને ચમત્કાર-આશ્ચર્ય પમાડે છે પણ આત્માને સાચી શાંતિ આણી કરનારી નથી એ જ વિચારવા યોગ્ય છે આપુલગત શક્તિમાં જે મુખોતા નથી તે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે પરંતુ જે આવી શક્તિ (લગ્નિ)ઓમાં જે મુખાય તો આગળ નહિ વધતા પાછા પડે છે ને પોતાનો સસાર વધારે છે, એ જ સમજવાનું છે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે-ક્ષીણરૂત્તેરમિજાતસ્યેત મળૌગ્રહિત્વગ્રહણગ્રાભેષુ
તત્સ્યતદજનતાતમાપત્તિ ॥ ૧-૪૧ ॥

બાવાર્થ—અભિજાત ઉત્તમ જાતિવત મણિ જેમ અનેક પદાર્થોના પ્રતિબિંબો જે ગ્રાહ્યભાવે તેને ગ્રાહક ભાવે ગ્રહણ કરે છે તો પણ તે તાદાત્મ્ય ભાવે પરિણમતા નથી તેમ જ જેમને કિલ્લ ચિત્તવૃત્તિ ક્ષીણ થવા માંડી છે તેવા અભ્યાગી યોગીને સમધમાં આવતા સર્વ પદાર્થોને જોયરૂપે ગ્રહણ કરતા છતાં આત્માને ભોગ્ય ભાવે પરિણામને પમાડતા નથી તેવા યોગી વિરહતજાવને ધરતા છતાં પરમાત્માના સ્વરૂપને ગ્રાહ્ય ભાવે(જોયરૂપે) ગ્રહણ રૂપક્રિયા વડે ગ્રાહકસ્વરૂપે યોગી આત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કરીને સર્વ ભાણ ચિત્તવૃત્તિને દુર કરે છે અને આત્મજાવમાં સ્થિર થાય છે તે ને સપ્રજ્ઞાત સમાપત્તિ કહેવાય છે ॥૪૧॥ તે ત્રણ પ્રકારે છે

દૂર-તત્ર ચન્દાર્થજ્ઞાનપ્રિયલ્લેઃ સકીર્ણાં સર્વિતર્કા-
સમાપત્તિ ॥ ૧-૪૨ ॥

ભાવાર્થ-તેમા શબ્દ એટલે પરમાત્માના નામનો ઉચાર કરવા સાથે તેમા અર્થનો બોધ થાય અને પરમાત્માના આત્મિકસ્વરૂપનું અનુભવ જ્ઞાન થાય તેવા પ્રકારની અવગ્રહ ઇંદ્રિયા, અપાય અને ધારણા રૂપ સદ્વિકલ્પ વડે આત્મ સ્વરૂપમા જે સ્થિરતા થાયી તે સર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે જેમકે શુકના ઉપદેશથી સાબળેવા આગમના વચનોથી થયેલી તત્વગવેષણા ને સજાળતા શબ્દનું રહન થાય તેના અર્થ નો વિચાર થાય અને શબ્દ તથા અર્થને અનુસારે આત્માના અનુભવ કરાવનારા વિચાર રૂપ વિકલ્પો વડે આત્મરમણ્યતા જાગે તેને મ દ્રીણું સ્વિકલ્પ સમાપત્તિ વા જ્ઞાન યોગ કહેવાય તેજ આત્મા ને નિવિઠે પ સમાપત્તિનું કારણ થાય છે ॥૪૨॥

મૂલ-સ્મૃતિ પરિશુદ્ધો સ્વરૂપશૂંચેરાઝ્યમાત્ર નિર્માસ
નિર્વિતર્કામમાપત્તિ ॥ ૧-૪૩ ॥

ભાવાર્થ -બાહ્ય ભાવ મળ્યા પિ જે પ્રદાર્થો તેને ત્યાગ કરીને શુદ્ધી મળેવ આગમ (શબ્દ) તથા અર્થની થયેલા અનુભવ યોગે આત્મરમણ્યતામા સ્થિરતા લાવતા આગળ આગમ તથા અર્થમા જે નવી કહેવાયુ અથવા વચન વડે કહિ શકાય તેવું ન હોવાથી અનિવચનીય જે આત્માના અનુભવ રૂપે સ્વરૂપમા જે સ્થિરતા આવે છે તે વખતે સુત્ર તથા અર્થના તર્કો વિચારણાની

સ્મૃતિ છુટી જાય છે માત્ર આત્મ સ્વરૂપની જ પરમ શુદ્ધિવાળી સ્મૃતિ રહે છે તેમા પરમાત્મા રૂપ ક્ષય અને અતરાત્મા રૂપ ક્ષયાના તે બંનેને એક સ્વરૂપે જોડવામા ખુલ્લું સમાન ધ્યાન ને કરતા નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ આત્મયોગી પ્રાપ્ત કરે છે શ્રીમાન્ પરમ ગુરુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્રવર જણાવે ॥ કે—

યોગ્યતાપગમપ્યે ન-મસ્વમારો વ્યવસ્થિત* ।

સમાત્તુન્યવિનિર્મુક્ત સ્તિમિતોદ્ધિ મન્નિમ* ॥ ૧ ॥

અર્થ—જેવા કારણ મને તેવા કાર્ય થાય તેા આત્મા જ્યારે વસ્તુ સ્વરૂપ ને જાણીને પરમ વૈરાગ્યને યોગે સ્વપરનો મમત્વ ત્યાગે છે અને આશ્રવ જાવના કારણ રૂપ મનના વ્યાપારને બંધ કરે છે સવર પ્રાપ્ત કરે છે તેથી કમ બંધની યોગ્યતાનો અજાવ થવાથી સ કલ્પ વિકલ્પ રૂપ આશ્રવ બંધ થાય છે અને સર્વ પ્રકારની ઉત્સુકતાથી મુક્ત થયેલા યોગી નુ ધ્યાન, થીજાયેલા ધીના સમુદ્ર સમાન તરંગ વિનાનુ સ્થિર બને છે આથી નિર્વિતર્કસમા પત્તિમા આત્મા પરમાનંદ લોખંડે છે ॥૪૩॥

મૂલ—एतन्नैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ૧-૪૪ ॥

ભાવાર્થ—ઉપર એ સૂત્રમા સવિતર્ક તથા નિર્વિ- તર્ક સમાપત્તિનુ જે સ્વરૂપ જણાવ્યુ છે તે સ્થુલ સ્વ રૂપનુ ધ્યાન છે અને તેથી સુક્ષ્મ વિષયતાવાળી સવિચાર

અને નિર્વિચારવાળી સમાપત્તિ છે, આત્મા અપૂર્વ
 વીર્યના ઉ લાસે અનુક્રમે અનુક્રમે ધર્મધ્યાન ને પૂર્ણ કરી
 શુકલધ્યાનમા અપૂર્વકરણ યોગમા રાચણી આઠને કુદા-
 ડાથી તોડવાની પ્રવૃત્તિ સમાન મોહનિય કર્મની અથાને તોડવા
 કુદાડાડપ સવિતર્ક સમાપત્તિ અને ઘા કરવા ડપ નિર્વિતર્ક
 સમાપત્તિ જાણવી તેવીજ રીતે આત્મામા રહેલા મોહમાયાના
 ફલને ફેફી દેવા ડપ સવિચાર સમાપત્તિ તથા તે ફેફવાથી
 કાષ્ઠક અશે રહેલા જે ફલ છે, તેને દાળી ફધને
 ઉપશાત કરવા ડપ ઉપશાત મોહ અને તેને ક્ષય કરવા ડપ
 દ્વીષુમોહ સ્વભાવી જે આત્માપયોગ ડપ ક્રિયા તે
 નિર્વિચાર સમાપત્તિ જાણવી ઉપરની જે સમાપત્તિ
 રચુલભાવવાળી અને નીચેની જે સૂક્ષ્મ ભાવવાળી જાણવી
 પહેલી તથા ત્રીજી શુદ્ધ પર્યાયને ધ્યાવે છે બીજી તથા ચોથી
 દ્રવ્યમા શુદ્ધ પર્યાયને સક્રમાવે છે અદ્વિયા સુધીની
 આરે સમાપત્તિયો શુકલ ધ્યાનના પ્રથમ તથા બીજા પાયાની
 ભાવના ડપ આ ભાવના ડપ સમાધિ યોગ આત્માની સાથે
 લાગેલા કર્મ ફલનો નાશ કરવાની ક્રિયા કરે છે ॥ ૪૪ ॥

સૂત્ર-સુક્ષ્મગિપયત્વ ચાલિદ્વર્પ્યવસાનમ્ ॥ ૧-૪૫ ॥

ભાવાર્થ—આ ચાર સમાપત્તિ (સમાધિ)ની સાધના
 પ્રથમ રચુલ વિષયવાળી સવિતર્કસમાપત્તિ શુકલ ધ્યાનમા
 પ્રવેશ કરવામા દરવાજા સમાન છે તે અનિવૃત્તિકરણ
 ધાતિકર્મની પ્રવૃત્તિઓને વિખી નાખવા પ્રવૃત્તિ કરે છે

ત્યાથી આગળ દશમા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમા મોહના સર્વ દલોને
 ક્ષય કરતા બહુ સૂક્ષ્મ દલને બાકી રાખે છે હવે તે બાકી
 રહેલ જે દલ છે તેને નિર્વિચાર સમાપત્તિ શુદ્ધ આત્મ
 તત્ત્વમા પચાસેને દ્રવ્યમા સમાવેશવા રૂપ ધ્યાન ક્ષીણ મોહ
 બારમા શુણ્ણસ્થાનકનું બારન થાય છે અહિં મુખી જ
 માયારૂપ વિગનું અવસ્થાન હોય છે સર્વિચાર સમા
 પત્તિમા એટલે પ્રથમકત્વ શ્રુત વિચાર રૂપ પ્રથમ પાચે
 ધ્યાયીને, અપ્રથમકત્વઅવિચાર રૂપ બીજે પાચે ધ્યાવતા
 વિગરૂપ માયા-મોહને ક્ષય કરે છે પણ જો ક્ષયકર્થે
 કરી હોય તો તેરમા શુણ્ણસ્થાનકે કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે
 છે પણ ઉપશમ શ્રેણી એ ચઢેલ ને આ અનિર્વિચાર
 સમાપત્તિ મુખિ આવીને મોહ માયારૂપ લિંગને હણવા વીના
 પાછો પડે તો તે સખીજ સમાધિ કહેવાય છે પણ મોહ-
 માયા રૂપ લિંગનો નાશ કરે તો નિર્બીજ સમાધી કહેવાય
 છે ॥ ૧-૪૫ ॥

સૂત્ર-તા એવ સંગીજ સમાધિ ॥ ૧-૪૬ ॥

સાવાર્થ.—ઉપર જણાવી તે ચાર સમાપત્તિઓમા
 સવિતર્ક નિર્વિતર્ક સ્થુલ ધ્યાનવાળી જે અને સર્વિચાર તથા
 નિર્વિચાર આ બે સુક્ષ્મ ધ્યાનવાળી જે એમ ચાર સમાપત્તિઓ
 પર્નાય તથા દ્રવ્યના સ્થુલ તથા સુક્ષ્મ સ્વરૂપે ધ્યાન કરવા-
 રૂપ શુદ્ધ ધ્યાનની એકાગ્રનારૂપ છે તે ઉપશમ શ્રેણીવતને
 ઉપશાત મોહરૂપ સખીજ સમાધી જણવી અને ક્ષીણ

મોહીને નિર્જાન સમાધિ બાણવી એમ નીન સિદ્ધાંત
વિચારદો કહે છે

સૂત્ર-નિર્વિચાર વૈશારદ્યેઽધ્યાત્મ પ્રસાદઃ ॥ ૧-૪૭ ॥

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવી તે ચાર સમાપત્તિઓને
પૂર્ણ કરીને છેલ્લી નિર્વિચાર અપ્રયત્ન અપ્રવિચાર ને
ધ્યાવતા પૂર્ણતા બાવે આત્માની પ્રસન્નતારૂપ અપૂર્વ પર
માર્ગારૂપ જ્ઞાન પ્રકાશે છે તે જ્ઞાનથી મુક્તિ પરમાણુથી
લઈ સર્વથી મહાન એવા મેરૂ આદિ સર્વરૂપીદ્રવ્ય ને
હસ્તકમલવત્ જાણે છે ॥ ૪૭ ॥

સૂત્ર-શ્વતમરા તત્ર પ્રજ્ઞા ॥ ૧-૪૮ ॥

ભાવાર્થ—અધ્યાત્મપ્રસાદથી યોગીને પરમાણુથી
માહીને પરમમહત્વસુધીની પ્રત્યક્ષતા થયા પછી ધ્યાન-
સમાધીના યોગે પરમ શુદ્ધકેળે સિદ્ધાંત તથા અનુમાનથી પણ
અગમ્ય આત્માયોગ રૂપ બિંધ પણ શાય છે તેને સત-
જરાપ્રજ્ઞા કહેવાય ॥ કહ્યું છે કે

“આગમનાનુમાનેન ધ્યાનામ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્ પ્રજ્ઞા લમતેજ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥”

અર્થ—અનુમાન, આગમ તથા ધ્યાનના સતત
અભ્યાસથી ત્રણ પ્રકારે અભ્યાસ કરતો યોગી તેવા પ્રકારની
પ્રજ્ઞાના બળે ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવે છે તેને રૂતજરા પ્રજ્ઞા કહે
છે તેમજ પ્રજ્ઞાલોક પણ કહે છે અહિયા પાચ ઇન્દ્રિયો તથા

ગુરુના ઉપદેશક વચનો માનનો જ અનુભવ નથી પ્રશ્ન તેનાથી અપૂર્વ કાંઈ વળત નહિ અનુભવેલ તેવો બોધ આત્મા ને મનની સ્વતંત્ર સહાયતાથી જ્ઞાત ભરાપ્રજ્ઞામાં પ્રગટે છે અને તે છેલ્લી કોટીના યોગીઓને કેવલ્ય અવસ્થાની પૂર્વે પ્રગટે છે ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦—શ્રુતાનુમાન પ્રજ્ઞામ્યા મન્ય વિપયાગિરોપાર્થત્યાત્(૧-૪૯)॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાત ભરા પ્રજ્ઞા, શાસ્ત્ર પ્રજ્ઞા અને અનુમાન પ્રજ્ઞાથી પર હોવાને લીધે જે પદાર્થોનું વચન દ્વારા તેનું કથન કરી શકાતું નથી, ક્ષત અનુભવરૂપે વિશેષ પ્રકારના અપૂર્વ અર્થને તે પ્રકાશ કરે છે કહ્યું છે કે—

“ સચ્ચેવદિનરાત્રિમ્યા, કેવલાચ્છ્રુતાત્મયક્ષુ વુર્ષેર-
નુમગોદૃષ્ટ, કેવલાર્કાસ્ત્નોદય ” ॥ ૧ ॥ જ્ઞાત ભરા પ્રજ્ઞા દિવસ અને રાત્રીથી અરુણોદય—સંધ્યા જેમ જુદી છે તેમ કેવલજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને અનુમાન જ્ઞાનથી જ્ઞાત ભરા પ્રજ્ઞા ભિન્ન છે, આ અનુભવ જ્ઞાન સ્વયંપશ્ય ભાવે પ્રગટે છે તેને જ્ઞાત-ભરા પ્રજ્ઞા કહે છે કારણ કે તે જ્ઞાત ભરા અનુભવ જ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર જ્ઞાન અને મતિ જ્ઞાનથી ભિન્ન તેમજ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર પદાર્થોને ગ્રહણ કરનાર અને જીભા અપૂર્વ કરણના પરિણામથી થનાર સામર્થ્યયોગવડે પ્રગટે છે તે વાત યોગ્ય છે ॥ ૧-૪૯ ॥

સૂ૦—વજ્ર સંસ્કારોઽન્યમસ્કાર પ્રતિવન્ધી ॥૧-૫૦॥

ભાવાર્થ—તે રૂતબરા પ્રજાથી જે ક્ષયોપશમ
 ભાવે નવો નવો અનુભવ જ્ઞાનરૂપ સંસ્કાર પ્રગટે છે, તે
 સંસ્કાર, અન્ય સંસ્કારના કારણે જૂના કિલ્લે વૃત્તિવાળા
 સંસ્કારોને ચિત્તવૃત્તિમા આવતા રોકે છે તેથી મુદ્ધ થયેલ
 ચિત્ત વૃત્તિ પુદ્ગલ વ્યાપારને બંધ કરીને આત્મ શુદ્ધો
 પયોગમા રહી શુકલ ધ્યાનવટે સર્વધાતિ કર્મ ને ક્ષય કરીને
 સંસારના (ભવના) કારણે જૂના, સર્વ સંસ્કાર-માનસિક
 ભાવનો પણ ક્ષય કરે છે, અને પરમ અન્યથારૂપ કેવલજ્ઞાન
 દર્શન ને પ્રગટ કરે છે અને બળી ગયેલ દોરડાના વળ
 સમાન દ્રવ્યમન તથા કાયયોગ તથા વચન યોગ નામ કર્મ
 ગોત્રકર્મ આયુષ્ય કર્મ સાતા અસાતારૂપ વેદનીય કર્મના
 અશરૂપ શેષ અન્ય સંસ્કારો છે તેને લોગવીને ક્ષય કરે
 છે પણ નવા ભવ વૃદ્ધિકારક બધાતા જ નથી ૥૧-૫૦૥

સૂત્ર-તસ્યાઽપિનિરોધે સર્વ નિરોદ્ધાન્નિર્ગોચ સમાધિ ૧-૫૧

ભાવાર્થ—આરમા શુષ્કસ્થાન મુખીના ક્ષયોપશમ ભાવના
 સંસ્કારો કે જે મોહનીય કર્મની કૌંધાદિક આર સંભવલ
 પ્રકૃત્તિઓ છે તેને યથાખ્યાત ચારિત્ર શુષ્ક સ્થાનકમા
 આવીને ક્ષય કરી તેરમા શુષ્કસ્થાનકમા કેવલજ્ઞાન દર્શન
 પ્રાપ્ત કરી બાકી રહેવા નામકર્મ ગોત્રકર્મ વેદનીય
 કર્મઆયુષ્યકર્મને લોગવી ક્ષય કરીને સૈલેશીકરણ
 વટે સર્વ કર્મને લોગવી ક્ષય કરીને સુકિતમા નવ
 તેને નિખી જ સમાધિ કહેવામા આવે છે કે કહ્યું છે કે

एवमासाद्य चरम, जन्मानन्मत्य कारणम् ।

श्रेणिमाप्य तत. क्षिप्र, केवल लभते क्रमात् ॥ ४२० ॥

અર્થ-એ પ્રકારે સપ્રજ્ઞાત સમાધિની સહાયતાથી છેલા ભવમા ક જે ભવ હવે પછી કોઈ ભવ સબધિ જન્મ યોગ્ય કર્મ બાધવાનુ થાતુ નથી તેમજ જે બાધી છે તે છેલા ભવને અનુભવીને-લોગવીને ક્ષય કરીને તથા ક્ષપક શ્રેણીને પામીને કેવલજ્ઞાન દર્શનને અનુભવે છે તેજ નિર્બીજ સમાધિ કહેવાય છે તેને પ્રાપ્ત કરી બાધી રહેલ કર્મને લોગવી ખપાવીને મુક્તિમા જાય છે યોગવિ શિક્ષામા યજુ જણાય છે કે-

एयस्मि मोहमागर तरण सेढी केरल चेर ।

ततो अनोगनोगो कमेण परमच निव्याण ॥ २० ॥

અર્થ-એવી રીતે યોગી નિરાલબન યોગમા વર્તતા મોહ સાગરને તરીને કેવલજ્ઞાન દર્શનને પ્રાપ્ત કરી છેવટે સર્વ મન વચન ક્રયાના યોગને નિરાધિને અયોગીયોગી નિર્બીજ સમાધિ નિરાલબનયોગને અવલબીને કમથી પરમ નિર્વાણ ને પામે છે ॥ ૧-૫૧ ॥

इति श्री पातञ्जल योगदर्शने श्रीमद्यशोविनयदाचक
पुद्गवट्टनटीकानुसारिगुर्जरभाषायायोगानुमनसुखसागरे परमपूज्य
गुरु प्रवर योगनिष्ठाध्यात्मज्ञान दिवाकर जैनाचार्य श्रीमान्
बुद्धिमागरसुरीश्वर चरण सरोजमधुकरायमान श्रीमद्वक्तृद्विमागर
सुरिकृते प्रथम पाद समाप्त ॥

॥ अथ द्वितीयसाधनपादः ॥

પ્રથમ પાદમાં સ પ્રજ્ઞાત તથા અસ પ્રજ્ઞાત યોગ ચિત્તની કિલ્લિ તથા અકિલ્લિ વૃત્તિઓનો નાશ કરવાથી ચચલતા દુર થાય છે અને અ તે અસ પ્રજ્ઞાત યોગ પ્રાપ્ત થાય છે માટે ચિત્તની ચચલતા કેવી રીતે દુર થાય તે જણાવવા માટે આ સાધનપાદનો પ્રારભ કરાય છે

સૂત્ર—તપ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનानि क्रियायोग* ॥ ૨-૧॥

ભાવાર્થ—તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન-પ્રભુની પૂજાભક્તિ ધ્યાન કરવું તે ક્રિયાયોગ કહેવાય છે, કારણ કે જીવ આત્મા અનાદિકાવધી ભાગેલા ચીકણા કમર અને તેના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ, ક્રોધ-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામ રાગ, દ્વેષ વિગેરે મન, વચન કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી લેપાયેલા છે તેથી ચિત્તની પ્રવૃત્તિ એકદમ તેા જ્ઞાત ન જ થાય તે કારણે તપ સ્વાધ્યાય ઇશ્વર પ્રણિધાન કરવાની આવશ્યકતા છે તે જ ક્રિયાયોગ જાણ્યો તેમા તપ-બાહ્ય તથા અભ્યંતર રૂપે બે પ્રકારનો છે

અળમળ મુળોયરિયા વિત્તિસસ્થેય રસઘાઓ ।

કાયનિત્રેસો સલિણત્રાય ઘણો તવો હોડ ॥

અર્થ—અણસણ-આહાર ત્યાગ નવકારસી પોરસી સાઠ પોરસી પુરિમુદ આબીલ નીવી ઉપવાસ એકાસણ વિગેરે (૧) જિજ્ઞાસરી આહારની ઇચ્છા કરતા પણ બે ચાર કે તેથી વધારે કાલીયા અદ્ય આહાર કરવો (૨) વૃત્તિસમે ૧-૪ જે જે ખાવાપીવાની વા બોગની ઇચ્છા એ થાય તે તે બલથી

સાકળી સેવા આદારાદિનો ત્યાગ કરવો (૩) રસત્યાગ-વિગય
થી દુધ દહી ગોલ તેલ વિગેરે માંદેથી નેટલી બને તે/લીનો
ખાવા પીવાનો ત્યાગ કરવો (૪) કાયકવેશ-આતાપના લેવી
હિલા પગે સ્થિર રહેવું, તાઢ તાપ તાકના તર્જના મહેવી
મસ્તકના કેશનું છુચન કરવું વિગેરે (૫) સલીણતા-
અગઉપાગ સકેથી રાખવા (૬) આ પ્રકારનો બાદ્ય તપ
પણ બહુ ઠઠિણ ત્યા મુખી કરવો કે જેથી આત્માને
શક્તિથી સહન કરાય, તે બાદ્ય તપ બાણવો અને મન
માથી કષાય પરિણતિ દુર થાય તે અવ્યતર તપ કે જે

વાયચ્છિત્ત વિનયો વેપાવચ્ચ તદેવ સમ્માયો

જ્ઞાણ ઉત્તમગ્ગોનિય ઝમ્મિતરો તયો હોઈ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પ્રાયશ્ચિત-પૂર્વજાળમા પ્રમાદના કારણે જે
દોષો લાભ્યા હોય તેની ચિત્તશુદ્ધિ કરવા માટે શુદ્ધઆજ્ઞાએ
તપ કરવું તે (૧) શુદ્ધ સાધુ-પૂજ્ય ધર્મ અરિહત વિગેરેનો
વિનય સેવા નમસ્કાર અભ્યુત્થાન કરવું, તે વિનય (૨)
વૈયાવૃત્ય આચાર્ય ઉપાધ્યાય ગ્લાન સાધુ વિગેરેની સેવા બક્ષિત
કરની (૩) તથા સ્વાધ્યાય-મિદ્ધાતનુ વિચારવું વારવાર
અધ્યયન કરવું (૪) ધ્યાન ધરવું (૫) કાયેત્સર્ગ કાઉસર્ગ
કરવો (૬) આ છ પ્રકારનો અવ્યતર તપ મનની શુદ્ધિનું
કારણ થાય છે મનની શુદ્ધતા સ્થિરતામા કારણ થાય છે
તે સર્વ તપ, સ્વાધ્યાય-પરમ શુદ્ધ સર્વજ્ઞ ચીતરાગપ્રણીત
આગમ શાસ્ત્ર સ્મૃત્તિઓનું અધ્યયન કરવું તે નિર્ચુક્તિ

આખ્ય ટીકા ચૂર્ણ અવયુરી પરપરા શુર અનુભવને સમ
જવો, તેનું મનન કરવું, પરમાર્થ સમજીને સ્વપર પદાર્થોનો
વિવેક કરવો તે ઇશ્વર-પરમશુદ્ધાત્મ સ્વરૂપવત વીતરાગ
અરિહત તથા સિદ્ધ પરમાત્માનું પ્રેમ બહુમાનપૂર્વક
ધ્યાન કરવું જોઈએ જેથી મનની સ્થિરતા તથા શુદ્ધતા
થાય કદુ છે કે-અસ્મિન્ હૃદયસ્થિતે સતિ, હૃદયસ્થસ્તરંગતો
મુનો દ્રશતિ । હૃદયસ્થિતે ચ તસ્મિન્ નિયમાત્સર્વાર્થસસિદ્ધિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—વીતરાગપ્રણીત નિર્દોષ આગમનું રહસ્ય
જેના હૃદયમા હોય અર્થાત્ વીતરાગની આજ્ઞા જેના મનમા
સ્થિરહોય તેના મનમા નિશ્ચયથી પરમાત્મા-સર્વ મુનિઓના
ઈન્દ્ર પરમેશ્વર રહેલા છે તેમ માનવું અને તે જ કારણથી
મનની શુદ્ધિ અભ્યાસયોગે થાય છે તે જ કારણ જેમને
સમ્યગ્-ચિન્તન-શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન અને આરિ-તપસ્વાધ્યાય
મનની સ્થિરતા લાવવામા કારણ થાય છે માટે તે ક્રિયા
યોગ બાંધવો ॥ ૧ ॥ વિશેષ પ્રકારે જોન શાસ્ત્રો આ
પ્રમાણે પણ બતાવે છે —

આલયવિહારમાપાગ્નિનય મિહાટન સમિતિ ગુપ્તય ।

પ્રતિક્રમણપ્રતિલેખને, ક્રિયાયોગો હિ માધૂનામ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—યોગી સાધુઓને નિર્દોષ વસ્તી-ઘર તથા
ગામો ગામ વિહાર કરવો, બાપા સર્વ દેશની
જાણુ-રી અથવા વચન ઉપર સચમ રાખવો, દેવ
શુર સાધુ યોગી જ્ઞાનીનો અભ્યુત્થાન કરવું, સામા લેવા
જવું ઉચ્ચ યોગ્ય આસન ઉપર આદર બહુમાનથી બેસા

હીને વહન-નમન કરવું, આહારને માટે વા ગુરૂ ઝલાન,
માથા વા બાલવૃદ્ધ આદિ અશક્ત મુનિઓને આહાર પાણી
લાવી આપવા વા પોતાના માટે ભિક્ષા લાવવા શુદ્ધતા
માટે ઘરે ઘરે જમવું તેમજ ઇરિયા-ગમન આદિ મભિ-
તિઓ મન વચન કાયા ઉપર મયમ રાખવારૂપ ગુપ્તિઓ
તેમજ બે વખત પ્રતિક્રમણ અતિચાર-પાપથી પાછા પૂરવા
પ્રતિક્રમણ તથા વચ્ચે વસતી પાત્ર વિગેરેનો ઉપયોગ કરતા
અવહિસા ન થાય તે માટે કાળછપૂર્વક તપાસ કરવી
છવો વિગેરે હોય તો ચતનાપૂર્વક ગ્રહણ કરી ને સારા-ધાત
ન થાય તેવા સ્થાને મૂકવું તે પ્રતિલેખણા જાણવી આ
સર્વ સાધુઓ માટે ક્રિયાયોગ છે એમ જાણવું ॥ ૨-૧ ॥

છત્ર-સમાધિમાવનાર્ય હેશતનૂત્તરનાર્યથ ॥ ૨-૨ ॥

સાવાર્થ—ઉપર જણાવેલ તપ સ્વાધ્યાય પ્રભિધાન
વિગેરે ક્રિયાયોગ સમાધીની જાવનાના લાજ માટે કરવો
તેમ જ વચન તથા કાયા સજ્જિ કવેશ-દુષ્ટો તથા તે
દુષ્ટના કારણ રૂપે આત્મામા રહેલા કષાયોને દૂર કરવા
વા પાતળા કરવા માટે પણ ક્રિયાઓની આવશ્યકતા છે
તપાદિકથી પાત્તવા થયેલા કષાયો આત્મસ્વરૂપના ક્યાનરૂપ
ચારિત્રયોગથી દાઝેલા બીજ સમાન થઈ ને નવા અકુરરૂપ
કષાયોને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી એવટે આ ક્રિયાયોગ
પરપરા એ ક્ષીણ વા ઉપશાત્તમોહરૂપ ગુણસ્થાનકોની પ્રાપ્તિ
કરાવે છે ॥ ૩ ॥

સૂત્ર-અવિગ્રાઽસ્મિતા રાગદ્વેષામિનિવેશા પશ્ચદ્વેશા ॥૨-૩॥

ભાવાર્થ—અવિગ્રા-મિથ્યાત્વ, અસ્મિતા-આરોપિત કરવું તે, રાગ દ્વેષ અભિનિવેશ-મરણ આદિનો ભય આ પાત્ર મન વચન ક્રિયાને દુ ખ તથા અલાભ ઉત્પન્ન થવામા કારણ હોવાથી કારણમા કાર્યનો આરોપ વ્યવહારની અપેક્ષાએ કરાય છે આ પાત્ર કવેશો રાજસ તામસ વૃત્તિ મય હોવાથી ક્ષુદ્ર યોનીઓમા ઉત્પન્ન થવામા કારણિક થાય છે ॥ ૨-૩ ॥

સૂત્ર-અવિદ્યાક્ષેત્રમુત્તરપા પ્રસુપ્તવનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્ ॥૨-૪॥

ભાવાર્થ—અવિદ્યા-મિથ્યાત્વ, અસ્મિતા-શરીર ઇંદ્રિયો અને મન ને કર્મના વિપાકો જન્મની સાથે પ્રાપ્ત થયા છે તેને અલોહભાવે હુકારપણે જાણે અર્થાત શરીર તે હુ છુ ઇંદ્રિયો તથા મનને પણ પોતાના સ્વરૂપ જાણે એવે અવસ્થુમા હુ-આત્મપણાનો આરોપ કરે તે અસ્મિતા કહેવાય છે શ્રોમન્ આનંદધન પરમ યોગીશ્વર જણાવે છે કે “ આત્મબુદ્ધિ હો કાયાદિકને મહે બહિરાત્મ અધરૂપ-ચુસાની ” કાયા ઇંદ્રિયો મન વિગેરેને આત્મરૂપે જાણે તે બહિરાત્મા જાણવો તેમજ રાગદ્વેષ તથા મરણ સંગધિ ભય છે તે સર્વ મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓ રૂપે છે તેમા કેટલીક ઔદયિકમાને-વિપાકોદયે મુખ દુ ખ આપવા માટે કાર્ય કરનારી જાણની તે કવેશરૂપ મોહ પ્રકૃતિનો પ્રસુપ્તકાવ-સત્તામા રહીને વિકાસરૂપે ઔદયિક

ભાવે રહીને ફવ ન આપવાની યોગ્યતાનો અભાવ
 ત્રયા મુખી રહે તે અભાધ કાલ જાણવો તે અભાધ કાલ
 પૂર્ણ થાય ત્યારે તે શુભ વા અશુભ રૂપે હુ ખ વા મુખ
 આપવામા તે પ્રવૃત્તિઓ વિપાકભાવે ઉદયમા આવે છે
 તતુત્વ- તે કલેશોને પાનવા કરવા રૂપે જાણવા અર્થાત્
 ઉપશમભાવે વા ક્ષયોપશમભાવે ધર્યેવા જાણવા વિચિત્રત્વ
 વિરૂદ્ધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો જ્યારે લેવ્યભાવે વિત્પાક ભોગવાતો
 હોય ત્યારે જે કર્મ પ્રવૃત્તિનુ દળ ઇ રહેવુ થાય તેને આતરિ
 કત્વ-તિરોભાવ રૂપે રહેવી જાણી ઉદારત્વ-ઉદયમા આવી
 ને વિપાકરૂપે ભોગવાય તે જાણવી આ પાચ કલેશોને નાનુ
 કરવા માટે તપ મ યમ અહિંસા ઇશ્વરનુ ધ્યાન કરવુ ॥૪૥॥

સૂત્ર અનિત્યાડગુચિદુ જ્ઞાનાત્મસુનિત્યશુચિમુષ્ણામભ્યાતિરપિદ્યા

॥ ૨-૫ ॥

જ્ઞાવાર્થ —અનિત્ય, અપવિત્રી, હુ ખ, અનાત્મા-
 જડ પદાર્થોમા નિત્યતા, પવિત્રતા, મુખ, આત્મત્વ માનવુ
 તે અવિદ્યા-મિથ્યાત્વ કહેવાય છે જગતના છવે અનાદિ
 કાલથી જાગેલા ચિકણા કર્મના બળથી અજ્ઞાનતાના ચેગે
 એવા પ્રકારની વિપરીત બુદ્ધિવાળા હોય છે જેથી સત્યા
 મત્યનો વિવેક જાગતો નથી અવિદ્યા અનેક કુસરકારોને
 ઉત્પન્ન કરે છે કારણ કે જે વસ્તુ આત્માદિક જેવા લક્ષણ-
 સ્વભાવવ ત છે તેથી જીવતા-વિપરીતરૂપે મોહ-માયા-અજ્ઞાન
 પછાથી જાણે છે અને પ્રવૃત્તિ પણ તેવી કરે છે શ્રી સ્થા-
 નાગ સૂત્રમા દશ પ્રકારની અવિદ્યા-મિથ્યાત્વ રૂપે જાણવી છે

(૧) ધર્મે અમરબુદ્ધિ (૨) અધર્મે ધર્મબુદ્ધિ (૩) ઉર્માર્ગે માર્ગબુદ્ધિ
 (૪) માર્ગે માર્ગ ઉપબુદ્ધિ (૫) જીવે અજીવબુદ્ધિ (૬) અજીવ
 જીવબુદ્ધિ (૭) અસાધી સાધુબુદ્ધિ (૮) સાધી અમાધુબુદ્ધિ
 (૯) અયુક્તે યુક્તબુદ્ધિ (૧૦) યુક્તે અયુક્તબુદ્ધિ
 આવી જે વિપરીત બુદ્ધિ તે અજ્ઞાત-અવિદ્યા કે મિથ્યાત્વ
 કહેવાય ■ આ મિથ્યાત્વ જીવને સંસારમાં અનેક દુઃખ
 કુયોનીમાં જન્મ વિગેરે દીનતાનું કારણ થાય છે, કારણ
 મુશુરના યોગે સાચે જોધ મળે તો અવિદ્યાનો નાશ કરી
 સાચી શ્રદ્ધા-સમક્ષિતનો પ્રગટ બાવ થાય છે અહિં
 અવિદ્યા તે પ્રમાણરૂપ નથી પણ અપ્રમાણ-વિષયમરૂપ
 જાણવી, કારણ કે અવિદ્યાતત્ત્વ જોધના અભાવ રૂપ છે

સૂત્ર—દૃગ્દર્શનશસ્ત્યોરેકાત્મતેરાસ્મિતા ॥ ૨-૬ ॥

બાવાર્થ — દૃકશક્તિ—પુરૂષ(આત્મા)માં રહેલી વસ્તુ-
 સ્વરૂપ જાણવાની સહજ બાવે રહેલી શક્તિ, અને દર્શન
 શક્તિ—બાહ્યબાવે રહેલ સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થો જાણવામાં સહાય
 કરનારી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જાણવી તે પુરૂષલ બાવમય છે
 બૌદ્ધદર્શન “દૃગ્ દૃશ્યયોરેકત્વમ્” દર્શાવે તથા દર્શનને
 એકત્વ બાવ છે એમ માને છે તે જ સત્ય હોય તો
 દૃષ્ટિ સૃષ્ટિસ્તપ્યતે જ્ઞાનમાત્રથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય તેમ
 માનવું પડે છે તેથી ક્ષણિક જ્ઞાનસ્વરૂપ જગતનો સ્વીકાર
 કરતા સર્વ કલ્પનારૂપ હોવાથી પુણ્ય પાપનો બધ તેનો
 લોગરૂપે ફળ આપવાનો પણ અભાવ થાય છે, માટે તે

માનવ પ્રમાણભાષિત જાણવું, પરંતુ જાણી આત્મદશામાં
વર્તતા જીવોને મોહના હૃદયથી ઇદ્રિયો મન શરીર વિગેરે
દર્શન વા દૃશ્યરૂપે અથવા લોભ્યરૂપે રહેલા પદાર્થોમા
દ્રષ્ટા લોકતા સ્વરૂપે આત્માને માને છે, તેને અસ્મિતા
આરોપિત બાવ મનાય છે, પણ જ્ઞાનીઓ આરોપિતભાવે
રહેલી અસ્મિતા બુદ્ધિને મિથ્યાત્વ વા જમણારૂપે માને
છે આ અસ્મિતા અહંકાર તથા મમકારના સમવાયી
કારણ બીજરૂપ માનીયે તો રાગદ્વેષમા અતર્કાવ પણ
થાય છે આત્માઓને જિન જે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સબધ
ન હોવા છતા પણ વ્યવહારની અપેક્ષાએ એકત્વરૂપ આરોપ
થાય છે જેમકે શાસ્ત્રીશ્રામમા શ્રીકૃષ્ણનો આરોપ અને
તુલસી વૃક્ષમા તુલસી દેવીનો આરોપ કરીભક્તિથી લગ્ન
વિવાહ કરીને જાજાતમા આનંદ માને છે તે અસ્મિતા
રૂપ હોવા છતા પણ કલેશજનકત્વ રૂપ નથી ॥ ૬૧ ॥

છત્ર-સુતાનુશયી રાગ ॥ ૨-૭ ॥

ભાવાર્થ—જીવોને જે જે અનુકૂલ લોભ્ય પદાર્થોનો
સબધ થાય, તે સુખ માતા આપે છે અને તે મેળવવા
ઇચ્છા થાય છે તેનું જ ધ્યાન કરાય, તેની જ માટે અનેક
લોહિની નદીયો બનાવાય આવો જે આત્માનો પરિણામ તેને
રાગ કહેવાય છે તે મોહસ્વરૂપ છે આ પરિણતી અવિવેકના
કારણે થાય છે રાગી હોયોને શુભરૂપે જાણે છે, સત્યાસત્યને
જાણવા માટે વિચારરૂપ ચર્ચુ' સબધ થઈ જાય છે, માટે

તે ત્યાગ્ય છે શ્રી ૧૧ પુરુષ સ્વરૂપની ઇચ્છા તેને આત્મધ્યાનરૂપ
સા ૧ જાણવો તેમોહનીયકર્મની પ્રકૃતિરૂપ છે, ફરત ફરત પદાર્થો
સારપ્રકૃતિનું કારણ છે માટે મોક્ષાર્થને ત્યાગ્ય છે ॥ ૨-૭ ॥

સુત-દુઃસાનુશયી દેવ ॥ ૨-૮ ॥

ભા. રા. થર્—જીવોને જે જે પ્રતિકૂળ પદાર્થોને
મળ પામ્યા તે દુઃખ આપે, તેથી ફર નાશી જવાની ઇચ્છા
થાય તેવ પ્રતિકૂળ મનુષ્યોને મારવાની, દુઃખી કરવાની
ઇચ્છા-પરિણામ થાય તે દેવ ક્રોધ પણ મોહનીય પ્રકૃતિરૂપ
છે, અવિવેકભાવે ઉત્પન્ન કરે છે જે જે પદાર્થો પ્રતિકૂળ
હોય તે દેખતા સાંભળતા સ્મરણમાં આવતા ક્રોધ ઉપજે તે
દેવ જાણવો તેને પણ ફર કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ,
કારણ કે તે પણ શાંતી પેટે મોહસ્વરૂપ હોવાથી આત્મ-
જ્ઞાન બુદ્ધાવનાર છે માટે મોક્ષાર્થોને ત્યાગ કરવો ઉચિત છે
ઉપરના જે શબ્દો દેવ છે તેને છોડવા બહુ કઠણ છે
શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિઅવર જણાવે છે કે-

આત્માયત્તમપિ સ્વાત્, કુર્વતામત્ર યોગિના ।

રાગાદિમિ* સમાક્રમ્ય, પરાયત્ત ધીયતે ॥ ૧ ॥

‘ રક્ષમાણમપિ સ્થાન્ત, સમાદાયમનાગ્નિપમ ।

પિશાચા इव रागाद्याच्छलयति મુહુર્મુહુ* ॥ ૨ ॥

રાગાદિતિમિરધ્વસ્ત, દ્વાનેન મનમા જન ।

અધેનાથ શ્વાકુટ, પાત્યતે નરકાગ્રટે ॥ ૩ ॥

અર્થ — આત્માને-મનને વશ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા યોગીઓના મનને પણ રાગ દ્વેષ મોહ આદિ શત્રુઓ દાબીને આત્માને પરાધીન કરે છે સયમ તપ આદિવડે મનનું રક્ષણ કરતા છતાં જરા જાનુ-લાગ મળે કે તરતજ બય કર પિશાચ સમાન રાગદ્વેષાદિકેા વારવાર છેતરે છે રાગદ્વેષ આદિરૂપ અધકારવડે જ્ઞાનરૂપ આલોકનો-પ્રકાશનો નાશ કરનાર અશુભ મન આધળા લોકોને દોરનારા આધળાઓ બય કરે નરકના ઉડા ખાડામાં ખેંચીને નાખે છે, માટે રાગ-દ્વેષને વશ ન થવું ।

સૂત્ર—સ્વરસગાદી ત્રિદુષોઽપિ તથારુઢોઽમિનિવેશઃ ॥ ૨-૧ ॥

આવાર્થ — સર્વ પ્રાણીઓને સ્વરસગાદી-સ્વશ્વાવધી જ રૂઢ થયેલા અભિવેશની-મરણ બયની સજ્ઞા હોય છે આ મરણબય સજ્ઞા વિદ્વાન હોય કે મૂર્ખ હોય તેવા સર્વ સસાર પ્રીય જીવને પણ હોય છે અહિ જણાવવાનું કે જેને અભિનિવેશ કહેવામાં આવે છે તેનો ખરો અર્થ બયસ જ્ઞા સ્વરૂપ જ છે, નામનો જ લોહ છે જેમ મૂર્ખને હોય તેમ પડિત પુરુષોને પણ આહારસજ્ઞા, બયસજ્ઞા, મૈથુનસજ્ઞા, પરિશ્લેષ-સજ્ઞા કેળવામાં આવે છે વિદ્વાનને-શુદ્ધ સયમવાન મુનિને અપ્રમત્તદશામાં ઉપર કહી તે વ્યાર તથા બીજી છ પ્રકારની એમ દશ પ્રકારની સજ્ઞા કે જે મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે તે નથી હોતી, પરંતુ સસારમાં સુખાત્મેલા જડભાવમાં રમ્ત બનેલા શુભાસદિ લોગરચના મહાન વિદ્વાનને તો આજીવન

કહેવામા આવનારી દશ પ્રકાર સજ્ઞા-આભિનિવેશ હોય છે તે
દશ સજ્ઞા શ્રી જગદ્ગીતાસૂત્રમા આ પ્રમાણે જણાવે છે-

આહારમયપરિગ્રહ-મૃત્યુ તથા કોદમાણમાયા ય ।

“ સોહો લોગોજોહો ય, મત્તા સન્વ જીરાણ ॥ ૧ ॥

અર્થ:-ખહાર, જાય, પરિગ્રહ, મૈયુન, તથા કોષ, ખમ, ગાયા, લોભ, લોક તથા ઝોધ ઝેમ દશ પ્રકારની સજ્ઞા પ્રાય સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે, પરંતુ જેઓને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો જોષ હોય, તત્ત્વરમણતા હોય તેવા વિદ્વાન મુનિને આ આભિનિવેશરૂપ સજ્ઞાનો અભાવ છે તેમા પણ મિદ્ધ ત્વ વાસિત જીવને મરણ ॥ જેમ સાત લયહોય છે તે પણ વિદ્વાન અપ્રમત્તમુનિને નથી હોતા, અર્થાત તેનો ક્ષયોપશમભાવ થાય છે આ મત્ત 'આભિનિવેશો (મરણાદિજય) સજ્ઞાઓ મોહનીય કર્મની ઔદયિક બાદે થયેલી પ્રકૃતિઓ છે અને કલેશરૂપ-અવિદ્યારૂપ છે ત્યારે મોહનીયકર્મનો સર્વથા ક્ષય-નાશ થાય ત્યારે ઉચર જણાવેલી સજ્ઞારૂપ આ અભિ-નેશનો પણ વિનાશ થાય છે અને કેવલ્ય પ્રગટે ॥ આવી સજ્ઞા બહારના વિદ્વાન્ પદિતગણને જરૂર હોય છે મરણ-સમો મયો નત્થિ, સુદા'સમા વેયણી નત્થિ મરણ સમાન જાય નથી તેમજ જીવ સમાન હુ ખ નથી “તો તેવા જવા દિકના 'કારણ આત્માએ જીવો સાથે અજ્ઞાનભાવે ઠરેલા વિરોધો'સકનારો થાતો વિગેરે કારણો છે માટે કોષને

આપણાથી હું જ યાચ તેની પ્રવૃત્તિ ન કરી તેમ જણાવે
છે ॥ ૨-૯ ॥

મૂત્ર-તે પ્રતિપ્રમગ્ધેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ ૨-૧૦ ॥

ભાવાર્થ — તે અવિદ્યા અસ્મિન્ના શર્ગદ્વેષ તથા
આભિનિવેશ રૂપ પાપ કલેશો ઉપર જણાવેલા અગ્રયસીન,
દર્શન, ચારિત્ર, સયમ, તપ, ધ્યાન, જપ, સ્વાધ્યાયવડે
નિર્બલ કરીને અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મ
સપરાય આદિ ચારિત્ર ધ્યાનયોગે તે કલેશ કારણ રૂપ
મોહોદયને ક્ષય-હઠી બીજ તુલ્ય કરવાથી દશમા શુણ્ણસ્થાનક-
રૂપ ચારિત્રયોગમા સૂક્ષ્મસપરાયરૂપ યાચ ॥ ૨-૧૦ ॥

મૂત્ર-ધ્યાનદેયાન્તદુષ્ટતય ॥ ૨-૧૧ ॥

ભાવાર્થ — ઉપર સૂક્ષ્મસપરાય શુણ્ણસ્થાનકમા મોહ
નીચ કર્મની પ્રકૃતિઓ રૂપે રહેલા પાપ કલેશો જણાવ્યા
છે તે હઠી બીજ તુલ્ય અને સૂક્ષ્મ રૂપ રહેલા કર્મહજ
છે તેને પણ યથાખ્યાત ચારિત્રયોગ રૂપ ધ્યાનમા આત્મશુણ્ણ-
મય જે પચાસો ને શુદ્ધ ધ્યાનયોગવડે દ્રવ્યમા સક્રમણ
કરાવતા વિશેષોને સામાય ઉપે બાવતા પ્રથમ મોહનો ધાત
કરે છે પછી જ્ઞાનાવરણ, દશનાવરણ, અતરાયનો પણ ધાત
કરે છે અને કૈવલ્યને પામે છે ત્યારે બળેવ બીજ સમાન
રહેલા અઘાતી કર્મો નવા બવ-સંસારવૃદ્ધિમા કારણ યાચ,
નવોજન્મ લેવો પડે તેવા ઉત્પન્ન કરતા નથીપણુ તે વૃત્તિઓને

કયા ૧૦૮ે યોગ્ય સમયે ત્યાગ કરે છે આપણે પણ તેને ત્યાગવા માટે યોગ્ય ઉદ્ધમ કરવો જોઈએ

સુત્ર—ક્લેશમૂલ કર્માશયો દષ્ટાદષ્ટજન્મવેદનીય ॥૨-૧૨॥

સાવાર્થ—જે જે કમના સમુદાયો બાધ્યા હોય તે ત્યારે ઉદ્ધમ આવે ત્યારે દ્રષ્ટ જન્મ-ચાલુ જન્મમા કરેલા હોય તેવા અને પૂર્વે અદ્રષ્ટ જન્મમા કરેલા હોય તે વેળાએ છે-લોગવાય છે તે સવે કમનું મૂળ કલેશ-મોહનીય કમની પ્રકૃતિઓનો જ ઉદય-વિપાક છે આ કર્મ મિથ્યાત્વ અવિરતિ કવાયદુષ્ટ યોગ છે તે જ વર્તમાનવા કવિધ્ય જ મમા કે જૂતકાળમા બાધેલા કે ૧વા જ ધાતા કર્મના સમુદનું કાણુ થાય છે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય થાય ત્યારે મદ્જ્ઞાનને પડદો-આવરણ આવે દર્શનાવરણિયનો ઉદય થાય ત્યારે જ્ઞાન દશનમા ઉપયોગી થતી ઇદ્રિયોને નાજવા-કેળવામા પડદો પડે મોહનીય કર્મવડે સમ્યક્ અહા તથા સદ્ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અતરાય કર્મવડે જ્ઞાન, જ્ઞાન કે જોગ વા ઉપજોગ ન પામે, ધર્મકાર્યમા આત્મશક્તિ ન પ્રગટ કરી શકે તેમજ નામ, જોત્ર, આયુધ્ય તથા વેદનીય કમ પણ વિપાકકાળે આત્માને દુઃખ-કલેશના કારણજૂત થાય છે પણ જો કર્મનું મૂળ-મિથ્યાત્વ અવિરતિ કવાય તથા યોગને દૂર કર્યા હોય તો નવા કમનો મધ ન થાય તેથી કલેશ મુલક સુખદુઃખનો ત્યાગ થવાથી આત્માનું જોવ જાગૃત થાય જેમ તળાવમા પાણીની આવકરૂપ આશ્રવ દ્વાર ઉધાડા હોય ત્યાં સુધી તલાવ કાઢે ત્યાં સુધી પાણી

પણ બરાચ અને સરદી મેલેરીયાદીક ઉપજાવે, પણ ન્યારે દ્વાર બંધ થાય ત્યારે નવી આવક ન હોવાથી, પ્રથમ લોગુ થયેલું પાણી કંમે કંમે શુદ્ધાય છે અને તળાવ ખાલી થાય છે તેમ આત્માને નવા કર્મબંધનો ન્યારે સમ્યક્ત્વ દર્શન, વિરતિ-ચારિત્ર તથા કથાયતુ રૂપન તથા દુષ્ટ યોગનો જ્ઞયમ કરવા રૂપ સંવર જાવ પ્રગટ થાય છે ત્યારે નવા કર્મશ્રવ પ્રાય બંધ થાય છે અને તપ, જપ, સંયમ, ધ્યાન યોગ રૂપ સૂર્યની ગરમીથી કર્મને નિર્જરે છે-ખેરવે છે. આ તે તે આત્માનું કર્મશયરૂપ તળાવ ખાલી થાય છે તેથી તે રાગ શે ક, આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિથી મુક્ત થઈને પરમાત્મારૂપ આનંદ અનુભવે છે.

જન્મમા નવા બંધમા વેદવા યોગ્ય જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, નામ કર્મ, જોત્ર આયુષ અને અતરાય કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે તે સંબંધી વિચાર આગળ સૂત્રમા કહેવાશે.

સૂત્ર-મતિ મૂલે તદ્વિપાકો જ્ઞાત્યાયુર્મોગા. ॥૨-૧૩॥

ભાવાર્થ—કર્મરૂપ મૂળ જ્ઞાત્યાયુધી હોય. ત્યાયુધી તેના શુભાશુભ વિપાકો સહિત જન્મ, આયુષ, અને લોગ રૂપ વિપાકો ઉત્પન્ન થાય છે હવે તે વિપાકોનું મૂલ કારણ કર્મ આઠ પ્રકારનું છે જન્મવડે નામ, જોત્રનો ઉદય જાણવો, આયુષવડે આયુષ કર્મનો ઉદય જાણવો અને લોગવડે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અતરાય

અને વેદનીય કર્મનો સમાવેશ જૈન દૃષ્ટિએ કર્મ સ્વરૂપનો વિચાર કરના થાય છે ત્રણ જ પ્રકારના વિષાદો માનનારા પ્રત્યે જાતી યથોચિત્ત વાચકવર વિસ્તારપૂર્વક જણાવે - છે કે આ વિષયમાં સાત જાળતે મતભેદ છે, (૧) ત્રણ પ્રકારના જ વિષાદો છે તે વાત જૈન દૃષ્ટિએ માન્ય તથા (૨) કર્મના સમુદાયનો જથ્થો તથા ક્ષતિનો હમ જોડસરખો હોય તે પૂર્વ કર્મનો પૂર્વ અનુભવ અને પાછલા કર્મનો પછી અનુભવ થાય તે સંબંધી વિચાર (૩) શ્રાવિતાનું અનાદિપણ અને કર્મનું જોડલવિષય, શાસના અને કર્મથી બિનપણ (૪) કર્મસમૂહનું જોડ લવિકપણ અને પ્રારબ્ધતા (૫) કર્મ સમુદાયનું ઉદ્ભોધન કરવાપણ, મરણ ને છે પૂર્વ કયા જન્મમાં કરેલા કર્મનું ફળ મરણ પછી નવીન ભવમાં મળે તે સંબંધી વિચાર (૬) મરણસમયમાં કર્મ સમુદાયનું ફલ આપવામાં સમર્થપણ તે જ તેની મુખ્યતા છે અને પૂલ આપવામાં અસમર્થપણ તે તેની ગૌણતા છે (૭) ગૌણ કર્મનો પ્રધાન કર્મમાં પ્રવેશ થવો, તે કર્મમાં જોડ રૂપે થવું, બદલાઈ જવું, જોમ સાત વસ્તુમાં વિચાર કરવાનો છે તે આ પ્રમાણે-પ્રથમ (૧) જ્ઞાતિ, આયુષ અને લોગ જોમ ત્રણ પ્રકારના જ વિષાદો જે કહ્યા છે તેમાં પૂલ પ્રમાણ નથી, પરંતુ તેથી અધિક પણ થાય છે, વૈદિક મત પ્રમાણે જગાના કઠિ મરણ થાય એવા શુભ પુત્રને ઉદેશીને નત્તે કાલ સદ્યા, ગાયત્રી, પૂલપાઠ આદિ અનુદાનથી ઉત્પન્ન

યત્ન જે અદ્વૈત-શુભ કર્મ, ગંગાની સમીપ મરણપડે લોગ
 વાય છે તેથી આયુષ્યની પેઠે મરણને ચલુ થાયો વિપાક
 ગણવો. ભેદજે આ ઉપરથી એમ માનવું જોઈએ કે તત્ત્વ-
 દષ્ટિએ વિચાર કરતા જાતિ, આયુષ્ય તથા - ઉપલોગ એમ
 ત્રણ જ વિપાકો. જાનવામા આવે છે તે બરાબર નથી ગંગા
 મરણ માટે તપ કરીને મેળવેલું પુન્ય (અદ્વૈત ત્રણમા
 સમાવું નથી, કારણ કે મરણ વિપાક ઉપલોગ કપનથી પલ્લવેને
 વિનાશક છે તેથી રીતે વિદ્યા માટે અજમાસ કરતા કોઈ
 હૃતભાગીને સમ્યગ્વિદ્યા ન થાય તો તે અદ્વૈત કર્મ પણ
 અન્ય એમ અદ્વૈત કર્મના અનેકે લેહો ત્રણમા સમાવી
 શકાતા નથી માટે સ્યાદ્વાદરહસ્યવેદી મહર્ષિ પ્રવરો
 કર્મના આઠ પ્રકારો બતાવે છે શ્રી કર્મવિપાકનામે પ્રથમ
 વિભાગમા જણાવે છે કે—

પટ્તમ નાણામરણ, ધીય પુણદમાણવરણ હોઠા.

તદ્ય ચ પયનીય, તદા ચત્ય મોહનીય ॥ ૧ ॥

આઠનામગોય, અવગદ્ય મદ્દમ હોઈ.

મૂલપયડીડણ્યા, ઉત્તમપયડીડ કિત્તેમિ ॥ ૨ ॥

અર્થ—ખેડેલું જ્ઞાનાવરણ, બીજું દર્શનાવરણ, ત્રીજું
 વેદનીય યોગ્ય મોહનીય પાત્રમ્ આયુષ્ય છડું નામકર્મ
 સાતમું જોતકર્મ, આઠમું અવતરણકર્મ, એમ આઠ મૂળ
 કર્મની પ્રકૃતિઓ જાણવી અને ઉત્તમ પ્રકૃતિઓ, મૂળના
 વિભાગ રૂપે એક સો અઠાવન પેટા પ્રકૃતિઓ જાણવી તે સર્વ

ક્રમપ્રકૃતિઓ આત્માના મહત્ત્વ સ્વરૂપની જે જે શક્તિઓ
 છે તેને સાવરે છે જ્ઞાનાવરણીય જ્ઞાનને, દર્શનાવરણીય
 દર્શન શક્તિને રોકે છે તેવી રીતે આઠ (ઉત્તર એક સો
 આઠાવન) પ્રકૃતિગે આત્માના ગુણને રોકે છે તેનો જેટલો
 શુભ વા અશુભ ઉદય હોય વા ક્ષયોપશમભાવ હોય તેવા
 પ્રમાણે સુખ દુઃખ વા જ્ઞાન વિવેક વિગેરે જાળે છે બીજી
 (૭) જે પૂર્વે જાણ્યું હોય તે પ્રથમ લોગવાય અને પાછળ
 વાળું જાય તે પાછળ લોગવાય તેવો એકાત નિયમ નથી
 કાંઈ વખત પાછળના ક્રમ પૂર્વે લોગવાય છે અને પૂર્વના
 પાછળ પણ લોગવાય છે જન્મથી પહેલાના ક્ષણમા જે
 આયુષ લોગવાય છે તેની સાથે જો પૂર્વકર્મના વિપાકો
 લોગવાય તો પાછળના આયુષ ક્ષણમા પાછલા જ કર્મ
 વિપાકો લોગવાય જોઈએ, પણ તેવો નિયમ નથી, માટે
 ક્રમ લોગવામા એક આયુષ કર્મ સિવાય બીજા તો
 અનિયમિત છે પાછળના પૂર્વે લોગવે અને પૂર્વના
 પાછળ પણ લોગવે છે વળી આયુષવડે ગતિ વિગેરેનો
 સંબંધ કરાવ તો તે આયુષવડે જન્મનો પણ સંબંધ
 કેમ ન કરાય ? માટે જન્મપદ્ધતી ગતિ, જાતિ આદિના
 નામકર્મના ઉદયવડે થયેલા જીવના જવપર્યાયો જાણવા,
 કારણ કે ગતિ આદિના વિપાક લોગવવામા ગતિ આદિ
 નામક્રમ પ્રકૃતિઓની જુદી જુદી કારણતા માનવી જોઈએ,
 નહિ તો કર્મનું સકરપણ પ્રાપ્ત થાય છે (૩) આયુષના
 વિકલ્પવડે મનુષ્ય, નારકી, દેવ અને તિય વા એવા ચાર

પ્રકારના જીવપર્યાય જાણવા અને તેમના કારણરૂપ આયુષ્ય
'કર્મ' પણ ચાર પ્રકારનું અવરય માનવું જોઈએ (૨)
લોગપદથી બાકી રહેલા છ કર્મોના ફળની કલ્પના કરવી,
જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ફલ માટે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને, કારણના
દર્શન ગુણના રોધમા દર્શનાવરણને, સમ્યક્ત્વ તથા
ચારિત્ર ગુણનિરોધમા મોહનીયને, અનત શક્તિના રોધમા
વીર્યાતરોધને, અક્ષય સ્થિતિને આયુષ્યકર્મ રોકે છે, અશુદ્ધ
સદ્ગુણ સ્વરૂપને ગોત્રકર્મ રોકે છે, અનતાનદને વેદનીય કર્મ
રોકે છે, અરૂપીન્વને નામકર્મ રોકે છે એવી રીતે આત્માના
સહજ આઠ ગુણો છે તેને આઠ કર્મોના સમુદાય રોકી રહ્યો
છે તેનો જેટલો જેટલો ઉદય વા ક્ષયોપશમજાવ થાય તેવા
સ્વરૂપે જીવનવ્યવહાર આત્મા ચલાવે છે એમ અનેક
ફલ માટે અનેક જિન જિજ્ઞાસુ કર્મોને અન્વય વ્યતિરેકવડે
કારણતા માનવી, પરંતુ પૂર્વના તથા પછીના કર્મથી
આવતા જવમા-જન્માતરમા તેવા પ્રકારના કર્મફલને કમથી
લોગમા આવવું તે અનિયમિત છે અર્થાત્ કર્મ કરી લોગ
થાય તે દુર્વચન છે, કારણ કે ક્રોધ દેહાણે વિપરીતતા
પણ અનુભવાય છે બુદ્ધિના વિશેષણને કર્મસમુદાયનું
પૂજ આપવામા ઉપાદાન હેતુ રૂપે કારણજાવે માનવું
તે ઠીક નથી તેમ યવાથી ઘટપટ વિગેરેમા - પણ દંડ
વેમાદિકને ઉપાદાન કારણ માનવું પડે જો કે બીજા પ્રમાણ
ન મળવાથી બુદ્ધિવિશેષને કારણ માનીને કર્મ લોગનું
સ્થળ તમે ક'યો છો પણ તે ઠીક નથી, કારણ કે જેમને

વીતરાગ દેને કહેલા વચનો ઉપર વિશ્વાસ છે તેઓ કર્મ-
સ્વરૂપનું મર્વ રહસ્ય જાણે છે તેથી કર્મને ફક્ત આપવામાં
જેની કારણતા છે તેને ધર્માર્થ જાણે અનુભવે છે આ
નમાણે આસતા જાવમાં ભોગવાતા આયુધ્ય આદિ કર્મમાં
શુભ વા અશુભ અન્નવસાયવટે એક જ જન્મનું આયુષ
ખધાય છે અને તે જ આયુષખધને મરણ પછી પીળ
જાવમાં તે જ ક્ષણથી જન્મમાં વિપાકના ઉદયવટે ભોગવે
છે, પણ અન્ય કર્મ સ્વભાવી એવો નિયમ નથી કે તે
અનુક્રમે જન્મ લઈને ભોગવે, કેટલાક નિયમપૂર્વક અને
કેટલાક અનિયમિત ભોગવાય છે તેમાં જે પ્રથમ નામ,
ગોત્ર અને વેદનીય કર્મની સાથે જે આયુધ્યકર્મ ભોગવાય
તે ભવોપપ્રાણીપણે જણાવાય છે પ્રાચીન કર્મ મધ ઉપરની
શ્રીમાન મહાયગીરીસૂરીશ્વરકૃત ટીકામાં જણાવે છે કે—

“યદાઽનુભૂયમાનમગાયુત્ત્રીભાગાદિરૂપે શેષે સતિ પરમનાયુ-
વર્ચને તદા અષ્ટાનામાપિ કર્મના ઘઘ શેષકાલે આયુષો વચ્ચા-
ભવાત્સપ્તાનામેઽ ”

અર્થ—ત્યારે આત્મા શુભાશુભ અધ્યવસાય કરે છે
ત્યારે ત્યારે ચાલુ જાવના આયુધ્યને તથા પૂર્વ કાળે કરેલ
કર્મને અનુભવે છે છતાં તે આયુધ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે
ત્યારે ચોથા અધ્યવસાયવટે આઠે કર્મને જાણે છે અને
બાકીના કાળમાં આયુધ્યનો જ ખ ન થયો હોવાથી સાત
કર્મનો જ ખ થાય છે, કારણ એ જ છે આયુધ્યનો ખ

આહુ જવમા જ આવતા નવા જવનો જ અને એકજ વાર
 થાય છે એક જવમા અનેક જવના આયુષ્યો બધાતા નથી
 તથા એક સાથે વધારે જવના આયુષ્યો ભોગવાતા પણ
 નથી અને જેને અન્ય-સાખ્ય મતવાળા પ્રારંભસ રા માને
 છે એક જ જવમા તે આહુ જવના આયુષ્યનો બધ પડતો જ
 નથી તેમ ભોગવાતો પણ નથી તેથી તેનો નિષેધ કરેલો
 છે જો તેમ ભોગવાય તો જન્મસ કરતાનો હોષ લાગે
 છે નહીંવર અને નહુષ આદિમા તે માનવામા આવે તો
 જન્મસકરતા ફર કરાય તેમ નથી, કારણ કે જન્માતર
 વિના આયુષ્ય કર્મનો ઉદ્ભોધક થતો જ નથી અને શરીર
 તરમા જો તેનો સ્વીકાર થાય તો જન્માતર પ્રાણીના નવા
 જવનો સ્વીકાર જ થયો જ તેથી વૈકલ્ય શરીરની યેઠ
 શરીરોતર એક જવમા માનવુ તે મિથ્યાદૃષ્ટિપણુ જ છે
 માટે એક જ જવના કર્મશયને સ્વોપચાહીની અપેક્ષાએ
 જ કહેલો છે તે યોગ્ય છે અધ્યવસાયના યોગથી પ્રાપ્તિ
 કર્મના અનુભવથી જનેલી વાસના અનેક જન્મમા અનુ
 સરે છે, એમ સ્વીકારવામા આવે તો તે વાસના કર્માતર-
 રૂપે જ માનેલી જાણવી, અને તે ક્રોધ, માન, માયા અને
 લોભ, રાગદ્વેષરૂપ વાસના ભાવ કર્મરૂપ હોવાથી તવીન
 કર્મના બધમા કારણ રૂપે થાય છે ખીણ રીતે જાતિ,
 વ્યક્તિ પદની વામના જે મનાય છે તે ઠીક નથી એમ
 જાણવુ સ્વોપચાહી કર્મને આયુષ્યરૂપ માનવાથી અમારે
 ઠાણ રીતે પણ સાત જન્મ સુધી વિગ્રમણુ આપનાર એક

આયુષક્રમ છે એમ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ નથી જ આવતો. જો એના તરી કહેતા હો તો તમારા જીવ શાશ્વત્ત્વ કહું છે કે દેવ અને નારકને એક જ જીવ બ્રહ્મણુ થાય અને યજ્ઞ ઇન્દ્રિય તિર્યંચ વા મનુષ્યના પણ એવો એક લાઇને સાત વા આઠ જીવનુ બ્રહ્મણુ કરી શકે છે પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને અત્યેક વનસ્પતિકાયવાળા એવો સખ્યાત વા અસખ્યાત જીવો એક શ્રેણીએ કરે છે, તે કેવી રીતે ? ઉત્તર-સિદ્ધાંતમાં કહેવી જનુક્રમજિમ પ્રમાણે તે તે જીવમાં તેવા તે કર્મના યોગ્ય અધ્યવસાયથી તેવી તે જાતિ, ગતિ અને નામ કર્મની યોગ્ય મામળી જે પૂર્વજીવોમાં સથિતિ હોય છે તેના જળથી ચાલુ જીવમાં નવા આયુ ને પરપરાયે જામતો એવામાં તેવી ગતિમાં ક્રમે ક્રમે જાય છે, તેથી એક જીવમાં અનેક જીવના આયુષ્યનો બંધ વા ભોગ માનવાનો અમારે પ્રસંગ જ નથી આવતો, અથવા માનો કે-અનેક જીવોમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મ એક જ જીવમાં બંધાય છે, સચિત કરે છે તો પણ એક જ કર્મ પ્રારબ્ધપણાને-જન્મોત્તર ભોગપણાને પામતું જ નથી પણ તે તે જીવમાં રહેલા અદૃષ્ટ વા બહુ સુખ-દુઃખના હેતુભૂત અનેક શુદ્ધ વા લઘુ જ્ઞાનાવરણીયઆદિ કર્મને જન્મોત્તરનો કાળ આયુષ્ય કર્મની સાથે ઉદ્વેગ (ઉદય) કરે છે તે જ પ્રારબ્ધ રૂપ કહેવાય છે તેથી એક જન્મમાં સાત જન્મનો ભોગ આપનાર કર્મનો સ્વીકાર અમારે કેવી રીતે થઈ શકે

ગીતાના આઠમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમા કહ્યું ॥ ૬-

“ય યં વાઽપિ સ્મરન્મારત્યનન્તેઽન્ત્યેકલેવરમ્ ।

સ તમેવૈતિ કૌન્તેય । સદા તદ્માત્રમાગિત ॥ ૧ ॥”

અર્થ — જે જે જાવતુ સ્મરણ કરતો જીવાત્મા
મરણાતે તે કલેવરનો ત્યાગ કરે છે, તે તે જાવને હે
કૌતેય (અર્જુન !) પામે છે (૧) આ ઉપરથી એકાદ
જન્મમા તેવા પ્રકારના શુભાશુભ કર્મ ક્ષયોપશમભાવે
યથેલા સ્મૃતિજ્ઞાનના બલથી સાત જન્મ મુખીના પરિ-
ણામોને જાતિસ્મૃતિરૂપ મતિજ્ઞાનથી સંભારેના જુદા જુદા
શરીરમાથી ભોગવેવા વિષયોનો અનુભવ કર્મે કર્મે જાણે
છે, તેથી પ્રારંભપડે મળેલા વિપ્રપણાના સાત જાવનો
સ્વીકાર કરાતો હોય તો તમોએ માનેલી ઐહિક જીવ-
અવિદ્યમાન જીવસંબંધી કર્મશય, સાતજાવ ભોગવાવે ॥
એ પ્રતિજ્ઞા નહિ થઈ તેવી જ રીતે અનતજાવ સંબંધી
ભોગતુ પણ જાણતુ વળી કર્મના સર્વ પ્રયયોવડે જે
જન્મ લઈને ભોગવવાના હોય તે આ જન્મની અપેક્ષાએ
પ્રારંભપણે અને જન્માતરમા ભોગ આપનાર હોય તે
આ જન્મની અપેક્ષાએ સચિતપણે ગણાય ॥ તેમ ન હોય
તો તત્ત્વજ્ઞાનીને તેવા પ્રકારના કર્મના ક્ષય માટે અન્ય
દેહનો સ્વીકાર કરવો પડે પણ તે હીક નથી, કારણ કે-
તેવા પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનીને અતેજાવવડે ભોગવવા યોગ્ય
જે સચિત રૂપ, જે જન્મના દશાના શુદ્ધ

આરિત્યોગ હોવાથી જ્ઞાનવાન યોગીને મ પ્રજ્ઞાન યોગ
 મમાધિવડ નહ થાય છે, પણ પ્રારબ્ધ તો લોગવ્યા વિના
 નહ વતુ ૧થી, માટે જન્માતર સખધી સચિત ક્રમ
 હોવાથી તેનો નાશ તત્પરિણ તથા અપ્રમત્ત ભાવના
 આરિત તથા ધ્યાન વિગેરે મ પ્રજ્ઞાત સામર્થ્ય યોગવડે થતો
 હોવાથી અન્નાર એક શરીરે અનેક કર્મ લોનવવા માટે અનેક
 જન્મ કરવાનો પ્રસંગ-દોષ આવનો નથી એ જ પ્રમાણે તો
 જન્મમાં લોગમદ્વાનથી પ્રારબ્ધપણુ સિદ્ધ થાય અને પ્રારબ્ધ
 મજ્જાવડે લોગમદ્વાન સિદ્ધ થાય એમ એક બીજાનો પર
 સ્પર આશય હોવાથી અ યોગ્યાશય દોષ આવ્યો ? તેથી
 એક આયુષ્ય, કર્મને પ્રારબ્ધ ગણવુ અને તેને જ કર્મ
 તરવડે ઉપચારિક ને લોગમદ્વાનત્વપણે સ્વીકારવુ, તેથી
 ભતિ નામ કર્મવડે સુકત આયુષ્ય આદિ લેઈ પણ સિદ્ધાત
 વડે, થયેલો બાણવો કેવલીઓને પણ આયુષ્ય ઠરતા અધિક
 કર્મતુ જો, અસ્તિત્વ હોય તો કેવલી, સમુદ્ધાત વડે તે
 કર્મને નહ કરી, તે બાકી શેલો આયુષ્યથી લોગવાય એટલા
 સરખા કરે છે, તેથી તેની અનુપપત્તિ નથી, અન્મ સ્થલે
 આયુષ્ય એક લખતુ જ છે મણુ, અન્ય કર્મ સમુદાય એક
 જ લખ સખધી હોય તેવો એમત, નિયમ નથી કારણ કે
 જ્ઞાનાવરણી યાદિ કર્મો અનેક બવવડે પણ લોગવવા યોગ્ય
 હોય છે પ્રારબ્ધના વિષાકવડે વેદવા યોગ્ય કર્મ તે એક
 આયુષ્યમાં જ લાગુ પડે છે અને અન્ય સર્વ કર્મ જે
 વિષાકવડે, વેદવા યોગ્ય નથી હોતા તેઓ પ્રદેનપુદ્ગલ

વડે જ વેદાય છે તેથી જન્મવડે પૂર્વ જાવે કરેલા
 કર્મોના પ્રચય ઉદ્દ્યોધ-ઉદયમા આવે જ એવો એકાત
 નિયમ નથી, છતાં જન્મવડે તે ઉદયમા આવે તેમ માનવું
 તે હુ ચિન્હિત ગુરુત્વ વચન છે મરણ સિવાયના અન્ય
 કર્મ સમુદાય હોય છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને જાવ
 આદિ નિમિત્ત કારણ પામીને ઉદ્દ્યોધક થાય છે-ઉદયમા
 આવે છે પુદ્ગલ-જીવ-જવ-મેત્ર તથા વિપાકના ભેદથી
 ભિન્ન ભિન્ન કર્મ વિપાકો થતા હોવા છતાં આયુષ-કર્મોના વિપાક
 જન્મ પછી ઉદય આવતો હોવાથી સર્વ કર્મ પ્રચય તો
 જન્મ વડે જ ઉદયમા આવે એમ કહેવું તે અશક્ય છે
 કોઈ ઠેકાણે જે જાવોમા જા મા હોય ત્યાંજ ઉદયમા આવે
 અને કોઈ વખત અનેક જાવ પછી પણ ઉદયમા આવે છે
 પણ મરણ સમયે જ જાધેલા જાધા કર્મ એક સાથે ઉદય
 મા આવે તેવો નિયમ નથી કોઈ વખત ન પણ આવે,
 આટલું તો નજરે પણ જોઈએ છીએ કે નિદ્રા આદિ વિ
 પાકોને ઉદય-ઉદ્દ્યોધ કરવામા મલવિશેષને હંતુતા છે, વળી
 દર્યમાન કર્મફલને અસિદ્ધ છે એમ કેવી રીતે કહેવાય? જન્મને
 સ્વ-વા અન્ય કર્મ સમુદાયની પરપરાને ઉદ્યોધકતા-ઉદ
 યમા લાવવાપણ સ્વીકારવું તે અતિન્યાસિ દોષરૂપ છે
 પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન જાવોનો પરપરાએ કર્મ પ્રચય લોગવાય
 છે એમ કહેવામા સમ્યક્ત્વપણુ ઘટે છે કર્મનું પ્રધાનપણુ
 એક આયુષને જ ઘટે છે તે વિના અન્યનું પ્રધાનપણુ

માનવુ તે જોડુ છે એક જવને જિંસિન ગતિમા લોગ
વવા યોગ્ય કર્મ સમુદાયનુ ઉપાદાનપણુ છે, તેને અત
સમયે એક ઠેકાણે ફેલવતપણુ અને સ્થલેનિયામકપણુ છે
એમ માનવુ નહીં, કારણ કે—આયુ એક જવમા એકવાર
બધાય છે અને તે જવની કર્મને અનુસરીને અત સમયે
તેવા પ્રકારની કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવડે મરણ પામીને તેવી
ગતિમા જાય છે કહ્યું છે કે—

“ યલ્લેશ્યયા ત્રિયતે તલ્લેશ્યાયામુપવતે ” ॥ જે
લેશ્યાથી જીવ મરણ પામે છે તે લેશ્યામા જીવ ઉત્પન્ન
થાય છે તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે—પુર્વજવે બાધેલ
આયુષ તેવા પ્રકારની લેશ્યાવડે વિષાકભાવને પામીને
પ્રધાનપણે પ્રાપ્ત થઈ અન્ય કર્મનો ઉપગ્રહ કરે છે આ
વાત સર્વત્ર સંભવે છે પ્રધાન કર્મમા ગૌણકર્મને પ્રવેશ
થાય છે તે પણ મૂલકર્મ પ્રકૃતિથી જે અભિન્ન હોય તેના
જ જાણવે.

“ મૂલપ્રકૃત્ય મિશ્રા, સક્રમયતિગુણત્વ ઉત્તરા ।

પ્રકૃતી નન્નાત્માઽમૂર્ત્ત્વા—દધ્યવસાયપ્રયોગેણ ” ॥ ૧ ॥

અર્થ—આત્મા, અમૂર્ત હોવાથી અધ્યવસાયના પ્રયોગ
વડે શુણ્ણથી ઉત્તર—ગૌણ એવી કર્મપ્રકૃતિઓ મૂલપ્રકૃતિથી
જે અભિન્ન હોય તેમને મૂલમા સંક્રમાવે છે અર્થાત તેઓ
તેમા પ્રવેશ કરે છે આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલી રીતિ પ્રમાણે
સંક્રમણનુ સ્વરૂપ જાણવું

સોસક્તમોતિયુદ્ધ, જં વધણપરિણઓ વઓમેણ ।

પગયતરન્યદલિય, વણિમડ તયણુ માવેજ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સ ક્રમણુ તો તેને જ કહેવાય કે જે જીવોએ પ્રથમ શુભાશુભ પરિણતી કે પહેલુઓપડે બાધેલા કર્મના દલને આત્માના રાગ દ્વેષપરિણામ રૂપ વીર્યના પ્રયોગવડે અન્યપ્રકૃતિરૂપે પુર્વના કર્મદલને પરિણામવે છે તેને સ ક્રમણુ કહે છે જેમકે જ્ઞાતાવેદનીયને અજ્ઞાતારૂપે, મતિજ્ઞાના વરણીયને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય રૂપે ઉચ્ચગોત્ર ને નીચગોત્રરૂપે શુભાશુભ અધ્યવસાયના યોગે પરસ્પર રૂપરૂપે પરિણામવે છે

દુસુવેગેદિદ્વિદુગ વધણેવિણા વિસુદ્ધહિસ્મા

પરિણમદ્ જીસેતપગદ્ધ પરિગ્ગહો ઇસો ॥ ૨ ॥

અર્થ—વિશુદ્ધ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ આત્મા સમકલ્પ મોહ નીયમા મિશ્ર મોહનીય તથા મિથ્યાત્વ મોહનીયન દલને બધ વિના સક્રમાવે છે અને મિથ્યાત્વને મિશ્રમા સક્રમાવે છે પણ મિથ્યાત્વમા સમ્યક્ત્વ વા મિશ્રને સક્રમાવી શકતો નથી જે પ્રકૃતિઓમા આધાર રૂપમા અન્ય પ્રકૃતિઓને સક્રમાવી શકાય છે તે પ્રકૃતિઓને પત્તઅર્થ (પાત્ર) રૂપે જણાવાય છે અહિયા આ જાવ છે કે બધ તો માત્ર મિથ્યાત્વનો જ પડે છે પણ સમ્યગ તથા મિશ્રનો બધ પડતો નથી અહિયા કોદરાને દષ્ટાવ કહેવાય છે જેના તદુલ્લ થને છે તેવા મદન કોદરાને મોહનીય પ્રકૃતિ રૂપે જણાવે અને તેને સમ્યક્ત્વરૂપ આત્મ પરિણામ ઔષધિવડે વિશુદ્ધ

કરતા ૪ સર્વ દેહતરા રૂપ દલને નષ્ટ કરવા તે અને શુદ્ધ
 દેહરનો પુજ કરવો તે સમ્યગ મોહનીય અને એક પદ
 સીવાયના સર્વ પડોને દૂર કરવા તે અશુદ્ધ (મિશ્ર) મોહ
 નીય અને તેથી વધારે દલ-પદ જેમા રહે તે મિથ્યાત્વ
 મોહનીયદ દલ કહેવાય છે તે ત્રણ મોહનીયની ઠમની પેટા
 પ્રકૃતિઓ છે તેમાથી સમ્યગ તથા મિશ્રનો જ ધ પડતો
 નથી ફક્ત મિથ્યાત્વ જો જ ધ પડે છે હવે શુભ પરિણામ
 વડે આત્મા મિથ્યાત્વના દલ તે મિશ્રમા વા સમ્યક્ત્વમા
 શુદ્ધ કરીને સકમાવી લે છે મિશ્ર દલને આત્મપરિણામને
 યોગે સમ્યક્ત્વમા સકમાવી લે છે આ પ્રમાણે સકમણુ
 સામાન્ય સ્વરૂપ બાણુ

મોહ દુયાત મૂલ પયડીળ, ન પરોપ્પરમિ સકમણ ।

સકમણ વધુદધ ઉગ્ગદ્દના લિંગાર્ણ કરણાઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—દર્શન મોહનીય તથા ચારિત્ર મોહનીય પ્રકૃ-
 તિઓનો તથા આયુધ્ય (નારકી, દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ
 સ જ ધી આયુધ્ય) નો તથા જ્ઞાનાવસ્થીય દર્શનાવસ્થીય,
 વેદનીય, મોહનીય નામ ગોત્ર આયુધ્ય તથા અતરાય આ
 આઠ મુળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો પરસ્પર સકમણુ
 (અદ્વૈતોદ્વૈત) થાતો નથી તેમજ ઠમની વર્ગણના પર
 માણુઓને જ ધાયે છતેવા સકમણુ કરતે છતે—ઉદય આવે
 છતે ઉદ્વર્તણા કરતે છતે એક આવલીકા કાલ સુધી
 દેહ પણ રોકી શકતા નથી ॥ ૩ ॥

આ વિષયમાં વિશેષ સંક્રમણનું મ પૂર્ણ જ્ઞાન વિના જેમ
તેમ સિદ્ધ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી કંઈ પ્રવૃત્તિ કયા
સંક્રમે છે અને કયા સંક્રમની નથી તેનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય
કરવા શક્તિમાન થઈ શકાતું નથી માટે વિશેષ જ્ઞાનસુખે
શ્રી યશોવિજય વાચકે કરેલી કર્મપ્રવૃત્તિની વ્યાખ્યા જોઈ
લેવી ॥ ૨-૧૩ ॥

સૂત્ર—તે જ્ઞાનપરિણામકલા પુણ્યાપુણ્યહતુત્તર ॥ ૨-૧૪ ॥

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવ્યા તે બાતિ આયુષ્યના
ઉપભોગ જેમાં સમાય છે તેવા આઠ પ્રકરના કર્મોનો
મમુદાય આત્માએ અનાદિ કાલથી મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન મોહ
રૂપ મગ દેવની ગુણ વા અશુભ પરિણતીથી હિમા ચોરી
મૈથુન પરિશ્રદ્ધ વિગેરે અહાર પાપના સ્થાનકોને ગ્રેનીને મેળવ્યો
હોય તે જ્યારે ઉત્તમા આવે ત્યારે શુભાશુભ-પુન્યકર્મ
શુભ રૂપે અપુન્ય-પાપકર્મ હુ ખરૂંપ વિષાકોમાં હેતુરૂપે
પાપ છે તે માટે મહાપુરૂષો જણાવે છે કે “ બધા મમય
જીવ જીતીયે ઉદયે રયો સતાપ સલુલા ” હે જીવ ! જે વખતે
તું પોતાના સ્વાર્થ માટે મશગુલ થઈને હિંસા, ચોરી,
મૈથુન, વ્યભિચાર વિગેરે પાપકર્મ દુર્ગતિને આપશે એવો
વિવેક પૂર્વક વિચાર કરીને તું ચેત્યો હોત તો વધન ધન
છેતન, ભેદન, ગ્રામ, સોગ, મતાપ વિગેરે દુર્ગતિ ભોગ
વવા પડત પછુ ત્યા તું ચેત્યો નહિ તેથી હવે તેના પૂર્વે
ભોગવવાનો સમય આવ્યો ત્યારે હાયવરાળ સતાપ શુ
કરવા કરે છે તેથી તું હવે છૂટી ગઈ તેમ નથી માટે હે

વહાવા બધું હવે તો મમતા જાવે જે ઉદય આભ્યા છે
 તેને તો ભોગવ, પણ હવે નો સાચુ જ્ઞાન આનંધુ હોય
 તો નવા પાપ ન કરીશ સર્વ જીવોને ખમાવી તેમની
 સાથે મૈત્રા બાધ કોઈ પણ જીવની સાથે વૈરવિરોધ ન
 કરીશ, કારણ એનું જ કે તે વૈરવિરોધ જાવિમા દુ ખ
 હોશાચ્ચતુ કારણ થાય છે આત્માની ચિત્તવૃત્તિને શાત થવા
 દેતી નથી, તે જ ધ્યાનમા રાખવુ તેવી રીતે વિવેકવતોએ
 પુન્યતુ ફલ ભોગવતા કદાપિ રાજ્યાસાન મલે, ચક્રવૃત્તિવ
 મળે કે દેવોની સહાયતાથી શાલિભદ્ર જેવા ભોગો , મળે
 તો પણ તેમા મુખ્ય નહી, કારણ તે પુન્ય , ફળ
 પણ મુવર્ણની બેઠીસમાન બધનમરક થાય છે
 હજુ છે કે “ નગ્નિતુદ્દેમરસુક્ત્વ નુમ્મ ચિય માવમ્મો ડમત્તો ।
 સનૈગઓ ન મુક્કમ મુત્તૂળ કિમપિ પત્તેદ ॥ ૧ ॥

અર્થ — નરેશ્વર-ચક્રવર્તી તથા વામુદેવ, બલદેવ,
 પ્રતિવામુદેવ, માહવિક તથા એકાદ દેશતુ રાજ્ય મળવાથી
 રાજાપત્રુ પણ મળે તેવી જ રીતે વિબુધેશ્વર-દેવભૂવનોનો
 સ્વામિ થવાય કે સર્વ દેવકોકનો સ્વામિ ઇદ્ર થવાય
 તોપણ તે કાયમ નિત્ય રહેવાતુ ન થાતુ હોવાથી છોડતી
 વખતે પણ દુ ખ ઉપજવે છે, માટે તે મુખ્યતુ ખતુ કારણ
 થાતુ હોવાથી વિવેકી સજ્જન પ્રથમથી જ સવેગલાવને—
 અત્ય વૈરાગ્યને વિચારતા તેવી દેવેન્દ્રત્વ નરેન્દ્રત્વની પત્નીઓ
 સત્તાઓમા દુ ખ જ નોડ રહ્યા છે તે કારણથી તેવા પુરુષો—

યોગીઓ મોક્ષ-સર્વ કર્મથી રહિત થવારૂપ નિર્વાણપદને
છોડીને બીજા કયા પ્રકારના મુખની ઇચ્છા જ કરતા નથી
॥ ૧૪ ॥ કેવી રીતે તે જણાવે છે ?

સૂત્ર—પરિણામતાપમસ્કારદુર્ગુણવૃત્તિરિવાદાદ્ય દુ સ-
મેય મર્થ મિરેક્તિન ॥ ૨-૧૫ ॥

બ્રાહ્મણ — દુનીયાના સર્વ મુખદુ જો બોગો આનંદો
અતે દુ ખનુ કારણ થતા હોવાથી તામસ રાજસ સાત્ત્વિક
પ્રકૃતિઓના શુભો શરીરના સરકાર-રૂપે દુ ખમય થતા
હોવાથી તથા આત્મશુદ્ધિ-સત્ય જ્ઞાન, દર્શન તથા આરિત્ર
યોગમાં વિમુક્ત થતા હોવાને કારણે વિવેકી આત્માઓને
પરિણામે-કાર્યરૂપે તાપ કરતા-દુ ખકર્તા લાગે છે, કદાપિ
પુન્યવત્ત મહાત્માઓ તીથ કર ચક્રવર્તીઓ પૂર્વના પુન્યથી
સોગ ફળનો ઉદય ભોગવતા હોય છતાં તે ઝેરરૂપે
ખ ધન રૂપે માને છે અને યોગ્ય સમયની રાહ ભેતા
ચેતતા રહે છે તે માટે ભગવાન મહાવીરદેવનુ ચરિત્ર
ભેદા યોગ્ય છે તેમજ શ્રીમાન્ ભુદ્રદેવનુ નિષ્કમણ પણુ
વિચારવા જેવુ છે, પ્રાણીઓને પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર, ધન, ભૂવન,
વિમાન વિગેરે વિષયમુખના પદાર્થો રાગદ્વેષના કારણરૂપે
ખનીને અત્યંત મલિન પરિણામે ઉપજાવે છે તે પરિ-
ણામે-વિચારો દુર્ગતિમા લક્ષ જવાના કારણરૂપ થાય છે
માટે નિશ્ચય નયથી વિચારતા સર્વ ત્યાગ્ય છે તે માટે
શ્રી વીતરાગ દેવની સ્તુતિ કરતા મહાકવિરાજ શ્રીમાન્

સિદ્ધસેનસૂરિદિવાકર જણાવે છે કે—

મયમીજમનન્તમુજ્જિત મિમલવાનમનન્તમર્જિતમ્ ।

ન ચ હીનકલોઽસિનાધિક સમતા નાપ્યતિ વૃત્ય વર્તસે ॥૧॥

અર્થ—હે વીતરાગ પરમેશ્વર ! તમે જીવોને અનંત દુઃખ દેનારા એવા અનાદિકાલથી અનુભવેલા બવો—સ સારના કારણરૂપ ગમ, દ્રવ્ય, મોહ, માયા, કામ, ક્રોધ વિગેરે જાણીએને આત્મશુદ્ધિએથી આ ચીજોને ક્ષાયકલાવે યથાખ્યાત ચારિત્રયોગમાં આવીને ફેંકી દીધા તેથી તમે આત્માના મૂલ્ય શુદ્ધરૂપ જ્ઞાન દર્શન આનંદ કે જે અનાદિકાલથી ઠકાયા હતા તેને પૂર્ણલાવે—અત વિનાની સાદિઅનંત લાવે પ્રગટ કર્યા તેથી હે પ્રભુ પરમાત્મા પરમેશ્વર હવે તમારી દિવ્યકલા વધવાની નથી તેમ હીણ થવાની નથી, પરંતુ સદાકાલ સમત્વ લાવે એકત્વ રૂપે તમે વર્તો છો તેથી જ તમે જગતજગતુઓને તારક—સ સારસમુદ્રથી તારનાર અને ધમમા જીવોને સ્થાપન કરતા હોવાથી ધારક પ્રભુ કહેવાઓ છે અહિંયા અનંતકાલીન જાણીજનુ ફેંકી દેવું જે કહેવાય છે તે નિશ્ચયનયથી વિચારતા સ સારદુ ખનુ કારણ છે પરંતુ વ્યવહાર નયથી પુન્ય તથા પાપ જીવોને સુખ દુઃખમાં કારણ થાય છે, માટે વિવેકપૂર્વક વિચારવાનું કે દુઃખના કારણભૂત પાપનો ત્યાગ કરવો અને સુખના કારણભૂત પુન્ય ધર્મનો વ્યવહારથી આદર કરવો શ્રીમાન્ હરિબદ્રસૂરીશ્વરજી જણાવે છે કે—

“ સુણ ધર્માદ્ દુ સ પાપાત્ । સર્વશાસ્ત્રેષુ મસ્થિતિ ।
અતો ન કર્તવ્ય પાપ, કર્તવ્યો ધર્મસત્ત્વઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ — જીવાત્માઓને ધર્મ આચરવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય અને અધર્મ-પાપના આચરણથી દુઃખ મળે છે, આ વાત સર્વ શાસ્ત્રોમા પ્રસિદ્ધ છે તે માટે જીવે! પાપ કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને પુણ્ય ધર્મનો સચ્ચ કરવો જોઈએ જેથી આત્મા દેવ, મનુષ્ય ચક્રવર્તી, રાજા બ્રાહ્મિનો ભવ પામીને સુખ ભોગવે આ વ્યવહાર ધર્મ જીવોને પ્રથમ આદરવા યોગ્ય છે તેથી દેવ વા મનુષ્ય ગતિ મળે તે વ્યવહાર ધર્મ, અહિંસા, સત્ય, અશૌચ, વ્રજચર્ય, અક્રિયણતા, બ્રાહ્મ અવ્યતર પવિત્રતા, વિવેક, વ્યવહાર ધર્મનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ થાતા ક્રમે ક્રમે નિશ્ચય ધર્મ પ્રગટે છે ॥ ૧૫ ॥

મૂળ-હેય દુ સમનાગતમ્ ॥ ૨-૧૬ ॥

ભાવાર્થ—દુઃખ વા સુખ તે જીવે અજ્ઞાનભાવે કર્યા હોય તે વખતે તો અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય બ્રાહ્મિના યોગથી જીવને ભોગવવા પડશે તેમ જાણ થતી નથી પણ જ્યારે વિષાક કાળમા તે પાપકર્મના ફલ ભોગવાય છે ત્યારે આકુલબ્યાકુલ થાય છે, તેમાથી મુક્ત થવા ફાફા મારે છે પણ ને છૂટી શકતો નથી માટે અનાગત કાલે દુઃખ ભોગવવું પડશે તેનો વિચાર કરીને તે દુઃખના કારણજન પાપકર્મ તે હોય-તજવા યોગ્ય છે

કહ્યું છે કે—સ્મારણ ચમકરણ—દ્વાજ પગ્ધણ વિભોવનાર્ણ ।
સત્ત્વ જન્નો ઉદયોત્સગુણિઓ ઢક્કસિ કયાણ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જીવોનો વધ કરવો, મારવું, પીડવું, ઠાટી
દેવું, ગળું ઢાળવું, અગ, ઉપાગ કાપવા, હઠાદિકથી પીડવું
ઇત્યાદિક હિંસાના કામો કરવા, જૂઠું, ખોલવું, આળ દેવું,
નિંદા કરવી, આડી ખાવી, અન્યનું ધન-માલ-મીલકત લૂટી
લેવું, વિશ્વાસથી સોખ્યું હોય તો જોળવવું, પાછું ન આપવું,
એક બીજાને ઝગડવવા ઇત્યાદિક અનેક પ્રકારના પાપ
કર્મોના પૂલ જોછામા જોછા દશગણા મને છે, પરંતુ
તીવ્ર જયકર અધ્યવસાય થાય તો સોગણા દ્વન્દ્વગણા
લાખ કરોડ કરતા પણ અનતગણા વિપાક કાઢે દુખ
કર થાય છે, માટે જ કહ્યું છે કે—“જય સમય ચિત્ત ચેતિયે,
શે ઉદય સતાપ સહુણે ॥ જો કર્મ બાધતા વિવેક
વિચાર કર્યો નથી, અનેક જીવોને જયકર ત્રાસ આપ્યો
છે, માર્યા છે, લૂટ્યા છે, સત્તાના યેનમા પાછું વાળીને
જોયું નથી તે હવે જ્યારે તે પાપના ફલ ભોગવવાનો
કાલ આવ્યો ત્યારે ભય પામીને નાસવું, સતાવું, લાથ
આપવી કે વેશ જાહેલવો, સતાઈ જવું અને તેમ નથી,
માટે હે બાઈ! હવે તો સમતાયે જ ભોગવ જેથી નવા
કર્મનો જય તેવો ન પડે એ જ બાવના કરવી ॥ ૧૬ ॥

સૂત્ર—દ્રષ્ટુદ્રશ્યયો. સયોગ હ્યહેતુ ॥ ૨-૧૭ ॥

સામાર્થ—દ્રષ્ટા ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા દ્રશ્ય-જોવા

ચોખ્ખા હતા પણ નહિ દેખાતા તથા દેખાતા એવા બન્ને પ્રકારના જડ પદાર્થોના સંયોગ સંબધ આત્માએ અનાદિ કાલથી કયો છે તેથી જ આત્મસ્વરૂપને નહિ જોગખતો બહિરાત્મ બાવે શરીર, ઈંદ્રિયો, મન, કર્મથી મગેલા દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ, નારી આદિ જાવમા ઉપજવું વિગેરે ક્રિયાને આત્મરૂપે માને છે તેમજ રાજ્ય, ધન, સત્તા, હાસ હામી, પ્રભા, વૈભવ, પુત્ર, પુત્રી, કુલત્ર વિગેરેને પોતાનું માની હરખાય છે-અભિમાન ધરે છે તેને માટે અનેક પ્રકારના છળ-પ્રયત્ન કરીને બહુ પાપકર્મ કરે છે પરમ શુદ્ધ શ્રીમાન બુદ્ધિસાગરસૂરિજી જણાવે છે કે—

બહિરાત્મ પહેલો કહ્યો, તેણે લક્ષણ હોઃ કહ્યું ગાત્ર મોહાર કે, પુદ્ગલ રૂચિ ચિત્ત ધરી, માને તેહિ જ હોઃ આત્મ રૂચિ સાર કે જિનવાણી ચિત્ત આણિયે ॥ ૧ ॥ સ્ત્રી ધન જાઈ જાગિની, ને પુત્ર, પુત્રી હોઃ કુટુંબ પરિવાર કે, તેના સંગે રાચીયો, મોહો મુહો હોઃ દુઃખ પામ્યો અપારકે, જિનવાણી ચિત્ત આણિયે ॥ ૨ ॥ દેહને મારો માનતો ભેદ સમજે નહિ તેહ અજાણ કે, બહીરાત્મ તે જાણવો ભેદ પહેલો, હોઃ ॥ હોઃ મુજાણકે જિનવાણી ચિત્ત આણિયે ॥ ૩ ॥ આત્મકર્મ સંબધ છે અનાદિનો, હોરજ કનક દણ્ડાત કે, અનાદિ સાત જાન્ય આશ્રયિ, અજાન્યને હોઃ, કહ્યું મુણો વિચાર જિનવાણી ચિત્ત આણિયે ॥ ૪ ॥ આની રીતે અજ્ઞાન બાવે દરજ પુદ્ગલ દ્રવ્ય આત્માનો સંબધ છે તે જ્યારે સત્ય વિવેક જાગશે ત્યારે જ આત્મ પુદ્ગલનો ભેદ જાણશે ત્યારે જ ત્યાગ-કરણ,

શુદ્ધસેવા પાત્ર મત તપ સ્વાધ્યાય ધ્યાન વિગેરેનો આદર કરશે એજ સાર છે ॥ ૧૭ ॥

અહિંયા સૂત્રકાર દર્શનુ સ્વરૂપ બતાવે ॥

સૂત્ર-પ્રકાશ ક્રિયાસ્થિતિશીલ મૂલેન્દ્રિયાત્મક ભોગાપર્ગાય દૃશ્યમ્ ॥ ૨-૧૮ ॥

ભાવાર્થ—પ્રકાશસ્વરૂપ, ક્રિયાસ્વરૂપ, સ્થિતિસ્વરૂપ જે જડ પદાર્થોના મયોગથી આત્માએ અજ્ઞાન બાવથી પાત્ર ઇન્દ્રિયો મન શરીર વિગેરે ઉત્પન્ન કરીને તેના વડે જગતના જોગ્ય પદાર્થોને જોગવતો તેમા એક રૂપ થાય છે જેમ હાથ પીનારો જ્ઞાન ભૂતીને જેમ તેમ યોગ્ય અયોગ્ય બકવાદ કરે છે તેવી ગદી ક્રિયા પણ કરે છે તેમ અહિંયાત્માદશાવાળા પ્રાણીઓ તે બાદ્ય પ્રદાર્થો દર્શન-જાણવા લાયક છે, કારણ જેનો જ્ઞાણપણો થાય તેને યોગ્ય વા અયોગ્યનો ભેદ કરીને અયોગ્ય જાણીને છોડે છે તે ક્રમે ક્રમે અપવગ, સુપ્તિને પામે અહિંયા પુદ્ગલ ધર્મને દર્શન-દેખવા યોગ્ય કહ્યો છે, પરંતુ બધા પુદ્ગલ પરમાણુઓ દેખવામા આવી શકે તેમ નથી પરંતુ તે જ્યારે સઘાત(જઠરારૂપ) થાય ત્યારે તેમા રહેલા શુષ્કને અનુસરીને તથા આપણી દાયોપશમ બાવે પ્રગટ થયેલી તેને યોગ્ય દર્શન શક્તિવડે કેટલાક રૂપાદિ આપણી ચમુચી દેખાય છે, કેટલાક નાસિકા વડે મધ દ્રવ્યપણે જણાય છે, કેટલાક પુદ્ગલો પવન પૃથ્વી આદિ સ્પર્શવડે દેખાય છે આ બધા પુદ્ગલોના લક્ષણો

શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે—“ સદ્દશયરત્નજોડ,
પમાચ્છાયા તવેદિયા, વલગધરસપ્તાસપુમ્મલગતુ ભરવણ ॥૧॥

અર્થ — શબ્દ થયો, અધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા,
આતમ, આઘાત, વર્ણ, ગધ, રમ, રપશં આદિ જે દર્શનો
જેમા થાય છે તે પુદ્ગલના લક્ષણો જાણવા તે પુદ્ગલો
આત્માથી પર છે તે સવદા નિત્ય વા અનિત્ય નથી પણ
દ્રવ્યરૂપ નિત્ય અને પર્યાયરૂપ અનિત્ય છે તેમા ઉત્પાદ,
વ્યય ધ્રોવ્યતા રહેલી તેવી જ રીતે આત્મામા પણ ઉત્પાદ
વ્યય, ધ્રોવ્યતા પણ છે કહ્યું છે કે—“ ઉત્પાદવ્યયધ્રો-
વ્યચુત્ત સદ ”

અર્થ — જે સદ્-પદાર્થો છે તે દ્રવ્યાર્થિકનયથા
ધ્રોવ્યતાયુક્ત છે અને પર્યાયાર્થિકનયથી ઉત્પાદ વ્યયયુક્ત
છે આણુ સર્વ દશ્ય તથા અદશ્ય પદાર્થોમા અનુભવાય છે
એક સુવર્ણ દ્રવ્યમા પ્રથમ ઘટરૂપે હોતું તે કાલાતરે ઘટને
ભાગી નાખીને મુગટ થયો તે ઘટ તથા મુગટ એકનો
નાશ અને અન્યની ઉત્પત્તિ રૂપે થાય પરંતુ બન્નેમા
સુવર્ણ દ્રવ્ય રહેવાપણુ તેવી જ રીતે આત્મા દ્રવ્યાર્થિક
નયથી નિત્ય હોવા છતાં પણ નર, નારક, દેવરૂપ જવ
પર્યાયોને કરતો અનિત્યપણુ ધરે છે કહ્યું છે કે—
“ આત્મા દ્રવ્યાર્થોતો નિત્ય પર્યાયાર્થાદિનિશ્ચત ॥ ”

અર્થ — આત્મા-પુરૂષ દ્રવ્યાર્થિકનયથી-દ્રવ્ય રૂપે નિત્ય
છે પર્યાયાર્થિકનયથી કાય રૂપે અનિત્ય ॥ પરંતુ બૌદ્ધ મત

પ્રમાણે સમૂલ નાશ કે અદ્વૈત મત પ્રમાણે અનાધિત નિત્ય નથી એટલે દ્રવ્ય સ્વરૂપે નિત્ય અને, પર્યાય રૂપે અનિત્ય છે અહિંયા કહ્યું છે કે—

यः कर्ता कर्मभेदानां, भोक्ता कर्मफलस्य च ॥

ससृता परिनिर्वाता स हि आत्मा नाऽन्यलक्षणम् ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે શુભાશુભ કર્મોના લેદોનો કર્તા છે તે જ તે કર્મોના ભોક્તા થાય છે તે જ સસારી આત્માનું લક્ષણ છે અને જ્યાં સુધી કર્મ કરવા ભોગવાપણુ છે ત્યાં સુધી જ સસારીપણુ છે જ્યારે આત્મા સર્વ કર્મોના ક્ષાયક બાવે વિનાશ કરશે ત્યારે પરિનિર્વાતા થઈને મોક્ષ મેળવશે ત્યારે તે સિદ્ધ પરમાત્મા પુર્ણ સમ્પ્રિદાનદ થતે પણ જીભે પરમાત્મા જાગવાન નહીં થાય તે જ આત્માનું સત્ય લક્ષણ યથાર્થ છે, અન્ય લક્ષણ નથી આમા ઇંદ્રજાલ જેવું સ્વપ્ન જેવું વા દરયપણુ નથી પણ કર્મોના અનાદિકાવિક સંબંધ છે ॥ ૧૮ ॥

मूलं-विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥૨-૧૯॥

ભાવાર્થ—સર્વ દ્રવ્યમા એક જીભની અપેક્ષાનો વિચાર કરતા સામાન્યતા તથા વિશેષતાનો અનુભવ 'જ્યાં સુધી તેના રૂપરસાદિ ગુણોરૂપ લિંગનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી ગણાય છે 'તેથી 'પણુ' અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને ધરનારા પુરુષો તો તેમા રહેલા લક્ષણો આપણી ઇંદ્રિયો શ્રદ્ધા કરી શકતી નથી તેવા અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો જે પાંચ ભૂતના

કારણે તરીકે સાખ્ય દર્શન જણાવે પણ શબ્દ દ્રવ્યરૂપ તન્માત્રા આકાશનું કારણ જનની નથી શબ્દ પુદ્ગલનો ધર્મ છે તે ઉપર “સદ્ધર્મા” પરની ગાથામા જણાવેલ છે અને આકાશ ગુણ અવકાશ જગ્યા આપવાનો છે તેથી તે શબ્દ તથા આકાશને ગુણગુણી જાવનો સ જ ધ છે પણ કારણ કાર્યજાવનો (ઉપાદાન ઉપાદેય જાવનો) સ જ ધ સિદ્ધ થતો નથી અર્થાત્ શબ્દથી આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષથી વિરોધી છે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યો જે જગતમા છે તેના પરમાણુ (તન્માત્રા) એનો સમુદાય સહજ ભારે ભેગો થઈને રક ધરૂપે પાણી-તેજસ વાયુ, પૃથ્વીના મોટા જથ્થામા સક્રમીને તેવી સ્વરૂપતાને ઘટે છે એમ અનેક રૂપી પદાર્થો કાર્યકારણ જાવને પામે છે મોટા જથ્થામાથી છુટા પડીને આપણાથી અદ્રશ્ય થતા વાદળા પણ-આપણે જોઈએ છીએ પરંતુ દ્રવ્યતા નાશ પામતી નથી પર્યાય સ્વરૂપે નહ થયા છતાં દ્રવ્ય રૂપે નિત્ય રહે છે ગુણ તો દ્રવ્યનો સહજાવી હોવાથી દ્રવ્યમા તાદાત્મ્ય જાવે રહે છે તેથી જ “ ઉપાદ્યયગ્રીયયુક્ત સદ્ ” એ નિયમ સર્વ ચેતન તથા જડ પદાર્થોમા રહે છે પરંતુ સાખ્ય દર્શન અવિગમા નિત્યતા અને વિશેષતા તથા સામાન્યતા માને છે તેમજ વિગમા અનિત્યતા માને છે તે યોગ્ય નથી કારણ કે સર્વ દ્રવ્ય ચેતન વા અચેતન હોય તો પણ તેવા ગુણ જે સહજાવી રૂપે રહેલો ધર્મ તેથી યુક્ત હોય છે દ્રવ્ય તે દ્રવ્યત્વ રૂપે નિત્ય છે અને પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે તેમા ગુણનો તીરોક્ષણ અવિર્ભાવ થાય છે તેથી જે સદ્ હોય તે જ

ઉત્તમ થાય પણ અસદ્ ઉત્તમ થાતા નથી, તેમ સાખ્ય દર્શન જે માને છે તેથી તેમને મતે પ્રાગ્ભાવ તથા પ્રધ્વસાભાવનો અસ્વીકાર થયો તે અયોગ્ય છે દ્રવ્યમા સવાય સ્વભાવથી વા ઉપાદાન સંબંધી જે કાર્ય થાય તે જો કે તેમા તેવું કરવાની (બનવાની) શક્તિ હતી તો તે કાર્યરૂપે તો ન હતું તે સામગ્રી પામીને કાર્યરૂપે થયું તેથી જે પ્રથમ નહોતું તે થયું તે કારણથી કાર્યની પુર્વ અવસ્થા તે પ્રાગ્ભાવ કહેવાય અને ત્યારે તે ઘટ પદ કાર્યનો નાશ થાય ત્યારે પ્રધ્વસાભાવ કહેવાય છે તે માટે શ્રીમાન્ અઠ્ઠવકહેવસૂરિ બજાવે છે કે—

કાર્યદ્રવ્યમનાદિ, સ્યાત્પ્રાગ્મારસ્ય નિન્દ્યે ।

પ્રધ્વસસ્યા પલાપેતુ તદેવાઽનન્તતા વ્રજેત ॥ ૧ ॥

અર્થ—જો પ્રાગ્ભાવ ન માનવામા આવે તો સર્વમા કાર્યપણે થવાનો અભાવ થાય અથવા કાયને અનાદિમાન માનવું પડે છે અને પ્રધ્વસાભાવ ને જો ન માનીએ તો પર્યાય રૂપ વિનાશવત દ્રવ્યને અનાદિમાન માનવું પડે છે તેમને પ્રાગ્ભાવ તથા પ્રધ્વસાભાવને માનીએ તો સર્વ ચેતન તથા જડ પદાર્થોમા દ્રવ્યરૂપે સદ્ અને ઉત્પાદ્ધ વ્યવસ્થા—પર્યાયરૂપે અસત્ માનવામા આવે તો તે બરાબર ઘટે છે તેમ જે સાખ્ય દર્શનમા ધર્મ સંપૂર્ણ તથા અવસ્થાન રૂપ ત્રણ પરિણામો પણ કથયિત બાવે યથાર્થ ઘટી શકે છે ॥ ૧૯ ॥

મૂલ—દ્રષ્ટાદશિ માત્ર શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યનુપસ્ય ॥ ૨-૨૦ ॥

સાવાર્થ—દ્રષ્ટા-આત્મા જ્ઞાનદર્શનોદિ શુદ્ધસ્વરૂપ છે તે કારણથી 'સત્તાએ જોઈલે સ્વભાવથી શુદ્ધ છે તે પણ તે શુદ્ધોને રાજસ, તામસ, સાત્ત્વિક પ્રકૃતિમય કર્મકલથી અવ રાયેલા હોવાથી પોતાના સ્વરૂપને બળુતો નથી આવે. અનાદિ કાલથી હોવાને કારણે બાહ્ય તન મન ઇદ્રિયોથી થતા અનુભવથી સુખ દુખને અનુભવે છે તે પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનો અશયોદો અવરાયો ન હોવાથી ભુદ્રભવમા હોવા છતાં પણ દુખત્યાગ કરવાની સુખના ભોગના આકરની વૃત્તિ પ્રાયમ રહેલી છે, પરંતુ અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કષાય, અવિરતિના કલુષિત પરિણામથી અનેક પાપકર્મ કરીને દુખ-દુર્ગતિ માં જઈ પરાધીનના ભોગવે છે, અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ જે સત્ ચિત્ત જ્ઞાનદમય છે તેને બળુતો નથી અને શ્રીમાન્ વિવેકાનંદસ્વામીજીએ જે ઇદ્રંતુ દદાત આશ્રયુ છે તેવી રીતે પરસ્વરૂપમા અજ્ઞાન બૂઝી 'અનત દુખનો અનુભવ કરે છે તે ઇદ્રંતુ દદાત આ પ્રેમાલે છે —

એક વખત દેવોનો રાજા ઇંદ્ર પોતાના અમુરોદિ શત્રુથી ભય પામીને તે લોકો પોતાને દેરાન ન કરે એવા વિચારથી બુદ્ધત્વ સ્વરૂપ ધરીને ગદા યોગશ, તલાવમા કાઢવ કિરચડથી શરીર લપેટીને રહ્યો હતો ત્યાં આવતી બુદ્ધણ સાથે મોહના ઉદયથી કામાગુર થઈને 'વિષયભોગમા પડ્યો, અને કાલકર્મ પોતાના સાચા સ્વરૂપને બૂઝીને પોતાને બુદ્ધરૂપ માની તે બુદ્ધીથી જે પ્રજા થઈ તેની સાથે રહ્યા થયો હવે જ્યારે અમુરો દેવ

નગરથી ચાલ્યા ગયા ત્યારે દેવો પોતાના રાજ ઇંદ્રને શોધવા નીકળ્યા તેઓએ જુ ડરૂપે રહેલા ઇંદ્રને જોળખી કાઠ્યો ને દેવ નગરમાં ખાસીને પોતાનું સ્થાન સજાળવાની વિનંતિ કરીને બહુ સમજાવ્યો, પણ જાનબૂલેલા ઇંદ્રે તે માત્ર માનવની ના પાડી તેથી દેવોએ જુ ડણના બચ્ચાને તથા જુ ડણને મારી નાખી આ બધા દુષ્ટો જોઈતે જુ ડને બહુ ઘટપાત થયો ત્યારપછી તે દેવોએ જુ ડના કલેવરને પણ ચીરીને ફેંકી દીધું ત્યારેજ ઇંદ્રનું મોહાવરણ દુર થયું ને પોતે સત્ય ઇંદ્ર બન્યો તેમ આપણે પણ અનાદિ કાલની અજ્ઞાનતા, લોભવાસના, મિથ્યાત્વ આદિ અનેક પાપકર્મના યોગે બૂંધા છીએ તે સુશુર, સુદેવ, સુધર્મની સમ્યક્ પ્રકારે આરાધના કરવાથી પ્રભુનું સ્વરૂપ ચિતવવાથી તથા તેવી પોતામાં સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની તાકાદ છે એમ પુ યાનુબંધી પુન્યના યોગે નિશ્ચય થાય આત્મા સ્વરૂપપ્રાપ્તિને પુરૂષાર્થ કહે તો ક્રમે ક્રમે તે મોહ-માયાના આવરણ-પઠાને ચીરી નાખીને પોતાનું અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે ત્યારે ઇંદ્રિયાદિકનું પરાધની પણું જ્ઞાનાદિક આત્મજીવોને રહેતું નથી પણ સ્વયં પ્રકાશક થાય છે, અને તે માર્ગ મારે ઉપદેશ પણ આપે છે ॥૨૦॥

સૂત્ર—તદર્થ एव दश्यस्यात्मा ॥ ૨-૨૧ ॥

બાવાર્થ—આત્મા સ્વયં દ્રશ્ય છે તે પણુ જ્યારે બાહ્યાત્મજાવમાં ઘેરાયો હોય છે ત્યારે શુભ વા અશુભ

પરિણતીવટે જો મુન્ય પાપકર્મ બાધ્યા હોય તેના ઉદય કાલમા તે લોગ્ય કર્મને અનુકૂલ જે જે દૃશ્ય પાથે ઇન્દ્રિયોથી લોગવાય તેવા પદાર્થોને માટે તે આત્મ આચરણ કરે છે અને તે પદાર્થ સ્વરૂપ પોતાને માને છે પોતાનો જન્મ તેનાં માટે જ થયો હોય તેવું જ્ઞાન અજ્ઞાનતાના યોગે થાય છે તે કારણથી ચાર ગતિ ચોરાશી લાખ ચોનીમા બમીને અનંત દુખ લોગવે છે, માટે સદ્ગુરુ ઉપાસન કરવાથી સત્ય આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તો તે લોગ-તૃષ્ણાને દૂર કરવા પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે ॥ ૨૧ ॥

મૂર્ત્ય-કૃતાર્થ પ્રતિનટમપિ તદન્યમાધારચાત ॥ ૨-૨૨ ॥

ભાવાર્થ — જે જે આત્માઓએ સ્વસ્વરૂપ પરસ્વરૂપને ઓળખી, પરસ્વરૂપ-પુરુષલભાવને મહણ કરવાનો ત્યાગ કરીને, સર્વ જાવે આત્મ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ યોગમા પ્રવેશ કરીને, અનાદિ કાલથી લાગેલા કર્મસમૂહનો નાશ કરીને, સહજાનંદ સ્વરૂપને પૂર્ણ જાવે પ્રાપ્ત કરીને કૃતકૃત્ય થાય-કૃતાય થયા હવે તેમને આ દુનીયામા કાઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી તેવા પરમાત્મા ઈશ્વર વીતરાગ થયા છે છેજે સરીર, આબુધ્ય, નામ, ગોત્ર, સાતા-વેદનીય કર્મ બાકી હવું તેનો પણ ત્યાગ કરીને મુક્ત થયા અર્થાત્ તેમને લાગેલા કર્મ નહિ થયા તેથી સર્વજીવોના કમ નહિ નથી થયા, કારણ કે દરેક જીવોને આત્મગુણ સરખા

તેનો ક્ષય, ઉપશમ, સ્થોપશમ, ઉદય પણ અનેક પ્રકારનો હોય છે, તેથી જે પુરુષાર્થ કરે તેના કર્મ મલ નહ થાય અને તેમા જેની મહતા તીવ્રતા પ્રમાણે નહ થાય છે તે પણ સાધારણતાએ આઠ કર્મનો સમૂહ દરેક સસારી જીવોને પ્રાય હોય છે તે કર્મ પ્રકૃતિને ફર કરવા પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ ॥ ૨૨ ॥

દ્વર્ત-સ્વસ્વામિશ્વસ્ત્યો· સ્વસ્વોપલગ્નિર્હેતુ· મંપાગ ॥૨-૨૩॥

બાવાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનતાને વશ થયેલો હોવાથી જે જે શુભ વા અશુભ પુન્ય વા પાપ કર્મ કરે છે તેનો જો સ્વામી થાય છે પણ આશુભની કથામા શ્રી “ભીમસેન ખાય અને મામા શકુની પીડાય” તેમ નથી જે કરે તે જ પાપે, વાવે તે લેશે તેવો શુદ્ધ ન્યાય હોવાથી સ્વ-પોતાના કરેલા કર્મનો પોતે જ સ્વામી-માલીક થાય છે તેથી તે કર્મના ફલનો વિચાર જેવા સ્વરૂપે લોગવવા જોગ્ય હોય તેવા સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિનો સબધ થવામા તે કર્મને અનાદિ કાલથી પ્રહવાથી હેતુતા છે પણ નહીં કરેલા કર્મનો લોગ આત્માને કોઈ પણ યાતો નથી કહ્યું ॥ ૨૩—

કૃતકર્મક્ષય નાસ્તિ, પૂર્વકારિશ્ચતૈર્ગવિ

અવશ્યમગ્ર મોક્તવ્ય, કૃત કર્મ શુમાઽશુમ ॥ ૧ ॥

અર્થ—કરેલા કર્મનો ક્ષય કરોડો કર્મ બાય તે પણ યાતો મળી ને કરેલા હોય તે કર્મના શુભ વા અશુભ ફલ લોગવવા પડે છે અહીંયા આત્માની અનત

શક્તિ છે પણ તે અવરાધ અર્ધ હોવાથી વિખરિત અજ્ઞાન-
મય શક્તિવત છે અને કર્મને-દ્રશ્યને તેના કૃણનો ભોગ
આપવાની શક્તિ છે તે બંને જઠ ચેતન શક્તિનો સબધ
આત્માની વિશાલિક પરિણુતિ રૂપ બહુવો ॥ ૨૩ ॥

સૂત્ર-તસ્ય હતુરવિદ્યા ॥ ૨-૨૪ ॥

ભાવાર્થ—આત્માને આવી વિશાલિક દશાના
સબધતુ કારણ અવિદ્યા, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કથાય, યોગ,
રૂપ રાગ દ્વેષની જે પરિણુતિ છે તે આઠ કર્મબધમા
હેતુ થાય છે તે જ કારણથી રાગદ્વેષ મિથ્યાત્વરૂપ અવિદ્યા,
અવિરતિ, કથાય તથા અશુભ મન-વચન-ક્રિયાના યોગતુ
પરિણુમન બાવકર્મ રૂપ જણાય છે તે જ ભવ-સંસારતુ
બોજ છે તે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી
જોઈએ ' શ્રી હરપંચાલિક સૂત્રમા જણાવે છે કે—
પદમ નાળ તઓ દયા, ણય ચિદ્દૈ મજ્જમમણ । અજ્ઞાણિ કિં
કાદી ? કિં, વા નાહીદિ છેઅ પાગ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મયમ યોગની પ્રાપ્તિમા પ્રથમ જ્ઞાનની
જરૂર છે જ્ઞાનથી સ્વપરનો વિવેક હવ અણવની સમજણ
પડે તેથી તે સચતિ આત્મા સ્વ-ચેતાની દયા તેમ પર
હવેની દયા પાળે છે કોઈને પણ મન-વચન ક્રિયાથી
ફાલવતો નથી તેવી રીતે વર્તેલો સચમ યોગમા-રિધર
થાય છે પણ અજ્ઞાની તે સ્વપર ને બહુતો મહોવાથી કેવી

રીતે દયા પાળે ? પોતાને કર્મ બધથી પોછો વાળી શકે ?
 પૂર્વ કાળે શ્રાવેલા પાપને અજ્ઞાની કેવી રીતે છેલ્લી શકે ?
 માટે જણાવે છે કે-સોચાનાણદ ફલ્યાણ, સોચાનાણદ પાવગ
 ઉભય વિજાણડ સાઝા જ સેયે ત સમાયરે ॥ ૨ ॥ શુરને ઉપ
 હેશ સાલળી વિચારીને ઓતા સયમી કલ્યાણના માર્ગને
 જાણે સાલળી વિચારીને પાપ પયને પણ જાણે એમ
 પાપ તથા પુન્ય ધમના પયને જાણુને સયમી યોગી જે
 દેવ-નોકને માર્ગ હોય તેને વિચારીને આવરે ॥ પાપને
 ત્યાગ કરે છે માટે જણાવાય છે કે-“ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ”
 તે જ વિદ્યા કહેવાય કે જે મુક્તિને માટે જ થાય આ
 પ્રમાણે વિચારી અવિદ્યા જો કમ બધના હેતુ રૂપ છે તે
 ત્યાગ કરવી ॥ ૨૪ ॥

સૂત્ર-તદમાર્ગત્ર મયાગામાવા દાન તદ્ દક્ષો વૈવલ્યમ્ ॥૨ ગ્ ૫॥

ભાવાર્થ-જ્યારે આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન, કર્મન, ચારિ
 ત્રતુ સ્વરૂપ સમજીને દાન, શિયળ, તપ, જાવ શુક્ત થઈ
 દેવશુરની અપ્રમત્તભાવે ઉપાસના કરે છે ત્યારે સ્વપર
 દ્રવ્યનો વિષેક જાણે છે પર-પુદ્ગલ સ્વરૂપને ત્યાગ કર
 વાના અભ્યાસ કરતા કરતા પ્રથમ તો અવિદ્યારૂપ મિથ્યા
 ત્વના કારણ રૂપ ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ અનતાતુ -
 બધીની ચોકડીનો હાથ કરે અને ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ પામે
 આત્મવીર્યની ઉત્કૃષ્ટતાના ચોગે દાયક જેવીમા ચડીને
 અમૂર્ષકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સુલભ સ પરાય ક્ષીણમોહ નામના

શુદ્ધસ્થાનકને પામીને સાનાવરણીય, દશભાવરણીય, મોહનીય,
અતરાય રૂપ ચાર ધાતી કર્મને ક્ષય કરે અને અનત
વસ્તુને શુદ્ધપર્યાય શુક્ત યથાર્થ બાવે બાણવા દેખવારૂપ
કેવલ્ય જ્ઞાનને પામે છે અને સર્વ કિલ્લિ ચિત્તવૃત્તિનો
સર્વથા રોધ કરે છે ત્યારે જ આત્મા દ્રશ્ય સ્વરૂપમાં અવ-
સ્થિત થાય છે સર્વથા સસારનું બંધન નહિ ત્યારે જ થાય
છે ॥ ૨૫ ॥ તે કર્મને નહિ કરવાનું બંધાવે છે—

સૂત્ર-વિવેકાખ્યાતિરવિજ્ઞા હાનોપાય ॥૨-૨૬॥

ભાવાર્થ—આત્માને સાચનો અભ્યાસ કરતા સત્ય
વિવેકજ્ઞાન થાય છે તે મિથ્યાત્વ-વિવેકાખ્યાતિરૂપ
અજ્ઞાનના નાશથી થતું હોવાથી સમ્યક્દર્શન-સત્ય
વસ્તુની અર્થાત્ આત્મા અને પરપુદ્ગલના ભેદની વહે-
ચણીનું જ્ઞાન થાય છે તે સમ્યક્દર્શનને વિવેકાખ્યાતિ કહે-
વાય છે વિવેકાખ્યાતિ ક્ષયોપશમ, ઉપશમ તથા ક્ષાયકલાપ
એમ ત્રણ પ્રકારની થાય છે તે બે ક્ષયોપશમભાવે થાય, તે
માય અશુદ્ધતાવાળી હોવાથી લાભ કહે મોહાદિ કર્મને
ધાત કરવા માટે સમર્થ થાય, ઉપશમ ભાવે વિવેકાખ્યાતિ
થઈ હોય તે સ્થિર રહેતી નથી, પરંતુ તે રહે, ત્યાં સગી
આત્મા આણંદનો અનુભવ કરે છે પરંતુ જે ચાર અનતા
નુબંધી કપાય (ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભરૂપ) ક્ષય થયા હોય
સમ્યક્ મોહનીય મિશ્ર મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય એમ
સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી જે ક્ષાયકલાપે સમ્યક્દર્શન-

વિવેકજ્ઞાતી થઈ હોય તો આત્માને ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરાવવામા એટલું પુરુષોત્તમ યોગને ત્યાગ કરાવવા સમર્થ ઉપાય રૂપ બને છે ચારિત્ર્યોગે અને વિવેકજ્ઞાતિ આત્માને લાગેલા કર્મોલ્લેખનો વિનાશ કરે છે મ પ્રજ્ઞાત યોગ તથા અસપ્રજ્ઞાત યોગને પ્રાપ્ત કરાવે છે ॥ ૨૬ ॥

સુ ૧-સપ્તમા પ્રાન્તમુમિ પ્રજ્ઞા ॥૨-૨૭॥

બાવાર્થ-વિવેકજ્ઞાતિવ ત સમ્યક્દર્શનવ ત આત્માને સુદૈવશુદ્ધધર્મની અસેવના અભ્યાસના યોગે સાત પ્રકારની પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ આત્મધર્મરૂપ ભૂવનમા ચલાવનારી સાત પ્રકારની પ્રાત ભૂમિકા પ્રગટે છે તે આ પ્રમાણે સંસારના જે પૌદ્ગલિક લોભોત્તુ સ્વરૂપ હવે એ જાણી લીધું તે આત્માને શાતિકારક નથી તે ત્યાગવા યોગ્ય છે તેવું “ હૈયપરિજ્ઞાન ” ત્યાગ્ય પદાર્થોત્તુ જ્ઞાન (૧) તે સધળા લોભ્ય પદાર્થો માત્ર નથી હું તેનો નથી, તે પુરુષોત્તરસ્વરૂપ છે અને હું ચૈતન્ય જ્ઞાનવત આત્મા છું, મારે અને તેને કોઈ પ્રકારનો સ્વાભિસેવકભાવનો સંબંધ નથી આવા વિવેક જ્ઞાતિ-વિવેકજ્ઞાનવડે “ ક્ષીણા હૈયહેતત ” હૈય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય લોભ્ય પદાર્થો ને શ્રદ્ધા કરવાની બાવના લીધું થાય છે તે બીજી ભૂમિકા (૨) જ્યારે લોભો ઉપરથી ચિત્ત ઊઠી જાય છે ત્યારે આત્માને લોભ્ય પ્રાહુકજ્ઞાવ રૂપ અજ્ઞાન-અવિદ્યા-મિથ્યાત્વ રૂપ મનના કવેશો પણ નાશ પામે છે “ નિરોષ સમધિસપ્રાપ્ત ”

આશ્રવના ત્યાગ રૂપ સવરમય શુદ્ધ ચારિત્ર્યોગરૂપ
 સ પ્રજ્ઞાન સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે (૩), હવે જ્યારે શુદ્ધ
 ચારિત્ર્યોગથી આશ્રવરૂપ હેયનો ત્યાગ થયો છે તે તેને
 તે હવે અપ્રમત્તજાવે આત્મઉપયોગમાં રહીને તે શામ-
 દેવાદિક ચોરને મારા મનમાં જરા પણ સ્થાન નહિ આપુ
 એવા આત્માને “ વિવેકધ્યાયા માવિતોઽહ ” વિવેક
 જ્ઞાનથી હું વાસિત થયો છું આવી જાવનાવાળો વ્યારભૂમિકા
 આત્માના પ્રયત્નથી સાધ્ય કરી શકાય છે અને બાકીની
 ત્રણ ભૂમિકાઓ છે તે (૧) “ ચિત્તવિમુક્તિ ” આજ
 સુધી હું ચિત્તને તાબેદાર હતો તેની આજ્ઞા મારાથી
 નહોતી હોવાથી પણ હવે સત્ય વિવેક જાગ્યાથી તે ચિત્તના
 બંધનથી હું મુક્ત થાઉં છું (૧) જ્યારે હું આ ચિત્ત
 મનથી સ્વતંત્ર થયો ત્યારે ચિત્તની સાથે જોડાયેલી સત્ત્વ
 રાજસ્, તામસ્ પ્રતિવાળા સઠ્ઠ્યવિકરપ પણ મારાથી જુદા
 થયા છે (૨) સત્ત્વ રાજસ્, તામસ્ પ્રતિત્તિથી રહિત-રાગ
 દ્વેષ મોહ માયાથી રહિત થયેલું આત્મસ્વરૂપ પરમજ્યોતિ
 સ્વરૂપ થઈને સદ્ચિત્આનંદરૂપ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-
 મય જાની અક્ષય આનંદને અનંતકોણ અનુભવે આ સાત
 પ્રાતભૂમિની જાવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાને અત્યંત
 ઉપકારક થાય છે ॥ ૨૭ ॥

મૂલ-યોગાદ્ગનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિશ્ચ જ્ઞાનદોષોરા વિવેકધ્યાયે

જાવાથી—આત્મને પરમસુખમાં કારણભૂત મુક્તિને પામવાના ઉપાયોમાં આઠ પ્રકારના યોગના અંગોનું અનુ-
 ધ્યાન કરવાથી આત્માને લાગેલ અશુદ્ધતાનો ક્ષય થવાથી
 મર્યદા દર્શનરૂપ વિવેકજ્યાતિ મુખી સમ્યક્ જ્ઞાન દીપક
 નગરે ॥ શ્રીમાન્ પરમ શુદ્ધેવ બુદ્ધિસાગરણ સૂરિપ્રવર
 યોગદીપકમા જણાવે છે કે—પંકાડનેફો નયેનાત્મા, વાચ્યાવાચ્ય-
 તર્કે ચ । કર્તાકર્તા ચ હર્તા વૈ, સાપેક્ષાત પ્રમાસતે ॥૧॥

અર્થ—મગ્યજ્ઞાનના યોગે—નયની અપેક્ષાએ આત્મા
 સ મહાનયની અપેક્ષાએ સામાન્ય શુણના સદ્ભાવથી એક
 જણાય છે અને નૈમગ્નનયની અપેક્ષાએ એક અથવા પરમ શુદ્ધ
 જણાય છે, બ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કર્મની પ્રકૃતિઓનો
 યોગ હોવા વંડે અનેક જણાય ॥ તેવી જ રીતે અનત
 સ્વરૂપના શુણોને વ્યક્ત ન કરી શકેલો હોવાથી અવાચ્ય તથા
 ક્ષયોપશમિક ભાવે કેટલાક શુણો વ્યક્ત થયેલા હોવાથી વાચ્ય
 પદ્ય કહેવાય છે, તેમજ નિશ્ચયનયથી સ્વશુણપર્યાયનો
 કર્તા પર પુરૂષભ પર્યાયનો અકર્તા બ્યવહાયનયથી સ્વકર્મ
 નો કર્તા તેનો લોકતા સ સારમાં અનેક ભવનો કર્તા લોકતા
 અને સ્વકર્મનો કર્તા—વિનાશક અણુ છે એમ અપેક્ષાએ
 અનુભવાય છે, આત્માને જ્યારે જાણે માને સ્વીકારે તે કર્મ
 મલને દૂર કરવા યોગ્ય માને ત્યારે વિવેકજ્યાતિ સાચુ
 જ્ઞાન અને શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ દર્શન થાય છે અને કર્મમલને
 દૂર કરવા જ્ઞાન ચારિત્રયોગમાં અભ્યાસયુક્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે
 ને તે યોગને આઠ અંગો નીચેના સૂત્રમાં જણાવે છે ॥૨૮॥

ઘટ-યમનિયમામનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનમમા-
ધ્યેયોઽષ્ટાંગનિ ॥ ૨-૨૯ ॥

ભાવાર્થ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યા-
હાર, ધારણા, ક્યાન અને સમાધિ એમ યોગના અનુષ્ઠા-
નોમા આઠ અંગ આત્માની શુદ્ધિ માટે વિધિપૂર્વક સિદ્ધ
કરવાની આવશ્યકતા છે, ॥ ૨૯ ॥

ઘટ-અહિંસાસત્યમસ્તેયત્તચર્યાઽપરિગ્રહા યમા ॥ ૨-૩૦ ॥

ભાનાર્થ—અહિંસા—હવોને મન, વચન, કાયાનાં
યોગવડે ન મારવા ન પીડા કરવી તેઓના અગદિપાગ ન છેકવા
હઠાદિથી પ્રહાર ન કરવા ભય ન ઉપજાવવો એમ કાયાથી
હવડયા પાળવી, તેમજ વચનવડે તે હવોને મનમા
આઘાત થાય, ભય ઉપજો તેવા વચન ન બોલવા, મનથી
પણ તે હવોનું ખુર ન ચિત્તવુ તે અહિંસા આત્મત્વ સર્વ-
ભૂતેષુ સુલ્લુદુ સે પ્રિયાઽપ્રિયે । ચિંતયન્નાત્મનોઽનિષ્ઠા હિંસામય-
મ્ય નાચરેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થા—મર્વ હવોને સુખ પ્રિય છે, દુઃખ દોષને
પ્રિય નથી, આપણે પણ સુખની જ ઇચ્છા રાખીએ છીએ અને
દુઃખથી ભય પામીને કપીએ છીએ માટે આત્માને સુખી
કરવાની ઇચ્છાવાળા ‘સર્વ’ મહાનુભાવોએ સર્વ હવોને
ચોતાના આત્મા સમાન ગણીને આપણને જેથી દુઃખ થાય
તેવી ક્રિયા બીજા પ્રત્યે ન કરવી અર્થાત આત્માને જરા

વાગવાથી પણ દુ ખ થાય છે તો તેવી જ રીતે બીજા પ્રાણી-
ઓને તમારી કુતુહલવૃત્તિ માટે, જહાર માટે કે મિત્ર વર્ગને
ખુશી કરવા માટે પણ હિંસાનુ આચરણ ન કર્યો જે છવો
હિંસા કરે છે તેના ખુરા ફલ લોગવવા પડે છે કહ્યું છે કે—
યગુકુટિકુણિત્વાદિ જ્ઞાત્વા હિંસા વ્રજ સુધી । નિરાગત્ત્વસમવર્તનો
હિંસાસકલ્પત ત્યજેત્ ॥ ૧ ॥

૨૮

અર્થ—વાગળાપણુ, કોઢીયાપણુ, કુટાપણુ, રોગીયાપણુ,
બેહેરાપણુ, મુગાપણુ, કેઢીપણુ વિગેરે મર્વ દુ જો આપણે જે
લોગવીએ છીએ તે પૂવ જલે છવલયા ન પાળી હોવાથી તેના
ફલરૂપે આવેલા કર્મના વિપાકો છે તેમ જાણીને હેમુદ્ધિ-
વત મહાનુભાવો ! અપરાધી વા અપરાધ વિનાના ત્રસ
સ્થાવર છવોનો વધ, હિંસા ત્યાગ કર્યો આ જગતમા
જે છવો તમારી દૃષ્ટિમા આવ્યા છે તેમણે તમારે કોઈ
પણ પ્રકારનો અપરાધ કર્યો નથી, કરવાના પણ નથી, આપણે
તો આપણા કરેલા પૂર્વ જલના શુભ વા અશુભ કર્મે જ
અપરાધ કર્યો છે તો જે પુરૂષાર્થ કરે તો તે અપરાધી
કર્મને દૂર કરવા આત્મસ્વરૂપનુ ચિંતવન કરે, પણ કોઈ
છવને મીડા ન કર્યો કર્યો તો તેનુ ફળ અવશ્ય
લોગવનુ પડ્યે આત્મસમાધીનો લાભ નહિ લેવાય કહ્યું
છે કે—શ્રૂયતે પ્રાણિઘાતેન રૌદ્રયાનપરાયણૌ મુમૂક્ષો વ્રત્ત
વતશ્ચ સપ્તમ નરકગતૌ ॥૧॥ અર્થ—પ્રાણીઓનો ઘાત
કરનારા અનેક પાપારભમા રક્ત ઝોવા મુમૂક્ષ અને બ્રહ્મ-

દત્ત ચક્રવર્તિઓ આર્ત રોદ્રધ્યાન કરીને સાતમી નારકીમા
જઈને અનેક મહાભય કર દુઃખ લોગવે છે માટે હિસાને
ત્યાગ કરવો તે પ્રથમ મહા વ્રત જાણવું (૧) સત્ય-જેવું
દેખ્યું, સામજ્ય હોય તેવું યથાર્થ કષ્ટ કર્યા વિના બોલવું
તે સત્ય કહેવાય છે તે સત્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રયોગનું
મૂળ છે તેવું સત્ય જોલનારા આત્માઓવડે આ પૃથ્વી
પવિત્ર કસાય ॥ જે લોકો અસત્ય બોલતા નથી અને સત્ય
મનરૂપ મહા અમૂલ્ય ધર્મને ધારણ કરે છે તેને જૂત
પિશાચ અર્થ આદિ કોઈ પણ પશુ દેવ યા મનુષ્ય સૌકસ
પીડા કરી શકતો નથી કહ્યું છે કે—

જ્ઞાનચારિત્રયોર્મૂલ મન્યમન યદન્તિ યં,
ધાત્રી પત્રિત્રીક્રિયત તેષા ચરણરેણુમિ,
અલિકૃ યે ન માપન્તે મય વ્રતમહાધના,
નાપરાધ્યુમલ તેભ્યો મૃતપ્રેતો ડરમાદય ।

અર્થ—સત્ત્વત્ત્વમત વિનયસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનનું
મૂળ તથા ચારિત્રનું મૂળ છે તેમ જ્ઞાની મહર્ષિઓ કહે છે
તે સત્ય જ્ઞાને ધરનારા પુરૂષના ચરણ રેણુના રજકરણથી
પૃથ્વી પવિત્ર બને છે વળી જે મનુષ્ય જુદું બોલતા નથી
તે સત્ય વ્રત રૂપ ધર્મ ધનવતનો જૂત પ્રેત પિશાચ ઉરક
અર્થભુવનપતિ વ્યતર વિગેરે દેવો અપરાધ કરી શકતા
નથી ॥ માટે હે આત્મન અસત્ય નહિ બોલવું જે વાણીથી જીવ
છેતરાય, જે આપણે જાણતા નહોય દેખ્યું ન હોય તેમા

જાણતા ન હોય તેવું જોલવું, બીજાને સમજાવવું, બીજાને
 તેમાં વિશ્વાસ બેસે તેમ કરવું તે અસત્ય કહેવાય ॥ સર્વલોક
 નિમ્ન યદ્યદ્વિશ્વસિત ધાતકમ્ । યદ્વિપક્ષશ્ચ પુણ્યસ્ય ન વદેત-
 ત્મનૂત ॥ ૧ ॥ જે લોકથી વિરૂદ્ધ ગણાતું હોય તે વચન,
 વિશ્વ રીતે ઉત્તરનારૂં હોય તે, પુન્યધર્મનું શત્રુપણ કરતું હોય
 તેવું વચન અસત્ય ગણાય છે તેનો ત્યાગ કરવો કન્યાગો
 મૂખ્યલોકાનિ, ન્યાસાપહરણ તથા । કૂટસાશ્વ ચ પચેતિ, સ્પૂલા
 સત્યાન્યકૌતયન્ ॥ ૧ ॥ કન્યા, ગૌ, બૂમિકા સજાથી જુદું
 જોલવાનો ત્યાગ કરવો તથા આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને
 ઠાઠ પણ માણસે પોતાની ખાનગી મિલકત ધન ધરાતું
 વિગેરે સાચવવા સોંપ્યું હોય તેને ગોપની રાખવું, નેનો
 માલીક માગે ત્યારે પાછું નહીં આપવું તથા જોટી સાક્ષી
 બરવી આ પાત્ર અસત્યનો ત્યાગ કરવાથી શુદ્ધસ્થા સુખી,
 રાજ્યમાન્ય થાય છે સત્ય જોલનારા પ્રત્યે કેવો પ્રસન્ન
 થાય છે (૨)

ત્રીજું—અસ્તેય—અદત્ત ન લેવું પારકા અર્થ, પૈસો, ધન,
 ચત્ત આબૂવણો શુદ્ધ કરવાનો જેમને શુદ્ધ મનથી ત્યાગ કર્યો
 છે તેમને રાજ્યલક્ષ્મી સત્તા વિગેરે પોતાની ગેળે આવીને
 પગમાં પડે છે, સર્વ આધિ ઉપાધી અપકોતિ દ્વર જાય છે
 અને સર્વગંધમાન મનુષ્યજાવમાં પણ સુખ અનુભવાય છે
 કહ્યું છે કે—

પરાર્થગ્રહણે ચેવા નિયમ શુદ્ધચેતના । અમ્યાપાન્તિ ધ્રિય-
તેવા મ્વમમેવ મ્વમરા ॥૧॥ અનર્થો દુરતો યાન્તિ સાધુનાદ
પરતત । સ્વર્ગમોસ્થાનિ ઠોઠત મ્ફટમત્તેષચારિણા ॥૨॥

અર્થ—પારકું ધન ચોરવા, છુટવા 'યા' પકાવી
દેવાનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો છે, પરદ્રવ્ય જેમણે માટીના
ઢેકા મમાન ગણ્યું છે તેવા શુદ્ધ ચિત્તવાળા મહાશયને
લક્ષ્મી સ્વયંવરા કન્યાની પેઠે તેના ચરણમા પોતાની
મળે આવી દામીની પેઠે રહે છે—તેમજ સર્વ અનર્થો,
વિગ્નો પણ દૂર જાય છે સર્વ જગ્યાએ સદ્સૂકીર્તિ ફેલાવે
છે અને સ્વર્ગના મુખો પણ પ્રગટશે તે આવી મળે છે
તેથી તે ઓયું ત્યાગ કરવું ઓયું કરનારો આ જાણ કે
પરજાવ દુઃખ પામે છે તેવા આત્માને હું મેશા જાય,
ક્રોધ દ્વિસા વિગે વૈરવૃત્તિ રહેતી હોવાથી આત્મ
સમ્પાદી પામી શકાવી નથી

(૪) પ્રહાયય—મૈથુન ત્યાગ કરવો તે આત્મ
ચારિત્રના પ્રાણુ સમાન છે પ્રહાયયથી ચિત્ત નિર્મળ
થાય છે, અને પરમાત્મને પ્રત્યક્ષ થવામા આત્મસ્વરૂપમા
સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે આયુષ્ય પણ લીધુંઠાળવાળું
લાણુ થાય છે દેવ ને માનવ પણ તેમને આધીન થાય
છે જગતમા કોઈ તેનો શત્રુ થતો નથી કહ્યું છે કે—

માણમૂલ ચારિત્રમ્ય પરવલ્લેકકારણમ્ । સમાચરન્, વાલ્લચર્ચ
પન્નિતૈરપિ પૂજ્યતે ॥ ૧ ॥ ચિરાયષ્ સમ્પાદા દ્વદ્વમદનના તરા ।

તેજમ્બિયોગહાર્વીશામનેયુ વ્રમ્ભચયેત ॥ ૭ ॥

ચોગીઓને બ્રહ્મચર્ય એ ચારિત્રયોગના પ્રાણ મુખાન
 ડે, કારણ કે પરન બ્રહ્મ-સચ્ચિદાનંદ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિમા
 એ બ્રહ્મચર્ય કારણ બને છે તે જ કારણથી બ્રહ્મચર્યને ધરનારા
 પુરુષો વેાકરી પૂજતા દેવદેવે દ્ર ચક્રવર્તી રાજાઓને પણ
 પૂજનીય બને છે (૫) અપરિશ્કલ્પ-પરિશ્કલ્પનો ત્યાગ
 કરવો તે જે જે વસ્તુ નજરે પડે તેના ભોગની વાછા અજ્ઞા-
 નતાના ચોગે જીવને થાય તેવી વસ્તુને સ ધરવા માટે ઇચ્છા
 નામે, તેમા રાગ બ ધાય, ધન, ધાન્ય સ્ત્રી, પુત્ર ધર, જમીન,
 દાસ, દામી, હાથી, ઘોડાગાડીયા પાવખી વિગેરેનો મમત્વ
 મૂર્છાભાવે સ બ્રહ્મ કરાય તે પરિશ્કલ્પ કહેવાય છે તેવી વસ્તુઓ
 નો ત્યાગ કરવો તે દ્રવ્ય પરિશ્કલ્પ કહેવાય અબ્યતર ત્યાગ
 મૂર્છા મમત્વ ન રાખવો તે બાવપરિશ્કલ્પત્યાગ કહેવાય
 છે કહ્યું ॥ ૬--નસો પરિગ્રહો વુત્તો નાદપુત્તેણ તાળ્ણા મુચ્છા
 પરિગ્રહા વુત્તો ક્કલ્લુત્ત મહેસિણા ॥ ૧ ॥ ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ,
 રત્નદિ, માણિક્ય, પરિશ્કલ્પ કહેવાય છે તે માથો પરિશ્કલ્પ
 નથી પણ તે વસ્તુઓ પર મારાપકાની જ વૃત્તિ (બુદ્ધિ)
 એ વસ્તુઓ મારી છે, બીજાને માટે ખરમા ન જ આવે,
 મારે ભોગવવી, ભેષ્યે તેવી જે બુદ્ધિરૂપ મૂર્છા તે જ સાચો
 પરિશ્કલ્પ છે તેમ મહર્ષિ-ભગવાન જ્ઞાનપુત્ર મુહાવીર દેવ
 કહે છે આજગતમા મૂર્છા પરિશ્કલ્પ મોટા હું ખતુ કારણ
 થાય છે કપીલની પાઠે જે જ માસા મોત્ર સોનાની વામણથી

છ અરના રાજ્યથી પણ સતોષ નથી થાતો, પરંતુ તેની, કાર્ષ્ણ પણ જરૂર નથી એમ જ્યારે મનમાં લાગે ॥ ત્યારે સર્વ કાચલીને છોડે તેમ ચોતાની પાસેની વસ્તુને છોડી દે, તેનો રાગ છોડી દે ત્યારે આત્માને આજીવન થાય છે કહ્યું છે કે--મનિર્ઘો નિષયસ્તસ્ય, કામગઞ્યનુગામિનો । જમરા કિકરાયન્તે, સનોપો યમ્ય મૃષણમ્ ॥ ૧ ॥ અર્થ--જેની પાસે સતોષરૂપ આત્મપદ્ધતિ છે તેવા મહાત્મા પાસે આઠ સિદ્ધિ, નવનિધિઓ, સ્વર્ગની કામધેનુની પેઠે સેવા કરે છે એટલું જ નહીં પણ દેવદેવે દ્રો તેની એવકની પેઠે આજ્ઞાપાલણ કરે છે આ પાપ મતો સાધુ યોગીને સર્વથા હોય છે અને ગૃહસ્થ શ્રાવકોને અશથી હોય છે તે નિયમ-ચિત્ત વૃત્તિને દમનારા કહ્યા છે તેને પાલનારા આત્મશુદ્ધિ કરવા વડે સુક્ષિતને આરાધી શકે છે ॥ ૨-૩૦ ॥ તે માટે તે મહામતરૂપ સમો દેવા લેવાને પાળવા તે જણાવે ॥

સૂત્ર-નાતિદેશકાલસમયાનચ્છિન્ના માર્ગમૌમા
મહામતમ્ ॥ ૨-૩૧ ॥

ભાવાર્થ--જાતિ, દેશકાલ, સમય, થી મર્યાદા વિનાના સર્વદા આજીવન સુધી પાલવા માટે જે પ્રતિજ્ઞા થાય તે મહા મત કહેવાય ॥ જૈનાચાર્ય ભગવતો આ પાપ મહામતોને દ્રવ્ય-પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ વનસ્પતિ તથા બેઇદ્રિયો-વાળા, ત્રેઇદ્રિયવાળા, ચાર ઇદ્રિયોવાળા, પાંચ ઇદ્રિયોવાળા

દેવ માનવ નારકી પશુ પ્રાણિ વિગેરે જીવોને મારવા નહિ
પીડવા નહિ છેદવા નહિ આ જાતિભેદનો દ્રવ્યમા અત
ભાવ થાય છે (૧) દેશથી દેશથી અહિયા જ્યાં આપણે
રહિયે છીએ તે તમા બીજા દેશમા રહેલા પાતાલમા
દેવભૂવનમા, મનુષ્યલોકમા રહેલા જીવોને ન મારવા
(૨) કાલથી જ્યાં સુખી આ શરીરમા પ્રાણ ત્યાં સુખી
સમય-રાત્રે વા દિવસે કોઈ જીવને હણવો નહિ (૩)
ભાવથી-રાગભાવથી અથવા દ્વેષભાવથી ક્રોધ, માન, માયા,
લોભ, કામ વિગેરે દુષ્ટ ભાવથી હિંસાનો ત્યાગ કરવો તેવા
ભાવવડે પણ કોઈ જીવને હણવો નહિ, હણાવવો નહિ, બીજા
કોઈ તેવું કામ કરતા હોય તેને સાફ માનવુ નહિ આવા
પ્રકારતુ પ્રથમ મહાવ્રત પ્રાણાતિપાતવિરમણરૂપ જાણવુ (૧)

હવે બીજા મહાવ્રતમા જૂહું નહિ ખોલવાતુ પ્રત્યાખ્યાન
કરવાતુ છે તે દેશ-દ્રવ્યથી જગતમા જે દૃશ્ય વા અદૃશ્ય
પદાર્થો રહેલા છે તેને જે સ્વરૂપે-અવસ્થાએ રહેલા છે તેથી
વિપરીત કહેવા અથવા નિષેધ કરવો તે દ્રવ્યથી મૃધાવાદ
દેશથી દેશથી અહિયા વા અન્ય જગ્યામા રહેલા પ્રદાર્થો વિશે
ઉલટું ખોલવુ, કાલથી દિવસ રાત્રિ માસ ઋતુ અપન સખધી
જૂહું ખોલવુ, ભાવથી કામ ક્રોધ માન માયા લોભ અહ કાર
રાગદ્વેષ વા ઉપયોગ ચુકવાથી જુહું ખોલાય છે, તો તેવી
દૃષ્ટિથી જે વસ્તુ જોઈ સાલળી હોય તેને તેથી વિરૂદ્ધ તેમ
ખોલવુ, દેશથી અહિયા વા બીજા જગ્યાએ, કાલથી વિરોધી
રાત્રીએ, ભાવથી રાગથી દ્વેષથી મોહથી કામ ક્રોધ માન

માયા લોભથી, પણ જુદું નહિ જોલવું બીજા પાસ નહિ
જોલાવવું બીજા જુદું જોલતા હોય તેને સારૂ નહિ માનવું
આ બીજું મૃધાવાદવિરમણ મહામત જાણવું (૨)

ત્રીજું અદત્તાદાનવિરમણ પણ દ્રવ્યથી બારે
ક્રીમતવાળો વા ઝોષી ક્રીમતવાળો જે પદાર્થો હોય તેને
તેની માલીકની રજા વિના અહણ કરવો તે દ્રવ્યથી અદત્ત
કહેવાય, તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ મેત્રથી અહિંયા વા, અ યત્ર,
કાલથી દિવસે વા રાત્રિએ ચોરી કરૂં નહિ, ભાવથી રાગથી
દ્વેષથી વા ક્રોધ માન માયા લોભ વિગેરે કારણે ચોરી
કરૂં નહિ, કરાવું નહિ, કરતા હોય તેને સારા માનું નહિ
આ ત્રીજું અદત્તાદાનવિરમણ મહામત જાણવું (૩)

ચોથું મૈથુનવિરમણ તત્ત્વ દ્રવ્યથી દેવ દેવાગના
મનુષ્ય સ્ત્રી પુરૂષ તિર્થંચ પશુ પક્ષીની સાથે શરીરવડે
સંયોગ કરવા પૂર્વક વીચ પાતરૂપ ભોગ કરવો તે દ્રવ્ય મૈથુન
મેત્રથી આ મેત્ર વા અન્ય મેત્રે, સ્વગ મનુષ્ય પાતાળમા
કાલથી દિવસે વા રાત્રિએ જ્યાંસુધી જીવન આ શરીરમા
છે ત્યાં સુધી, ભાવથી કામ ક્રોધ માન માયા લોભ રાગદ્વેષ
આદિ વડે પણ મૈથુન સેવવું નહિ, એવું મન-વચન-કાયાના
યોગને મૈથુનવૃત્તિથી રોકું, આવું મૈથુન કરૂં નહિ, બીજા
પાસે કરાવું નહિ, જે કાંઈ બીજા કરતા હોય તેને સારૂ-
માનું નહિ આવું ચોથું મૈથુન વિરમણ નામે મહામત
જાણવું. (૪)

પાત્રમુ પરિશ્લેષ વિરમણુ મત દ્રવ્યથી સચિત્ત વા અચિત્ત વસ્તુનો સશ્લેષ ન કરે એટલે ધન, ધાતુ, સુવણ, રૂપ આશ્રુણુ, વસ્ત્ર, પાત્ર, હાથ, હાસી, વાહન, પશુ પક્ષી વિગેરે વસ્તુનો પરિશ્લેષ ન કરે, મેત્રથી ગામ નગર, પાટણ, કરબા, ઘર, વન, જાગ, ઉપાસ્યનો સશ્લેષ ન કરે કાલથી દિવસ વા રાત્રિ માટે જ્યાં મુધી આ શરીરમા પ્રાણ છે ત્યાં મુધી પરિશ્લેષ ન રાખુ ભાવથી અરુપ મૃત્યુવાળી વા જાર કીમતવાળી વસ્તુઓ ઉપર રાગ દ્વેષ ક્રોધ માન માયા લોભ કામ હાશ્યવટે પણ પરિશ્લેષને ન ઇચ્છુ મનથી વચ નથી તથા કાયાવટે પરિશ્લેષ ન રાખુ, કેઈ પાસે રખાવું નહિ, જે રાખતા હોય તેને સારો માનુ નહિ પાત્રમુ આવુ પરિશ્લેષ વિરમણુ મહામત જાણવુ (૫)

આવી જ રીતે રાત્રિસોજનનો પણ ત્યાગ આ પ્રકારે છે દ્રવ્યથી સચિત્ત વા અચિત્ત અશન પાન ખાદીમ તથા સ્વાદિમ પદાર્થોને રાત્રે ખાવા નહિ, મેત્રથી જ્યાં સ્થાનમા વસતા હોય ત્યાં હોય ત્યાં વા અન્યત્ર આવુ નહિ, કાલથી દિવસનુ રાધેલું રાત્રે આવુ નહિ રાત્રે રાધેલું દિવસે આવુ નહિ ભાવથી રાગ દ્વેષ ક્રોધ માન માયા લોભ કામ વિગેરેના પરિણામવટે પણ રાત્રે આવની ઇચ્છા કરવી નહિ, -મનથી ઇચ્છવુ નહિ, વચનથી બોલવુ નહિ, કાયાથી મુખમા મુકવુ નહિ, હાથનો પાત્રનો શરીરનો તે આહારાદિ પ્રત્યે સ્પર્શ પણ ન કરવો, પોતે ન કરવો જીભ પાસે ન કરાવવો, કરતો હોય તેણે સારો જાણવો નહિ આ ઉપરના

પાય યમોને મન વચન કાયાવટે ઠરવુ નહિ ઠરાવવુ
 નહિ અનુમોદવુ નહિ એટલે નવ કાટીથી શુદ્ધ પાય
 મહા મનુ પાલણુ રાખવુ, તેની સાથે રાત્રિભોજન ત્યાગ
 પણ સાધુઓને કરવાનો હોય છે એક પણ મતમા નો
 પ્રમાણ ધાય તો બધા મનોમા દોષ આવે છે આ મતથી
 મન વચન કાયાની શુદ્ધિ ધાય છે આવકોને આ મનો
 દેશથી-અશથી યથાશક્તિએ પાળી શકાય તેવા મહણ
 કરાય છે તે પણ ક્રમે ક્રમે મનની સ્થિરતાના કારણ ધાય છે

સર્વ પ્રકારથી ઉકૂટ મહામતોને આદરવામા લેઓ
 અશક્તિવત્ત હોય તેવા મુમુક્ષુઓ દેશ-અશથી મતને
 આદરે છે તે મનોને શ્રાવકના અનુમતો કહેવાય છે તેની
 સખ્યા બારની છે તેની સેવના પણ સર્વ કર્મમણને દ્વે
 કરવા ઉપયોગી ધાય છે આત્મપ્રબોધ મથમા ક્ષી જિન-
 લાભસૂરિણ જણાવે છે કે-

“મદામરોધેન ત્રિગુણિમાત્રો,મયાત્તિ કેચિન્સ્ફરિતાત્મરીયાં।
 મનતિ મારોદિત્વગુદ્ધર્મ, દેશેન મર્ગણ ચ કેચિદાર્યાં. ॥૧॥

અર્થ—સદ્ગુણથી પ્રાપ્ત થયેલા ત્રિગુણ આત્મબોધ
 વડે યુક્ત બધ્યાત્મઓને નો સવ પ્રકારે સવવિરતિ
 ચારિત્રરૂપ મહાનત આદરવામા અશક્તિ હોય તો કેટલાક
 બધ્ય મુમુક્ષુઓ પ્રગટ થયેલ આત્મરીયાવતો સર્વજ્ઞ
 પ્રણીત શુદ્ધ ધર્મને શક્તિવતો સર્વ અશે અશે પૂછુંપછે બરો
 છે, પરંતુ તેની શક્તિના અભાવે મહાવત આવકો પાય

અણુમત, ત્રણ ગુણુમત, આર શિક્ષામત, એમ જાર મતને
સેવીને મુક્તિમાર્ગની સેવારૂપ યોગાભ્યાસને આર્થ-વિવે-
કવતો જાણે છે કહ્યું છે કે -

इह द्वितीयेषु कथायेषु क्षीणोपशान्तेषु विज्ञा विद्या ।

सम्यक्त्वयुक्तेन शरीरिणेण, लभ्येता देहादिरतिर्विशुद्धा ॥ ૨ ॥

અર્થ-પ્રથમ કથાયની શ્રોકડી-અનતાનુભવિ
કથાયરૂપ ક્રોધ, માન, માયા, તથા લોભનો ક્ષય
વા ક્ષયોપશમ થયે આત્માને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વનો
લાભ થાય ત્યારપછી સમ્યક્ત્વથી મુક્ત આત્માને બીજી
ક્રોધ, માન, માયા, લોભની શ્રોકડી અપ્રત્યાખ્યાનીનો ક્ષયો
પશમ થયે છતે વિજ્ઞા-માનવી તથા તિર્થ જોને વિશુદ્ધ દેશ
વિરતિ આરિત્રનો લાભ થાય છે પણ દેવ તથા નારકીને
દેશ ના સર્વવિરતિ આરિત્રનો લાભ મળતો નથી, પ્રવ
ચનસારોહારમા જણાવ્યું છે કે-

मम्मन्तंमि य लढे पलियपुहुत्तेण सारओ होइ ।

धणोउसममउयाण मायर सखता हुति ॥ ૩ ॥

અર્થ-આત્મા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પામ્યે છતે બેથી
નવ પચ્ચોપમકાલ પછી શ્રાવકત્વપણનો લાભ પામે છે
સંજ્યાના સાગરોપમ પછી ક્ષયોપશમ વા ક્ષાયક આરિત્ર
ભાવનો લાભ પામે ॥ સમ્યક્ત્વનો લાભ પામ્યા છતાં તેવા
પ્રકારના વીર્યાન્તરાય કર્મનો યોગ હોવાથી સર્વવિર-
તિત્વનો લાભ આત્મા નથી લઈ શકેતો કહ્યું છે કે-

જે ન સ્વમતિ પરિસદ્ભવમયણસિનેદવિમયલોમેહિ ।

સન્નિરિદ્ધ ઘરેડ તે સુગ્મા દેસવિર્ગિષ્ણ ॥ ૪ ॥

અર્થ—જે આત્મા સ્વમયસ્ત્વ પામે છતે પણ
બાવીશ પરિસદ્ભવે ન સહી શકે તેવા બયથી વા સ્વજન,
કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્ર, માતાના મ્નેહથી વા વિષયલોગના
લોભથી ઘેરાયેલો આત્મા સ્વવિરતિ ધરવા માટે અસમર્થ
હોય તો તેને ચોમ્ય દેશવિરતિરૂપ શ્રાવક ધર્મને અગી
ઠાર કરે છે, તે બાર વ્રત આ પ્રમાણે છે—

(૧) પાણિયહ (૨) સુમારણ (૩) અદત્ત (૪) મેહૂણ (૫)
પરિગ્રહ ચેત્રા (૬) દિમિ (૭) મોમ (૮) દહ (૯) સમર્પ (૧૦)
દેસે (૧૧) તહપોમહ (૧૨) વિમાર્ગો ॥ ૫ ॥

અર્થ—(૧) પ્રાણીવધનો ત્યાગ, (૨) મૃષાવાદનો ત્યાગ (૩)
શીરીનો ત્યાગ (૪) મધુન લોગનો ત્યાગ (૫) પરિગ્રહનો ત્યાગ
(૬) દિશિપરિણામ (૭) લોગે લોગનો વિરમણ (૮) અનર્થદહ
વિરમણ (૯) સામાયક (૧૦) દેશાવગાસિક તથા (૧૧) પોષધવ્રત
(૧૨) અતિયિસ લવિભાગવ્રત એમ શ્રાવકના બાર વ્રત છે તેમા
પ્રથમ સ્થૂલથી પ્રાણુતિપાત વિરમણવ્રત આ પ્રમાણે છે

ધુલા સુદૃમા જીરા, સકપ્પારમત્રો અં દુવિદા ।

સપરાદા નિરવરાદા સપ્રિકરા ચેત્ર નિરપ્રિકવા ॥ ૬ ॥

અર્થ—જો પ્રકારના છે તેમાં પ્રથમ સ્થૂલ
જોવા બીજા સુસૂક્ષ્મજોવા દૃષ્ટિબોધર હોવાથી

અહિંસા પાળવી અશક્ય છે, ક્યૂંકેણે જીવો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ તથા ત્રસ એમ સ્થાવર તથા ત્રસ પ્રાણીમા સ્થાવર જીવની હયા ગૃહસ્થને આહારપાણી લોગની પ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે તે આરજનો ત્યાગ કરી શકે તેમ નથી તેથી ત્રસ જીવો હયાનો વિષય રહે છે, તેમા પણ સ્થાવરજાતની નાથે જે જોડાયા છે તેવા ત્રસ જીવોની હયા અશક્ય છે પણ માટે પંચેન્દ્રિય જીવોની હયા પણી શકે, તેમા પણ અપરાધી જીવોની હયા પાળવી અશક્ય છે, નિરપરાધી જીવોની હયા શક્ય પણી શકે છે તેથી સાધુ વીસવીસા (એક રૂપિઓ) પૂર્ણ હયા પણી શકે ત્યારે શક્ય મતધર સારો ઉપયોગ રાખીને સવાવસો (એક આની) હયા પણી શકે, માટે તેમને ક્યૂંકેણે પ્રાણાતિપાતવિરમણ મતનો સ્વીકાર હોય છે બીજી સ્વયંભૂષાવાદ વિરમણ મત આવક નીચે એ પ્રમાણે પણી શકે -

કન્નાગોમૃગલિય નાસાવહારઘ કૃડમકિણ્વજં ।

સ્થુલમલીઝ પંચહ, ઘણ્ડ સુદ્ધમ જહ સત્તિ ॥ ૭ ॥

અર્થ-કન્ના તથા પુત્ર સબધી વિવાહાદિ કારણે જીહુ જોલાય તે તથા ગાય બળદ આદિ પશુ વેચવા-લેવા માટે પણ શક્યથી જીહુ જોલાય, ભૂમિ લેવા-દેવાના વિષયમા જીહુ જોલાય તેમજ કોઈ વિશ્વાસુ જીવે આપણને સુમધન-માલ સોપ્યો હોય તે હું નથી બાંધતો એમ કહીને પાણુ ન આપવું તે વિશ્વાસવાત તથા ખોટી સાક્ષી આપવી

આમ શૂદ્રસ્થને પાચ પ્રમરના જુઠાણનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ પણ સર્વથા ન બને તો પણ જેટલી શક્તિ હોય તેટલો જૂઠા જોડવાનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. શુદ્ધમૃષાવાદવિરમણ મત ધરવું (૨) હવે ત્રીજું શુદ્ધ અદત્તાદાનવિરમણ મત શૂદ્ધ આ પ્રમાણે પાળી શકે—

નામીક્ય નિહિગય પરિઝં વીમારિઝં ઠિઝં નદં ।

પરમત્વં હીગતો નિયમસ્ય કો વિનાસેઽ ॥ ૮ ॥

અર્થ—ધનના માલીકે પોતાના ધરમા વ બહાર ખાડામાં અન્યનું ફાટેલું ધન લઈ લેવું તે ચોરી અથવા બહારમા પડેલું હોય તે તોડીને લેવું, રસ્તામાં પડી રહેલું વા બૂલી ગયેલું, રસ્તામાં કોઈએ મૂકેલું વા કોઈનું જોવાઈ ગયેલું એવું ધન હરણ કરતા આત્માના પોતાના અતરનો ધન વિનાશ થાય છે તો એવો કોઈ બહો દોષ કે પાપકું ધન હરણ કરતા પોતાનું અતર ધન વિનાશ કરે ! આ પ્રમાણે પાચ પ્રકારની શિદી શૂદ્રસ્થોએ ત્યાગ કરવી તથા જ્ઞાન યોગી પણ ન કરવી એવી રીતે શુદ્ધ અદત્તાદાન વિરમણ મત શૂદ્રસ્થોને અવશ્ય પાળવું જોઈએ (૩) હવે ચોથું સ્વદારાસ તોષ પરદારા મૈથુન વિરમણ મત શુદ્ધતાથી આ પ્રમાણે પાળી શકે—

ઓગલિય પેટનિય, પરદાગસેવણ પમુત્તણ ।

મેહીમ્ણ ચડયે સ્પાગ્નુહિ પવજિજ્ઞા ॥ ૫ ॥

અર્થ—ઓઢારીક શરીર ધરનારા મનુષ્ય તથા તિર્થંચની સ્ત્રી-પુરુષના સાથે, વૈદિક શરીરવાળા

દેવદેવીની સાથે મૈથુન સેવવું, સ્વદારાથી અન્ય જે સ્ત્રી હોય તે સર્વે પરદારા-કુવારિકા કન્યાના હાથેલી વેશ્યા વિગેરે પરદારા કહેવાય તેની સાથેના મૈથુનસેવનનો ત્યાગ કરવો અને સ્વદારા-પોતાની પચ્ચની આક્ષીએ માતપિતાની આજ્ઞાથી સ્વીકારાયેલી સ્ત્રીની સાથે પણ તિથિવાર, સમય, શત્રિ દિવસ વિગેરેના ભોગ બધી શક્તિ પ્રમાણે મૈથુનત્યાગનો નિયમ કરી સ્વદારામાં સતોષ જ માની ગૃહસ્થ સ્વદારાસતોષ પરદારાવિરમણરૂપ સ્થુલ ચોથુ વ્રત શ્રાવકને અવશ્ય હોય (૪) પાત્રમાં સ્થુલ પરિશ્રદાવિરમણ વ્રતમાં આ પ્રમાણે લેવાનું જણાવે છે-

ગેહિ મિદિમણત પરિહરિય પરિમાહ નવત્રિદેમિ ।

પત્તમ વય પમાણ કરજ્જ ઇચ્છાણુમાણેણ ॥ ૬ ॥

અર્થ - ગૃહસ્થ શ્રાવકને ક્ષેત્ર, ઘર, દુકાન, વાડી, બગીચો વિગેરે ક્ષેત્ર (૧) વસ્તુ સમ્ય-સ્ત્રીકુ (૨) દ્વિરવ્ય-રૂપ, સુવસ્તુ-સોનું, ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ-મનુષ્ય-હાસહાસી ચતુષ્પદ ગાય લૈસ, બળદ છાત આદિ પશુ, કુખ્ય-શૈધ્યા આસનસ્થ ગાડુ હળ વાસણુ વિગેરે નવ પ્રકારના પરિશ્રદામાં જેટલી આવશ્યકતા લાગે જેટલી ઇચ્છાથી મન શાંત થાય તેટલા પરિશ્રદાને આકળે રાખી તે ઉપરાંતનો ત્યાગ કરે એ સ્થુલ પરિશ્રદા વિરમણ વ્રત (૫) હવે છઠ્ઠું દિશિપરિશ્રદા વ્રત દશ-દિશામાં ગમન કરવાના સ્વભાવથી અનેક આશ્રવને શ્રદ્ધા કરાવે છે માટે -

મૂળનકમણસમત્યે લોભમમુદેવિ સપ્નમાણમિ ।

કુણદ્વિસા પરિમાણ સુસાનઓ સેટ્થધ વ ॥ ૭ ॥

અર્થ—આત્માને લોભ એવા પ્રકારે લાગેલા છે કે, ત્રણ બ્રૂવનની બધી વસ્તુનો સ્વામી થાય તો પણ પૂર્ણ સતોષ થાય તેમ નથી લોભ સમુદ્ર ત્રણે જગતનો નાશ કરે છે તેથી પરિમહાનુ પ્રમાણ કરવાથી તેટલા પાપથી બચે છે તે કારણે જે જે દેખવા, જોવામાં, જનુભવમાં આવે તેની ઇચ્છા થાય તે કારણે દશેદિશામાં ગમનાગમનનું પણ શ્રાવકે પ્રમાણ કરવું હશે યા સો યોજન વા તેની અકર ગમના ગમનનો નિશ્ચય કરે જેથી સેતુબધ કર્યે છતે સમુદ્ર ગમન સુખે થાય તેમ દિશાપરિમાણથી લોભસમુદ્ર પાર પમાય તેમ છે, માટે છઠ્ઠા દિશાપરિમાણ મત શ્રાવકે આદરવું હવે સાતમું લોપલોગવિરમણ મત શ્રાવકે કરવું જોઈયે

મોઝળક્ષ્મેદિ દુહા, ધીય મોગોરમોગમાણવય ॥ ૮ ॥

મોઝળઓ સાવર્જ્જ ઉસ્મગેણ પરિહરહ ॥ ૮ ॥

અર્થ—લોગોપલોગ પરિમાન, મતમાં લોજન સ બધી ક્રિયાવટે જે લેદ, થાય છે તેમાં શુદ્ધ ધર્મી રાધક શ્રાવક ઉત્સર્જથી-સીધી રીતે સચિત્ત અનેક જીવજાતવાળા લોજનનો ત્યાગ કરે છે જેથી બહુ પાપનો સંભવ છે પણ અપવાદથી સર્વસાવધ-પાપમય ન

ત્યાગ ન કરી શકે તો પણ અભક્ષ્ય અનતકાય વિગેરે બોજનનો અવશ્ય ત્યાગ કર તેમ જ મધ માખણ, માસ તથા દારૂનો ત્યાગ કરે પચુબરી હીમ વિષ કરા સર્વ માટી રાત્રિબોજન બહુથીજ વિગેરે અભક્ષ્ય આહારનો ત્યાગ આવક કરે એમ સાતમું યોગોપયોગ પરિભાષુ શક્તિ પ્રમાણે કરીને યતને આશયે (૭) એમ આવક અનર્થ હડનો પણ ત્યાગ કરે તે અનર્થહડવિરમણ યત આ પ્રમાણે છે—

દઢીજહ જેણ નિઓ, વજિજય નિયવેદમયણધમ્મહ ।
સો આરમો કેવલ-પાવપલ્લોડણત્યદહત્તિ ॥ ૯ ॥

અર્થ—ક્રિયાવડે જીવ હડાય, પાપવડે ઘેરાય તે ક્રિયા પોતાના તથા કુટુંબના પોપણ અર્થે હોય તે અનર્થહડ ગણાય તે ગૃહસ્થ આવક ત્યાગ કરવા અશક્ત છે પરંતુ તેથી પોતાને લાભ થાય અનેક જીવોનો ધાણ નીકળી જાય, મોજશોખવડે ધણા જીવો એવા અનર્થ-પ્રપચો ખેડે છે તે અનયકારી કાર્ય કરવાથી કેવળ પાપનો જ બધ જીવ કરે છે, માટે જેમ સસારથી પાર પમાય તેમ આત્માએ તેવા અનર્થકારક કર્મોના ત્યાગ કરવો સર્વ જીવનું બહુ થાય, તેમને ઉપકાર થાય તેની પ્રવૃત્તિ કરે તે શુભ ફળકારક થાય છે માટે અનર્થહડથી આવક વિરામ પામે હવે નવમું સામાયક યતનો આવક નિયમ કરે તે આ પ્રમાણે છે

મામાદઅમિહ પડમે, સામજ્ઞે જત્ય વચ્ચિત્ત જોમે ।
સમણાણ હોદ સમો, દેસેણ દેમવિરઓ વિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—આવક જે ધણી સુધી આત્મસમાધિને
અઘ્યાસ કરવા માટે સર્વ આરજને-પાપકર્મના વ્યાપારને
છોડીને સમતા બાવરૂપ સામાયિક કરે, સર્વ જીવ પ્રત્યે
રાગદ્વેષ ન કરે, મૈત્રીભાવે વિચરે, આત્માને પરમાત્માની
સેવાબક્ષિતભાવથી તે સામાયકમા હોય ત્યાં લગી સાધુ
સમાન જાવને ધરે છે એ કે દેશવિરતિ છે તો પણ
સામાયક કરતે છતે સાધુ જેવો મનાય છે, તેથી સ્વર
બાંધે રહેવાથી નવા પાપને બાધતો નથી અને પ્રાચીન
પાપનો આત્મ ઉપયોગ સખીને ક્ષય કરે છે, માટે આવકે
સામાયક મત નિયમિત કરવું જોઈએ હવે હસમુ દેશાવગા
સિક્કવત આવકે કરવું તે આ પ્રમાણે છે-

પુવ્વ ગહિઅમ્મદિસા વયસ્મ સઙ્ગવયાણ માણુદિણ ।

જો મંરેવો દેમાવગામિઅ ત વયવિદ્ધ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—પ્રથમ આવકે જે બાર મત લીધા હોય
તેમા પ્રાણાતિપાન મત જેટલી આરજની મોકલાય હોય
તેમાથી આરજની જેટલી જોછાય થાય તેટલી કરે પણ
મોકલાય ન કરે તેવી જ રીતે બીજા મતોની પણ મોકલાય
હોય તેને સંક્ષેપથી શુદ્ધ કરે એમ દરેક દિવસે બુદ્ધ
બુદ્ધ અભિચરૂપૂર્વક મોકલાયને દુર કરીને : મનની
શુદ્ધિકરે તેને દેશાવગાસિક મત કહેવાય છે આ

દેશાવગાસિક મતમા આ જાવના અવરય રહેવી, નેપંએ

સવ્વઅસવ્વસામેહિ, વજ્ઞિણ સાહુણો નમંમિજ્ઞા !

સવ્વહિ જેહિ મવ્વ સામજ્ઞ સવ્વહા વ્વત્ત ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—સર્વ દેશાવગાસિક મતમા સર્વ સંસારીક સંન્યાસી
નો ત્યાગ કરીને સાધુ ગુરૂ આચાર્યે જગવતને શુભ રતુતિ
નમસ્કારથી પૂછને તેમની અનુમતિથી સર્વ સાવધ-પાપ
વાળા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે એમ પોતે જે આવકના મત
લીધા હોય તેમા દિવસે રાત્રે નિયમપૂર્વક ઓછાસ કરતો
જાય તે હશમુ દેશાવગાસિક મત હવે અગીયારમુ પૌષધમત
જણાવે છે

આહારવેદમકારમેહવાવાર વિરહ વંમેહિ ।

પવ્વદિણાણુ હાણ તદ્દય પોમહ વયચ્ચહા ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—આહાર—ચાર પ્રકારના અસન, પાણુ, આદિમ
સાદિમએમ ચાર પ્રકારના અહારનો ત્યાગ કરવો તે ઉપવાસ
ઉત્કૃષ્ટ પૌષધ જાણવો, દેહસત્કારત્યાગ-સ્નાન, વિલેપન
આભૂષણ વિગેરે શોભાનો ત્યાગ કરવો તે શરીરસત્કાર ત્યાગ
પૌષધ ગૃહ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો ને ગૃહવ્યાપાર ત્યાગ પૌષધ,
સ્ત્રીસેવનત્યાગરૂપ ચોથો બ્રહ્મચર્ય પૌષધ એમ ચાર પ્રકારનો
પૌષધ પર્વના દિવસે સર્વ સાવધ-પાપવ્યાપારના ત્યાગ
રૂપ શુભ અનુષ્ઠાનપૂર્વક કરવો નેપંએ જેથી આત્મા
સંપરજાવે રહી સ્વસ્વરૂપમા પ્રવેશ કરી શકે તેથી કર્મ-

ની પણ નિર્જરા થાય છે હવે બારમું અતિથિસ વી
જ્ઞાન નામનુમતી થાવકને આકરવું જોઇયે

‘જે વ ગિદિ સુમિદ્ધ, મુણિજો જમણાઠ દેડ પારણા ।
પરમવિનયણ એય તુરિય મતિ દિ મંત્રિમાગચ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—પૌષધનુ પારણ દોય ત્યારે વા અનુકૂલ
સંયોગ દોય ત્યારે ગૃહસ્થ થાવકે નિર્દોષ આહાર ને શુદ્ધ
ભાવપૂર્વક પરમ વિનય બહિન સહિન સાધુશરણે વડો
શરીને પારણ કરવું કદાપિતવા ગુણવત સાધુ મહારાજનો
યોગ ન દોય તો થાવક સાવિજા સચ્ચદ્વૈતધર થાવકને
પણ જાણિપૂર્વક જમાડી જે પારણ કરે એ ઘોષો શિક્ષા
મન જેમ બાર ના થાવકને દેશથી-અશથી ભણવા તે
પણ શ્રાધાવત મુમુષુને અભ્યાસથી સર્વવિરતિ ચારિત્ર
યોગ પ્રજુજડિત શાસ્ત્ર અભ્યાસ સમિતિ, સુસિવટે મુખ્ય
યજ્ઞને આરાધનાવટે સમજાન યોગની પ્રાપ્તિ થાય હમે હમે
સર્વ કર્મજનને પણ સ્થપ કરીને અસમજાન યોગને
લાજ અધ્યાત્મ જ્ઞાનયોગી ચારિત્રના બળથી મેળવે છે
સાધુજોને પણ મહામનુષ્ય થમ ભતિ-દ્રવ્ય, દેશ-મેત્ર,
કાલ-સમય અને જાતની અનુકૂળતાએ સર્વભોમ વ્યાપક
છે અને થાવકોને શક્તિ પ્રમાણે અશથી થાવત છત્ર વા
અભિગ્રહમા પારણા કાલ પ્રમાણ આરાધી સ્વકાર્યગુપ્તિની
યોગ્યતારૂપ સિદ્ધિને મેળવે છે ॥ ૨-૩૧ ॥

મુખ્ય—શીવગતોષતપ શાધ્યાપેશ્યપ્રણિધાનાનિયમાઃ ॥૨-૩૦॥

બાપાર્થ - શૌચ-પવિત્રતા (૧) સ તોષ, લોભનો, ત્યાગ
 (૨) તપ યોગોપયોગાદિકથી મન, વચન, કાયાને શકવા,
 સ્વાધ્યાય જ્ઞાન ચારિત્ર આદિ ગુણનો અભ્યાસ કરવો તથા
 ઇશ્વરપ્રસિદ્ધાન પરમેશ્વર પરમાત્માના સ્વરૂપને ચિંતવવું
 વિગેરે નિયમો નિત્ય કરવાથી આત્માને સ્વરૂપની
 પ્રાપ્તિમા મહદગાર થાય છે તેમા શૌચ બે પ્રકારે ૥ તેમા
 બાહ્ય દ્રવ્ય શૌચ માગે રાખ તથા પાણી તથા સૂર્ય કિરણ
 વાયુના સ્પર્શથી શુદ્ધ થવાનું મનાય છે તે જોકાંતે યોગ્ય યોગ્ય
 નથી શરીરના બાહ્યમલને પળી ક્ષાર દ્રવ્યવડે જ પ્રાય દુર
 કરાય તેમ છે પણ ખીલથી તેવી પૂર્ણ શુદ્ધતા થતી નથી
 તેમજ શુદ્ધ જોજન મુશદિથી સ્પર્શજેલ જોજન પાતને
 ત્યાજવું તે દ્રવ્યશુદ્ધિ નેમજ મનને રાગદ્વેષ કામ ક્રોધ
 માન માયા લોભ અભ્યાખ્યાન મોહ વિગેરેથી દૂર રાખવું
 તે અભ્યન્તર જાવ શૌચ કહેવાય છે તેમા નૈન દ્રષ્ટિયે
 વિચારતા જે જાવ શૌચ-પવિત્રતામા મહદગાર થાય તે
 દ્રવ્ય શૌચ, દેવપૂજા શુદ્ધભક્તિ સધભક્તિ સ્વાધ્યાય
 માટે, અજ ઉપર પ્રમાદથી અંશૌચતા લાગી હોય
 તે દુર કરવી જોઈએ અને સાર્વિક નિર્દોષ અહારથી
 શરીર પોષવું તે દ્રવ્ય શૌચ આદરણીય છે તપ - જેટલા
 આહારથી સામાયતાએ ચાલતું હોય તેથી જેટલું અદ્યલેવાય
 તે જિહ્વાદરી પ્રત તથા જોકાસન આળીસ નીવી ઉપવાસ સર્વથા
 આહારાંકિનો ત્યાગ કરવો આદિ તપ સ્વશક્તિ અનુસારે
 મન વચન કાયાની શુદ્ધતા માટે કરવા તેમજ અજક્યાદિકનો

પણ ત્યાગ કરવો, રસ વિગય (વિકૃત્તિકારક) મધ, માખણ, મધ માસનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે તથા કહેવાય સ્વાધ્યાય સ્વપરસ્વરૂપની શેઠકતા બતાવનારા દ્રવ્યાનુયોગના (તત્ત્વજ્ઞાનના) આગમઅથોનુ અધ્યયન, મનન, ધ્યાન કરવું તે સ્વાધ્યાય ઈશ્વરપ્રણિધાન અહિંયા ઈશ્વર એટલે આઠ કર્મના સબધથી જીવોને જે દોષ દુષ્કૃતિ ઉપજે છે તેનો જેણે ક્ષય-નાશ કર્યો છે પુનઃ સસારમા ગમન-જમણ નથી, જે સત્ય ઉપદેશ આપે છે, સર્વ જીવોને કર્મમલથી મુક્ત કરવા માટે સદા પ્રવૃત્તિ કરનારા ઈશ્વર-પરમેશ્વર-પરમાત્માનુ ધ્યાન જે સાલબન રૂપ છે, જેમા પરમાત્માના શુણ્ણુ ધ્યાન કરવું તે-આ સર્વ નિયમો કહેવાય, તેથી સ્થિરતા થાય, મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય તથા અશુભ મન, વચન, કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થઈને આત્મ સ્વરૂપમા ક્રમે ક્રમે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવે છે ॥ ૩૨ ॥

‘મૂલ-વિતર્કમાધને પ્રતિપત્તિમાનમ્ ॥ ૨-૩૩ ॥

શ્વાવાર્થ—ઉપર કહેલા યમ નિયમો સમ્યક્ કર્શન પૂર્વક આરાધવાથી મનથી સ્થિરતા થાય છે, પણ તેમા જો કુતર્કવિતર્ક કરીને : મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ, કષાય વિગેરે મેવવામા આવે તે યમ-નિયમના બાધક થઈને-વિનાશ કરે છે માટે તે યમ-નિયમના બાધક એવા મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય આદિથી આત્મ રોદ્ધરૂપ કુધ્યાનવડે દુર્ગતિમા જીવું પડશે, માટે તેવા આશ્રય લાવથી વિરામ

પામવો. વ્રતનો આત્મઉપયોગ વધે તેમ જાવના રાખવી
જોઈએ કહ્યું છે કે—

અપ્પમત્યાઈ જે જોળા, પરિણામા ય દારુણા ।

પાળાદ્વાયસ્મ પેરણ એસવુત્ત અઢક્કમે ॥ ૧ ॥

અર્થ—અપ્રશસ્ત-જે વખાણવા યોગ્ય નથી તેવા મન,^૧
વચન, કાયાના વ્યાપારમા જોડાયેલ યોગો પરિણામે-વિપાક
કાલે દારૂણ-જાય કર દુ ખ આપનારા થાય છે તેમજ
નરકમા ગમન કરાવે છે જીવ હિ સા-૫૪ની પાણી અગ્નિ વાયુ
વનસ્પતિ^૨ જોઈદ્રિયો તેઈદ્રિયો ચક્રેદ્રિયો અસ જિપથે દ્રિયો
સ જિરથે દ્રિયો દેવ, મનુષ્ય, તિય ચ, નારદી વિગેરે સર્વ
જીવોને મનથી, વચનથી, કાયાથી મારવા નથી, મરાવવા નથી,
કોઈ મારતું હોય તો સાડ માનવુ નથી દુ ખીને આપણા
શક્ય/પ્રયત્નથી દુ ખ મુક્તકરવા પ્રવૃત્તિ કરવી કોઈ પણ પ્રત્યે
ઝેર વેર ઇર્ષા ન કરવા સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે મૈત્રી જાવના રાખવી
આવી જાવનાવડે આત્મજાવને વિચારતા પ્રાણાતિપાતથી
સવ થા પાછો હઠું છું (૧)

તિવ્વરામાયજહા માસા, તિવ્વદોસાય તહવ ય ।

મુમાગાયસ્સ વેરમણ એમ વુત્તમઢક્કમે ॥ ૨ ॥

અર્થ—તીવ્ર રાગથી તથા દ્વેષથી જૂઠું બોલાય છે
ત્યા પોતાનો પૈદ્ગણિક સ્વાર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય
ત્યા જીવને અનુકૂળ વસ્તુમા રાગ થાય, તેની પ્રાપ્તિ
અર્થે માયા-કપટ કેળવાય, તેથી સળધમા આવનારા

શ્રી વા 'પુરુષેની સાથે ' વાતાલાપમાં, હામીમાં, નમ્ર
વાતામાં, રાગ દ્વેષ ઈર્ષ્યા ક્રોધ માન આચાર્ય લોભ કામ વિગેરે
કંઠણ પરિણામથી બુદ્ધ-મૃષાવાદ બોવાય છે તે પણ પર્વત
પૂરેહિત તથા વસુ રાજાની પેઠે દારૂણ વિપાકને 'ભોગવાવે
છે, માટે તેવા પ્રકારના સર્વ મૃષાવાદથી વિરામ પામુ
છુ-તેવા ભાવનો ત્યાગ કરૂ છુ ॥ ૨ ॥

ઉગ્ગર્હ ચ અજાદતા, અગ્નિદિગ્મેય ઉગ્ગર્હ ।

અદિભાદાનસ્મ વેરમણે એમ કુત્ત અક્ષમ ॥ ૩ ॥

અર્થ-અવશ્યક-જેની માલીકીમાં હોય તેની આજ્ઞા
લીધા વિનાનો વસ્તુઓ, ઘર, ઉપાશ્રય, પાટ-પાટલા, વસ્ત્ર,
કબલ વિગેરે લેવી વાપરી તે અદત્ત-ચોર્ય વૃત્તિ કહેવાય,
માટે જ્યાં મુખી માલીક પાસે વાચના ન કરી હોય અને
માલીકે રજા આપી ન હોય તેવી વસ્તુ આત્મોપયોગી
સાધુ ન વાપરે તેમજ માલીક, રાજા વા અન્ય રજા
આપતે છતે જ્યાં મુખી આપણે સ્વીકાર ન કરીએ
ત્યાં મુખી પણ આપણે ન વાપરી શકીએ આવી રીતે પર
વસ્તુને મન, વચન, કાયાથી નહિ ઇચ્છનારો સાધુ અદત્ત-
દાન-અન્ય માલીકે આખ્યા વિનાની વસ્તુને સ્વીકારવારૂપ
ચોર્ય, વૃત્તિથી ઉપર ઠહી તે ભાવનાથી પાછો ફરે છે છુ પણ
તેવી રીતે ચોર્ય વૃત્તિથી વિરામ પામુ છુ તેમજ ॥ ૩ ॥

મામિ જીગદત્ત, તિ વયર અદત્ત વહનયે મુરુદિ ।

એવમદત્ત ચત્તહા પત્તવ રીયરાયેદિ ॥ ૪ ॥

અર્થ — માલીકની આજ્ઞા વિના જીવની આજ્ઞા વિના તીર્થ કર તથા શુદ્ધની આજ્ઞા વિના જે કામ કરાય તે ધર્મ વૃદ્ધિ કરનારા કહેવાતા હોય તે। પણ અરિહત વીતરાગ તથા શુદ્ધ માલીક તથા દીક્ષા આપવા માટે તે તૈયાર કરેલ જીવની આજ્ઞા માનસિક ઈચ્છા ન હોય તે। તેની દીક્ષામાં પણ ચોર્યતા સાધુ ને લાગે છે તે માટે પરમાત્માએ તેવી ચાર પ્રકારની ચોરીનો ત્યાગ ઉપદેશો આપે છે

“ સદાત્પરસાગધા, કામ્યાણ ચ વિચારણે
મેદુણસ્સ વેરણે एस तुत्ते अइक्कमे ” ॥ ૫ ॥

અર્થ—શ્રી દેવાગતા વિગેરેના ગાન સંગીત વિગેરે શૃંગારિક શબ્દનું સામળવાથી વા તેવી સ્ત્રીઆદિકના રૂપને જોવાથી મધ, માસ, માખણ, મધ ઇત્યાદિ વડ્ રસની પરિણતિવાળા અકારને આવાથી જકુલ, કમલ આદિ મુરલિગધનો લોગ કરવાથી અત્યંત મુકોમલ વજ્ર, આસન, પશુ, ખાલક, સીના શરીરાદિકનો સ્પર્શ કરવાથી આત્માની વિકૃતિ-મોહના ઉદયને કરે છે તેથી આત્મ ચારિત્ર નષ્ટ થાય, આત્મા દુર્ગતિનો લોકતા થાય, તે કારણે ઉપર કહેલ શબ્દાદિક વિષયોરૂપ મૈથુન લાવથી પાછો હકુ છુ ,પ્રહસ્યના રક્ષણ માટે નવપ્રકારની વાડ— મર્યાદા બતાવેલી છે તે આ પ્રમાણે — ॥ ૪ ॥

उमही कहनिसिर्ज्जिदिय, कुङ्ठितर पुण्य कीलिए पणिए ।
अढमायाद्वार विभ्रमण्ड, नत्र नर्मचेर गुत्तिओ ॥ ६ ॥

અર્થ —૧સ્ત્રી-જ્યા સ્ત્રી, પશુ, પડગ (નપુસક)
 રહેતા હોય તે વસ્તીમા ન રહેવું (૧) કથા-સ્ત્રીને લગ્નતી
 લોગને લગ્નતી શ્રુતારીક કાન્ય વિગેરે કથા કહેવાનો
 સાબળવાનો ત્યાગ કરવો (૨) સ્ત્રીના આસન ઉપર જે ઘડી
 મુધી નહિ બેસવું પથારીમા મુવું પણ નહિ (૩) સ્ત્રીના
 અંગોપાંગ બેવા નહિ તેમજ ચેતાના પણ અગઉપા ।
 ઉધાકા રાખવા નહિ સ્ત્રી આદિને આપણા અંગઉપાંગ
 દેખાડવા નહિ (૪) બીતને આવરે સ્ત્રીનો જે વામ હોય
 તેના શબ્દ હાસ્ય રૂદન સબળાતા હોય તેમજ લોગની વાર્તા
 કથા સબળાતી હોય તો તે વસ્તીનો પણ પ્રજ્ઞાચારી ત્યાગ
 કરે (૫) પૂર્વકાળમા જે અપ્રજ્ઞા સેન્યુ હોય ઉદાર ભોગો
 જે મા હોય ન્હી સ્મૃતિ ન કરે યાદિ આવે તો બૂલવાનો
 પ્રયત્ન કરે (૬) પ્રણીત અહાર-મધ માસ માખણ મધ વિગેરે
 શરીરમા વિક્રિયા કરનારા મોહનો ઉદય લાવનારા અહારનો
 ત્યાગ કરવો (૭) અતિમાત્રા અહાર-સ્વાદિદ્રતાથી વા બીજા
 કારણથી દાબી જે વધારે ખાવાનો ત્યાગ કરવો (૮) શરીર
 સસ્કાર વિમૂલ્લ વિગેરે શરીરને શોભાવનાર આબૂલ્લનો
 ત્યાગ કરવો (૯) આ નવ પ્રજ્ઞાયર્થનો શુભોચો માધુ મુનિ
 આત્માની જાગૃતી રાખીને માચરે તેથી અધ્યાત્મ યોગની
 જાગૃતિ થાય છે

“ ઇચ્છામુન્ઠાયગેહિય, રુસાલોમે અ દારુમે ।

પરિગ્રહસ્ત વેરમણે, એમ તુતે અ અદ્વમે ॥ ૭ ॥

અર્થ—લોભાદિકની ઇચ્છાથી અથવા અત્યંત મૂર્ખા-
 ગૃહિણીવથી અત્યમૂંઢાવા બહુમૂંઢા વસ્ત્ર પાત્ર કબલ વિગેરે
 મગત્વ બાવે શ્રદ્ધા કર્યા હોય, તેમજ તેવી અત્યંત લોભાદિકથી
 ઇચ્છા કરી હોય તે જાણ કર જાણમણમા કારણ થાય છે
 આત્મ ગેદ્રધ્યાનને ઉપજાવે છે, માટે તેવા પ્રકારના પરિ-
 શ્રદ્ધા પાછો હટુ ■ પરિશ્રદ્ધો ત્યાગ કરે છુ આવી રીતે
 અવિરતિજાવથી વિપરીત મહાવ્રતની જાવના કરવાથી પાપના
 આશ્રવ-આવવાના કારણરૂપ અશુભ અધ્યવસાયો નષ્ટ થાય
 છે સારી રીતે મહાવ્રતમા સ્થિરતા આવે છે ક્રમે ક્રમે મન,
 વચન, કાયાની વિશુદ્ધિ થઇને આત્મ રમણતામા સ્થિરતા
 થાય છે તેવી જ રીતે નિયમોથી વિરૂદ્ધ વર્તન થાતુ હોય
 તે પણ આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધતા માટે વિપરીત જાવને ત્યાગવા
 પવિત્ર જાવના જાવવી, અનીતિનુ દ્રવ્ય લોભન આદિ ન
 લેવું, શરીરને અપવિત્ર કરવાના કારણ રૂપ જેને દેખવાથી
 સ્પર્શ કરવાથી મન મલીન થાતુ હોય તેવાને ત્યાગ કરવા
 સાવધાન રહેવું જેથી આત્મા પરજાવમા મુખ્યને
 પ્રત્યાખ્યાન એટલે નિયમનો ત્યાગ ન કરે ॥ ૨૩૩ ॥

સૂત્ર--નિતર્કાઽર્હિસાદય કૃતકારિતાન્નુમોદિતાલોભક્રોધ-
 મોહપૂર્વકા મૃદુમધ્યાઽધિમાત્રાદુ સાઙ્જાનાઽન્તફલા
 ઇતિ પ્રતિષ્ઠમાવનમ્ ॥ ૨-૩૪ ॥

જાવાર્થ—વિનર્ક-વિપરીતજાવે કરવી અર્થાત જે
 જે આત્માની, શુદ્ધિ, માટે આવરવા યોગ્ય અહિંસા-

દિક નિયમો મનશુદ્ધિકારક નિયમો કહ્યા છે તેથી
 વિરુદ્ધ હિસા કરવી, ભુકું બોલવું, ચોરી કરવી, સ્ત્રીગમન
 કરવું, પરિચય ભેગો કરવો, મોજશોખ માટે ગમે ત્યા
 યોગ્ય અયોગ્ય સ્થલે જામવું, જાકયાજાકયનો વિવેક મુકી
 દહને ગમે તે આવું-પીવું, લોગપરિભોગ કરવો,
 ગૃહકુટુંબી માટે તથા આત્માને ઉપયોગી ન હોય તેવા
 અનથકારક કાર્યથી દહાવું બીનઉપયોગી હિસાકારક
 આરબ કરવા, આવા કાર્ય ક્રોધ માન માયા લોભ રાગ દ્વેષ
 વિગેરે કામ મોહપૂર્વક કરવાથી આત્મા દુર્માનવડે-સ્વજ્ઞાન
 ભૂનીને અનેક દુર્યોગીમા-દુઃખ આપનારા કુસ્થાનકોમા જામે
 ૥ આવા પાપકર્મ કરવા, બીજા પાસે કરાવવા, કરતા
 હોય તેને વખાણવા તે સર્વ દુર્જાતિ દેનારા છે, તે જો
 મૃદુ શિથિલ અધ્યવસાયથી અપ જાધ, મધ્યમ અધ્ય
 વસાયથી મધ્યમ જાધ અને તીવ્ર અધ્યવસાયથી જાધ કર
 કર્મ જાધ થાય અને અન તકાલ સુધી અતિ જાધ કરે અવાચ્ય
 દુઃખ સોગવે, અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ વધારે અવિવેક જો જ સર્વ
 દુઃખનું મૂલ છે માટે આવા અપવિત્ર વિચાર કર્મના
 ઉદયથી આવતા હોય તો તેને રોકવા મૈત્રીજાવવા સર્વ
 જીવો પ્રત્યે સમાનતા જાવવી ક્રોધાદિને જીતવા સમત્વ
 જાવ-ઉપશમ જાવ વિચારવો, માનને જીતવા મંદુર્વિ જિને
 શ્વર ચક્રવર્તીના જળવીર્ય વિચારવા, માયા પરવ ચનાને જીતવા
 સંરળતા સત્યત્વ વિચારવા, લોભને જીતવા સતોષે અકિંચન
 જાવ ધરવો ઇત્યાદિક વ્રત, તપ, સયમ, સ્વાધ્યાય.

પરમાત્માનુ ધ્યાન કરવું જેથી આત્મસમાધિની શ્રેણી વધતા સપ્રજ્ઞાત યોગ પ્રાપ્ત થાય ॥ ૨-૩૪ ॥

સૂત્ર-અર્હિમાપ્રતિષ્ઠાયા તત્ત્વત્રિધૌ વૈરત્યાગ* ॥ ૨-૩૫ ॥

ભાવાર્થ—કેાઈ પણ જીવના મનને મારી પ્રવૃત્તિથી દુષ્ટ ન થાય તેમ તે જીવ ન હજીવ, તેમના શરીરને જરા પણ પીડા ન થાય આવી યતના તથા જીવના રૂપ મહામતમા જ્યારે આત્માની સ્થિરતા થાય છે ત્યારે કેાઈ પણ જીવ ા સાથે વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ થાય છે તેમ ખીન્નુ ક્ષેણ પણ મળે છે કહ્યું છે કે—

દીર્ઘમાયુ પરુપમારોગ્ય શ્વાચનીયતા ।

અર્હિસાયા ફલ સર્વં, કિમન્યત્કામદેવ મા ॥ ૧ ॥

યામગાત્ર ધી હમચત્રસૂરિ

અર્થ—સર્વ જીવ ઉપર હયા-અહિ સા કરવાનું ક્ષેણ દીર્ઘ આયુષ્ય, શ્રેષ્ઠ રૂપ આરોગ્યતા, નિરોગીપણ સર્વત્ર પ્રશસનીય કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે વધારે શું કહેવું ? આ અહિ સા જ કામધેનુ સમાન ફલ આપનારી છે આ અહિ સા જે યોગી મન, વચન, કાયાના ત્રણ યોગથી કરવું, કરાવવું, અનુમોદન રૂપે જો વ્રત પળાય તો તેના આત્મ ચારિત્રના જાવથી તેની નજીકમા રહેનારા જન્મથી હિ સક જીવો વાઘ બકરીને પ્રેમથી જોવે છે, બીલાડી ઉદરને, સિંહ હરણને, પ્રેમથી રમાડે છે, માટે અહિ સા આત્માને ઉત્તિના શિખરે ચડાવે છે ॥ ૨-૩૫ ॥

સૂત્ર—મત્યપ્રતિષ્ઠાયા ત્રિયાપ્તગાથયત્વમ્ ॥ ૨-૩૬ ॥

ભાવાર્થ—સત્ય વચન જોલવાથી, -અસત્ય વચનનો ત્યાગ કરવાથી યોગી આત્મક્રિયામાં સ્થિર થાય છે જે યોગી બાહ્યભાવરૂપ માયાવાળા બાકનારનો ત્યાગ કરીને વચન ઉપર સયમ રાખનારા યોગી વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે વાણીના સયમથી ધણો જ અનર્થકારક આશ્રય રોગાય છે આત્મને મલિન કરતો નથી સત્યના સહકારથી અહિંસા શુદ્ધ પવય છે શુભ ક્રિયાના યોગે પુણ્ય ધર્મના ફલરૂપ મનુષ્યતા, મહા કુલ મુરૂપતા રાત્ય ભોગ વિગેરે સામગ્રીને પામે છે અશુભ અસત્ય વચનથી હિંસા મિથ્યાત્વ આદિ પાપ ક્રિયામાં રૂપ થયેલ છોડે પશુ પક્ષી વિગેરે પરાધીનતાવાળા અશુભ યોનીમાં જન્મ લે છે સત્યના ફલ માટે શ્રીમાન્ કલિકાલસર્વશ્રી શ્રીહિમચ દ્રસ્ટરિ પ્રભુ જણાવે છે કે —

જ્ઞાનચાગ્રિયોર્મલ મત્યમર ગદન્તિયે ।

ધારી પ્રતિગ્રી ક્રિયત, લેપા વગ્નરેણુમિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સત્ય વચન જ વાસ્તવિક રીતે સમ્યક્ જ્ઞાન તથા સમ્યક્ ચારિત્રનું મૂલ છે સત્યવાદી સર્વત્ર વિચરીને, જીવોને સત્ય ઉપદેશ આપીને જગતને પવિત્ર બનાવે છે, માટે અમત્ય વચનનો ત્યાગ કરવો, સત્ય જોવાતા જીવહિંસા થાય વા કોઈને ઉપાધિ થાય તેમ જણાય તો મુદ્દશાન શેઠની પેઠે મોન ધારણ કરીને આવના ઉપમર્ગો

બાહ્ય વિષયભોગની ઇચ્છા નહીં થાય છે અને મન સ્થિર થયેલું હોવાથી અતરાત્મ દશાવત સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય યોગી પરમ શુદ્ધ પરમાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર આત્માને કરાવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે ॥૨-૪૧॥

દ્વય—મન્તોપાદનુત્તમ સુસલામ ॥૨-૪૨॥

ભાવાર્થ—સતોપથી અનુપમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પરિબ્રહ્મ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે લોભથીદુઃખ ઉપજે છે એક દોકલના લોભના આશાથી વધતા વધતા આખા જગતની લક્ષ્મીથી પણ પૂર્ણતા માની શકતો નથી કહ્યું છે કે—

જહા લાહો તહા લોહો લાહ લોહો પરદુદ્ધ ॥

અર્થ—જેમ જેમ લાભ વધે તેમ તેમ લોભ પણ વધતો જાય છે એ સુવધુ માસાના લાભથી વધતો વધતો છે ખડ પૃથ્વીના રાજ્યલાભથી પણ લોભ પૂર્ણ ન જ થાય, પણ જ્યારે વિચાર કરવા માટે આ શું કામ આવશે ? કયું સુખ આપશે અર્થાત કાંઈ લાભ સુખ આપનારી એ વસ્તુ નથી પણ જે કમના ઉદયભાવે અનુકુલ વા પ્રતિકુલ આગ્યુ હોય તે સમભાવે સતોપપૂર્વક અનુભવી લેવું લોભથી વધુ એનો આત્માને જ્યારે નિશ્ચય થાય એટલે ઇદ્રશા પણ અધિક સુખનો લાભ લોભવે શ્રીમાન્ વાચકપ્રવર યજ્ઞોવિજયજી મહારાજ જણાવે છે કે—જીરે મારે લોભ તજે તે ધીર, તસ સવી સપહા કિકરીજી, જીરે મારે સુજસવિલાસ સુશિષ્ય તસ ગુણ ગાયે સુર, સુહરોજી ॥૧॥ લોભત્યાગ—ધન, માન,

દ્રવ્ય—કાર્યેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિશ્ચયાત્તપમ ।

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય તપ તથા ભાવ તપથી કાય-શરીર તથા ઈન્દ્રિયો તથા મનની શુદ્ધિ-પવિત્રતા થાય છે એટલે દ્રવ્ય તપથી બાહ્યે દ્રિયો વશ થાય છે અને અભ્યંતર તપથી રાજસ્, તામસ્ પ્રકૃતિરૂપ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામ વિગેરે રાગદ્વેષની પરિણતિઓ નહીં થાય છે તેથી જ્ઞાન, આગ્નિયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે દ્રવ્યે દ્રિયો તથા ભાવે દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે તે આત્મશુદ્ધિમાહારણ થાય છે શ્રીમાન્ શાસ્ત્રકાર ભગવાન જણાવે છે કે—

દ્રવ્ય તથા ભાવ તપનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

અળમળમૃણાદરિમા, વિત્તીમસ્તેવજ રમન્નાત્રો ।

કાયકિલેસો મલીળયા ય વસો વગો હોદ્ધ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અણુસણુ-ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો એટલે સૂર્યના હૃદયથી આરબીને નવકારસી એટલે બે ધડી આહારનો ત્યાગ, પોરસી એટલે એક પ્રહર ત્યાગ, સાદપોરથી એટલે દોઢ પ્રહર, પુરિમુદ્દ એટલે બે પ્રહર, અવદ્દ એટલે ત્રણ પ્રહર, ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો, ઉપવાસના બે પ્રકાર છે એક શુદ્ધ અચિત્ત પાણી-જલની મોકલાશ રાખી બાકીના ત્રણ આહારને ત્યજવા તે ત્રિવિહાર ઉપવાસ, બીજો ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તે ચૌવિહાર ઉપવાસ એમ સદ્યા સુધીના પ્રત્યાખ્યાન

કરાય છે અહિયા ઉપવાસ કરનારને સધ્યા-સાજ સમયે ચાર આહાર ત્યાગ રૂપ પાણીદારનું પ્રત્યાખ્યાન-પચ્ચખાણુ કરાય છે તેમજ એકાસણુ બીયાસણુનું પચ્ચખાણુ ધોરમી તથા તે ઉપરનું કાલિકપચ્ચખાણુ કરનારને ઇચ્છા હોય તો એક વખત ખાવાની કુટરૂપ એકાસણુ, બે વખત છુટી રૂપ બીયાસનના પચ્ચખાણ પણુ કરાય છે, તેમજ સાજરે એકાસણુ તથા બીઆસણુ કરનારને ચાર આહારનો ત્યાગ કરવારૂપ પાણુકરનું પચ્ચખાણુ કરાય છે જેણે ચાર આહાર મોઢલા રાખ્યા હોય તેઓ પણુ માત્રે ચોવિહારનું પચ્ચખાણુ કરે છે અશક્ત હોય તેઓ ત્રણ આહારનો ત્યાગ કરી તિવિહારનું પચ્ચખાણુ કરે છે એક પાણી એકાદ પ્રહર સુધી વાપરીને ચોવિહાર કરે છે, અથવા જેઓ બહુ અશક્ત છે, માદા છે, તેઓ શક્તિ ઇચ્છાને અનુકુલ આહારાકિકનો ત્યાગ કરીને દેશથી અણુસણુ કરે છે જેઓને જીવન મરણની આકાશા સર્વથા છોડી છે તેવા મહાત્માઓ યાવત્ જીવ એટલે મરણ કાળ સુધીનું પણુ ચાર આહારના ત્યાગરૂપ અણુસણુ કરીને આત્મસંયમ કરે છે ॥ ૧ ॥

બીજી ઉદ્યોદરી તપ-આહાર કરતા જેટલી ભૂખ હોય તેથી અદ્ય આહાર લેવો પ્રાય મનુષ્ય બત્રીસ દોળીયાનો આહારી ગણાય તમાથી ઇચ્છાનો ગેધ કરીને એક બે ત્રણ કવલ વા અર્ધ આહાર ઓછો લેવો વિગેરે ઉદ્યોદરી તપ કહેવાય છે ॥ ૨ ॥

વૃત્તિમયિષણુ-વૃત્તિનો સંકેત કરવો તે જે જે પદાર્થો

આવાનીઈચ્છા થાય તેની ત્યાગવૃત્તિ કેળવવા ઉપાય કરવો
મિદ્ધ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો ॥ ૩ ॥

રસત્યાગ તે જેથી મન-વચન-કાયામા ઉન્માદ આવે
તેવા જે રસો મધ, માખણ મગ-ઢાઢ-માસનો સર્વથા
ત્યાગ કરવો, અને અદ્ય ઉન્માદના કારણરૂપ ધી, ગોળ,
દુધ, દહીં, તેલ તથા આ પૂર્વે કહેલ પાચ વિગત રસથી
સ સ્કાર પામેની કડાવિગતનો અનુક્રમે ત્યાગ કરવો એક
વખત એક, બીજી વખત અન્ય-એમ યથા શક્તિએ એક
બે ત્રણ વિગત રસનો ત્યાગ કરવો કોઈ વખત સર્વ
વિગત-વિકૃતિઓના ત્યાગરૂપ વિગત (નીલી) નું પ્રત્યાખ્યાન
કરવું એમ જ સ્નિગ્ધ તથા રસ સ્વાદના ત્યાગરૂપ
આબીસનું પણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું ॥ ૪ ॥

કાયકલેશ તપ-તે મસ્તકના કેશનો લોચ કરવો ઉભી
કાલમા તાપ તરસ સહન, શીતકાલમા તાહ સહવી, વર્ષા
કાલમા ઠાસ-મચ્છર વિગેરેનો પરિસહનો અને મનને સ્થિર
રાખવું ॥ ૫ ॥

સહીલુતા-શરીરના અગોચાગ સંકોચીને રહેવું, હાથ,
પગ વા શરીરથી જોગી ચેબટા ન કરવી સી, પશુ તથા
નપુસકને આજથી ન જોવા તેઓની સાથે સહાથી વા
વચનથી વાતચીત વિગેરે ચેબટા ન કરવી ॥ ૬ ॥

એમ છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ અબ્યતર-બાવ તપને પ્રગટ
થવામા કારણબૂત થાય છે, તેથી ઇદ્રિયો ઉપર તથા કાયા-

શરીર ઉપર નિશ્ચય થાય છે, તેમ જ ઇન્દ્રિય તથા કાયાની શુદ્ધિ પણ લાઘ્ય તપથી થાય છે તે કારણે મોક્ષના ઇચ્છક આત્મયોગીએ અવરય આચરણ હવે અભ્યતર તપથી મનની તથા આત્માની શુદ્ધિ થાય છે તે આ પ્રમાણે

પાયચ્છિત્ત વિણઝો, વૈગાવન્ચ તદ્દયમજ્ઞાઝો ।

જ્ઞાણ ઉમમ્ગોવિ મ, અમ્મિત્તરઝો તમો હોદ્દ ॥ ૨ ॥

અર્થ — પ્રમાદથી જે જે મતમા દોષો લાગ્યા હોય, અવિવક્ષણુ આચરણ થયું હોય તેને શુદ્ધ આગળ બાળ કની પેઠે સરલભાવે જણાવીને શુદ્ધ જે અનુમાન બતાવે તે પ્રમાણે આવૈથના-પશ્ચાત્તપપૂર્વક ક્રિયા કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત તપ (૧) વિનયતપ-શુદ્ધ પ્રમુખનો અભ્યુત્થાન આદિ કરવું (૨) વૈયાકૃત્ય તપ-શુદ્ધ, બાલ, જ્ઞાન તપસ્વીને આહાર પાણી દેવા વિગેરે સ બધી યોગ્ય સેવા કરવી (૩) તથા અધ્યાત્મ ભાવને પ્રગટ કરનારા શાસ્ત્રો, અયોગ્ય, પ્રકરણ ગાથાનુ નાથવું, અર્થ-પરમાર્થ વિચારવો તે સ્વાધ્યાય તપ (૪) ધ્યાન તપ-આર્ત ધ્યાન-માયા લોભ રાગાદિનું ધ્યાન કરવાનું, લોભ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિનું તથા પ્રતિકુળ પદાર્થના સંબંધનો ત્યાગ કરવાની ભાવનાને આર્તધ્યાન કહેવાય છે મારવા-પીનવા વિગેરેની ભાવના તે રૌદ્રધ્યાન આબેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને ધર્મધ્યાન આત્મ દ્રવ્યથી અન્ય પુદ્ગલ સંબંધ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વના ચોળે થાય ॥ તેને ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા તે જ્ઞાન ભાવના, મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના તે ધર્મધ્યાન પર માત્રમા અને આત્માના સ્વરૂપની ' દ્રવ્ય શુદ્ધિ પર્યાયની

વિવેચનારૂપ પ્રથમ પાયો અને શુદ્ધ પદાર્થોનું આત્મ
 દ્રવ્યમા સમાવવારૂપ સમાનતાનું જે ધ્યાન તે બીજા પાયારૂપ
 શુદ્ધધ્યાન પિઠસ્થાદિ ધ્યાનરૂપ આભાવનાવડે આત્મસ્વરૂપ
 પ્રગટ થાય છે (પ) કાર્યોત્સર્ગ-કાઉસગ્ગ તપ-કાયા ઉપરનો
 મમત્વ ત્યાગ કરવારૂપ સ્થિરતા સમાધિરૂપ અભ્યતર તપ આ
 અભ્યતરતપથી મન તથા આત્માની શુદ્ધિ થાય છે બાર
 પ્રકારના બાહ્ય અભ્યતર તપથી મન-વચન-કાયા આત્માની
 અશુદ્ધિનો હાથ થાય છે અને પરમ આત્મશુદ્ધિ થાય છે
 શ્રી હેમચંદ્ર મૂર્તિ પ્રવર જણાવે છે કે—

વિષયેભ્યા વિગ્તનાના, મામ્યવામિતચતમામ્ ।

ઉપશમ્યત્કાયાગ્નિ-વાધિનીય મસુન્મિપત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—તપથી ઇદ્રિયો તથા મનના વિષયવિકારો
 જેના જ્ઞાન થયા છે તેવા આત્માને ક્રોધ, કામ, માન, માયા,
 લોભરૂપ રાગદ્વેષમય અગ્નિ ઉપસમી જાય છે, સમ્યક્ત્વ-
 દર્શનરૂપ-બોધિ હીપક પ્રગટ થાય છે, તેના યોગે કાયા
 તથા પાંચે ઇદ્રિયો મન, બાવ, જ્ઞાન, ચારિત્રયોગમા સ્થિર
 થાય છે, તેથી વિકારો નષ્ટ થવાથી શુદ્ધિ થાય છે તેમાં મૂલ
 કારણ દ્રવ્ય તથા બાવ તપ છે ॥૨-૪૩॥

મૂલ—સ્વાધ્યાયાદિદેવતામમ્પ્રયોગ ॥૨-૪૪॥

બાવાર્થ—તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વાધ્યાય મનન કરવાથી તથા
 સૂત્ર સિદ્ધાન્ત પ્રકરણ આગમનું સ્વાધ્યાય-અધ્યયન કરવાથી
 શાસનદેવ પ્રસન્ન થાય છે કહ્યું છે કે—

સુઅદેવ્યા મગવર્દનાણાપરણિયત્કમ્મમગ્રાય ।

તેમિ મ્વેડ સયય જૈસિ સુઅસાયરે મત્તિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે માધુ વા આવકની તીર્થ કર દેવપ્રણીત આગમ અર્થ ઉપાગાદિ શ્રુતસાગર ઉપર અનન્ય ભક્તિ છે તે સર્વ સાધુ આવકને હે શ્રુતદેવતા ભગવતી ? જ્ઞાનાવરણીય કર્મ સમુદાયનો વિનાશ કરવા માટે સદાય કરનારી યાવ ? અર્થાત શાસ્ત્રાધ્યયના કરનારની બુદ્ધિ પરોપકારિણી હોવાથી જ્ઞાનનદેવ સદાયકારી યાવ છે અને મન પ્રસન્ન યાવ છે તેમજ અનુભવજ્ઞાનથી આત્મશુદ્ધિ થઈને સ્વરૂપરમણતા પ્રાપ્ત યાવ છે ॥ ૪૪ ॥

સૂત્ર—મમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત ॥૨-૪૫॥

જ્ઞાવાર્થ—ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી મમાધિ ॥ સિદ્ધિ યાવ છે અત્ર, ઈશ્વર શાંત, ક્રોધ, માન આયા, લોભ, કામ, અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ, હાસ્ય, રતિ અરતિ, ભય, સોગ દુઃખ, મૃત્યુ, ઈર્ષ્યા, મોહ જેના નષ્ટ થયા છે અને પૂર્ણ પારમાર્થિક જ્ઞાનપ્રગટ થયું છે જેથી સર્વ જીવોને સત્ય મોક્ષમાગનો ઉપદેશ આપીને સ સારના હું બંધી મુક્ત કરે ॥ તેવા સર્વજ્ઞ ઈશ્વર પરમાત્માની વિચારણા, તેમના નામનું રટણ, તેમના ઉપદેશોલા સ્મરણ-દર્શન-આરતિ શુભમા રમણતા કરવી તે સર્વ પરમાત્માના ધ્યાન પ્રણિધાનસ્વરૂપ જ છે પરમ શુર 'બુદ્ધિસાગરસૂરિપ્રવર મુનિસુવ્રત, સ્વામીના સ્તવનગા જણાવે છે કે—“ મુનિસુવ્રત જિનરાજ મહેશ્વર, દર્શન શિવમુખકારી રે, દર્શન-સ્પર્શ અનુભવ યાતા, મગલપદ તૈયારી રે મુનિસુવ્રત જિનરાજ મહેશ્વર ॥ ૧ ॥ જિનવર ન્યાન હીકું ઘટમા, મિથરતામા પ્રણ મળીઆ રે, પરમાલ જન ચેતન હેનું નિજ જાવે, શુભ

ફળીયા રે, અનિસુપ્ત જિનરાજ મહેશ્વર ॥ ૫ ॥ વટદર્શનના
બેઠ દર્યા સદુ જિનદર્શન અવધારી ડે બુદ્ધિસાગર મુખમા
મહાલે, દર્શનની બલિદ્વારી ડે, અનિસુપ્ત જિનરાજ
મહેશ્વર ॥ ૭ ॥ વીતરાગ પરમાત્મા ઈશ્વરના ધ્યાનથી પરમ
સમાધી-સાલ જન સમાધિયોગમા એકાગ્રતા પ્રગટતી
હોવાથી સમગ્રાત યોગની સિદ્ધિ થાય છે ॥ ૪૫ ॥

આ પ્રમાણે યમ-નિયમના અભ્યાસથી મનની સ્થિરતા
રૂપ પ્રવૃત્તિ યોગની સિદ્ધિમા કારણ થાય છે તે બતાવીને
આસનયોગનું સ્વરૂપ કહે છે —

સૂત્ર-સ્થિરમુરમામનમ્ ॥ ૨-૪૬ ॥

ભાવાર્થ — કાયા-શરીરની અચલતા દ્વરં થવાથી મનની
મુખ્યમય સ્થિરતા થાય તેવી જે ક્રિયા તેને આસન કહે
વાય છે પરમ શુદ્ધ શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરહેવે યોગ
દીપકમા જણાવ્યું છે કે ‘દરેક આસનના જયથી (સિદ્ધિથી)
શારીરિકે જિન જિજ્ઞાસુ થાય છે તે શાસ્ત્રોમા બતાવ્યા
છે આસનો સખ્યામા ચોરાશી છે તેમા પશુ સિદ્ધાસન (૧)
અને પદ્માસન એ બે આસનો મોટા (મુખ્ય) છે યોગ્ય
એવા સ્થાનમા (જ્યાં શરીરને ખરાબ હવા ન લાગે, જ્યાં
પશુ સી નપુષ્ક નજરે દેખવામા ન આવે, તેઓના શબ્દ
ન સંજ્ઞાય શુદ્ધ હવા ઉભય આવે) તેવા ઘર, ઉપાશ્રય,
ઉદ્યાન, બાગ, બગીચા દેશસર આદિ પવિત્ર સ્થલે આસનને
અભ્યાસ કરવો જોઈએ તથા કલાકે મુખી સ્થિર આમને બેસ

વાની ટેવ પાડવી જોઈએ યોગ માટે સિદ્ધાસન તથા પદ્માસન યોગ્ય છે, એવો અભારો (પૂજ્ય ગુરુદેવનો) મત છે. ગોઠું હિકાસને બેસવાની ટેવ પણ પાડવી આસનનો જય કરવાથી શરીર ઉપર કાળુ આવે છે, પ્રકૃતિ કાળુમા રહે છે, વાત ખીત કફના ઉપદ્રવને હળવે હળવે મગડે છે ” શ્રીમાન કલિ કાલસવર શ્રી હેમચ દ્રસૂરીશ્વર દેવ આસનોના નામ કહે છે

પર્યંક રીર યજ્ઞાન્ન મદ્ર દષ્ટામનાનિ ચ
ઉત્કટિકા ગોદોદિકા, કાયાત્મર્ગસ્થામનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ— ૧) પર્યંકાસન (૨) વીરાસન (૩) વજ્રાસન (૪) પદ્માસન (૫) ભદ્રાસન (૬) હાસન (૭, ૮) કમ્બાસન (૯) ગોદોદિકાસન (૧૦) કાયાત્મર્ગાસન આ નવ પ્રકારના આસનો પ્રાણાયામ આદિ સમાધિયોગમા ઉપયોગી જણાય છે બીજા પણ ઘણા આસનો છે, પણ તેનું સ્વરૂપ અત્ર યોગમા ઉપયોગી નથી તેથી જણાવું નથી હવે પર્યંકાસનનું સ્વરૂપ જણાવું છું —

‘ સ્વાઝ્ઞઘયોરવોમાગે પાદોપરિકૃત્તે મતિ ।

પર્યંકો નામિગોત્તાન-દક્ષિણોત્તરપાણિક ॥

અર્થ—જે જ ઘાની નીચે જાગોને બન્ને પગની નીચે રાખીને નાભિની પાસે જમણી ડાબીબાજુ બે હાથને હીચા રાખવાથી પર્યંકાસન થાય છે પરમ કૃપાલુ મહાવીરદેવે નિર્વાણ અવસરે આ પર્યંકાસન કર્યું હતું તેમજ બે જાનુ તથા

હાથને પહોળા કરીને સુપુ તેને પાતજલી મહર્ષિ પય કા
સન કહે છે (૧) હવે વીરાસનની વિધિ જણાવે છે —

ચામોર્ધિર્દક્ષિણોરુર્ધ્વચામોરુપરિદક્ષિણ ।

ત્રિયતે યત તદ્વીરોચિત વીગમર્ન સ્મૃતમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—પ્રથમ જમણા સાયળ ઉપર ડાબો પગ સ્થા-
પવેા અને પછી ડાબી સાયળ ઉપર જમણો પગ સ્થાપવેા અને
બન્ને હાથ નાભી નીચે એક બીજા ઉપર સ્થાપન કરવા તે
વીરાસન કહેવાય છે તે વીરાસન પુરુષે—આત્માએ કમંશતુને
છતવા ધ્યાનયોગ વખતે કરાતુ આસન વીર યોગ્ય હોવાથી
વીરાસન કહેવાય છે (૨) હવે વજ્રાસનની વિધિ કહે છે—

પૃષ્ઠે વજ્રાક્રતીમૃતદોમ્બ્યાં વીરામને સતિ ।

ગૃક્તીપાત્પાદયોર્ગંગાગુપ્તા વજ્રામન નુ તન્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ઉપર કહેલા વીરાસન કર્યા પછી વજ્રની
આકૃતિની પેઠે બન્ને હાથ પાછલ કરીને ડાબા હાથે ડાબા
પગનો અને જમણા હાથે જમણા પગનો અ શુઠો પકડીને
સ્થિર થાતુ તેને વજ્રાસન કહેવાય છે કેટલાક તેને વૈતાલાસન
પણ કહે છે ॥ ૩ ॥ વીરાસનનો બીજો પ્રકાર બીજા મત
પ્રમાણે આ પ્રમાણે પણ કહેવાય છે તે જણાવે છે—

સિંઠામનાધિસ્થામનાપનયને સતિ ।

તથેગામ્થિતિર્યા તામન્યે વીરામન પિદુ ॥ ૪ ॥

અર્થ—સિંહાસન, ઉપર બેસીને બન્ને, પગ લોથ

ઉપર રાખીને, પછી સિંહાસન ખસેડી નાખીને બન્ને પગ ઉપર જ સ્થિર રહેવું તેને સિંહાસન કહેવાય છે એમ કાયકલેશ પ્રકરણમાં સિદ્ધાંતના બાણનારા કહે છે પણ મહર્ષિ પાત જસી તો બે પગે સીધા ઊભા રહીને એક પગ લોય ઉપર રાખીને એક પગ વાકે વાળીને નાભિની ઉપર સ્થિર રાખવો તેને વીરાસન કહે છે ॥ ૪ ॥

હવે પદાસનની વિધિ જણાવે છે

સઘાયમધ્યમામે તુ મસ્તોષો યત્ર જંઘયા ।

પદાસનમિતિપ્રોક્ત તદાસનચિહ્નય ॥ ૫ ॥

અર્થ—જ ધાના મધ્ય ભાગમાં તેની સાથે બીજા જ ધાનો જે બેળાપ કરવો તેને આસનના કેટલાક અંતુ બધીઓ પદાસન કરે છે ॥ ૫ ॥

હવે ભદ્રાસનનો વિધિ જણાવે છે

સપુટીકૃત્ય મુષ્કાગ્રે તલપાદૌ તથોપરિ ।

પાણિચ્છપિકા કુર્યાત, યત્ર મદ્રામન તુત ॥ ૬ ॥

અર્થ—પગના તળીયાનો સપુટ કરીને નાભિ નીચે ઉપસ્થલિંગને બન્ને તળીયાથી ફળાવીને બન્ને પગ ઉપર બેસવું અને બન્ને હાથ પગ ઉપર પરસ્પર હાથના આગળા બરાબીને કાચળાની પીઠની જેમ રાખવા તેને ભદ્રાસન કહેવાય છે ॥ ૬ ॥

હવે દશાસનની વિધિ જણાવે છે

શિષ્ટાગુલી શિષ્ટગુન્કાં શ્વસિષ્ટોસ્થમાસ્યેત્ ।
યત્રોપવિશ્વપાદૌ નદ્દામનમુદીરિતમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—જોય ઉપર જમીને હાથની આગળીઓ
શુ શ તથા સાયળ પૃથ્વીને અડે એવી રીતે કરીને બન્ને
પગને લાખા કરવા તે દશાસન કહેવાય છે ॥ ૭ ॥

હવે ઉત્કટિકાસન કહે છે

પુતપાર્ણિમમાયોગે । પ્રાદુન્કટિકામનમ્ ।

અર્થ—પ્રી જાગ પ્રિયેના કુલાઓ (હગરા)ને બે
પગની પાનીઓ ઉપર નકાવીને જમીન ઉપર સ્થિર થાવું
તેને ઉત્કટિકાસન કહેવાય છે આ આસને પરમપ્રભુ શ્રી
મહાવીર દેવને સામક્રુધીવલના મેત્રમા દેવજ્ઞાન પ્રગટ
થયું હતું અને સર્વ ધાતીકર્મનેા અત થયેા હતોા દેવે
ગોદોદિકાસનનુ સ્વરૂપ જણાવે છે —

પાર્ણિમ્યા તુ શ્વસ્યાયે તત્સ્યાદ્ ગાદોદિકામનમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે પગની પાનીઓ જમીન ઉપર અડે તેવી
રીતે ગાય દોવા બેમવાના આકારે સ્થિર બેમવું તે ગોદો
દિકામન કહેવાય છે ॥ ૮ ॥ કાયોત્સર્ગાસનનુ સ્વરૂપ કહે છે

ગ્રાલમિતમ્નનદ્વમૂર્ચસ્થસ્યામિતમ્ય વા ।

સ્થાનં કાયાનપેક્ષ યત્ કાયાત્મર્ગ સસીર્ષિત ॥ ૯ ॥

અર્થ—જે જુગ્ત-હાથ લાખા કરી લટકતા રાખી
હોવા રહેવું, જે પગને એક સીધી લાઈનમાં રાખવા, આગલી

તરફ ત્રણ આગળ અને પાની તરફ ચાર આગળ અતર રાખીને ઊભા રહીને કાયા ઉપરથી મમત્વને ત્યાગ કરવો અથવા બેઠા રહીને બે હાથ છુગા લીચણ ઉપર રાખીને કાયાની મમતા છોડીને સ્થિર થવું તે કાયોત્સર્ગ જાસન કહેવાય છે ॥ ૮ ॥ અદ્વિયા તો સમાધિ માટે બે ચેત્ય જણાય તેજા જ ધ્યાન બતાવ્યા છે, પરંતુ આમનના દ્યોરાસી પ્રકાર છે તે બીજા ધ્યેયથી જાણવા સા- એ જ છે કે જેથી ચિત્ત સુખપૂર્વક ધ્યાનમાં સ્થિર રહે તેવા જે આમનો આપણને જણાય તેનો ધ્યાન માટે ખપ કરવો બીજી બાજગડની જરૂર નથી ॥ ૨-૪૬ ॥

મૂન-પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તમમાપતિમ્પામ્ ॥ ૨-૪૭ ॥

ભાવાર્થ — આસનથી શરીરમાં રહેલી હલનચલનની જે ક્રિયા થાય છે તે પ્રયત્ન-વેળા લીલી કરવાથી ચચલતા દૂર થાય અને ઇદ્રિયો તથા મનમાથી અહુ મમત્વ જાવને પ્રયત્નપૂર્વક દૂર કરવાથી આત્મસ્વરૂપ અનત શુભવત હોવાથી અનત સ્વરૂપવત પરમાત્માના ધ્યાનમાં તેમની સાકાર પ્રતિમામાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી આસનની સ્થિરતા (લોકદૃષ્ટિ પ્રમાણે) શેષનાગ જેમ અખિલ પ્રહારકને ધારણ કરે છે તેમ એકાગ્રતાને સ્થિર થાય છે આવી જે આસનની સમાપત્તિ સ્થિરતા ધ્યાનયોગ તથા પ્રાણાયામમાં સહાયક થાય છે ॥ ૨-૪૭ ॥

મૂન—તત્તા દ્વન્દ્વાઽમિષાત્ ॥ ૨-૪૮ ॥

ભાવાર્થ — આસનની સિદ્ધિ થવાથી તથા મન બાહ્ય

ઈંદ્રિયોથી પાછું પકીને પરમાત્માના ધ્યાનમાં સ્થિર થવાથી અનુકુળ શ્રી આદિ સ્તીત, ઉચ્ચ પદાર્થોના સંબંધી રામ, — મોહ, કામ વિગેરે પરિસહનુ ઉત્પન્ન થાયુ તેમજ દેવ કેટકે શત્રુ વિગેરે પ્રતિકુળ વસ્તુઓના સંબંધથી ક્રોધ-અવરૂપ આત્મ તથા રોદ્રધ્યાનનુ થયુ તેવા જે અનુકુળ તથા પ્રતિકુળ ઉપસર્ગો-પરિસહોના યોગે આત્મરમણી યોગી કાલ્પ કરે નથી અને ઉપસર્ગ પરિસહને સહન કરવાનુ બલ મન-સના યોગે પ્રાપ્ત કરે છે ॥ ૨-૪૮ ॥

હવે પ્રાણાયમનુ સ્વરૂપ અથકાર જણાવે છે.

‘સન—સસ્મિન્ સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિરેત્થે
પ્રાણાયામ ॥ ૨-૪૯ ॥

સાવાર્થ—આસનયોગની પૂર્વ જિગે રહે અને યોગી પ્રવાસ-પ્રશ્વાસની જે સહજ સંદેશ સંદેશ અને તેના યોગે મન અચલ થાય છે તેને ક્રોધ-અવરૂપ કહે છે અર્થાત્ બહારના વાયુને નાશિકાને ઝડપી કાઢવા પૂરક તથા અકરના વાયુને કહા કહાવા જેવું, તેમજ કોમળા વાયુને કહાવા જેવું કહેવા કહે છે તેવી રીતે રેચક પૂર્વ-પૂર્વ કહેવા પ્રાણાયામ કહેવાય છે પરમ સ્વરૂપે કહેવાય છે “પ્રાણાયામ” કહેવાય વધુ પ્રાણમા ચાલતા નથી પ્રાણાયામ જેવું કહેવાય છે કાળી પણ સિદ્ધિ થાય છે કહેવાય છે.

દિવસ પ્રાણ-શ્વાસોશ્વાસ કાયમ વધ્યા કરે-છે નિયમિત
 શ્વાસોશ્વાસ લેવાથી શરીરની આરોગ્યતા રહે છે, મનની
 પ્રસન્નતા વૃદ્ધિ પામે છે પ્રાણાયામથી શરીરમાં રહેલા રોગો
 નાશ પામે છે નાડીઓથી સ્વર ચાલે છે શરીરમાં ધણી
 નાડીઓ છે, પણ તેમાં ચોવીસ નાડીઓ મોટી છે તેમાં
 પણ નવ પ્રધાન છે અને તેમાં પણ ત્રણ મોટી છે હવે ત્રણ
 નાડીઓના ઇંડા, પિંગવા અને સુપુમ્બા છે તેનો બ્રહ્મદિવ્યકથી
 પ્રકાશ થાય ■ વકનાલમાં યર્ધને નાભિમાં નિવાસ કરે છે
 શ્વાસ નાભિમાંથી ડાબી ઇંડા-ચ દ્રમ્માં શ્વાસ સ્વર છે તેને
 ચ દ્રસ્વર, તેમજ જમણી પિંગલા સૂર્યનાડીમાં પણ સ્વર છે
 તેને સૂર્યસ્વર કહેવાય છે તે બન્ને નાડીઓની મધ્યમાં સુપુમ્બા
 નાડી છે તેવા શ્વાસ વહે છે ત્યારે સુપુમ્બા સ્વર કહેવાય છે
 ડાબીમાં સ્વર ચાલે તો ચ દ્રનો ઉચ્ચ, જમણી ચાલે તો
 સૂર્યનો ઉચ્ચ બંનેનો શાંતિનુ કાર્ય કરવાના આરભમાં
 ચ દ્રસ્વર ઉત્તમ, કુરભય કર કાર્યમાં સૂર્યસ્વર શ્રદ્ધણુ કરાય છે
 આ પ્રમાણે બે નાડીઓની સ્વર વખતે જે જે કાર્ય કરવા
 યોગ્ય હોય, તે કરાય તો સુખ પમામ છે હવે જ્યારે બે
 સ્વર સાથે ચાલે છે તેણે સુપુમ્બા યર્ધ એમ માનવું જેવા
 સમયમાં કેઈ પણ સ સારિક સુખનો લાભ-હાણીનો વિચાર
 ન કરવો, કારણ કે સુપુમ્બા વખતે જે જે વિચાર કર
 વામાં આવે તેથી બિલકુલ વિપરીત કુ બકર પરિણામ આવે
 છે, એમ અનુભવી યોગીયો જણાવે છે." આ વિષય
 જણવા ઇચ્છતાં યોગદીપક ત્રય (આચાર્ય શ્રી પુલ્હિસાગર-

સૂરીશ્વર શુરદેવકૃત) જોવો શરીરમા પાચ પ્રકારના વાયુ મુખ્યતાએ વહે છે તે જણાવે , છે -

હૃદિપ્રાણો મુદેવાન , મમાનો નાભિમહલે ।

‘ ઉદાનો કષ્ઠદેશે સ્યાત, વ્યાન મર્મશરીરમ ’ ॥ ૧ ॥

અર્થ—હૃદયમા જે પ્રાણવાયુ વહે છે તેને પ્રાણ કહેવાય છે (૧) શુદ્ધમા જે પવન વહે છે તેને અપાન વાયુ (૨) નાભિમહલમા વહે છે તેને સમાન વાયુ (૩) કઠ વિભાગમાં જે વાયુ વહે છે તેને ઉદાન વાયુ (૪) કહેવાય છે અને વળી નર્મ શરીરમા જે વાયુ વહે છે તેને વ્યાનવાયુ (૫) કહેવાય છે ॥ ૨-૪૬ ॥

મૂત્ર—પાશ્ચાત્યપન્નગસ્તમત્તિર્દેશકાલમહુવામિ પરિદૃષ્ટો
દીર્ઘમૂત્રમ ॥ ૭-૫૦ ॥

સાવાર્થ—રચક કરીને બહારના પવનને બહાર ફેંકવો તથા અભ્યતર-પુરક કરીને હૃદયમા પવનને ચલન કરવો તે કુલક પ્રાણાયામ દેશથી તથા કાલથી, સખ્યાથી, દ્રવ્યથી અને જાવથી અભ્યાસ વૃત્તિથી અનુભવ કરતા હજવે હજવે શરીરના શ્વાસમા વધારે સ્થિરતા કરે છે, લાળા કાલ સુધી ટકે છે અને અને પૂર્ણ અભ્યાસયોગે બહુ મુદમ પણ ચાય છે, તો પણ ધ્યાન રાખવાનું કે-પ્રાણાયામ માત્રથી સર્વથા મન સ્થિર થતુ નથી કામકામા લીરને જેમ વધારે ખેલી રાખવામા આવે તે પછી ત્યારે હોડવા આવે ત્યાગે બહુ વેગ આવે છે તેમ મનની ચચળતા વધારે છે.

મટે મનને સ્થિર કરવા પાપ ઇદ્રિયોના વિષયસોગને
અવ્યાસવડે રાકવા પ્રવૃત્તિ કરવી તે યોગ્ય છે આ પ્રાણા-
યમના અનેક જોડો છે -તે સૂર્યજોડન કુ જાક (૧) ઉલ્કાથી કુ જાક
(૨) સીતકારી કુ જાક (૩) શીતલી કુ જાક (૪) જાત્રિકા કુ જાક
(૫) વામરી કુ જાક (૬) મુરગાં કુ જાક (૭) પ્લાવિની કુ જાક
(૮) સૂર્યજોડક-એ નાકના નરકોવા જોરથી કુ કીને અશુદ્ધ
મલમય પવને બહાર કાઢીને જમણી નાસિકાથી પ્રાણ
વાયુને શરીરમાં જલપૂવ ઠ પૂરવો-પૂરક કરવો પછી શક્તિ
પ્રમાણે કુ જાક રાખીને ટાળી નાસિકાવડે ધીમે ધીમે રેચક
કરવો તેને સૂર્યજોડ કુ જાક કહેવાય છે આ પ્રાણાયામ
અવ્યાસથી મરતક શુદ્ધ થાય છે, માથાના રોગ તથા કમ્બી
રોગ મટે છે અને સૂર્યજોડકુ જાકથી ચેરાસીજાતના વાયુ સમે
છે આ અતુષ્ઠાન સ્વસ્તિકાસને વા વળાસનવડે કરવું ॥૧॥

બીજો ઉભયોકુ જાક સિદ્ધાસને કરવો પ્રથમ મુખ
જામ કરીને સાધારણ શબ્દ બોલતા જેમ હૃદયથી કઠ
સુધી પ્રાણવાયુનું ગમન થાય છે તેવા પ્રમાણની ગતિથી
બે નરકોરાથી વાયુને અદર ખેચીને શક્તિ પ્રમાણે કુ જાક
કરીને જમણી ઈડાથી રેચક કરવો તેને ઉલ્કાથી પ્રાણાયામ
પણ કહે છે, આ પ્રાણાયામ બેહતા વા ઉહતા કરવા યોગ્ય છે,
તેથી કદ વાયુના વિકારો શમે છે અને જઠરના રોગ તથા
જલધરે સળધી તમામ રોગ નાશ પામે છે ઉધરસ, સળ
ખમ અને હૃદયના રોગ તથા ધાતુવિકારનો નાશ થાય છેતર ॥

સીતકારી કુ જાક-બે જોઠમા જીભને અર્ધંચ દ્રામરે

રાખીને મુખવાટે બહારના વાયુને સ્વીકારપૂર્વક બેચીને મુખ બંધ કરીને, શક્તિ પ્રમાણે કુલક કરીને રાકવો અને બહાર બે નાસિકાથી હળવે હળવે ઠાઠવો-રેચક કરવો તેને સ્વીતકારી કુલક કહે છે આ પ્રાણાયામથી રૂપ કામદેવ સરખા બને છે તેમજ બુધ તૃપાની વેદના શાત થાય છે, નિદ્રા તથા આળસ નાશ પામે છે શરીર બળવાન તથા રોગ રહિત થાય છે આ પ્રાણાયામ કરતા બહારનો વાયુ સ્વીતકાર શબ્દપૂર્વક હળવે હળવે કરના સહેલાઈથી દેવો ॥ ૩ ॥

શ્વીતલી કુલક-કાગડાની ચાચની પેઠે છુલ જરા બહાર રાખીને બહારના વાયુને અંદર ઠોઠામા બેચવો અને આખા શરીરમા નખગીઆપર્થે ત વ્યાપક કરીને કુલક કરવો પછી શક્તિ પ્રમાણે રાખીને શાંતિથી બે નાસિકા વાટે હળવે હળવે રેચક કરવો તેને શ્વીતલીકુલક કહે છે આ પ્રાણાયામથી શુદ્ધ, ખીલા, તાવ, પીત્તવિકાર તથા વિષવિકાર વિગેરે રોગાદિ ઉપદ્રવો શમે છે અને પ્રાણા યમ સિદ્ધ થયા પછી નવા રોગનો ઉપદ્રવ થતો નથી ॥૪॥

પ ભસ્મિકાકુલક-પદ્મમાસને વા વીરાસને બેસીને કંઠ તથા પેટ સીધા રાખીને, મુખ બંધ, કરીને છુદાર ધમણ પુકે છે તેમ શરીરના વાયુને વારવાર ચલાયમાન કરીને ડાબી નાસિકાથી વાયુને પુરક કરીને કંઠ, ઉદર, કંપાલ પર્યંત બસવો અને જમણી નાસિકાથી તુરત રેચક કરવો પુન ડાબી નાસિકાથી પૂરક કરીને જમણીથી રેચક

કરવો. જોવી રીતે વારવાર પૂરક રચક કરવા પરિશ્રમ લાગે ત્યારે જમણીથી પૂરક કરી આપણી શક્તિ પ્રમાણે કુલક કરીને ડાળી નાસિકાથી રચક કરવો. તેને લક્ષિકા કુલક કહે છે. સર્વ કુલકમાં લક્ષિકા ઉત્તમ છે તેમ સર્વ યોગ વિશારદો કહે છે. આથી ત્રિદોષ નાશ થાય. ॥ સુપુષ્પાનુ લેહન કરવામાં આ પ્રાણાયામ મહદગાર થાય છે ॥ ૫ ॥

બ્રામરીકુલક-ડાળા નાકથી જમરાના બહાર નાકની પેઠે શબ્દપૂર્વક બહારના વાયુનો પૂરક કરીને, શક્તિ પ્રમાણે કુલક કરીને, જમણા નાકની વાટે રચક કરવો. તેને બ્રામરીકુલક કહે છે. આથી ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે, મન આનંદિત થાય છે ॥ ૬ ॥

મૂર્છા કુલક-જમણી નાસિકાથી પૂરક કરીને જાનધર બધથી પવનને ઠઠમા રાખીને, યથાશક્તિ કુલક કરીને પ્રાણવાયુને બે નાસિકા વાટે હળવે હળવે રચક કરવો. તેને મૂર્છા કુલક કહેવાય છે. અહિયા કેટલાક યોગીઓ ઉપરની રીતે કુલક કરીને જાલધર બધન કર્યા પછી બે હાથના અંગુઠાથી કાન ઢાકે, બે હાથની આઠ આંગળીઓથી નાક તથા મુખ તથા આંખ બધ કરીને શક્તિ પ્રમાણે કુલક કરીને પછી જમણી નાસિકાથી વાયુનો રચક કરવો. આને કોઈ યોગી વરમુખી મુદ્રા પ્રાણાયામ પણ કહે છે ॥ ૭ ॥

જ્વાલિની કુલક-પદ્માસન વાળી, છાતી બહાર કાઢી, મસ્તક ભણી બે હાથ લાખા કરી, બે હાથના અંગુઠાના

આકાશ એક જીવ સાથે મજબૂત બીંધી, પછી બહારના વાયુને ખેંચી, પૂરક કરી, પેટ પૂર્ણ બરાબર એવી રીતે પવનથી પૂરક કરી કુબક કરવો આ પ્રાણાયમની સિદ્ધિ અગાધ પ્રાણીવાળી નદી, તળાવ સુખ-શાંતિથી તરી શકે છે આ પ્રાણાયમથી બે ત્રણ અભ્યાસક યોગી અમારી નજરે તરી શક્યા છે એમ પરમ ગુરૂ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીમુનિમંદર યોગદીપકમા જણાવે છે આ સિવાય ઘણી જાતના પ્રાણાયમો યોગીઓ કરી શકે છે તથી શરીરમાં પદાર્થો સુષ્ક થવાને છે, પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે તે હક યોગની બહુ ઉપયોગિતા નથી શ્રી ચૌદ પૂવધર શ્રુતકેવલી પરમ પૂજ્ય શુરૂદેવ બદ્રબાહુસ્વામિ આવશ્યકનિમુક્તિમા જણાવે છે કે—
 'ઉમામ નિરુમદ, આમિગાદિત્રા વિ કિમુમ ચિદ્વાટ ।

'સજ્જમરણ નિરોહ, સુદુમુમામ ઉ જયણાણ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સ્વાસોસ્વાસ પ્રયત્નપૂર્વક રોકવા જઈએ તોપણ નથી રોકી શકાતો, અભિગ્રહ કરીને હઠથી રોકવા બહુ બળ કરીને બેઠ વૈદની દવા આપવાની રીતે પ્રાણાયમના રીતસરના અભ્યાસ વિના એકદમ કરતા મરણ વા તેના જેવી ઉપાધી-ગેનાદિકને કરનારી થાય છે, પરંતુ અભ્યાસ કરતા કરતા યત્નપૂર્વક સ્વાસને ધીમે અને સૂક્ષ્મ કરીને યોગી ધ્યાનમાં સ્થિરતા કરી શકે છે ॥ ૨-૫૦ ॥

સૂત્ર-રાધ્યાર્મ્યનર નિપયાત્રેણી ચતુર્ય ॥ ૨-૫૧ ॥

બાવાર્થ—ગાદા-બહારના પવનને અંદર ખેંચવા

વિના વા અભ્યતર-અદરનાને બહાર કાઢ્યાવિના વિષયની-
 સ્થાન આસન મુદ્રા વિગેરેની અપેક્ષા વિના જ્યા જે પવન
 હોય તેને તે જ જગ્યાએ સ્તબ્ધ કરવો તે ચોથો-પ્રથમ
 પૂઝક, કુબક, રેચક એ ત્રણથી બિન્ન ચોથો પ્રકારનો કેવલ
 કુબક પ્રાણાયામ કહે છે, અર્થાત્ શરીરમાં રહેલા વાયુને
 આકાશની જેમ સ્થિર કરવો, મુખ નાસિકા પેટ વીગેરે
 ગર્ભમાં થવાને રોકી રાખવો તે એવી રીતે કે મુખ
 નાસિકા ખુલ્લા હોય તો પણ સ્વાસોસ્વાસ ગતિ બંધ જ
 રહે છે આ પ્રાણાયામ સહિત કુબકના અભ્યાસથી
 સિદ્ધ થાય છે તે સહિતકુબક પ્રાણાયામ આ પ્રમાણે
 થાય-બહારના વાયુને જેચીને, નાક તથા મોઢું બંધ
 કરીને, ફેફસા તના પેટમાં પવનને રોકીને શક્તિ પ્રમાણે
 રહીને રેચક કરવો પુનઃ સ્વાસ જેચીને તુર્ત રેચક કરવો
 અને શક્તિ પ્રમાણે રોકી કુબક કરવો તે ને “ સહિત
 કુબક ” કહેવાય છે આવા અનેક પ્રકારના પ્રાણાયામો
 અભ્યાસથી હળવે હળવે સિદ્ધ થાય છે થી બુદ્ધિસાગરસૂરી-
 શ્વરજી શુક્રદેવ તે વિધિ જણાવે છે-“પ્રાણુવાયુનો નિરોધ હળવે
 હળવે કરવો જોઈએ જેમ વનમાં રહેનારા હાથી સિંહ,
 વિગેરે કર પશુઓને ધીમે ધીમે યુક્તિથી પકડવામાં આવે
 છે અને વશ કરાય છે, પણ જલ્દીથી યુક્તિ વિના પકડવામાં
 આવે તો પકડનારનો નાશ થાય છે, તેમ પ્રાણાયામ સિદ્ધ
 કરવામાં પણ પ્રાણુવાયુને યુક્તિથી હળવે હળવે વશ કર
 વામાં ન આવે તો સાધકને કાશ-ઉધરસ, સ્વાસ ત્રિગોચે રાગો

થાય છે ને નાશ-મૃત્યુને પમાડે છે માટે શુરુગમપૂર્વક યુક્તિ થી ધીમે ધીમે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરીને પ્રાણવાયુને સાધવો જોઈએ અન્યથા “ દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પીડ કે વાધે ગોગ ” નો ઘાટ બને છે, માટે તે વાક્યને યાદ રાખીને શુરુગમપૂર્વક પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તેના જાણકાર અનુભવી યોગી હોય તેની પાનેથી પ્રાણાયામ વિદ્યા શીખવી જોઈએ તેમજ જેમને જે પદાર્થો ખાવામા તથા પીવામા આવે છે તેની અસર મન-બુદ્ધિ ઉપર છે, મન બુદ્ધિની આત્મા ઉપર અમર થાય છે, તેની જ રીતે પ્રાણાયામની અસર શરીર તથા મન ઉપર થાય છે મનની આત્મા ઉપર થાય છે માટે યોગ્ય ઉપાધિ વિનાના સ્થાને યોગ્ય આંસન યુક્ત પ્રાણાયામ કરવાથી મન તથા આત્મા ઉપર ઔષધની જેમ સારી અસર થાય છે, માટે પ્રાણાયામ મન તથા આત્મા ા ઉચ્ચ દશા લાવવામા મહદગાર થાય છે ॥ ૨-૫૧ ॥

સૂત્ર-તત્ત્વ ધીયતે પ્રકાશાવગ્નમ્ ॥ ૨-૫૨ ॥

ભાવાર્થ-તે પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રકાશનું-જ્ઞાન દર્શનને રોકનાર જે આવશ્યક તે ક્ષય વા ઉપશમ વા સયોપશમ થાય છે તેમ મહર્ષિજીનું માનવું છે, પરંતુ પ્રાણાયામ આદિ હઠયોગથી શરીર બલવાન નિરોગી થાય પણ સમ્યક્ ચારિત્ર, જ્ઞાન, દર્શન, સર્વ ધર્મ આચારવિચાર વિનય, અભ્યાસ, તપ, શુદ્ધસેવા, દેવપૂજા આદિ વિવેક વિના જ્ઞાન, દર્શનરૂપ આત્મપ્રકાશ પ્રગટતો નથી. એકલા પ્રાણા

યામથી આ મશુદ્ધિ થતી નથી, માટે આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશ
માટે પ્રાણાયામ તેના આવરણને ક્ષય કરી શકતું નથી, પણ
સમ્યક્ પ્રકારે દેવનેવા, ગુરુમેવા, વિનય, સમ્યક્ દેવશુદ્ધિમંત્રી
ગ્રહ તથા આરિત્ર અને જ્ઞાનનો અભ્યાસ શુદ્ધી સાધિ-
ધ્યમા કરવાથી પ્રકાશાવરણનો ક્ષય થા ઉપશમ થા
દાયોપશમ થાય છે અર્થે પરમપૂજ્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ
શુદ્ધેવ હેમચંદ્રસૂરિપ્રવર જણાવે છે કે—

“ રેચનાદુદગવ્યાધિ કપરય ચ પરિક્ષય ।

પુષ્ટિ પૂરકયોગેન વ્યાધિવાતથ જાયત ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ—રેચક પ્રાણાયામથી ઉદરના રોગ તથા કફ રોગ
નાશ થાને છે પૂરકથી શરીર પુષ્ટ થાય છે તેમજ સર્વ
વ્યાધિનો ક્ષય થાય છે ॥ ૧ ॥

વિક્રનત્યાગુ હૃત્પદ્મ, ગ્રચિરન્તર્વિમિષતે ।

વલ્લસ્થ્યનિશ્ચિથ શુભાનાદ્ ભગતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—કુબક પ્રાણાયામથી હૃદયકમલ તુલ્ય વિક્ર
સ્વર થાય છે, અંદરની ગાંઠ ભેદાય છે, શરીરમાં બળ વધે
છે, શરીરમાં વાયુ સ્થિર થાય છે, આવી શક્તિ પ્રગટ
અભ્યાસયોગે થાય છે તેથી શરીરસંપત્તિ માટે પ્રાણાયા
મનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે ॥ ૨-૫૨ ॥

સૂત્ર-ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસ ॥ ૨-૫૩ ॥

સાંવાર્થ—પ્રાણાયામના નિત્ય અભ્યાસ કરતા કરતા

ધારણાશક્તિમા ધર્મની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અન્યક્ષત્રથી
લાળાકાલ સુધી પ્રાણાયામમા રહી શકાય તેવી ધારણા-
શક્તિ અભ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે તે ધારણાશક્તિથી મનની
અચળતા નાશ પામે છે અને વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવામા
મદદ કરે છે ધારણા સિદ્ધ કરવા માટે અભ્યાસ કરતા યોગીઓ
માટે શ્રીમાન્ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યદેવ શ્રીમાન્ હેમચંદ્ર
સૂરિપુરંદર જગવત યોગશાસ્ત્રમા ધારણાનુ સ્વરૂપ આ
પ્રમાણે જણાવે છે—

ઉન્તામનસનામિનો રેષયિત્યાનિલ શનૈ' ।

આપાદાગુપ્તપર્યંત ધામમાર્ગેણ પૂરયેત ॥ ૧ ॥

પાદાગુપ્તે મન પૂર્વં, રુદ્ધ્યા પાદતલે તત ।

પાષ્ણોગુલ્ફે ચ જઘાયા, જાનુન્યૂર્ગે ગુદે તતઃ ॥ ૨ ॥

લિંગે નાભો ચ તુદે ચ, હૃત્કંઠે રસનેપિ ચ ।

તાલુનાસાગ્ર નેત્ર ચ, ઝુપોર્માલે શિરસ્યથ ॥ ૩ ॥

एव रश्मिप्रमणैव, धारयन्मरुता सह ।

સ્થાનાન્સ્થાનાતર નીત્વા, યાવદ્ ત્રલ્લપુર નયેત્ ॥ ૪ ॥

તત ક્રમેણ તૈનત્ર, પાદાંગુષ્ઠાન્તમાનયેત્ ।

નામિપન્નાતર નીત્વા તતો વાયુ વિષ્ણુચેત્ ॥ ૫ ॥

પાદાગુષ્ઠાદૌ જઘાયા, જાનૂનુગુદમહને ।

ધારિત ક્રમશઃ વાયુ, શ્રીધ્રિગત્યૈ ચલાય ચ ॥ ૬ ॥

- નામોત્તરાદિવાતાય, જઠર તાપશુદ્ધયે ।
 જ્ઞાનાય હૃદય કૂર્મનાટ્યા ગગ જરાચ્છિદે ॥ ૭
 કંઠે ક્ષુત્તર્પનાશાય, નિઃસાગ્રે ગમમન્દિદે ।
 ગંધજ્ઞાનાય નામાગે ગ્નજ્ઞાનાય ચન્દ્રુપો ॥ ૮
 માલે તદ્રોગનાશાય, કાચ્યાપશમાય ચ ।
 ત્વરત્રે ચ મિટ્ઠાના, માત્રાન્ દર્શનહતય ॥ ૯

અર્થ—પૂર્વ કહેલા નિહાસન તથા પદ્મભાસ
 જેમીને હળવે હળવે વાયુને હાર કાઢીને, નાસિકાના ડાળ
 દિવથી પ્રાણવાયુને અંદર જે સયો તે પગના અશુદ્ધાશુદ્ધ
 પહોંચે ત્યાંસુધી પૂરક કરતા પછી પ્રથમ અશુદ્ધ ઉપર
 મનથી ત્રાટકે કરવો તથા પવનને ત્યાં ટકાવવો તેથી મન
 ત્યાં અચ્યાસથી સ્થિર થાય છે પછી પગના તળીયે પવન
 રોકવો, અને ત્યાં ત્રાટકે કરવો પછી પાનીયે, ત્યાંથી શુદ્ધમા,
 પછી, જધામા, જાનુમા, માધળમા, શુદ્ધમા, ઉપસ્થમા,
 નાભિમા, હૃદયમા, કંઠમા, છાત્રમા ઉપર, તાળ
 વામા, નાસિકાના ટેરવા ઉપર પછી આંખોમા, પછી બ્રહ્મટી
 જમર ઉપર, પછી કપાળમા જાલસ્થલે અને પછી
 મસ્તકમા મનને ત્રાટકે કરીને સ્થિર કરવું એમ કમેકમે
 પ્રત્યેક સ્થાનમા મનને સ્થિર કરતા કરતા છેવટે મસ્તકમા
 જમર ધ પયં ત પ્રાણવાયુને મનની કલ્પથી રોકીને ત્રાટકે સહ
 કે જાકે કરતા કરતા લઇ જવો પછી જમર ધથી ઉલટા કમે
 કરેક સ્થાનોમાં કે જાકે કરતા કરતા છેવટે 'પગના અશુદ્ધમા

કુલક કરીને વળી ન્યાયી મન તથા પ્રાણ વાયુને નાભિ કમલમા લઈ જઈને રચક કરવો આ પ્રાણવાયુની ધારણા પ્રાણાયમના પૂર્ણ પ્રાય અભ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે તેનું ફલ પગના અંગુઠે જ ધામા, છુટણમા, સાયળમા, ગુદામા, લિંગમા અનુક્રમે વાયુને ધારણ કરતા ચાલવામા સારી ગતિ અને ખલની પ્રાપ્તિ થાય છે નાભીમા ધારણ કરવાથી ઊંચી તાવ ઉતરે છે જઠરમા ધારણ કરવાથી મળ ઝાડો પેસાળ સાફ થાય છે અને શરીર શુદ્ધ થાય છે હૃદયમા ધારણ કરવાથી વિદ્યાવૃદ્ધિની શક્તિ પ્રગટ થાય છે—તક વિદ્યામા મન પ્રવેશી શકે છે કર્મ નાડીમા ધારણ કરવાથી વૃદ્ધ યુવાન થાય છે કંઠમા ધારણ કરવાથી ભુખ તરસ નાશ પામે છે છાદુવાના ટોચે પવન ધારણ કરવાથી રસજ્ઞાન થાય છે નાસિકાના અગ્ર ભાગે ધારણ કરવાથી મધનુ જ્ઞાન થાય છે આખમા પ્રાણને ધારણ કરવાથી રૂપ જ્ઞાન થાય છે કપાલમા ધારણ કરવાના અભ્યાસથી અતિ ક્રોધનો નાશ થાય છે બ્રહ્મરથમા પ્રાણને ધારણ કરવાથી મહાન યોગી પુરૂષ પરમાત્મ વીત રાગ દેવ વિગેરેના પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે મે પશુ એવું સાલજીવુ છે કે એક આવક બ્રમરથમા પ્રાણ ધારણ કરી ધ્યાનમા સ્થિર થાવાનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યાં ન્યારે એક ગ્રના થતી ત્યારે શ્રી મીમંધર પરમાત્માના સમવસરણમા એકીને પરમાત્માની દેશના સાબળતા દ્રવ્યાનુ યોગના કૃત્રિવ ત હોવાથી તેના પ્રશ્નોત્તરો કરતા પોતાને દેખતા હૃદયમા પ્રાણ તથા મન રોકવાનું અભ્યાસથી ન્યારે સિદ્ધ થાય

ત્યારે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ નાશ પામે છે તેમજ પાત્ર ઇદ્રિયોના વિષય લોગની તૃષ્ણા તથા સકલ્પ વિકલ્પ નાશ પામે છે અતરમા અતુલ્ય જ્ઞાન પ્રગટે છે એમ ધારણાથી અનેક લાભ મળે છે શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિ પુરુષ ભગવાન કહે છે કે—

एव प्राणादिरित्य, कृताभ्याम प्रतिक्षणम् ।

धारणादिकमभ्यस्यैन्મન स्थैर્યकृते सदा ॥ ૧ ॥

અર્થ —એ પ્રભાણે મનની સ્થિરતા લાવવા 'માટે પ્રાણાદિકનો ઇદ્રિયોનો વિજય અભ્યાસ વારંવાર કરતા પ્રાણની સાથે મનની પલ્લુ ધારણા થોડે અવસ્ય મિલ્લિ થાય છે અતે સમાધિનો લાભ મળે છે ॥ ૨-૫૩ ॥ હવે ધારણ યોગની સિદ્ધિ થયા પછી પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરાય છે તેનું કેવું સ્વરૂપ છે અર્થાત પ્રત્યાહાર કેને કરવો ? તે જણાવે છે—

મૂત્ર—અગ્નિપથા સમ્પ્રયાગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર :

इवन्द्रियाणा प्रत्याहार ॥ ૨-૫૪ ॥

ભાવાર્થ —પોતાના ચિત્તને પાત્ર ઇદ્રિયોના વિષયથી પાછું ખેંચવું અને મનના સ કલ્પ વિકલ્પથી મનને પાછું વાળીને આત્મ સ્વરૂપમા અતુલ્ય કરવું તેને પ્રત્યાહાર કહેવાય છે તે પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહારના અભ્યાસના બળથી ધારણા યોગ સિદ્ધ થાય છે માટે પ્રત્યાહાર ને સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે તે પ્રત્યાહાર ઇદ્રિયો તથા મનને સ કલ્પ વિકલ્પ રૂપ તામસ રાજસ પ્રકૃતિ મય ક્લિષ્ટાવસ્થાથી જ્ઞાન ચારિત્ર શક્તિવડે

પાછા વાળી સાત્વીક બાવમય મન તથા ઇદ્રિયોને કરીને આત્મ સ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર યોગમાં સ્થિર કરવાના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રત્યાહાર કહેવાય ઇદ્રિયોને વશ કરવી તે ઇદ્રિય પ્રત્યાહાર મનનો જ્ય કરવાનો મન પ્રત્યાહાર એમ બે પ્રકારનો પ્રત્યાહાર છે શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ જગવાન યોગ-- શાસ્ત્રમાં પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહે છે —

દ્વિયૈ સમમાકૃપ્ય ત્રિપયૈમ્ય પ્રજ્ઞાતઘી ।

ધર્મધ્યાનકૃતે પથ્યાન્મન કુર્વાતનિશ્ચલમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શબ્દ રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ વિગેરે વિષયોને અદૃશ્ય કરી ને મનને બ્યાકુલ બનાવી ને આત્માનું અધ પતન કરાવનારી જે ઇદ્રિયો છે તેનો લેખાદિ વિવિધા વ્યાપારમાંથી પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર તથા ધારણાના મધ્યમ અભ્યાસથી હઠ યોગીયો બલ પુર્વક પ્રત્યાહાર કરી પાછી વાળે છે અને મનને સંકટપ વિઠ્ઠલથી દૂર કરીને પ્રજ્ઞાત બુદ્ધિમય કરે છે અને ધર્મ ધ્યાન માટે અવશ્ય આચરવા યોગ્ય છે મુસ્વર તથા હ્રસ્વર જે સાજળતા આત્મને મુખ તથા દુખ થાય તે બંને પ્રકારના સ્વરોનો જ્ય કરવા મનને ત્યાંથી આત્મ સન્મુખ બેસી લેવું જોઈએ આપણું મન જ્યાં કોઈ ઇષ્ટ વાતમાં એક રસથી રાકાય હોય તો નજીકમાં થતી વાતો સંજળાતી નથી આજ ઉઘાડી હોય તો પણ પાસેની તે વસ્તુ દેખાતી નથી સારી ચા ખરાબ ગંધ વાળી વસ્તુ નજીક દીક હોય તો પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી સ્વાદિષ્ટ લોજન ખાતા

હોય તો પણ સ્વાદનુ જ્ઞાન ધ્યાતુ નથી આ ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આપે છે તે વિચારો કેાઈ રાજા પાસે વિનોદ સભામાં અનેક શેઠીયા અમાત્યાદિ હજુરીયા બેઠેલા હતા ત્યાં કેાઈ મહાત્માના સંયમ, ત્યાગ, વેરાગ્યની પ્રશંસા આ માંબળીને તેમાંથી એક શેઠ તે વાત જ માનતા કહેવા લાગ્યો કે ઇન્દ્રિયોનો કેાઈ પણ જય કરી શકતુ જ નથી જેને જ બોગાં ન મળે તેને ત્યાગ કર્યો કહેવાય નહિ તમો જે મહાત્માની પ્રશંસા કરો છો તે ઢાંગી છે, બીજાને છેતરે છે વિગેરે વાતો કરીને રાજાને નિરૂત્તર કર્યો રાજાએ એની સાન ઠેકાણે લાવવા ઉપાય વિચારીને એ શેઠ ઉપર જય કર ચીરીતુ ગહોમત મુકાબ્યુ તેના ગુન્હા માટે મરણની મજા કરી ત્યારે ત્યાં હજુરીએ વિનંતિ કરી કે મહારાજા એ શેઠ આપણા જુના મિત્ર છે માટે એક વખતોનો ગુનો માફ કરવા હું નામદારના ચરણ પામે અરજ ગુજારૂ છું રાજાએ કહ્યું કે તારી વાત માન્ય ત્યારે જ કસાય કે એ શેઠ જ્યારે મારા જ હારમાંથી એક તાલ બીમા પૂર્ણ બરેહુ તેલ બે હાથથી પકડીને આખા ગામમાં ગેરીયે બળદે મહોલાઓમાં ફેરે મારા લશકરી માણસો ખુદ્દી તલવારે પાછળ ચાલે તેમાં બે તેવનુ એક બિંદુ ભોંયે પડે તો જૈનીક તેનુ માથુ ઉડાવી દે તે સરત કબુલ હોય તો તેનો ગુન્હો ત્યારે જ માફ થાય તેમ છે, હવે મરણના સમાન જીવને બીજો મોટો જય નથી કહ્યું છે કે-

“ મરણમો મય નતિય, મુદ્દાસમા વેયણા નતિય । ”

અર્થ-જગનમાં પ્રાણિઓને મરણ સમાન બીજે ભય નથી ભુખ મમાન દુખ-વેદના નથી એથી શેઠે તે વાત અગીયાર કરી તેલની પુણી જાલી તાપતી (વાટકા) એ દ્વારે જોણે કરીને ધારણ કરી અને આખા નગરમાં રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને રાજને તામ્રગી સે પી ઝેનિકોને પુછ્યું કે શેઠ જરાબર વત્યા કે કેમ ? શેઠની જરાબર વર્તવાની સેનિકે સાદી જણી એટલે શેઠને પુછ્યું કે તમે નગરમાં કઈ કૌતુક જોયું ? શેઠ હ્લે નાજી કારણ પ્રુદતા કહે કે મરણનો ભય હતો તેથી આખ કાન નાકે ટમાડા દોવા છતાં પણ મારાથી કેમ જોવાયું નથી હવે રાજ કહે છે બાઈ જેમ તને મરણના ભયથી અત્યુક્ત વસ્તુ નજરે પડવા છતાં પણ જોવા દેખવામાં ન આવી તેમ મહાત્મા યોગીઓ અને ત મરણના ભયથી અનેક યોગીમાં અનેક દુખ વાતના લોગવથી પડ્યો, આત્માને મુખિ વિના સત્ય આનંદ નથી એવું સત્ય જ્ઞાન દોવાથી વિષય લોગને નજરે દેખતા છતાં લોગની ઇચ્છા કરતાં નથી-વિરક્ત રહે છે તેથી શેઠ પણ રાજાએ બનાવેલા ચમ તોરથી મહાવત થયા ત્યાગ-વૈરાગ્ય ઉપર પ્રેમવાળા થયા કહેવાયું કે અભ્યાસ તથા જ્ઞાન વૈદ્ય વગરે ઇન્દ્રિયો તથા મન ઉપર બળ કરીને પ્રત્યાહાર કરી શકાય છે તે ધારણ તથા પ્રત્યાહારવટે મન સાત થયેલું દોવાથી ધમ તથા શુદ્ધ ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે તે માટે ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થતા મનનો પણ પ્રત્યાહાર કરવો જોઈયે શ્રી પરમ

આવીને વળજે છે તેથી સામાન્ય જનતા તેની ઉપર રાગ દ્વેષ ધરે છે અનુકુલતા આનંદમાં તાલીન યાય । પ્રતિકુલતા તેની ઉપર દ્વેષ કરીને ત્યાગ કરવા તેનો નાશ કરવા અનેક દુઃખ-પ્રપચ રચે યુદ્ધ કરે રહે દુઃખી થાય પણ જ્ઞાની યોગી સમત્વને ધરતો છતો આત્મ જ્ઞાનવડે સ્વપ્ન રનો વિવેકથી વિચાર કરીને રાગ દ્વેષને ન કરતા એ મારા નથી હું તેનો નથી એમ વિચારતો સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય ચરમ પ્રાપ્તનો અનુભવ કરે છે હર્ષ શોક ક્યાં વિના અનુકુલ વા પ્રતિકુલ વસ્તુઓમાં મનને શાત સમત્વ પરાયણ કરે છે અને અધૂરો હોય તો પણ બળ્યાસ કરીને મનને સ્થિર કરીને આત્મસ્વરૂપમાં લાવે છે તે જ ઇંદ્રિયો તથા મનનો પરમ જય કહેવાય છે ણીજા અન્ય આગમોમાં પણ કહ્યું છે કે—

જ સકા રૂપ મદ્દુ ચક્ષુ વિસયમાગય ।

રામ દોસા હ જે તત્ત્વ, તે મિક્ષુ પરિચ્છન્ન ॥ ૧ ॥

અર્થ—સાધુ જો કે રૂપ રસ ગંધ તથા સ્પર્શ આદિ અનુકુલ વા પ્રતિકુલ વિષયવાળા પદાર્થોનો જે મન બંધ થાય તે રૂપાકિને નહિ દેખવું નહિ સાંભળવું નહિ આડકત્રું નહિ આરવાહવું ઇત્યાદિક બાહ્ય વિષયોના સંબંધને ત્યાગ તો કરી શકતા નથી પણ તેમાં મોહ જાવે રાગ દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ધામ તેવી આત્મવૃત્તિ ચિત્તના સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ વિચાર થાય, તેને કિંમુ અત્રમત

કયો તેવી વાત પુરાણોના ઉપાખ્યાનોથી જણાય છે ॥૧॥

પ્રાણાયામ વિશે હૃદયોગના અભ્યાસીઓ ઇન્દ્રિયોના નિરોધ-સયમ મનના-ચિત્તના નિરોધથી થવાનું માને છે તે મતથી યોગી થી જ્ઞાન, દશન, ચારિત્રને જ પરમ ઇન્દ્રિય-તત્ત્વના નિશ્ચય ઉપાદેયપત્ર છે-ઉમામળાનિર્મલ મહા ઇત્યાદિ શ્વાસ આદિનો નિરોધ કાઈ કરી શકે નથી તેથી મન સ્થિર થતું નથી એ પ્રમાણે આગમપાઠ દોષાથી યોગી આધવ મા વિદ્વાદ્વેષ પ્રાય થતો દોષાવા તે પ્રાણાયામ આદિ હૃદયોગનો આવશ્યક સૂત્ર આદિ આગમોમા નિરોધ કરેલો છે, તેમજ પરમપૂજ્ય કવિમાલમવંશ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ ભગવાન યોગશાસ્ત્રના છતાં પ્રકાશમા જણાવે છે કે—

તન્માપ્રાપ્નોતિ મન સ્વાસ્થ્ય, પ્રાણાવાયમં વદર્થિતમ્ ।

પ્રાણસ્વાયમનં પીડા, તસ્પાસ્વાચિત્તવિપુત્ર ॥ ૪ ॥

પૂરણે વચ્ચનં ચેવ, રચનં ચ પરિશ્રમ ।

ચિત્ત ક્લેશકરણાત, મુક્તે પ્રત્યહકાળમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—પ્રાણાયામથી કલ્યાણના પમાદાયેતુ તે મન આરોગ્યતાને પામતું નથી કારણ કે પ્રાણ એટલે શ્વાસને ચમન-રૂધન કરવામા શરીરને તથા મનને પીડા થાય છે, તેથી ચિત્ત ડોળાઈ જાય છે પણ સ્થિરતાને નથી પામતું, તેમજ શરીરમા પવનનો પૂરક કુબક કે રેચક કરતા ધણી પરિશ્રમ થાય છે તેથી ચિત્તને કલેશનું કારણ થયે

હોવાથી આત્મધ્યાનની સંભાવના થાય છે તે કારણથી
પ્રાણાયામ મુક્તિમાર્ગમાં વિધનકારક થાય છે ॥ ૨ ॥

માટે અધ્યાત્મ સંભાવનાથી મુક્ત સંભવ ભાવ પરિ-
ભ્રામના પ્રવાહને પ્રગટાવનાર જ્ઞાનમય રાજયોગ એક જ
ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોના પરમજય કરવામાં કારણ રૂપ થાય છે,
માટે તેની સાધના કરની યોગ્ય છે શ્રી હરિનામસૂરિજી
જણાવે છે કે—

અધ્યાત્મમાયનાધ્યાન, સમતા વૃત્તિમયુષ. ।

મોક્ષેણ યોનનાદ્ યોગ, એષ શ્રેષ્ઠો યયોત્તરમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—“ અધ્યાત્મસંભાવના આધ્યાન, સમતા વૃત્તિ
સહય ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એ પાથ, આત્માને મોક્ષમા યોજ
નાર હોવાથી, યોગ તરીકે નિરૂપેલા છે ”

इति श्रीपातञ्जलयोगदर्शने श्रीमद् महापाध्याय
योगाभिनवराचकमहापुरुषनृनटीकानुमारिगुर्गमावायां श्री
योगानुमसुप्तमागर परमपूज्य गुरुप्रवरयागनिष्ठा-ध्यात्मज्ञान-
दिवाकर्त्तनाचार्यधीमद्विद्वद्भिर्मागम्भूगीधरचरणमरोजमधुकरा-
ममान-ऋद्धिमागम्भूरिकृत द्वितीय पाठ सप्तम ॥

અથ તૃતીયો વિમૂતિપાઠ. ॥

સૂત્ર—દેશવ્યવસ્થિતસ્ય ધ્યાનઃ ॥ ૩-૧ ॥

અર્થ—પ્રત્યાહારરૂપ યોગનું નામ ૧ સિદ્ધિ થયા પછી ધારણાનો અભ્યાસ કરવો. ચિત્ત-મન સદા થાય છે, તેને પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રત્યાહાર કરી ઇન્દ્રિયોના વેગને ઠગાવે કરીને ઝનપૂર્વક મનને પરમાત્મના શુદ્ધ-સ્વરૂપ જાવનામાં વા આપણા શરીરના નાભિ, હૃદય, જાલ અક્ષરધના શિખા, કક, હૃદ્વાય વિગેરેમાંથી જે જાગતા ઇન્દ્રવરના સ્વરૂપનો સ્વરૂપ કરવાપૂર્વક ધારણ કરવા અભ્યાસ કરવો તેને ધારણા યોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગશાસ્ત્ર છઠ્ઠા પ્રકાશમાં જગવાન હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ જણાવે છે કે—

૧૧ ક્ષત્રિયૈ સમાક્રમ્ય, ત્રિપયેભ્ય પ્રશાન્તધી ।

ધમેધ્યાનઠ્ઠતે તસ્માન્, મન કુર્મૈત્ નિશ્ચલમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—ધારણા યોગની સિદ્ધિ માટે પાંચ ઇન્દ્રિયોના ત્રેવિસ વિષયોમાં રહ્યા થયેલ મનને ત્યાંથી જે ચીને ધમધ્યાનમાં સ્થિર કરવા માટે સ્થિર બુદ્ધિવત્ યોગીઓ મનને નિશ્ચલ કરે છે અને પછી

નામિહૃદયનાસાગ્ર-માલમૂતાલુપ્તય ।

મુસ વર્ણો શિરથેતિ, ધ્યાનસ્થાનાન્યકીર્તયન્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—નાભિમા, હૃદયમા નાકના ડેરવા ઉપર, કપા-
લમા તીલકની જગ્યાએ,—આખની જમર ઉપર તાળવામા,
શ્રદ્ધારૂપમા, કાન ઉપર તથા મુખ-છાદા ઉપર ચિત્તને
સ્થાપન કરીને સક પ વિકલ્પ જામ કરી ધ્યેયમા એક લક્ષ
રાખી સ્થિર કરવું તે ધ્યાનજ્ઞા કહેવાય છે, તેનું કૃણ
આ પ્રમાણે જણાવે છે—

एषामरुतं कृत्वापि, ध्याने ध्यापयतो मनः ।

उत्पन्नन्ते स्वप्न-चैर्नદयः प्रपञ्चः किल ॥ ૮ ॥

અર્થ—ઉપર ને યરીરના વિભાગો જણાવ્યા છે
તેમાથી એકાદિ કાંઈ જગ્યાએ મનને સ્થાપન કરતા સ્વ
પ વેદન થાય છે, તેમજ જથ પરાજથ જીવન મરણ, લાભ
લાભ વિગેરે નિમિત્તના તથા રૂપ રમાદિ વિગેરેના જ્ઞાન,
અનુભવજ્ઞાનના સંદ્યારથી વાય છે અદિ આ શુદ્ધેવ બુદ્ધિ-
આગરસૂરિજી જણાવે છે કે-ધ્યાનજ્ઞાના યોગના અભ્યાસીયોને
મૂંચના કે-જેણે ધ્યાનજ્ઞાનો અભ્યાસ કરવો હોય વધારવો
દોષ તેને ઉપાધિ ત્યાગની જન ઓ, બાળક, પશુ વિગેરેનો
સંગત્યાગ કરી નિજ નસ્થાનમા નિવે પઅવસ્થામા રહેવું
પરમાત્માના જ્ઞાન યોગનું આવળન રાખવું ખાતા પીતા,
હરતા, મરતા પણ ધ્યાનજ્ઞાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ આત્માની
આક્ય દશા મરણ કરવી જે જે વસ્તુની ધ્યાન કરી હોય
તેના શુદ્ધદોષ વિચારી ઈષ્ટ અનિષ્ટતા મમજવી જોઈએ અદિ
વિવેકવિધી પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ કે કઈ વસ્તુની ધ્યાન

કરવી જોઈએ ? સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તેના હેતુ-
 કારણોની ધારણા કરવી જોઈએ નરિકૃત, સિદ્ધ, આચાર્ય,
 ઉપાધ્યાય, સાધુની પ્રતિમા તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ
 એ નવપદ વિગેરેની દૃઢચક્રમલમા ધ્યાન-ધ્યા કરવી એવી રીતે
 ઘણા પેઠ છે તે સવનો ગુરુગ્રમથી અભ્યાસ કરવો. ઇષ્ટ
 દેવર્ન પ્રતિમાનુ સંકલ્પથી સ્થાપન કરવું તેમા એકાધ્યયન
 ણીન તત્ત્વવિકલ્પને રોકવા રાગદ્વેષના સંબંધથી દૂર
 રહેવું, શરીરને યથા નિયમિત રસ સ્વાદ વિનાનો અહાર
 પશુ અલ્પ લેવો જેથી પ્રમાદ ન આવે તેવા યોગ્ય આલ
 ણનથી ધારણાશક્તિ વધે છે પણ ધ્યેયમા પ્રેમભાવ કલ્પવો
 જોઈએ ધારણા યોગમા વસ્તુનો વિચાર કરવા બાદ્ય વસ્તુમા
 ઇષ્ટ વા અનિષ્ટનો ભાસ ન થાય આત્માના અગ્રગુણોની
 ધારણા કરવામા આવે તો જ્ઞાનદર્શનનિહિના આવરણો ટળે
 છે ને જે જે ગુણોના ધારણામા અવતાર થાય તે સંસ્કારોને
 નષ્ટવા લાગે છે અને તેના નાદ સંસ્કાર પડવાથી
 આ નામી જન્મમા અલ્પ પ્રમાણે પ્રગતી નીકળે છે ધારણા
 કરનારે મનનો ઉત્સાહ વધારવો જોઈએ પણ વ્યાક્રિમ-વ્યથ
 મન ન કરવું જોઈએ મનને આવી ક્રિયામા રસ ન પડે તો
 પ્રગમ ઠટાળો પણ આવે તો તે કાર્ય ન જ કરી શકે,
 માટે ઠટાળો ન લાવો. ધીરજથી મક્કમ ભાવે મન સ્થિર
 રાખ એટલે સ્વાભાવિક જ્ઞાન હ ઉપજે છે, માટે ધારણાને
 અવ્યાસ સિદ્ધ થાય ત્યારથી ધ્યાનયોગના અવ્યાસમા
 જ્ઞાનજ વધાય છે” ॥ ૩-૧ ॥

મૂલ—તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૩-૨ ॥

ભાવાર્થ —તે પરમાત્મા વા શરીરના એક ભાગમા નવપદ આદિના શુદ્ધ સ્વરૂપનુ અવલબન કરીને ધારણા કરેલી હોય ત્યાં એકાગ્રતાએ સકટપવિકટપને છોડીને એકતાન થયુ તેને ધ્યાન કહેવાય છે પશ્ચાસન, વીરાસન, બદ્રાસન, સિદ્ધાસન, કાયોત્સર્ગ આદિ આસને ભેળીને દેવમંદિર, ઉપાશ્રય, તીથ કરાદિકની જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન, નિર્વાણભૂમિકાને વિશે પ્રવિત્ર તીર્થ સ્થલોમા એકાત્મા મનુષ્ય આદિના અજાવવાળા સ્થળે પશુ, પખી, નપુસક સ્ત્રી વિગેરેનો જ્યાં વામ નહોય તથા જ્યાં આવવાનુ ન કરતા હોય, તેના શબ્દ ઘોષાટ જ્યાં ન થતા હોય તેવી જગ્યાએ બેસીને મૈત્રી આદિ ચાર અથવા અનિત્યાદિક બાર જાવનાથી તથા આજ્ઞા વિચય અપાયવિચય વિગેરે ધર્મધ્યાનથી આત્માને જાવવો ત્યારપછી પરમાત્માના સ્વરૂપમા વા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ધ્યાન કરવુ ધ્યાનમા પરમાત્મા તેમજ આત્મસ્વરૂપને ધ્યેય કરીને મનને ત્યાં સ્થિર કરવુ બાહ્ય વસ્તુને કાઢી નાખવી હૃદયમા તેનો જાસ ન થવા દેવો તેથી સહજ આનંદ પ્રગટે ॥ આ ધ્યાનમા અભ્યાસ પ્રથમ બે ઘડી કરતા આરતે આરતે ત્રણ કલાક સુધી રહોયવુ, તેથી હમેશા તેના બળથી આનંદ રહેશે દુખના સમયે પણ તેને દુખની અસર નહિ જ કરે અતરમા આનંદનો લાભ શ્રીમાન્ હેમચંદ્ર-સૂરિપ્રવર સાતમા પ્રકાશમા જણાવે છે કે—

ધ્યાન વિધિત્સતા જ્ઞેય, ધ્યાતા ધ્યય તંયા ફલમ્ ।

સિદ્ધ્યન્તિ ન હિ સામગ્રી, વિના કાર્યાણિ કદ્દિચિત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ — ધ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા માનવીએ યોતાની યોગ્યતા નિચારવી ધ્યેયનુ સ્વરૂપ તથા ફલનું જ્ઞાન શુદ્ધ પામેથી મેળવીને ધ્યાતા-ધ્યાન કરનારો આત્મા, ધ્યેય-ધ્યાન માટેનું લક્ષ્ય નક્કી કરીને યોગીએ સત્યસામગ્રીસહિત ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તેવા યોગ્ય અવલબન વિના કદાપિ સિદ્ધિ થતી નથી તેમજ બાહ્ય સામગ્રી માત્ર લેગી કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ કદાપિ ન થાય હવે ધ્યાન કરનારના લક્ષણ જણાવે છે

અમુચન્ પ્રાણનાદોડપિ, મયર્મકધુરીણતામ્ ।

પરમાધ્યાત્મતપશ્યન્, સ્વસ્વરૂપાપરિચ્છુત ॥ ૨ ॥

ઉપતાપમપ્રાપ્ત, પ્રીતપ્રાતાતપાદિભિ ।

પિપાસુર્મરીકારિ, યોગામૃતરસાયનમ્ ॥ ૩ ॥

રાગાદિમિરનાક્રાન્ત, ક્રોધાદિભિર્દૂષિતમ્ ।

આત્મારામ મન કુર્મન્, નિર્લેપ મર્મકર્મસુ ॥ ૪ ॥

વિરત કામભોગમ્ભ, અશ્વગીરેપિડનિસ્પૃહ ।

સંગઙ્ઙર્નિર્મય, મર્મ મમતા શ્યન્ ॥ ૫ ॥

નરત્રે વા દરિદ્રે વા, તુલ્યતુલ્યાણકામન ।

અમાત્રકરુણાપાત્ર, મરમૌગ્યપરાદ્મુત્ત ॥ ૬ ॥

સુમેરુંદિવ નિષ્કર્ષ, શુશીમાનદદાયક ।

સમીર ક્વ નિ મગ, સુધીર્ઘાતા પ્રશસ્યતે ॥ ૭ ॥

અર્થ — જે ધ્યાની પ્રાણોનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સ્વયમભા-આત્મચારિત્રમાં અગ્રે સ્વરૂપ છોડતા નથી અને બીજા જીવો-શત્રુ વા મિત્ર વા અન્ય જીવોને પોતાની સમાન માનીને તેમના કુ બને દૂર કરવા ઇચ્છતા ધ્યાની જનો પોતાના સત્યસ્વરૂપને છોડતા નથી તાપ, ટાઢ, વાયુ આદિથી જેડ ને પામતા નથી આત્માને જરા, વૃદ્ધત્વ, મૃત્યુથી રહિત અમર બનાવનાર રક્ષાધર્મ સમાન યોગ વિદ્યારૂપ અમૃતનું પાન કરવાનો પિપાસુ (ઇચ્છક) હોય છે રાગદ્વેષથી કોઈ વળતે યેરાયેલ ન હોય તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભથી દુષિત જનતા ન હોય તે સર્વ કાર્યમાં લેપાતો નથી તે આત્મારૂપ બગીચામાં મનને રમાડતો આનંદી રહે, કામલોગ-પાચઈ દ્વિયોના લોગની ઇચ્છા વિનાનો, શરીરની મમતા વિનાનો, સ્વેગ રક્ષ કુ ડમાં નિમગ્ન થયેલ, શત્રુ મિત્ર, સુવર્ણ, પત્થર, નિહા, સ્તુતિ વિગેરે અનુકૂલ પ્રતિકૂલ જગ્યામાં અવસરે સમભાવને રાખનાર, હોય છે રાજા અને રક ઉપર કદ્યાણુની સરખી જાવનાવાળા, સર્વ જીવ માત્ર ઉપર કંડુલાવતા, સસારમુખની ઇચ્છા વિનાનો મેરૂપર્વતની જેઠે સ્વસકંપમાં સ્થિર રહેનાર, ઉપસર્ગથી-‘પરિસહથી’ નહિ ડરનાર, ચંદ્રની જેઠે સર્વને આનંદ આપનાર, વાયુની જેઠે નિ સગ, સબંધ વિનાનો કોઈની સાથે મોહજાવનો સબંધ નહિ રાખનાર-આવા ૩

શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો ધ્યાતા ધ્યાન કરવા લાયક છે હવે ધ્યેય
કેવું રાખવું જોઈએ તે જણાવે છે

પિંડસ્થં ચ વૃક્ષ્ય ચ, રૂપસ્થ રૂપવર્નિતમ્ ।

ક્ષતુર્ધા ધ્યેયમાગ્નાત, ધ્યાનસ્યાઽઽલયનં ધુધે ॥ ૮ ॥

આર્થ-પિંડસ્થ પદસ્થ ઉપસ્થ તથા રૂપાતીત એમ
ચાર પ્રકારના ધ્યાન - વૃક્ષ્ય વન ઉપ જે ધ્યેય છે તેને
ધ્યાનમાં આગળજી રાખી પુરો માનેછું છે પિંડસ્થ
ધ્યાનમાં વિચાર કરવાનું ધ્યેય આત્મા કર્મના યોગે
શરીરરૂપ પિંડમાં રહ્યો છે ના ગતીરના પાપ ભેદ છે
ઔદાત્મિક, બકિય નાદાક નિવૃત્ત કર્મભણ આ પાપ
પ્રહારના શરીરમાં રહેલા આત્માને યસ્ય પર્યુ સાચી શાંતિ
નથી મળતી માટે શરીરરૂપ પિંડમાં રહેલા પોતાના
આત્માને નિમજ્જ કરવા માટે આત્મધ્યાનમાં લક્ષ
ગાળીને પ-પુદ્ગલ પ વસ્તુ ઉપર ચિત્તા રાગદ્વેષનો
હાય દ્રવ્ય જોઈએ શરીરમાં નરેનો આત્મા-શરીરથી
લિપ્ત છે એવી લાવળ જાવવી જોઈએ આત્મા સત્તાથી
પરમાત્મસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ કર્મમલથી બધાયેલો
હોવાથી પરમાત્માની દશાને પામી શકતો નથી, પણ જ્યારે
કર્મમલને દૂર કરે છે ત્યારે પરમાત્મા વર્ધને અપૂર્વ આનંદ
લોગને છે તેથી હું આત્મા કર્મથી બધાયેલા શરીર,
હૃદયે મન વિગેરે પુદ્ગલથી મિત્ર છું, મારે હવે તે
પુદ્ગલને સજલ રાખવો નથી એમ ધ્યાન કરતા વિચાર
રવાનું છે જ્યાં જ્યાં શરીર દેખાય છે ત્યાં ત્યાં આત્મા

દોવાધી ઝરતા અમૃતરસથી લીઝયેલા પ્રલુપ્ત મહામત્ર
 ૐ અહ્ય ને કુલક કરીને (શ્વાભોન્ધાસને રોકીને) ધ્યાવવો ॥૩૦॥

તથા દુગ્ધતય મત્ર જગત્રિતયપાતનમ્ ।

તામી પદ્મપરમથિ—નમસ્કાર ત્રિચિતયેત્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—તથા અત્યંત પવિત્ર કરનાર અને મહા પવિત્ર
 દોવાધી ત્રણ જાત સ્વગ, મનુષ્ય, પાતાલમા વસનારા સર્વ
 જીવને પવિત્ર કરનારા મહામત્ર ૐ અહમ્ને પદ્મ ધ્યાન
 કરનારા યોગીઓએ વિશેષ પ્રકારે ચિતવવો તે આ પ્રમાણે—

અષ્ટપત્રેમિતામોજે, કર્ણિકાયા કૃતસ્થિતિમ્ ।

આય મસાક્ષર મત્ર, પરિત્રિચિતયેત્તતઃ ॥ ૩૩ ॥

મિઠાદિકચતુષ્ક ચ, ત્રિક્ષ્પત્રેષુ યથાક્રમમ્ ।

ચૂલાપાદચતુષ્ક ચ, ત્રિદિશ પત્રેષુ ચિતયેત્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—આઠ પાખડીનું ચત્ર સમાન ઉત્તરવવ
 કમલ હૃદયમા મ્યાપવુ તેની મધ્ય ભાગે કલ્પિંકામા સાત
 અક્ષરવાળો પવિત્ર મત્ર ૐ નમો અરિહતાળં ને, સ્થાપનો
 પૂર્વે 'શિમા' ૐ નમો મિદ્ધાળ દક્ષિણે ૐ નમો આય-
 રિમાળ પશ્ચિમે ૐ નમો ઉચ્છાયાળ ઉત્તરે નમો લોચ-
 સન્વસાદ્રળ અને ચાર ખૂણામા ચાર પાખડીઓમા અનુક્રમે
 અગ્નિખુણામા ણસો પદ્મ નમુકારો નૈરૂત્યમા સ રપાવળનાસળો
 વાયવ્ય ખૂણામા મંગલાળ ચ સન્વેસિં ઇશાન ખૂણામા પદ્મ
 હૃદય મગર આ પ્રમાણે નમસ્કાર મત્રનું ધ્યાન કરવું મન,

વચન, કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક એક એ આઠ વાર નવઠાર
મંત્રનો જાપ કરતા મુનિ ઉપવાસના ફલને પામે છે આ
પદ્ધતિ ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેવી રીતે—

શ્રુતસિંધુમમુદ્મૂલ, મન્યદપ્યક્ષર પદમ્ ।

અશેષ ધ્યાયમાન સ્યા—શિર્ષાણપદસિદ્ધય ॥ ૭૮ ॥

અર્થ—સર્વશ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ સમુદ્રથી ઉપજેલા સર્વ
અક્ષરો, પદો અને તત્ત્વરૂપ મંત્રો તથા તેના રહસ્ય વિગેરેનું
ધ્યાન કે જે ધર્મધ્યાનમય છે તેના અભ્યાસ, મનન, ચિંતન,
અનુભવથી નિઃશયપૂર્વક મોક્ષ પદનો સિદ્ધિ થાય છે

હવે રૂપમધ્યાન કહે છે —

રીતરાગો ભવેદ્ યોગી યત્કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ।

તદેન ધ્યાનમામ્નાત—મતોઽન્યે ગ્રયવિસ્તરા ॥ ૭૯ ॥

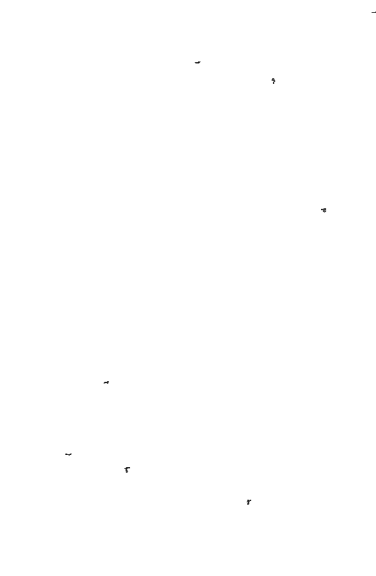
અર્થ—ઉપર જે સિદ્ધાંતસમુદ્ર કહ્યો તેના કોઈ
પશુ પક્ષ, વાક્ય મંત્રનો ગણનાર, અર્થવિચારનાર, અનુભવ
કરનાર, શુદ્ધ ચારિત્રવત યોગી વીતરાગભાવને પામી શકે
છે તેનો વિચાર ધર્મધ્યાનમય રૂપમધ્યાન કહેવાય છે

રાગદ્વેષમહામોહવિકારૈસ્કલચિત્તમ્ ।

માન્ત કાત મનોહારિ, સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥ ૮ ॥

તીર્થિકેરપરિજ્ઞાત—યોગમુદ્રામનોરમમ્ ।

અક્ષોરમદમાનદનિસ્પદ દદદદ્મુતમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ—જેમ જાગ્ય આત્મા સર્વ કર્મનો સમજાથી ત્યાગ કરીને પૂર્ણપણે સર્વજ્ઞ જાગવાન થયા છે, તેમ હું પણ નિઃશયનયથી સત્તાએ તેવો છું, આવો વિચાર કરી સ્વપર-આત્મા તથા પુદ્ગલની વહે ચણી કરી પુદ્ગલને ત્યાગબુદ્ધિથી ત્યજતા, અને આત્મસ્વરૂપને જાણતા, એવા યોગી જન રૂપસ્થ યોગના અવ્યાસથી આગળ રૂપાતીત દશામય શુદ્ધભ્યાનની પામે આવે છે. એવાના આત્માને સર્વજ્ઞ સ્વરૂપમય જાણે છે. યોગ શાસ્ત્ર પ્ર-૧૦મા રૂપાતીત ભ્યાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહે છે—

અમૂર્તસ્ય ચિદાનન્-રૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરજનસ્ય સિદ્ધસ્ય, ધ્યાન સ્યાદ્રૂપવર્જિતમ્ ॥૧॥ પ્ર-૧૦

અર્થ—અમૂર્ત-આકૃતિ રહિત અર્થાત વર્ણ, ગંધ, રસ, રસ, શબ્દાદિ રૂપ વિનાના સદ્ચિદાનન્દ, સદ્-નિત્ય, સત્યશુદ્ધ જ્ઞાન તથા આનન્દ-ચારિત્રમય, તથા આઠ જાતના જે કર્મ આત્માને લાગે છે તેથી રહિત હોવાથી નિરજન-નામરૂપ, ઊભ, નીચ, રૂપ, જાતિ વિનાના-પરમાત્મા-સિદ્ધોનું ધ્યાન તે રૂપાતીત કહેવાય છે.

ઈત્યજન્ન સ્મરન્ યોગી, તત્સ્વરૂપાડવજનન ।

તન્મયત્વમવાપ્નોતિ, બ્રાહ્મબ્રાહ્મવર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—ઉપર કહ્યું તેવું નિરજન સિદ્ધપરમાત્માના સ્વરૂપનું અવલોકન કરીને યોગી નિત્ય ધ્યાનનો અવ્યાસ કરતો હોવાથી પૂર્ણપણે જાણે વસ્તુને અધ્યવસાયયોગે મારા-

તાશખલાની છુદ્ધિથી લેણુ-મૂકણુ, પોતે આર્હકભાવે ધધને
પુદ્ગલ અમુદાયને આદ્યભાવે અદ્ય છરવાના વ્યાપારને છોડી
દધને યોગી સ્વરૂપમા તન્મય-ધધને એકાગ્રભાવે અમાધિને
પામે છે તે-જણાવે છે

અનન્યશરણોભૂય, ॥ તસ્મિન્ લીયતે તથા ।

ધ્યાતૃધ્યાનોપપાખાને, ધ્યેયેનૈક્ય પથા પ્રવેત્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જીજ્ઞા સર્વ જાણ ભાવના આલબનોનો ત્યાગ
કરીને એક સિદ્ધનુ જ ચરણ કરીને તેમા લય-એકત્વ ભાવ
પામીને ધ્યાતા તથા ધ્યાનના લેહ જૂની જધને સિદ્ધ પર
માત્મારૂપ ધ્યેયમા એકત્વભાવને પામે છે

સોડય સમરસીમાવ-સ્તદેકીકરણ મતમ્ ।

ધ્યાત્મા યદપૃથક્ત્વેન, લાયત પરમાત્મનિ ॥ ૪ ॥

અર્થ—જે ધ્યાનમા આત્મયોગી ધ્યાતા ધ્યેય અને
ધ્યાનમા એક રસ જાનીને પરમાત્માના સ્વરૂપમા અપૃથક્ત્વ
-અભેદ જાને લીનતા પ્રાપ્ત કરે છે તે ધ્યાનને અનુભવી
યોગીઓ સમરસી ભાવ કહે છે આ ધ્યાનને પ્રાપ્ત કર
વાના અભ્યાસનો આગલ કહેવાય તે પ્રમાણે કમ જાણવો—

અલક્ષ્ય લક્ષ્યમવગાત્, સ્થૂલાત્ સૂક્ષ્મ વિચિત્રયેત્ ।

સાલવાત્ચ નિરાલય, તત્ત્વવિત્તજ્વમજસા ॥ ૫ ॥

અર્થ—પ્રથમ પિંડસ્થાદિ સ્થુલ ધ્યાનમા લક્ષ્ય કરીને
હજવે હજવે અનુક્રમે ચડતા ચડતા અલક્ષ્ય-નિરાલયન

ધર્મધ્યાનને જણાવે છે રાગદ્વેષરૂપ કપાયથી થતા
કર્મબંધથી, નરક, નિર્ગોદ, તિથ્યયોનીમાં બંધ કરેલું ખ
લોગવધુ પડશે તેથી હવે પાપકર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન કર
એવી ભાવના તે અધ્યાયવિષય (૨) મમયે સમયે આત્મા
કર્મ બંધ કરતો હોવાથી તેના માઠા પરિણામે થાય છે
વિગેરે વિચાર, તે વિપાકવિષય (૩) અનાદિ અનંત એવું લોક
રૂપ સસારમા એવો કર્મના ઉદયથી નવા નવા આકારે ઉત્પન્ન
થાવું ને કેટલા વખત મુખી રહેવું, ઉત્પન્ન થવું, વિનાશ
પામવું, મૂળરૂપે દ્રવ્યથી સ્થિર રહેવું—તે સ્થાન વિષય (૪)
અનાદિકાળથી આવા સ્વરૂપ ક્રમતા હજી જ્ઞાનિ ન થઈ એક
વખત હેવ, બીજી વખત ટું જાણ્યાં આનંદ અને ગપેટો, ફરી
નારડી એમ અનેક એવધો અનેક સ્થાન એટલે આકારો
કયાં, તેમા અનંત હું ખ લોગબા તે કેવી રીતે બંધ થાય
તે વિચારવું, તે સ્થાન વિષય, તે ધર્મધ્યાન ચાર
મકારતું, છે, તેનો વિચાર કરતા વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે
તેથી થતા કાયદા આ પ્રમાણે છે ,

ધર્મધ્યાને મરંદુમાત્ર , ક્ષયોપશમિકાદિક- ।

લેશ્યા ક્રમવિનુદા સ્વ , પાતવશોભિના પુન- ॥૧૬॥

અર્થ —ધર્મધ્યાનમા ક્ષયોપશમિકાલાવે જેમ જેમ
આગળ-કર્મથી વધે છે તેમ તેમ તેજસ, પદ્મ તથા શુક્ત
લેશ્યાથી સુખ વિશુદ્ધ વિશુદ્ધતમ વિશુદ્ધેતર ત્યાય છે
તેથી જે, ખરૂં આત્માતું સુખ થાય તે જણાવે છે—

આજ્ઞાસ્વાયરિગર્જના, સંસ્થાનસ્ય ચં ચિત્તનાત્ ।
 इत्थं वा ध्येयभेदेन, धर्म्यं ध्यानं चतुर्विधम् ॥ ૭ ॥

અર્થ—પ્રભુની, આજ્ઞા પ્રભાણે આલવાની ભાવના
 કરવી તે આજ્ઞાવિચય, મધુ ॥ ૬—

જાગા સ્થાનાત્તરચર્ચ, મા દ્વિર્ધ્વ વ્યવસ્થિતા ।
 આગમઃ પ્રથમા તાર-દ્વૈતુચાત્તોડપરા પુન ॥ ૧ ॥
 શાસ્ત્રાદૈવ પદાર્થાંગ, પ્રતિષ્ઠિત્તદાગમ- ।
 પ્રમાણાન્તરસત્ત્વાદા-દ્વૈતુચાત્તો ગિત્યતે ॥ ૨ ॥

અર્થ—જાના એટલે પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર જે પરમા
 આ તથા શુશ્રુષ્ણા, કથન પ્રભાણે આલવુ તે આજ્ઞા
 જે પ્રકરની છે, એક તો પરમપુરુષ તીર્થ કરદેવે ઉપ
 દેશેલા વચન મમૂદને ગણુધરદેવે આપ અગરુપે વ્યવ
 સ્થાપૂર્વક સ્થાના કરી તે આગમરૂપ આજ્ઞા, બીજી હેતુવા
 દરૂપ આજ્ઞા તે આ પ્રભાણે, આગમ, અનુમાન, તથા
 મત્યક્ષ આદિ પ્રમાણરૂપ હેતુને લક્ષમા રાખી બુદ્ધશ્રુત આગ-
 મધર શુદ્ધિ નય તર્ક નિરૂપ વિગેરે પ્રભાણેથી પૂર્વાપર
 વિરોધ ન આવે તેવો આત્મહિતનો જે ઉપદેશ આપે તે
 હેતુવાદ આજ્ઞા કહેવાય, તે જ ને પ્રકારની આજ્ઞાને આત્માએ
 માનવી, તેને અનુસરીને આપણી શક્તિ અનુસારે આલવુ
 પ્રભુના માર્ગને અનુસરવાની નિરતર ભાવના કરવી તે
 આજ્ઞા વિચય ધર્મ ધ્યાન કહેવાય છે, હવે વિષાક વિચય

જણાવ્યું તે પ્રથમ સ્વર્ગ, અને (પર પરાએ) ઓક્ષના કારણે
જૂત થાય છે ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું, કારણ કે પુન્ય તથા
નિર્જરા ધર્મધ્યાનથી થાય છે અને તે પર પરાયે શુદ્ધ
ધ્યાનને પ્રાપ્ત કરાવીને સુક્ષિન્ની પ્રાપ્તિમા કારણજૂત થાય
છે હવે સુક્ષિન્ના ઓક્ષત કારણજૂત શુદ્ધધ્યાનનું
જે સ્વરૂપ સિદ્ધાન્તમા કહ્યું છે તે જણાવે છે ॥૧॥
તેમા પ્રથમ અધિકારી કાણુ હોય તે જણાવે છે

इदमादिमसहनना, एवाल पूर्वगतिन कर्तुम् ।

स्थिरता न याति चित, कथमपि यत्स्वल्पसत्त्वानाम् ॥२॥

અર્થ — આ શુદ્ધધ્યાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ
વજ્રરૂપજનારાય સહનનવાળું શરીર અને દશપૂર્વાઙ્કિતું
અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત સમયે કારણ બને છે એવું જોને ન હોય
તેવા અદ્ય બળ તથા જ્ઞાનનો અભાવ જ્યાં હોય
તેવો આત્મા શુદ્ધધ્યાન પી થેટીને યોગ્ય સ્થિરતા ધીરતા
ધરી શકતો નથી

यसौ न खलु स्वान्य व्याकुलित तनुमतो मनोविषयैः ।

शुलभयाने तस्मान्नास्त्यधिसाराज्ज્યમાराणाम् , ॥ ૩ ॥

અર્થ — જે આત્માનું વિષયલોભાદિકમા આસક્તિથી
વ્યાકુલ ચિત્ત રહ્યા કરતું હોય તેવા મનુષ્યો અદ્ય સત્તવાળા
જોવો આત્મસ્વરૂપમા સ્થિરતા કરી શકતા નથી અર્થાત્
શુદ્ધધ્યાનમા પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી અથવા ચિત્તવાળા તથા
અદ્ય બળને કારણે વજ્રરૂપજનારાય સધયજી ધરનાર

અસ્મિન્નિનાતર્વેરામ્ય-વ્યતિપગતરગિતે ।

જાયતે દેહિના સોલ્ય, સ્વસવેયમર્તોદ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ — આ ચાર પ્રકારના ધર્મધ્યાનમાં રહેનાર યોગી, અત્યંત વૈરાગ્ય રસથી તરંગિત બનીને, ધ દ્રિયોના વિષયથી રહિત આત્માના અનુભવનું સદૃશ મુખ પ્રાપ્ત કરે છે હવે શુદ્ધધ્યાનનું સ્વરૂપ યો — પ્ર ૧૧ માં કહે છે

જતાત્યમારોગ્યમનિષ્કુરવત્,

ગન્તી શુભો મૂનપુત્રીપમલ્પમ્ ૧ ।

ફાન્તિ મસાદ સ્વ-સૌમ્યતા ચ,

યોગમવૃત્તેઃ પ્રથમ હિ ચિદ્ધમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ — આત્મયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા યોગીઓને ધર્મ ધ્યાનયોગથી પ્રથમ ચિદ્ધ તરીકે તેા પુદ્ગલની આશક્તિ હ થાય થાય છે, બીલુ શરીર નિરાગી રહે છે, તેમના મનમાંની નિદ્રા ચ જાવ નહ બાધ છે શરીરમાંથી સારો ગ ધ આવે છે મૂન, વિદ્યા થોડા થાય છે કાન્તિ, પ્રસન્નતાનો પ્રભાવ રહે છે, તેમજ શબ્દમાં સૌમ્યતા પ્રગટ થાય છે, અર્થાત્ એ યોગ પ્રવૃત્તિના પ્રાથમિક ચિદ્ધો છે

હવે શુદ્ધધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે

સ્વર્ગાવર્ગદેતુર્ધર્મ-યાનમિતિ કીર્તિત તાવત્ ।

અપવર્ગૈર્નિદાન શુક્લમત કીર્ત્યતે ધ્યાનમ્ ॥ ૧ ॥ યો મ ૧૧

અર્થ — ઉપર જે ધર્મધ્યાનના ચાર લોકનું સ્વરૂપ

માથી અર્થવિચારણામાં જાયે, એમ શ્રુતશુદ્ધિને માર્ગ કંરના
રા યોગી યોગાતને પૂર્ણ યોગને પેમે છે જેવી રીતે-ધ્યાન
કરનારા અભ્યાસના યોગે વિલગ વિના અર્થ તથા શબ્દાદિ
ક્રમા સક્રમણ કરે છે તેમ ફરી ત્યાથી પાછો શબ્દમાં આવે
એમ ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ વિચારમાં અભ્યાસયોગે ધ્યાની આત્મ
શુદ્ધિમાં એકત્વને યોગ્ય બને છે એકત્વ આવે આત્મ
સ્મૃતિમાં આવીને દ્રવ્યના ઉત્પાત, વ્યય ક્રોધ આદિમાંથી
એક પર્યાયનું ધ્યાન કરે તે એકત્વ અવિચાર કહેવાય છે
આ બીજા શુકલધ્યાનનું ફલ આ પ્રમાણે છે—

શ્વલ્લભિ તતથ વ્યાનઙ્ગજન, મૃગમુજ્જવલે ચતીન્દ્રસ્ય ।

નિસ્તિલાનિ વિલાયન્ત, જ્ઞાપાત્રાદ્ ધાતિરુર્માણિ ॥૨૧॥

અર્થ—શુકલધ્યાનરૂપ ઉચ્ચવળ અગ્નિવટે જ્ઞાનાવરણીય,
દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અતરાય, એમ સર્વ ધાતિકર્મને
એક ક્ષણમાં યોગી દ્રો-ચતિશ્રેષ્ઠો વિનાશ કરીને કેવલીપણાને
પ્રાપ્ત કરે છે તે જ્ઞાનથી સર્વ જગતના સ્વરૂપને જાણે
હેમે છે, શુકલધ્યાનના ત્રીજા ભેદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે

નિર્વાણગમનસમયે, કર્વાલિનાવાદરનિરુદ્ધ યોગસ્ય ।

સૂદમક્રિયાપ્રતિપાતિ, ત્તાય કીર્તિત શુક્લમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ — કેવલીજિમને આયુષ્યાદિ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થયે
છતે મોક્ષગમનના અવસરે મન, વચન તથા કાયના જે (બાહર)
યોગ છે, તેના બ્યાપારનો ત્યાગ કરવો તે 'સૂક્ષ્મક્રિયા
અપ્રતિપાતિ' નામનું 'શ્રીભુ' ધ્યાન બધું

શરીરજાલ મેળવ્યું નથી તેવાઓ પશુ શુકલધ્યાન પ્રાપ્તિના અધિકારી નથી આ શુકલધ્યાન કોણ મેળવે તે જણાવે છે-

આયે તુતત્ત્વત્ત્વપૂર્વે, પૂર્વશ્રુતાર્યમંરયાત્ ।

પૂર્વધર્મગા લઙ્ગમ્પોગિના પ્રાપ્તો ધ્યાને ॥ ૧૩ ॥

અર્થ-શુકલધ્યાનના ચાર પાયા-લેદ છે, તેમાં જે પ્રથમ લેદ છે તે વળરૂપજનારાય સઘયણ સુકત છદ્મસ્થ અવસ્થા વાળા પૂજધર મુનિ શુતજ્ઞાનના આલેખનથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેમજ પૂર્વના જ્ઞાનને નહિ ધારણ કરનાર પશુ શુકલ ધ્યાનને આત્મસ્વરૂપની ચિતવના કરનાર હોવાથી પ્રાપ્ત કરે છે હવે તે શુકલધ્યાનના ચાર લેદ આ પ્રમાણે થાય છે

જ્ઞેય નાનાત્વશ્રુતાચારમૈત્ત્યશ્રુતાવિચાર ચ ।

સૂક્ષ્મત્રિયમુત્સન્નક્રિયમિતિભેદથતુર્ધા તત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ-જેમાં જુદા જુદા પદાર્થોને જ્ઞેયરૂપ દ્રવ્યમાં શુદ્ધ પર્યાયનો વિચાર થાય તે પૃથક્ત્વશ્રુતવિચાર (૧) તેમજ શુદ્ધપર્યાયને દ્રવ્યમાં સમાવવા સ્વરૂપ અપૃથક્ત્વ એકત્વ અપ્રવિચાર (૨) સૂક્ષ્મક્રિયા જે કાયયોગ છે તેનો વ્યાપાર ન કરવો તે સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ (૩) સર્વ ક્રિયાનો ત્યાગ કરી શૈલેશીકરણ-ધર્મતાની જેમ સ્થિર થવું તે ઉચ્છિન્નક્રિયા નિવૃત્તિ (૪) જેમ ચાર લેદ શુકલ ધ્યાનના છે તેને પ્રાપ્ત કરવા શુકલધ્યાનને પૂર્વજ્ઞાનયોગના અભ્યાસીઓ જ પામે છે શુકલધ્યાનમાં શ્રુતજ્ઞાનમાંથી એક પદાર્થને લઈને તેનો અર્થ વિચારે, ત્યાથી શબ્દના વિચારમાં આવે, પૂરી શબ્દ-

અર્થ-કેવળજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમા પૂર્ણ રમણતા કરતા જે જાવ સળધી કર્મસરકાર બાકી હોય તેને પૂર્ણ કરીને શલેશીકરણ વખતે સર્વ કર્મ સરકારની વૃત્તિઓને રોકીને સ્વરૂપરમણતામા પૂર્ણ થાય છે, તેને અસપ્રજાત સમાધિ અન્ય લોકો કહે છે, તેમજ કેટલાકે તે દશાને પામેલાઓ સિદ્ધપરમાત્માને ધર્મમેધ, અમૃતાત્મા, જાવ શત્રુ, શિવોદ્દય, સત્વાનંદ, પર, પરમાત્મા વિગેરે નામોથી સંબોધે છે તે પૂર્ણ સમાધિનું ફક્ત જાણવું, પણ પોતાના સત્ય સ્વરૂપની શૂન્યતા થવી એટલે જૂની જગુ તે સત્ય સમાધિ નથી પણ અજ્ઞાનતા છે, તેને સમાધિ માનવી તે પણ જૂલ-ભરેલું છે સ્ત્રીમાન ગુરુવચન બુદ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજી અષ્ટા મયોત્પલમા સમાધિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જણાવે છે તે કહીએ છીએ

ધ્યાનતણા અભ્યાસથી, પ્રગટે આત્મસમાધિ,
રાગદ્વેષને કામની, હોય નહિ મનઆધિ ॥ ૧ ॥

આત્મમા મન સ્થિર થતા, શુદ્ધ સમાધિ થાય,
મોહાત્મક સંકલ્પને, વિકલ્પ ઉપશમી જાય ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનોપયોગે સહજ છે, આત્મસમાધિ વ્યક્ત,
પરમાનંદ રસસ્વાદથી, બાહ્ય નહિ આસક્તિ ॥ ૩ ॥

આ ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારના ધર્મધ્યાન, શુદ્ધધ્યાન પિરસ્ય પદસ્ય રૂપસ્ય રૂપાતીત વિગેરે ધ્યાનોમા સ્થિર થવું તે સમાધિ કહેવાય છે, મૂલસૂત્રમા સ્વરૂપમા શૂન્યને

પ્રાપ્ત* સ કેવલજ્ઞાનદર્શનો મોટતે મુક્ત* ॥ ૬૧ ॥

અર્થ—સર્વ ધાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી કેવલી પરમાત્મા તેમજ સર્વ કર્મનો ક્ષય થવાથી સિદ્ધ પરમાત્માના કેવલજ્ઞાન કેવળ દર્શનને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિમ્મ સાદિ અનંત જાગે ઉપમારહિત અવ્યાબાધ પરમસુખને યોગીએ પ્રાપ્ત કરે છે. હરિહરસુરિપ્રવર યોગગિન્દુમા 'જલ્લાવે છે- સગાધિરેવ વરાચ્યે, સમજ્ઞાતાંઙમધીયતે ।

સમ્યક્ પ્રસ્પર્શયેણ, વૃત્તધર્માનતસ્ત્યા ॥ ૪૧૮ ॥

અર્થ—પારમાર્થ દ્રષ્ટિએ આત્માની શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણતા થાય, તેના યોગે, ક્ષયોપશમ જાવે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની ઉત્કૃષ્ટતા વૃત્તિરૂપ સમજ્ઞાત યોગ માટે જે સ્થિરતા પ્રગટે તેને અન્ય દાશ નિક લોકો સમજાત સમાધિ કહે છે, તેના ચારિત્રની ઉત્કૃષ્ટતાથી ક્ષાયકજાવે યથાખ્યાત ચારિત્ર લાવનાંથી અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, મુક્તમસ પસાય કરી, અને ક્ષીણ મોહ નામના શુભુદ્યાનકે ચાર ધાતી કર્મ, મોહ, જ્ઞાનવિરણ, દર્શનાવરણ, અતરાયનો ક્ષય કરીને તેમજ કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન તથા યથાખ્યાત ચારિત્રમા રમણતારૂપ પૂર્ણ અસમજ્ઞાત સમાધિમા રમે છે કહ્યું છે કે—

અસમજ્ઞાત ઇપોઙ્ગિ, સમધિર્ગાયતે પરે,

નિરુદ્ધાશેષટ્ટ્યાદિતત્ સ્વરૂપાનુગથિત ॥ ૪૨૦ ॥

ધર્મેષોઽમૃતાત્મા ચ, ભવજનુઃ શિવોદય ।

સત્જ્ઞાનન્દઃ પરચેતિ, યોગ્યોઽવેદાર્થયોગત* ॥ ૪૨૧ ॥

સેમય દ્રસૂરિ જાગવાન ત્રિવઙ્ગી । દેશના સગદમા યૃ ૫૭
જણાવે છે કે—

સર્વેપામાશ્રવાણા તુ, નિરોગઃ સત્ત્વ સ્મૃત ।

સ પુનર્ભિયતે દ્વેષા, દ્રવ્યમાર્ગવિમેદત ॥ ૨ ॥

યઃ કર્મપુદ્ગલાદાનેચ્છેદ સ દ્રવ્યમચર ॥

મવહેતુક્રિયાત્પાગા, સ પુનર્માસવરઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ — મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, મન, વચન, કાયાના અશુભ વા શુભ યોગ અને પ્રમાદ, કામ આદિ આશ્રવને રોકવો તેનું નામ સવર-સયમ કહેવાય છે તેના જે ભેદ થાય છે દ્રવ્યસવર તથા જાવશ્રવર-તેમા દ્રવ્યસવર તે કમ પુદ્ગલોનું અઢાર પ્રકારના આશ્રવોનું સેવન કરતા ગ્રહણ કરવું તે દ્રવ્ય આશ્રવ અને આશ્રવને રોકવો તે દ્રવ્ય સવર કહેવાય છે જવ એટલે જન્મમરણ જેમા થતા હોય તે સંસારની વૃદ્ધિના કારણરૂપ જે વ્યવસાય થાય તે જાવઆશ્રવ કહેવાય અર્થાત્ રાગદ્વેષ, મેહ, આતં, રોદ્ર, ધ્યાન તે જાવશ્રવ કહેવાય તેવી ક્રિયાને રોકવા આત્મા જે શુદ્ધ અમ્યવસાય માટે પ્રવૃત્તિ કરે તે જાવ સવર કહેવાય છે તે દ્રવ્ય તથા જાવસવર સયમ ની સાધનાથી આત્મા શાંતતાને જાગે છે, માટે તેના ઉપા-યની આવશ્યકતા જતાવે છે કહ્યું છે કે—

યેન યેન છુપાયેન, રુઘ્યતે યો ય આશ્રય ।

તસ્ય તસ્ય નિરોધાય, સ સ યોજ્યો મનોપિપ્પિઃ ॥ ૪ ॥

જે સમાધિપત્તુ જલાંબુ છે તે પુદ્ગલ જાવથી યરીર, મન,
 ઇંદ્રિયોમા મારાપણ જે મનવામા આવે છે તેનું શૂન્યત્વ
 જાણવું કારણ કે તે પુદ્ગલ જાવને જૂન્યાવિના સત્ય આનંદ
 પ્રગટતો નથી ॥ ૩-૩ ॥

સૂન-ત્રયમેરુત મયમ ॥ ૩-૪ ॥

લાવાર્થ—ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેયનું ત્યારે અભે-
 દભાવે એકત્વપણે એક જૂનાય જહિરાત્મજાવ ત્મજાય,
 અતરખ્યાત્મજાવનાયોગે ઇંદ્રિય, મન, વચન, કાયા ઉપરથી
 મમત્વજાવ જાય, આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન જાગે, તેના યોગે
 પરમાત્માને ધ્યેય કરી, તેના ધ્યાનમા ધ્યાતા જાની એકત્વ-
 રૂપતા આવે તેને યોગના અભ્યાસીઓ સયમ કહે છે તે
 તો સમાધિનું સ્વરૂપ થયું વાસ્તવિક રીતે સયમ-સારી રીતે
 યમ કહેવો, ઇંદ્રિયોને તથા મનને અશુભ પ્રવૃત્તિમા જતા
 રોકવા તેને સવર વા સયમ કહે છે જેમ તળાવમા બારા
 ખુલ્લા હોય તો તેમા આખા ગામની ગટરનું મેકુ પાણી
 જરાવાથી ગરકી પ્રસરે છે, તેના કારણે તેવા ગડા પાણી
 લાવનારા બારા બંધ કરવામા આવે તો તેમા પ્રથમ પાણી
 સુકાઈ જાય ત્યારે લોકોને ગમનાગમન યોગ્ય તે સ્થાન ધાય છે,
 તેવી રીતે આત્માને ગમનાગમનરૂપ વિચાર કરવાના સ્થાન-
 રૂપ તવાવમા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ
 વિગેરે પાપના સ્થાનકોરૂપ આસ્ત્રવને મનમા આવના રોકવા—
 સવરવા તેને સયમ કહેવાય છે આ વિષયમા શ્રીમાન્

સૂત્ર-તજ્ઞયાત્ પ્રજ્ઞાલોક. ॥ ૩-૫ ॥

ભાવાર્થ—તે સ ચમવટે બાહ્ય તથા અભ્યંતર આશ્ર-
વનો રોધ થાય છે તેમજ મન, વચન, કાયાના યોગનો
જય થવાથી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા મોહનીય
સમ્યક્ મોહનીય તથા આરિત્રમોહનીય કર્મપ્રકૃતિઓનો
ક્ષયોપશમભાવ થવાથી શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્દર્શન શુષ્કની
પ્રાપ્તિ થાય છે અને શુદ્ધ આરિત્ર પણ ખીલે છે તેના
બળથી શ્રુતના અભ્યાસથી સદ્ગુરુના પ્રસાદયોગે અપૂર્વ
પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ થાય છે ॥ ૩-૫ ॥

સૂત્ર-તસ્ય ભૂમિષુ વિનિર્યોગ ॥ ૩-૬ ॥

ભાવાર્થ—તે પ્રજ્ઞા લોકની પ્રાપ્તિ માટે શુદ્ધઆજ્ઞા
મુજબ શુદ્ધ આરિત્રને પાળતા હંક્રિય તથા મનનો પૂર્ણ
ભાવે નિમ્નહ થવાથી સવિતર્ક તથા નિર્વિતર્ક સમાધિની
ને ભૂમિષ્ઠારૂપ ચિત્તની શુદ્ધતા થાય, અને આશ્રવના સ હરપ-
વિહરપરૂપ દરવાજા બંધ થાય એ જ શરણે મન પર
માત્રમાના સ્વરૂપમા એકત્વભાવે સ્થિરતા થાય છે આવા નિત્ય
ના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલા મનમા પ્રજ્ઞા-શુદ્ધ બુદ્ધિનો
સમ્યક્ શાસ્ત્રના અનુભવનો પ્રકાશ થાય છે, માટે તેવા પ્રજ્ઞા-
રના સ ચમને પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય અભ્યાસ કરવો ॥ ૩-૬ ॥

સૂત્ર-ત્રયપન્તરક્ષ પૂર્વેભ્યઃ ॥ ૩-૭ ॥

ભાવાર્થ—ધ્યાન, ધારણ તથા સમાધિ એ ત્રણ બ ત

૧. અર્થ—જે જે ઉપાયથી પાપરૂપ આશ્રવ રાહી શકાય છે તે તે ઉપાયથી સતવચન કાયાની અગુણ પ્રવૃત્તિ રોકવી તે સયમ વા સ્વર કહેવાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે એ આશ્રવ કે રી રીતે રોકવા પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ તે જણાવે છે

ક્ષમયા મૃદુમાત્રેન, ઝણુત્વેનાપ્યનીહયા ।

ત્રોષ માત્ર તથા માયા, લોભ રુધ્યાયયા ક્રમમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—સમાધી કોષને રોકવો, મૃદુતાથી—કેમવતા—વડે માન—અહંકારને રોકવો, ઝણુતા—સરલતાથી માયાને રાહી શકાય છે પૌદ્ગલિક જોમની અહાર, ઉપધિ, વજ્ર, પાત્ર, વસ્તી વિગેરની ઈચ્છા નહિ કરવાથી લોભ રોકાય છે તેમ અહાર પાપસ્થાનોને બંધ કરવાથી સર્વ પાપ ક્રમે ક્રમે રોકાય છે આ બધા પ્રકારના પાપનું મૂળકારણ મિથ્યાત્વ અવિરતિ ક્ષય તથા યોગ અને અજ્ઞાન છે તે સમ્યક્ દશન તથા જ્ઞાનથી રોકાય છે તેમજ અવિરતિ ભાવ છે તે દેશથી વા સર્વથી ચારિત્રને રોકે છે દેશઅવિરતિ અને સર્વઅવિરતી ને રોકે છે, અપ્રમત્ત સયમભાવના પ્રમાદને રોકે છે તેમજ યથાખ્યાતચારિત્ર—સ્વર સર્વ ક્ષાયનો ધાત કરે ॥ વળી અયોગી કેવલી સર્વ મન, વચન, કાયાના યોગનો સર્વથા સ્વર કરે ॥ આવી રીતે સર્વ આશ્રવનો રોધ કરનાર ધ્યાનીને સ્વર તથા સયમ ભાવયોગ તે કહેય છે કે જે સિદ્ધ પર્વમાત્માનું ધ્યાન તેને કરનારા એવા ધ્યાતાને તણનું એકત્વ ભાવ કરવામા સ્વરને કારણતા, છે ॥૩-૪॥

નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર દ્રવ્યચારિત્રસ્વરૂપ હૃદયોગ છે તેનો અભ્યાસ કરતા, જ્યારે પૂર્ણ સિદ્ધતા આવે એટલે આત્મા ધ્યાન, ધારણ તથા સમાધિરૂપ જ્ઞાનયોગ વા રાજયોગરૂપ જાવ ચારિત્રને અનુભવે છે તેમા જેટલો વીરોદ્ધાસ પ્રગટાવે તેટલી બાહ્ય ઉપાધિને છોડીને આત્માનો શુદ્ધાનંદ અનુભવે છે આવા નિત્ય સદૃજ જાવના અભ્યાસે ક્ષાયક જાવની નિર્જીજ સમાધિને, જ્ઞાનચારિત્રયોગી ક્ષાયક જાવના યોગે પામે છે તેમા દ્રવ્યચારિત્ર-જાવચારિત્રનું કારણ છે તેમ નિશ્ચય માનવું ॥ ૮ ॥

મુદ્ર-વ્યુત્પાનનિરોધમસ્મારયારમિત્રવપાદુર્માર્ગો ।

- નિરોચક્ષણચિત્તાન્વયો નિરાચારિણાવઃ ॥ ૬-૯ ॥

જાવાર્થ—ચિત્ત-મનની ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત એમ, જે ત્રણ અવસ્થા છે તેમા જે વ્યુત્પાત અવસ્થા છે તે ચિત્તને ટેળી નાખે છે, ચ્વિરતા થવા દેતી નથી તેમજ ક્ષિપ્ત અવસ્થા વિપરીતજાવે મિથ્યાત્વને અવલગીને આત્મસુખને ભુક્ષાવી બાહ્ય ઉપાધિમા મરત બનાવી દે છે, અને મૂઢ અવસ્થા આત્મભાનને ભુજાવી મોહ-મૂર્છામા લીન કરે છે આ ત્રણે અવસ્થાનો નિરોધ સમ્યક્ જ્ઞાન, દશન, ચારિત્ર યોગના જે સરકારોવડે થએલ પરમ વૈરાગ્યરૂપ અપ્રમત્ત ચારિત્રયોગથી થાય છે, અને ક્ષાયિક જાવ અથવા ઉપશમ જાવરૂપ ચારિત્ર-યોગનો જ્યા પ્રગટજાવ થાય છે તે જાવ ચારિત્રરૂપ અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસ પરાય, ઉપશાતમોહ, દ્વીપ્તમોહ વગેરે

૨૪-અભ્ય તર યોગો છે તેની પ્રાપ્તિ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર એ પાંચ અંગો બાહ્યયોગ રૂપ છે તેમાં ધ્યાન ધારણા તથા સમાધિનો અભ્યાસ આસનના બળથી થતો હોવાથી સ પ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય છે તેની પ્રાપ્તિ માટે જે બાહ્ય યમ, નિયમાદિનો અભ્યાસ કારણરૂપ હોવાથી તેના બાહ્ય અંગરૂપ યોગ કહેવાય છે ॥૭॥

સૂત્ર-તદ્વપિ વહિરજ્ઞ નિર્ગમસ્ય ॥ ૩-૮ ॥

ભાવાર્થ—ધ્યાન, ધારણા તથા સમાધિ જે સાત બળ યોગમાં અભ્ય તર અંગ છે તે પશ્ચ નિર્ગમ સમાધિમાં આવવા માટે તેને બાહ્ય અંગરૂપે જાણવો, કારણ કે અપ્રમત્ત ચારિત્રરૂપ પરમ વૈરાગ્યના યોગે અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસંપ્રસય અને ક્ષીણબોદરૂપ શુદ્ધસ્થાનકની શ્રેણીએ ઘડીને શુભ વા અશુભ ગતિના જન્મમરણના કારણરૂપ કર્મ બીજનો વિનાશ કરનાર જે નિર્ગમ સમાધિ છે તે અતરંગ કારણ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસરૂપ આઠે યોગના અંગો તેમાંના ધ્યાન, ધારણા, સમાધિરૂપ અભ્ય તર અંગો ભાવચારિત્રમાં-નિર્ગમ સમાધિમાં કારણ બને ॥ પરમ શુદ્ધ દેવત્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિણ પશ્ચ જણાવે છે કે—

માવચારિત્રકાર્યે હિ, દ્રવ્યચારિત્રકારણમ્ ।

કાયકારણમાવસ્ય, વ્યવસ્યા સમ્પર્વતૈ ॥ ૧ ॥

અર્થ—યોગના જે આઠ અંગો કદા છે, તે દ્રવ્ય ચારિત્ર તથા ભાવ ચારિત્રની પ્રાપ્તિના ઉપાય છે તેમાં યમ,

પર્યાયના સ્વરૂપની જ્ઞાનપૂર્વકની વિચારણામાં એકત્વરૂપ
જ્યાન છે તે ઉપ જાણને પાત્રી તે સદૃશ સમાધિને વરે છે,
તેને સમાધિ પરિણામ કહેવામાં આવે છે કહ્યું છે કે—

મત્યન્તસર્વસકલણા, નિર્વિકલ્પસમાધિતામ્ ।

। મપ્રાપ્ય તાત્ત્વિકાનન્દ, —પશ્ચુને સયન. સ્વયમ્ ॥ ૧ ॥

‘અર્થ’ — સર્વ સકલણો વિકલ્પોનો સર્વથા ત્યાગ કરીને
જ્યારે સયન—સયમવાન આધુ યોગી નિર્વિતક—નિર્વિકલ્પ
સમાધિમાં આવે છે ત્યારે તે પૂર્ણ સમાધિવાન યોગી
સત્ય તાત્ત્વિક પરમાનંદને અનુભવે છે ॥ ૧-૧૧ ॥

મૂત-જાતોન્તિૌ તુલ્ય પ્રત્યયૌ ચિત્તસ્યેકાગ્રતા પરિ-
ણામ ॥ ૩-૧૨ ॥

ભાવાર્થ—તે કારણ માટે જેવી રીતે સ્થિત, વિસ્થિત,
મૂંઢ અવસ્થાવાલા ચિત્તના પરિણામોનો શાન્તિભાવ અને
ચિત્તની એકાગ્રતાનો ઉપજાવ થવામાં આત્માને સમાન
અચાત ધાય ત્યારે મોઢનીય કર્મ આદિનો સ્વયં વા ઉપ-
શાત ધાય આત્માને સમ્યગ્જ્ઞાન આરિત્રનો ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ
પ્રમટે છે તેને એકાગ્રતા પરિણામ કહેવાય છે શ્રીમદ્ મહર્ષિ
દરિમદ્રસૂરીશ્વરજી યોગજી દુમાં જણાવે છે કે—

નિરુચિરશુભાભ્યાસાચ્છુભાભ્યાસાનુકૂલતા ।

નયા મુચિનવૃદ્ધિશ્ચ, માત્રનાયા* ફલ મતમ્ ॥ ૩૬૦ ॥

“ અનાદિકાળથી કર્મ સરકારના યોગે આલ્યા આ

પ્રગટ કરનારા સસ્કારોમાં ઉપર કહ્યા તે બ્યુત્થાન, ક્ષીપ્ત, મૃદ અવસ્થાના સસ્કારોનો નિરોધ—સ વરણાવ આરિત્ર ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ—પ્રગટપણુ થાય ■ તેના યોગે આત્માના ગુણનો પ્રાધ કરનાર ધાર્તિકર્મનો હાય થાય છે તેને નિરોધ પરિણામ કહેવામાં આવે છે

સૂત્ર—તસ્ય પ્રશાન્તવાહિતા સસ્કારાત્ ॥ ૩-૧૦ ॥

ભાવાર્થ —તેવી રીતે ઉપર કહેલા ક્ષીપ્ત, મૃદ તથા વિક્ષીપ્ત રૂપ કુસસ્કારોનો નિરોધ થવાથી એક યોગીને આરિત્રરૂપ યોગ અભ્યાસના પુનીત સસ્કારથી કથાયોનો ઉપ-શાતભાવ અથવા ક્ષાયકભાવ થતો હોવાથી તે આત્મધ્યાનની જે ધારા પ્રગટે છે તેને પ્રશાન્તવાહિતા કહેવામાં આવે છે તેને યોગીજનો પામે છે ॥ ૩-૧૦ ॥

સૂત્ર—સર્વથૈકાગ્રતયો ક્ષયોદયૌ ચિત્તસ્ય તત
પુન સમાધિપરિણામ ॥ ૩-૧૧ ॥

ભાવાર્થ —સર્વ જગતમાં રહેલા જે અર્થો—પદાર્થો તેના વિષયલોગનો જ્યારે મન, વચન, કાયાના યોગથી ત્યાગ થાય, તેના લોગની અથવા તેની ઇચ્છાના ઉદયનો હાય થાય અથવા ઉપશમભાવ થાય ત્યારે મન—ચિત્તની વ્યગ્રતા કરનારી વિક્ષીપ્ત મૃદ તથા ક્ષીપ્ત અવસ્થાનો પણ વિનાશ થાય છે અને રિચર સ્વયંભૂરમણની જેમ મન આત્મસ્વરૂપની રમણતાના નિત્ય કરાતા અભ્યાસવડે સવિતર્કનિવિતર્ક—સપ્રવિચારનિવિચારરૂપ શુકલધ્યાનની જાવનાવડે દ્રવ્યગુણ-

કહેવામા આવે છે તેવા ઉત્પાદ, વ્યય તથા પ્રોવ્યરૂપ સર્વ
 દ્રવ્યમાં રહેલો સહજ ધર્મ, તેનું પણ વ્યાખ્યાન થયું,
 કારણ કે સર્વ પ્રાણીને કર્મની પરિણતિના અનુસારે જન્મ,
 મરણ, બાલ, યુવાન, વૃદ્ધત્વ વિગેરે અવસ્થાઓ કરવી પડે
 છે, તેવી જ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્યમા પણ મળવું, વિખરાવું,
 સરવું-પડવું, વિશ્વસન પામવું, દ્વયપ્રકૃતી લઈને મેરુ
 પર્વત મહા રક ધરૂં પે પરિણામ પામવાનો પણ તે પુદ્ગલ
 દ્રવ્યમા સ્વભાવ છે તે જ પુદ્ગલ દ્રવ્યને એવ શુભાશુભ
 અધ્યવસાયયોગે શ્રદ્ધા કરીને જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મની
 પ્રકૃતિઓ રૂપે પરિણમાવે છે તે કર્મના વિપાકો ઉદયમા
 આવે છે તે કર્મના ફલરૂપ શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો, ભૂતે
 દ્રિયો તથા જનેન્દ્રિયો પણ મેળવે છે તે વિપાકો ઉદય
 આવેલા કર્મફલનો લોભ પૂર્ણ થયે પૂર્વજાનમા બાધેલ
 કર્મ ઉદયમા આવે છે અને તે વખતે કરાતા અધ્યવસાયના
 યોગે તથા નવા કર્મના બધને બાધતો એવ અનેક જવમા
 લોભવાય તેવા પણ કર્મ પ્રાય બાધે છે તેને અનુસારે
 પુદ્ગલદ્રવ્યને શ્રદ્ધા કરી શરીર ઇન્દ્રિય, મન વિગેરે રૂપે
 પરિણામ લે છે અને જોમા ઉત્પન્ન થઈને આયુષ્યકાળ
 સુધી રહે છે જોવી રીતે આત્મા, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ
 તથા આકાશ પણ ઉત્પાદ, વ્યય તથા પ્રોવ્યત યુક્ત
 છે, એવ તથા પુદ્ગલમા ઉત્પાદ-ધર્મ, વ્યય-લક્ષણ,
 અવસ્થાન-પ્રોવ્યના તે તે દ્રવ્યના સ્વરૂપ પ્રમાણે રહેલી છે
 કહ્યું છે કે-“વપાવવ્યયપ્રોવ્યસાયુક્ત સદ્” જેમા ઉત્પત્તિ,

વતા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મિથ્યાત્વ અવિરતિ વગેરે
એ અશુભ ક્રિયાનો અભ્યાસ છે, તે સમ્યક્જ્ઞાન, ચારિત્ર્યો
ગના અભ્યાસથી દુર થાય છે, અને ગુણ ક્રિયા દાન,
શીયલ તથા ભાવ, દયા, ઉદારતા, વિવેક, વિનય વગેરે
શુદ્ધોને પ્રાપ્ત કરવામા અનુકુલતા થાય તેમજ પવિત્ર
મન થાય તે ધ્યાનનુ રૂઢી જાણવું તેના યોગે આગળ જે
મહા લાભ થાય છે તે જણાવે છે

શુભૈકાઽઽલમ્બન ચિત્ત, યાનમાદુર્મર્નાપિણઃ ।

સ્થિરમ્દીપસદૃશ સૂક્ષ્મા મોગસમન્વિતમ્ ॥ ૨૬૧ ॥

અર્થાત્ પરમ ગીતાથી જણાવે છે કે પ્રચરત એકેક
પુદ્ગલ, આત્મા, કાળ, આકાશ વગેરેમા તેના શુદ્ધ સ્વ
ભાવનો ચિન્તવન રૂપ ચિત્તની જે એકાગ્રતા તેને ધ્યાન
કહેવામા આવે છે તેમા સ્થિર રત્નદીપનની જ્યોતિમાળા
સમાન અથવા વાયુ વિનાના ધરના મધ્યભાગમા રહેલ દીપકની
જવાલા સમાન સ્થિરતાપૂર્વક આત્માની સૂક્ષ્મ વિચારણા
પૂર્વક ગવેષણા કરીને બાહ્ય રાગ દ્વેષને જૂની જવા પૂર્વક
મન-ચિત્તને સ્થિર, એકાગ્રતારૂપ કરવું તે એકતા પરિણામ
કહેવાય છે ૩-૧૨

સૂત્ર-एतेन भूतो द्रव्यपुष्पलक्षणपरिणामा व्याख्याता ॥ ૩-૧૨

ભાવાર્થ—આવી રીતે ચિત્તના પરિણામ-પર્યાયોનુ
ન્યાયપાન કરવાથી સવજૂન-જીવો તથા હદ્રિયો એટલે
પૌદ્ગલિક ધર્મનુ સ્વરૂપ જેને ધર્મ, લક્ષણ તથા પરિણામ

કરનાર ધર્મ દ્રવ્ય, સ્થિરતા મા સહાયક અધર્મ દ્રવ્ય, નવા પુરાણત્વપણાને ધરનાર પુદ્ગલ દ્રવ્ય, વિભાવ દશામા અનેક જવ પર્યાયને ધરનાર ચેતન દ્રવ્ય પણ પૂર્વ પર્યાય રૂપ જવનો ત્યાગ કરીને નવા જવરૂપ પર્યાયને અગીકાર કરે છે, તેથી જ રીને બાલ, યુવાન, વૃદ્ધત્વનો પણ અનુક્રમે અનુભવ છે, તો પણ તેમા ચેતન દ્રવ્ય-આત્મા સદા કાયમ જ રહે છે તેની રીતે પાત્ર દ્રવ્યમા પણ ઉત્પાત, વ્યય તથા પ્રોચતા અબાધિત રહે છે સ્વાદ્વાદમજરીમા કહ્યું ॥ ૬-આદાપમાયોપસમસ્વમાત્ર, સ્વાદ્વાદમુદ્રાનતિમેદિ વસ્તુ ।

તન્નિત્યમેવેકમનિત્યમન્ય-દિતિ ત્વગ્જ્ઞા દ્વિપતા પ્રલાપા ॥૫॥

અર્થ —આ જગતમા જે જે નજરે દેખાતી તથા નહિ દેખાતી વસ્તુઓ જેવી કે દીપકથી માંડીને આકાશ પર્યંત સુધીની વસ્તુઓ છે તે ખરેખર સ્વાદ્વાદ મુદ્રાને સ્વાદ્વાદ ધર્મને જ અનુસરે છે પણ એકાત નિત્ય વા અનિત્ય ધર્મને જ નથી અનુસરતી તેમા દીપક નવાનવા પર્યાયો ને ધરતો હતો દ્ર યરૂપે દીપકતાને ખારી રાખે છે તેમજ આગશ નિત્ય હોવા છતા પણ અનેક પર્યાયને ધરે છે તેથી નવીન રીતે ઉપજે છે, પૂર્વ બાવે વિનાશને પામે છે સર્વ પદાર્થોનો પણ એ જ દ્રવ્યરૂપે નિત્ય અને પર્યાયરૂપે અનિત્યપણુ છે દીપક આદિ એકાન્ત અનિત્ય અને આકાશ, આત્મા, કાલ વિગેરે એકાત નિત્ય નથી જ, આવી અનાદિ-કાલથી વ્યવસ્થા રહેલી છે અર્થાત્ તેથી સર્વ દ્રવ્યો પોત પોતાના ધર્મોની અપેક્ષાએ ધર્મી છિ ॥ ૩-૧૪ ॥

વ્યય તથા પ્રોવ્યતા-સ્થિરતા હોય તે સદ્વ્યયાર્થ કહે-
વાય છે, તેથી પાચ જડ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,
આકાશ, કાળ તથા પુદ્ગલ તે પાચ તથા છઠ્ઠા દ્રવ્યમા
એવી જ રીતે પરિણામ પામવાના સ્વભાવ રહ્યા છે તે જ
પ્રમાણે આત્મા જ્યારે યોગાભ્યાસ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે
ત્યારે વિશિષ્ટ અવસ્થા-ચલચિત્તા હોય છે અને હળવે
હળવે અભ્યાસ કરતા એકાગ્રતા આવે ॥ ત્યારપછી જ્ઞાનની
સહાયતાથી સમ્યક્ શ્રદ્ધા તથા ચારિત્ર્યોત્તમની પૂર્ણ સહા-
યતાથી ધ્યાન સમાધિરૂપ સમાપત્તિઓને મિદ્ધ કરે છે,
એવી રીતે તેમજ આત્મા તથા ઇદ્રિયો, પુદ્ગલ, મન,
કર્મ, કાલ, આકાશ આદિ દ્રવ્યોમા પરિણામ-પર્યાયો,
થાય છે એમ માનવું ॥ ૩-૧૩ ॥

મૂન-શાન્તોદિતાવ્યવદેહ્યધર્મનુવાતી ધર્મી ॥ ૩-૧૪ ॥

ભાવાર્થ —મૂન, વર્તમાન તથા જલિન્ધ એમ ત્રણ
કાળના પરિણામો, કે જે જૂનાકાળના શાન્ત-નહ થયેલા તથા
વર્તમાન કાળમા ઉદય થઈને યોગવાતા, જલિન્ધમા ઉત્પન્ન
થનારા એવા અવ્યવદેશ્ય પરિણામો રૂપ જે પર્યાયો-ધર્મો
ને જે દ્રવ્ય ધારણ કરે તે ધર્મી કહેવાય છે પુદ્ગલરૂપ
જડ દ્રવ્યોમા ઘન પટ આદિ પરિણામ ધર્મને ધરનારા
માટી તથા તત્તુ એ દ્ર ૪ કહેવાય છે પ્રકાશ માટે ચંદ્ર, સૂર્ય
દીપક કહેવાય છે તેમજ અમનામન કરનાર જડ ચેતન
દ્રવ્યને અવકાશ આપનાર કાલ દ્રવ્ય, મનનમા સહાયદાન

કમે કમે બદલાય તેને પચાંચ 'ઠેકે' છે, તેથી જોમ સિદ્ધ થયું છે જે દ્રવ્ય સિદ્ધ હોય તેના પરિણામો પણ સિદ્ધ જ હોય છે ॥ ૩-૧૫ ॥

સૂત્ર-પરિણાપત્રયસયમાદતીતાનામતજ્ઞાનમ્ ॥ ૩-૧૬ ॥

ભાવાર્થ—સમ્યગ્ ચારિત્રના બળથી શુદ્ધી કૃપા વડે મહાન તપસ્વીઓને ક્ષયોપશમ ભાવથી શાસ્ત્રના અભ્યાસથી ત્રણકાલનું જ્ઞાન થાય છે, તેમજ અવધિ જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમ ભાવથી અવધિ જ્ઞાનથાય તેવી રીતે પણ ત્રણ કાલનું રૂપી પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાન થાય છે તેમજ શુદ્ધ ધ્યાનમાં થયેલ અપ્રમદ્યોગીને ઉપર ઠેકેલા ધમ-ઉત્પત્તિ અવસ્થા, લક્ષણ-વિનાશ અવસ્થા અને અવસ્થાન-સ્થિરતા અવસ્થા રૂપ ત્રણ પરિણામો જે દ્રવ્યમાં થાય છે તેમાંથી જોક પરમાણુ આદિ ઠાંધે દ્રવ્યને ધ્યેયરૂપ સન્મુખ કરી ધ્યાનમાં શુદ્ધપર્યાયની સયમમય ધારણા કરવામાં જોકત્વ સવાથી શુદ્ધધ્યાનના પ્રથમ પાયારૂપ પૃથક્ત્વશ્રુતવિચાર અને અનેક પરિણામોને દ્રવ્યમાં સક્રમણ કરવારૂપ અ પૃથક્ત્વઅપ્રવિચાર આવું ધ્યાન અપ્રમત્ત યોગી બારમાં શુદ્ધસ્થાનકે કરે છે, અને તે સર્વધાતિ કર્મનો ક્ષય કરી ઠેવલ-જ્ઞાન, દશનને પ્રગટ કરી છે, અને જૂત, ભાવી, વર્તમાનકાલનું અનત વરતુને જાણવા દેખવારૂપ તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૩-૧૬ ॥

સૂત્ર-શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરા યાસાત્સદ્ધરસ્તત્પ
ત્રિભાગસયમાત્સવભૂતસ્તજ્ઞાનમ્ ॥ ૩-૧૭ ॥

સૂત્ર-પ્રમાણ્યત્વ પરિણામાણ્યત્વે હેતુઃ ॥ ૩-૧૫ ॥

ભાવાર્થ-દ્રવ્યમા જેમ ક્રમેક્રમે પરિણામો થાય છે તેમ તે પૂર્વના પરિણામોના વિનાશથી ઉત્તરકાલીન પરિણામો થાય છે, તેમા દ્રવ્યની તાદાત્મ્યભાવે ઉપાદાનતા રહેલી છે, તેમજ પૂર્વ પર્યાય-પરિણામની ઉત્તરકાલીનતા પરિણામમા પણ ઉપાદાનપણે છે તેમા એક ક્રમ દોવાથી એક દ્રવ્યને ઉપાદાન કારણ-હેતુ માનવો પણ જે અન્ય જાતના ક્રમ વાળા પરિણામો થાય, ત્યાં તો અન્યને કારણ માનવું જોઈ એ અત્ર એક આત્મકલ્પ દ્રષ્ટાંત વિચારી એને એક આખાની કેરીમા રૂપ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શ અપકવ અવસ્થામ જુદા હોય છે, અને પકવ કાલમા જુદા હોય છે તેમા રૂપના પરાવર્તનમા રૂપને રસમા, રસને ગંધમા, ગંધને સ્પર્શમા, અને જો સ્પર્શને કારણ ન માનીએ તો પણ એ સર્વમા આત્મકે ણને ઉપાદાન સામા થતાએ માનવું જ પડશે, માટે એક દ્રવ્યમા પણ અનેક સ્વભાવો રહેલા છે તેવી જ રીતે તે કારણે સ્વાદ્વાદ રહસ્યવેદીઓ જણાવે છે કે-“નિત્યાનિત્યાદિ જ્ઞાનન્તર્માત્મક વસ્તુ ॥” નિત્ય અનિત્ય એક અનેક આદિ અનંત ધર્મ સ્વભાવ સ્વરૂપ વસ્તુ-દ્રવ્ય છે તેમા જે જે રૂપ, રસ, વણ, ગંધ, પર્યાય થાય તેવા તેવા તે ક્ષણ રૂપ દ્રવ્યમા સ્વભાવો રહેલા છે, તેને કારણ માનવું, તેવા ક્રમો આત્મમા પણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, ચૈતન્ય પર્યાયો છે તેમા જે દ્રવ્યમા કાયમ રહે તેને શુષ્કસ્વરૂપ અને જે પરિણામો

એ જાવનાઓમાં ચિત્તનો સયમ થાય તો તેવા પ્રકારનું આત્મ
જળ વધે છે, મૈત્રી જાવનાના જળથી પરિચયમાં આવનારા
હિંસક પ્રાણીઓ પણ અહિંસક જાવને ધરે છે કરુણામાં
સયમ કરવાથી પ્રસંગમાં આવનારા છવોમાં પણ પરાપકાર
વૃત્તિ જગાવે છે બુદ્ધિતા જાવનામાં સયમ થવાથી શુદ્ધ
આત્મશુદ્ધિમાં સમજીના ઉપજે છે અને પ્રસંગમાં આવનાર
મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષી પણ શુદ્ધાનુરાગ ધરનારા શુભ
આહુક થાય છે માધ્યમ્યજાવનાના જળથી જગતં છવો
પ્રત્યે ઠોષ જાતનો દ્રેષ વૈર-વિરોધ રહેતો નથી બીજાને પણ
તેના પ્રત્યેનો દ્રેષ નાશ પામે છે અને જગતમાં એકત્વ-અભેદ
જાવનાના આદોલનો ઉપજે છે તેજ સયમ માયાથી મુક્ત
કરે છે ॥ ૩-૨૩ ॥

સૂત્ર-વલ્લેષુ હસ્તિવલાદીનિ ॥ ૩-૨૪ ॥

જાવાર્થ — મૈત્રી આદિ જાવના ઢેળવી સયમથી
વિશુદ્ધ જીવન જનાવનાર યોગીને અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ
પ્રાપ્ત થાય ॥ જે લબ્ધિઓ-શક્તિઓની આગળ ઈન્દ્ર
જેવાઓની શક્તિઓ પાછી પડે છે તેવી રીતે બલ ઉપર
સયમ કરવાથી હાથી-વાઘ સિંહ વિગેરેના જલથી અધિક
તર બલ પ્રાપ્ત થાય છે વજ્રથી અમતિહત શક્તિ ધરા
વનાર મહાત્માઓ ઈન્દ્ર ચાક્રવર્તીની શક્તિઓ કરતા અનંત
શુદ્ધી શક્તિઓ ધરાવે છે તેઓ શક્તિનો દુરુપયોગ કદી પણ

જાણવું અને ચંદ્ર નાડીમા તેવી રીતે પવન વહે તો તેટલા
ગાંધમે રોગ ઉપજે એમ સમજવું

પાસમેક સ્વાવેવ, વહન્ વાયુર્વિનિર્નિશેત્ ।

અહોરાત્રાર્ધ મૃત્યુ, શશાકે તુ ધનસ્યમ્ ॥૭૩॥

અર્થ — જો એક માસ સુધી સૂર્યનાડીમા પવન
વહે તો તેના અતે એક રાત્રિ દિવસમા મૃત્યુ જાણવું
અને ચંદ્ર નાડીમા જો એક માસ કાયમ પવન વહે તો
ધનનો ક્ષય થાય તેમ જાણવું ॥ ૭૩ ॥

વાયુસ્થિપાર્ગગઃ શસેન્મહ્યાહાત્પરતોમૃતિમ્ ।

દશાહ તુ દ્વિપાર્ગસ્પઃ, સક્રાન્તૌ મરણ દિશેત્ ॥૭૪॥

અર્થ — સૂર્ય, ચંદ્ર તથા સુખમણામા કાયમ સાથે
પવન વહે તો અધ્યાહ્ન જપોરે પણ મૃત્યુ થવાનું સમજવું
અને ચંદ્ર તથા સૂર્યમા જો સાથે પવન વહે તો દશ
દિવસે મૃત્યુ જાણવું અને એકલી સુખમણામા લાંબો કાલ
પવન વહે તો થોડા કાલમા મૃત્યુ આવશે એમ માનવું
॥૭૪॥ આ વિષયમા વિશેષ જાણવાની ઉચ્છાવાળાએ યોગ
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો આવું જ્ઞાન પ્રાણીયામના અભ્યાસ
સીએને પવન ઉપર સચમ કરવાથી તેનો સાચો અનુભવ
અભ્યાસથી તથા શુદ્ધગમથી પણ થાય છે ॥ ૩-૨૨ ॥

સૂત્ર-મૈત્ર્યાદિષુ વલ્લાનિ ॥૩-૨૩॥

સાવાર્થ — મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને માધ્યસ્થતા

એ જાવનાઓમાં ચિન્તનો સયમ થાય તો તેવા પ્રકારનું આત્મ
જળ વધે છે, મૈત્રી જાવનાના જળથી પરિચયમાં આવનારા
હિંસક પ્રાણીઓ પણ અહિંસક જાવને ધરે છે કરુણામાં
સયમ કરવાથી પ્રસંગમાં આવનારા દુષ્ટોમાં પણ પરાપકાર
વૃત્તિ જગાવે છે સુહિતા જાવનામાં સયમ થવાથી શુદ્ધ
આત્મશુદ્ધિમાં વમણના ઉપજે ॥ અને પ્રસંગમાં આવનાર
મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષી પણ શુદ્ધાનુરાગ ધરનારા શુભ
પ્રાકૃત થાય છે માધ્યમ્યજાવનાના જળથી જગત દુષ્ટો
પ્રત્યે ક્રોધ જાતનો દ્રેષ વૈર-વિરોધ નહેતો નથી જીનને પણ
તેના પ્રત્યેનો દ્રેષ નાશ પામે છે અને જગતમાં એકત્વ-અલોહ
જાવનાના આદોલનો ઉપજે છે તેજ સયમ માયાથી સુકત
કરે છે ॥ ૩-૨૩ ॥

સૂત્ર-વલેષુ દક્ષિણલાર્દાનિ ॥ ૩-૨૪ ॥

ભાવાર્થ—મૈત્રી આદિ જાવના કેળવી સયમથી
વિશુદ્ધ હૃદયન બનાવનાર યોગીને અનેક પ્રકારની લક્ષિણો
પ્રાપ્ત થાય છે જે લક્ષિણો-શક્તિઓની આજીર્ણ ઈન્દ્ર
જેવાઓની શક્તિઓ પાછી પડે છે તેવી રીતે બલ ઉપર
સયમ કરવાથી હાથી-વાઘ સિંહ વિગેરેના જલથી અધિક-
તર બલ પ્રાપ્ત થાય છે વજ્રથી અપ્રતિહત શક્તિ ધરા
વનાર મહાત્માઓ ઈન્દ્ર ચક્રવર્તીની શક્તિઓ કરતા અનંત
શુદ્ધી શક્તિઓ ધરાવે છે તેઓ શક્તિનો દુરુપયોગ કદી પણ

કઠી શક્તિ નથી સર્વત્ર સમત્વ જાવથી નિહાળી ચેતાના
માર્ગે ॥ જાગળ ને આગળ વધતા હોય છે જાગવાન મહા
વીરના પુર્વજવળા વિશ્વભૂતિ આત્માએ યુનિપણામા મથુરામા
નીલકંઠ ૧૨ ૬ પારને જતા રક્ષામા તેમને ગાયે પાડી નાખ્યા
ત્યારે ૮ મના પૂર્વે ત્રસારી વિશાખાનદી નામના પિતરાઇ
જાગળે ૯ પાતલ ૧૦ યુ તે વખતે ગાયને ત્રણ વાર આકાશમા
જાગારીને નીચે ઝુકી દીધી વિપુકુમારનુનિએ ત્રમણ સધની
૧૨ ૬ આરે નમુળીને પગથી દબાવી પાનાગમા દાબી દીધી વિ
મનેક ઉદાકરણ છે હસ્તિ, સિંહ, ચક્રવર્તી, ધન્વ વગેરેના
બળે છે તેથી અધિક બળે સયમવત મહાત્મા પદ્મજી કરે
છે આત્મા સ્વયં જાન તબળો છે, ક્ષયોપશમજાવે બળ પ્રગટ
થાય છે પણ ખાસ કારણ વિના યોગીએ તેવી શક્તિને
ઉપયોગ નથી કરતા જો તેવી શક્તિને વિનાકારણ દુરૂપ
યોગ કરે તો યોગથી જાદુ વધીને નીચ યોનીમા જમણ
કરવું પડે છે આ સૂત્ર સ્વયં સુસ્પષ્ટ છે ॥ ૬૨૨૪ ॥

મૂત્ર-પ્રવરપાતોરન્યાસાત્ મૂક્ષમવ્યવહિનવિપ્રકૃષ્ટાર્થજ્ઞાનમ્ । ૨૫ ।

સાવાર્થ — પાંચે ઇન્દ્રિયજન્ય વસ્તુઓમા લોગબુદ્ધિ-
થી ગમન પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે તેના ઉપર અનિર્વાહિક
જાવનાના બળથી સંયમ કરાય, — તેના લોગની જાવના નષ્ટ
કરાય, મન ઉપરથી દેવની વૃત્તિઓ નષ્ટ વાય તેવા જ્ઞાન,
દશન ચારિત્ર્ય, રાજયોગવડે મતિ આદિ જ્ઞાનથી અનુભ
વમા આવેલા લોગ્ય પ્રદગલ દ્રવ્ય ઉપર ત્યાગરૂપ સયમ કરાય
તો મતિ આદિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ જાવ બળે,

તેના બળથી સમ્યક્મતિ શ્રુતજ્ઞ ન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યવ-
જ્ઞાન, થાય, તેના બળથી સૂક્ષ્મ પરમાણુ પરંતુથી માહીને
મેરુ-સુધીના પદાર્થોનું તથા તે કાલે ન હોય તેવા બૃ-
હદવિશ્વકાલીન પદાર્થોનું તેમજ બહુ દૂર પડેલા પાછળ
રહેલા એવા ઘણા રૂપી પદાર્થોનું જ્યોતિષમતિની જેમ
તેથી અધિકતર સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય તથા તેન પર્યાય-પરિણામોનું
જ્ઞાન યોગી મુનિઓને થાય છે ॥ ૩-૨૫ ॥

સૂત્ર-ભૂતજ્ઞાન સૂચ્યે મયમાત્ ॥ ૩-૨૬ ॥

ભાવાર્થ-પ્રાયાણામ તથા ત્રાટકના અભ્યાસયોગે શરીર
ના વિભાગો ઉપર મયમ-સ્થિરતા શુભસંકટપ થવાથી અનેક
પ્રકારની લઘિઓ-શક્તિઓ પ્રગટે છે, જેમા પ્રથમ સૂર્યની
નાહીમાથી વહેતા પવનનો સંયમ સિદ્ધ થાય ત્યારે સૂર્ય-
બિંબ ઉપર ત્રાટક પશુ સિદ્ધ થાય તેના બળથી યોગી ત્રણ
શુવનમા રહેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન (અનુભવ) મેળવે છે ॥ ૩-૨૬ ॥

સૂત્ર-ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૩-૨૭ ॥

ભાવાર્થ-ચન્દ્રનાહીમાથી વહેતા પ્રાણ-પવન ઉપર
સંયમ થાય તો ચન્દ્ર ઉપર ત્રાટક યોગ સિદ્ધ થાય અને
તેના બળથી તારા, ગ્રહ, નક્ષત્રની અવસ્થાગતિ આગતિનું
જ્ઞાન થાય છે ॥ ૩-૨૭ ॥

સૂત્ર-તુલે તદ્ગતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૩-૨૮ ॥

ભાવાર્થ-ઉત્તર દિશામાં સ્થિર રહેલા જે મુવર્ત

તારા છે તે સદા નિઃપ્રવૃત્તાભાવે ઉત્તરમા જ રહે છે તે ઉપર નાટક થોડી ઓછાયામયુક્ત પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય ત્યારે જગતના સર્વ તામ્રા રહી નક્ષત્ર વિગેરે અતરિક્ષ વસ્તુની ગતિ આગતિ તદ્વા તે ાથી જાણિયમા જગત ઉપર ચનાર મુદ્ધ માર્ગે જાવ-સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય છે

સૂત્ર-નાભિગ્રંથે કાય ગુહ્ય નમ્ ॥ ૨-૨૯ ॥

જાણવાર્થ — નાભિ ઉપર નાટક યુક્ત પ્રાણાયામથી સયમ કરવામા આવે તો કાય-શરીરની રચનાનુ અનુભવ જ્ઞાન થાય છે, તેમજ માનસિક સ્વરૂપવિશેષો પણ નાશ પામે છે એ પણ એક અનુભવી યોગી પાસે સાબલ્યુ છે કે નાભિમહલમા જે બાર વર્ષ પર્થ ત્રાટકે કમી શકે તો સર્વ સિદ્ધાત કે જે બાર અંગ દ્વાદશાંગી ચૌદ પૂર્વ વિગેરે નામે સંજોધાય છે તે સર્વસૂત્રનુ અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરમ શુદ્ધેવ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી કહે છે કે—“નાભિચક્રમા જ્ઞાન ધરવાથી કાયબ્યુદ્ધનુ જ્ઞાન થાય છે શરીરમા અમુક અમુક નાડીઓ ॥ તે અમુક પ્રકારનું કાર્ય કરે છે તે તેના કાર્યથી જણાય છે, તેમજ મનમા અનેક પ્રકારના વિકલ્પોસકલ્પો પ્રગટે ॥ તેનો પણ વિલય થાય છે મનની સ્થિરતા વૃદ્ધિ પામે છે અને વિવેકશક્તિ પ્રગટે છે અન્ય મનુષ્યના સકલ્પો જાણી શકાય ॥ તેમજ તેથી જે જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે સર્વ યત્ન દેખવામા આવે છે સમાન વાસુની સ્થિરતા થાય ॥ તેથી

અનેક ઉપદ્રવોની શાન્તિ થાય ॥ જેમ જેમ નાભિચક્રમાં
ધ્યાનની વિશેષ પ્રકારની વિચરતા થતી જાય છે, તેમ તેમ
સયમની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેથી આત્માનો પ્રકાશ ખીલે
છે” મગજ ઉપર કાળુ (સયમ) આવે છે અને પ્રકા
શના વિધો શમે છે જે જે વિચારો કરવામાં આવે છે તેનું
ફલ પણ આસજ (નશ્વરમા) દેખાય છે, પોતાના પ્રત્યે
લોકોનું આકર્ષણ થાય છે સ્થિતપ્રજ્ઞમ વિગેરે ક્રિયાઓ
પણ સહેજે સિદ્ધ થાય છે પોતાના મનનું બધું અન્ય
ઉપર અસર કરે છે મેરમરીજમ વિગેરે ક્રિયાઓ પણ નાભિ
ચક્રના ધ્યાનસયમથી ખરેખર પ્રગટે છે નાભિચક્રમાં પ્રાપ્તિ
સયમ કરવાથી શરીરમાં રહેલા સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય
છે તેમજ વાત, પીત, કફ, લોહી વિગેરે પદાર્થોના કલબાવનો
પણ અનુભવ થાય છે તેથી તેની ઉપર પી મમતા દૂર
થાય છે ॥૩-૨૬॥

સૂત્ર-૬મ્પદ્યુષ્ણે સ્તુતિરમા નિટલિઃ ॥ ૩-૩૦ ॥

સમાચાર્ય —૬૬ નીચેના આગ્રમાં નયન-ગ્રાહક યોગ
પ્રસ્થાપન થઈ શ્વેતમા આવે નો બૂજ નયન દેવ થાય છે,
જેમ જેમ તે દેવનું પૂર્વક સયમ સિદ્ધ કરવાનું આવે તેમ
તેનું ચિત્ત-ચિત્તિન દેવોનાં સુખ-વૃદ્ધાની નવનય થતી આવ
છે, તેમજ દેવોને કવન-સયમ નયથી કહતી નયની
વગેરે, મેરમરીજમ થતી છે, જેથી નયનને નયન સુખ
વગેરે ઉપદ્રવ થતી છે તેમજ નયન-ચક્રના નયન-ચક્રના

જે કહ્યો નાજો છે તે ૬૦ ઉપર સયમ, કરવાથી, આતા
ઉપર આત્મ અચર થાય છે ॥ ૩-૩૦ ॥ - ।

૨૮-૨૨૮૨૨૨૨૨ ॥ ૩-૩૧ ॥

આત્માની કહી નીચે દુઃખનાડી જે > અભાનના આકાર
ની જે મન ધુન્ધળુ વળેલા અથવા જોગ થયેલા સર્પાકારે
૨ - ૧ નામક મરી એકાગ્ર ભાવે ધ્યાન મ યમ કરાય તો
મનનુ અનુભવ કર થઈ સ્થિરતા વધે છે જે કાર્ય કરવા
ગે. મ દોષ તે પણ સ્થિરતાએ કાય છે વિચેગો નહતા
નથી, મનસમણનો પ્રસંગ આવનો નથી, જોવવામા સ્થિર
તા જેઈએ જેથી પરતાવાનો પણ વખત નથી આવતો દુઃખ
નાડીમા જે આત્મપ્રદેશો છે તે ત્યા સ્થિરતાથી સયમ-ધ્યાન
નાટકપૂર્વક સિદ્ધ થવાથી મેરુની જેમ સ્થિરતા શુષ્ક પ્રગટે
કે અથવા રવલાવના પ્રાણીઓને આત્મસહકર્ષથી સ્થિર
કરી રાકે છે અ યનુ મન પણ સ્થિર કરે છે એમ જે
સ્થિરતાના સ્વરકારો ઉત્તરોત્તર વધતા તદ્દભવ અથવા જે
પણ સાત આઠ ભવે તે આત્મા પરમાત્મા સિદ્ધ બુદ્ધ થઈ
ભાય છે ॥ ૩-૩૧ ॥

મૃત્યુ-મૃદ્વ્યોતિષિ સિદ્ધદર્શનમ્ ॥, ૩-૩૨ ॥

સાધનાર્થ — મૃદ્વે-તાળવાનો મધ્ય ભાગ કે જ્યા
પ્રદારમની જ્યોતિ છે ત્યા ધ્યાન સયમ થાય તો અનેક
લઘિધર સિદ્ધપુરુષોના દર્શનસેવાનો લાભ મળે છે, તેમના
અનેક આશીર્વાદ લઈને ઘણા પાપ કર્મનો પણ ક્ષય કરી

શકે છે, ધમગદા વધે છે, મહાત્માઓ તે જાકતને ધ્યાન સગાધિમા પૂજીતા પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તે આગળ વધારે છે, પાછળ રહેલા સહાય આગનારને પણ તે આગળ ચઢાવી શકે છે, શકાઓ પણ સ્વયમેવ નાશ પામે છે મનની એકાગ્રતા વધતી જાય છે અને શરીર બદલો કરવાનું અતિ શુભ જ્ઞાન પણ યોગ્યતા પ્રમાણે સિદ્ધ પુરુષના પ્રસંગથી તે મેળવી શકે છે તેમજ યોગમાગના અવનવા અનુભવો તેને યાદ છે તેથી હર્ષ-આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને આગળ વધવા પ્રયત્ન કરતા તેને છેવટે શુકવધ્યાનની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૩-૩૨ ॥

મૂત્ર-પ્રતિભાદ્વા સર્વમ્ ॥ ૩-૩૩ ॥

ભાવાર્થ—પ્રતિભા-બુદ્ધિ શક્તિ દ્વારા પરમશુર પાસે વિનય, વૈયાવૃત્ય, સેવા, જાક્તિ કરતા, આગમ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતા સત્ય અધ્યાત્મ જીવનો અનુભવ આત્માને વગર પ્રધાસે સહેલાઈથી મળે છે સદાગમનું ધ્યાન મનન સ્વાધ્યાય સયમપૂર્વક કરતા, જ્ઞાનાવસ્થાથી કર્મનો કથોથ શમ જાવ થાય ॥ તેથી તેને સર્વ સુકર્મવા રચણ, સર્ગીય વા દૂર અશુભસર્ગીય વા શુભ રહેલી રૂપી, વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર અવધિજ્ઞાનરૂપ આલોક પ્રગટે છે ॥ ૩-૩૩ ॥

મૂત્ર-હૃદય ચિત્તસવિદ્ ॥ ૩-૩૪ ॥

ભાવાર્થ—હૃદયમા ત્રાટક કરીને ચિત્તને રાષ્ટ્રી ધ્યાન કરાય તો ચિત્ત-ગનના સ્વરૂપનો તે સાધકને પ્રગટ જ્ઞાન

થાય છે તેમજ અ યના વિચારો લાવવાની શક્તિ આવે છે
 હૃદયની સાર્વિકતા પણ પ્રગટે છે વિચારોની જે પર પરા આવે
 છે તે ૩ પ્રકારના અનુભવ થયેથી પ્રમાણ્ય છે તેમ મન પણ
 મજબૂત, મુક્ત થાય છે, તેથી આત્મશુદ્ધિ નિર્માણતાના યોગે
 વૃદ્ધિ પામે છે હૃદયના જે જ જ્ઞાનનો અનુભવ થાય તેની
 અત્યંત ધર્મ તા પણ માલુમ પડે છે સકલોપાયા વિકલપો
 ના સમુદાયે બધા કરવાની કળા હાથ લાગે છે તેમજ
 હૃદય ॥ ધ્યાન અયમરૂપ સમાધિનો અભ્યાસ વધારતા
 રાજસ, તામસ શુદ્ધનો સ્વયં થાય છે, અને સાર્વિકતાની વૃદ્ધિ
 થાય છે, શબ્દેષ વિગેરે વિકારો નાશ પામે છે, આત્માની
 ઉચ્ચતા વધે છે ॥ ૩૪ ॥

સૂત્ર—સત્ત્વપૂરપયોરત્યન્તાસકીર્ણયાં મ યવાનિશેષોદ્ધોગઃ

પરાર્થત્વાત્પર્યસમપાન્નુરૂપતાનમ્ ॥ ૩-૩૫ ॥

હાનાર્થ—સાખ્યમતે સત્ત્વ બુદ્ધિ તથા પુરુષ-આત્મા
 એક બંને વચ્ચે જુદી જુદી માની છે તેમના મત પ્રમાણે
 આત્મા-પુરુષ એકાત શુદ્ધ નિશુદ્ધ છે અને બુદ્ધિ સત્ત્વ,
 રાજસ, તામસ તથા સાર્વિક શુદ્ધવાળી ॥ અને પુરુષ-
 આત્માથી સર્વથા જિત છે આવું તે બંનેનું જિતત્વ હોવા
 છતાં પણ અનાનિકાવથી એકત્વ રૂપે સામાન્યપણું રહેલું
 છે તેથી અનાસક્તપણાની શક્તિથી યોગીને પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાન
 થાય છે બીજી રીતે શરીરમા, ઈન્દ્રિયોમા, મનમા હું પણ
 થયેલું છે તેની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાવાળા પદાર્થોમા

સ્વાર્થભાવ અને પરાર્થભાવ પણ પ્રગટે છે, જ્યાં સ્વાર્થની અનુકૂલતા હોય ત્યાં મારાપણુ જ્યાં અતિક્રુણતા હોય ત્યાં પરાપણુ પ્રગટે છે, તેના કારણે રાગ દ્વેષ પણ થાય છે, તેવા રાગદ્વેષતા કારણરૂપ ભોજનો ત્યાગ કરવાની જે વૃત્તિ તેના ઉપર ધ્યાન સયમ કરવાથી પુરુષ-આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે તેમ મહર્ષિશ્રીનું માનવું છે 'અહિ નેન દર્શનમા આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવુ છે તે યોગ-શાસ્ત્રના બારમા પ્રકાશમા હેમચન્દ્રાચાર્યશ્રી જણાવે છે

ચિદ્રૂપાનન્દમયો નિઃશેષોપાધિવર્જિતઃ શુદ્ધઃ ।

અત્યક્ષોડનન્તગુણ પરમાત્મા કીર્તિતસ્તઙ્ગૈ ॥ ૮ ॥

અર્થ — ચિત્તરૂપ, - જ્ઞાનરૂપ, આનન્દમય, - ચારિત્રમય સર્વ ઉપાધિ રહિત પરમ શુદ્ધ અક્ષ-ઉદ્રિયોથી અગોચર અથવા જેનો ક્ષય થવાનો નથી તેવા અત્યંત અનંત શુદ્ધમય પરમાત્મા તે જ શુદ્ધાત્મા છે તેમ તે પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ધરનારા યોગીઓ પરમાત્મસ્વરૂપને કહે છે (૮)

પૃષ્ઠાત્માન કાયાન્પૃથક્ ચ વિગ્રાત્સદાત્મનઃ કાયમ્ ।

હમયોર્ભેદજ્ઞાતાઽઽનિચયે ન સ્વલેખામી ॥ ૯ ॥

અર્થ — કાયા શરીર મન ઉદ્રિયોથી આત્મા-પુરુષ સદા ભિન્ન છે તેમજ આત્માથી કાયાદિ વસ્તુ પણ ભિન્ન એમ આત્મા અને પૌદ્ગલિક વસ્તુનો ભેદ જ્યારે યોગી સમજે છે ત્યારે તે આત્મધ્યાનથી સ્ખલણા-બ્રાતિ, પર્મત્વે

નથી (૬) તેમજ પરમજીવ શ્રી જીવિસાગરસૂરિપર
યોગપ્રદીપમાં પણ કહે છે કે—

જીવત્ત્વપન્થિચ્છામિ, સ્વભાવિકસુખપદમ્ ।

સર્વેષામ્ જીવત્ત્વપન્થિચ્છામિ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧ ॥

સ્વભાવિકસ્વરૂપો મે, પુણ્યનન્નમહોદયિ ।

જીવત્ત્વપન્થિચ્છામિ સર્વે, વર્તન્ત સ્વરૂપતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—જે આ મત્વરૂપ શુદ્ધ હોવાથી, સ્વાભાવિક
આત્મસુખને આપે છે, તેવા પુણ્યપદની દુઃખરૂપ શાખા
હું, તે કારણે તે શુદ્ધાત્મપદના આચરણરૂપ જે ધાતિકમ
અનાદિ કાળથી લાગેલા છે તેનો વિનાશ કરવા પ્રયત્નપૂર્વક
હું ઉત્સુક થયો છું મારા સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપમાં
અનત સુખનો મહાસમુદ્ર રહેલો છે, કારણ કે આત્માના
સહજ સ્વરૂપમાં અનતજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય
આદિ મર્વ શુદ્ધો સર્વદા રહેલા છે આથી સત્વાદિક
જે પ્રકૃતિઓ છે તે જોડે પુણ્યવરૂપ માયાથી બનેલી
છે, પરંતુ જીવિ તે સાત્ત્વરૂપ હોવાથી આત્મશુદ્ધ છે તેની
સાથે સાત્ત્વિકાદિનો જ્યાં મુખી સબંધ હોય ત્યાં મુખી
આત્મશુદ્ધનો પૂર્ણ વિકાસ થયેલો હોતો નથી પણ સ્વાભા-
વિક જીવિરૂપ પ્રકૃતિ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવામાં બાધ
કરનારી નથી પણ સદાયક છે તેના બળથી સમ્યક્ જ્ઞાન
સાધ્યશક્તિએ પ્રગટે છે જ્ઞાનના અભ્યાસથી શુદ્ધ ચારિત્ર
યોગથી આત્માપુરુષ તથા પ્રકૃતિ-કર્મ, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન

વિગેરેની બુદ્ધિ સમજાય છે તેથી શુદ્ધ ચારિત્ર યોગનો પુરવાર થયે પ્રગળવે ત્યારે આત્મા કેવળજ્ઞાન, દર્શનને પ્રગટ કરે છે તેથી તે મુક્તિ પામે છે ॥ ૩-૩૫ ॥

છત્ર-તતઃ પ્રતિમત્રાવશ્યેદનાટર્ગસ્વાદ્વાના જાયતે ॥૩-૩૬॥

ભાવાર્થ — તે પાંચ ઇન્દ્રિયો મન તથા શરીર ઉપર ત્રાટક, પ્રાણાયામ તથા ધ્યાન સમાધિગત સયમનો અભ્યાસ કરતા સાધકને પ્રતિભા એટલે સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય દ્રષ્ટિ બહાર રહેતા તથા ભૂમિ આદિમા દશાયેલા નાના મોટા મર્મ પદાર્થો જ્ઞાનાવસ્થાથી કર્મના કથોપશમ થવાના યોગે અતુલવમા આવે છે તે પ્રતિભાના બળથી દિવ્ય સૂક્ષ્મ શબ્દનું અવલોકન કરવાની શક્તિ અવલોકે દ્વિતીયા આવે છે તેમ જ વેદન પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થવું તર્કશક્તિવડે તેના સ્વરૂપનું જાણવું, અને પાંચે ઇન્દ્રિયોથી પદાર્થોની યથાર્થ જાણવાની શક્તિ પણ આવે છે તે આવી રીતે ચતુર્વેદ દિવ્ય રૂપને જોવા પછી, જિહ્વાથી દિવ્ય રસોનો આસ્વાદ, નાસિકાવડે દિવ્ય સુગંધને લેવાનું સામર્થ્ય પ્રગટે છે કાનથી દિવ્ય ગાયન સાંભળવાનું તેમ જ શરીરનો સુદર દિવ્ય સુકોમલ સ્પર્શનો અનુભવાય થાય છે તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ જાગવાથી શ્રોતાવર્ગની સાથે દિવ્ય આનંદહાથક વાર્તાઓ થાય છે કેવલ તથા વિદ્યાસિદ્ધ પુરુષના દર્શન થાય છે આ સર્વમા મુખ્ય પૂલ-સ્વાર્થ સયમથી પરમાર્થિકપુરુષ-આત્મજ્ઞાનરૂપ પ્રતિભાનું છે, અને આનુષંગિક રૂપ ઉપર કહ્યું તે જાણ ઇન્દ્રિયોને

આનંદ આપનારા ચમત્કારી પ્રસંગો બહુવા મળે છે પણ તેમા મુજાવુન ભેદમે આવા પ્રકરની લખિઓમા મુજાવ છે તે શાનિરૂપ થેતને નથી પામતા, માટે આત્મસ્વરૂપમા કથેય રાખી આગળ વધવુ એ જ શ્રેયસ્કર છે ॥ ૩-૩૬ ॥

મૃજ-ને નમણાપુષ્પમા વ્યુયાને સિદ્ધર ॥ ૩-૩૭ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વે જે સયમના પ્રતિભા, અવલુ, વેદન, દશન આગવાદન, વાર્તાદિક છ પ્રકારના સામયી સયમના યોગે પ્રાપ્ત છે તેમા જો રાગે, તેમા અહકાર થાય, નનો દુઃખથેા । કરે, લોકોમા ખ્યાતિ માટે તે દિવ્ય શક્તિને ખર્ચે તો તે સમાધિ આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવામા નિમ્ન-ઉપસર્ગ કરનારી થાય છે અને મન વચગ વચાથી આત્માનંદમા ભગ પડે છે માટે સપ્રજ્ઞાત તથા અસપ્રજ્ઞાત યોગના અભ્યાસીએ બાહ્ય સિદ્ધિઓમા રક્ત ન થવુ ભેદમે શ્રીમાન્ પરમશુરે બુદ્ધિસાગરસૂરિશ્રુત જગન સમૃદ્ધના ભાગ ૧ મા ૮૮ મુ જગન જુઓ તેઓ જણાવે છે કે— ‘જીવણ જાગીને રે જોગી સગે, ચાલજે નિજ દેશમા, પદત પુસ્તક પડિતો પણ, ઘટ વડે છે કલેશમા જીવણ જાગીને રે—(૧) તિરચ્છ નાડી મધ્ય ગાડી, જેવ જેથી જોભની, ગગનમહલ ચાલતી તે, સ્થાનકે સ્થિર થોભની જીવણ જાગીને રે—(૨) પ્રેમી પરદેગી જતા, ત્યા લોભથી લવચાપશે, મનહર મોહિની માનિનીઓ, ત્યા હાવભાવ દર્શાવસે જીવણ જાગીને—(૩) સ્વસ્થ ચિત્તે

આલસુ ત્યા, મોહધારી લેદવી, ઘાટ અવઘટ ઉતરીને,
 આત્મ સત્તા વેદવી । છવણ-(૪) ચિત્ત નિજ ઉપયોગમાહિ,
 રાત્રિ દિવસ આલજે, પામાં પ્રેમે દેશ તારે, નિજસ્વરૂપે
 મહાલજે છવણ-(૫) સારી આલમ દેખજે તુ, ન્યોતિ
 ન્યોત મિલાવજે જૂઠી જગતનુ જાન વાઠકમ ?
 તારી ધુવની પાવજે છવણ-(૬) અનત અક્ષર આત્મા
 તુ, જોડીલાને જગાડજે, બુદ્ધિસાગર તરણા પાછળ,
 જાતુને તુ જાળજે છવણ-(૭) 'અદિયાએ જ કહેવાતુ છે
 કે આશિનભાગમાં મોક્ષની વાટે ચાલતા આત્માને
 અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ-લબ્ધિઓ પ્રત્યે છે કે તેના
 ચોગે અનેક દેવ-દેવી માનવીઓ વશ થાય છે વર
 દાન તથા શ્રાપ આપવાની, મારો નાખવાની, દુખી કરવાની,
 સુખી કરવાની, જગતને પોતાની આજ્ઞામા લાવવાની શક્તિઓ
 રૂપ મનોહરશ્રીઓ રૂપ, તામસ તથા રાજસ શક્તિઓને
 સબધ થાય છે તે લોગ માટે પ્રેમ દેખાડીને આમત્રણ
 કરે છે ત્યા તે મુગધ લોગમા લપટાય તેા સાધ્ય
 ને મોક્ષમુખ થાય છે તે નદ સિદ્ધિઓમા મુઝાયેલો
 યોગી લવણમણુમા પડે છે, માટે સ્વસ્થ ચિત્ત રાખીને
 આત્મઉપયોગમા સદા રહેતુ કે જેથી ઉત્તર દિશામા જે
 ધુવનો તારો અચલ રહે છે તેમ મોક્ષનુ અચલમુખ
 આત્મા મેળવે એ જ સાર છે ॥ ૩૭ ॥

મૂત્ર-વન્ધકારણશૈથિલ્યાત્ પ્રચારમવદનાચચિત્તસ્ય પર-
 શરીરપ્રવેશ. ॥ ૩-૩૮ ॥

ચાય, ત્યારપછી નરુણ મહગમા વાયુ ચાલતો હોય ત્યારે કુપુંડ, અગરુ, કુટ વિગેરે સુગંધી દ્રવ્યમા વેધપૂર્વક સ્થિર કરવો. એમ સર્વાંત્ર નિશ્ચય વસ્તુઓમા વેધકતા સિદ્ધ થાય ત્યારે પરિશ્રમ વિના વાયુને બેડવામા શક્તિ આવે એટલે વિવિધ પરીઓના શરીરમા વેધ કરવો પતન, જામર વિગે રેના શરીરમા વેધ જરાજરા ચાય ત્યારે મૃગાદિક પશુના શરીરમા અભ્યાસ કરવો. પછી એકાગ્ર ચિત્ત કરી, ધીર થઈ, જિતેન્દ્રિય પના મનુષ્ય યોગ, હાથી પ્રમુખના મૃત શરીરમા વેધ કરવાપૂર્વ પ્રવેશ નિર્ગમ કરતા અનુક્રમે પાષાણ, ધાતુ માટી વગેરની દેવમૂર્તિમા વેધ કરી સક્રમણ કરવું

एव परामुद्दिष्टु प्रविशेद्दामनाशया ।

જાગ્રદેદમદગ્નસ્તુ, નોચ્યતે પાપશક્તયા ॥ ૨૭૨ ॥

અર્થ—જો પ્રમાણે જે મરણ પામેલું હોય તેના શરીર-દહેવગમા યોગી હાથી નાસિકાના દ્વારથી પ્રવેશ કરે પણ જીવતા શરીરમા પ્રવેશ કરવાથી અનર્થનો સંભવ હોવાથી તે વિષય અમે નથી કહેતા આ પરકાય પ્રવેશ કુતુહળમય જ છે તેથી આત્મશુષ્કરમણ્ણતાને ધ્વંષનારાને લાજ નથી, માટે આવી સિદ્ધિમા નહિ પડવું એજ સાર છે વેધશક્તિ આવેતો પણ તેનો પરમાર્થ લાજ નથી માટે ત્યાજ્ય છે ॥૩ ૩૮॥

सूत्र—उदानजयाञ्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रांतिश्च

॥૩-૩૯॥

સાવાર્થ—ઉદાન-હૃદયકંઠ તાળવું, જાકુટીના મધ્યમા,

મરતક્રમા ઉદાન વાયુનું સ્થાન છે ત્યા પ્રાણાયામથી તે ઉદાનવાયુનું શક્તિ પ્રવાહને ફેરવ્યા અને શરીરના ઉપર સર્વ અંગમા નિયમિત કરે છે, ત્યારે તેનો યોગી જ્ય કરી શકે છે ત્યારે તે અતિશય લઘુ હલકો થઈ જાય છે જ્ય કરનાર યોગીને પાણી ડુબાડતું નથી, પઠ-કાઢવ તેને અડતો નથી, કાટા તો પગનો સ્પર્શ પણ કરી શકતા નથી એવી રીતે ઉદાન જ્ય કરનારા યોગી અજાત ગતિથી અધર પાણી ઉપર અને કાટાની ઉપર તથા તરવારની ધાર ઉપર વિના પ્રયાસે જામણ કરી શકે છે, અગ્નિમા ઊભો રહી શકે, ખીછા પદ્મ અનેક શક્તિઓ તેને પ્રાપ્ત થાય છે મરણકાલે પ્રાણને ઉત્ક્રાંતિ કરીને દશમા દ્વારથી ત્યાગ કરે છે કલિકાલસપ્ત આહેમચ્છદ્સૂરિજીએ એ પ્ર પમા મા કહ્યું છે કે

ઉત્ક્રાન્તિર્વારિપ્રકાશ્ય-આવાધોગ્નનનિર્જયે ।

જયં વ્યાનસ્ય શીતોષ્ણાસગ વાતિરોગિતા ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—ઉદાન વાયુનો જે યોગી જ્ય કરી શકે છે તેને મરણમુખ્યે પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિ કરી દશમા દ્વારે લાવી ત્યાગ કરવાની શક્તિ પ્રગટે છે, તેમ જ પાણી, કાટા, કાઢવ, તેને સ્પર્શને ખીડા કરી શકતા નથી તેમ જ વ્યાન નામના પવનનો જ્ય કરવાથી શીત તથા ઉષ્ણ રહેશે તેને ખીડી શકતા નથી, શક્તિ તથા તેજ શરીરમા વધે છે, તેમજ રોમશોક નાશ પામે છે ॥ ૩-૩૬ ॥

સૂ ૧-સમાજ્યાજ્વતનમ્ ॥ ૨૨-૪૦ ॥

ભા. ૧^{મું}—સમાન વાયુનો જ્ય કરવાથી આ ૧ પાંડા પરી શકતો નથી તેમ જ શરીરમાં અગ્નિ સમાન તેજસ્વી— આવે છે આ વાયુનું સ્થાન નાભિ તથા હૃદયની વચ્ચે ૬ થી વારંવાર ફેરવક કરીને ફેરવક કરવે તેવા ૪૦ ભાગો તે જ્ય થાય છે યોગશાસ્ત્રમાં—૫ પદ્યું છે કે—

પાશ્વ ક્ષતભગાદરદરાગ્નેઃ પ્રતીપનમ્ ।

વપાજ્જ્ય વ વ્યાધિપાન,, સમાનાપાનયાર્જયે ॥ ૨૩ ॥

અર્થ —સમાન તથા અપાન વાયુનો જ્ય કરવામાં આવે તે ૧ ગુમણથી શરીરમાં છિદ્ર પડવા, ધા વાગવા, કાનુ કાનુ થયેલું હોય તો સમાન તથા અપાન વાયુનો જ્ય કરનારાને સધાઈ જાય છે ઉરમાં જઠરાગ્નિ પ્રવીણ થાય ૮, કઠણ લૂખો લાકડા જેવો પદાર્થ પણ પચી જાય ૩, મગમૂતનું પણ અલપપણ થાય છે તથા સર્વ રોગ નાશ પામે છે

પ્રાવલ્લય જાતરસ્થાગ્નેર્દીર્ઘામમરુજ્જયૌ ।

લાગ્ન ચ શરીરસ્ય, પ્રાણાવિનયે મત્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ —પ્રાણવાયુનો જ્ય કરવાથી જઠરાગ્નિનું પ્રબલપણ, લાભા શ્વાસ લેવાની શક્તિ, દમનો નાશ, શરીર માં વાયુના વિકારો જેવા કે શરીરનું પકડાવું, સાધા દુખવા, પેટમાં અણબનું થવું, વાયુનું વધવું વગેરે રોગો

મટી બાય છે ॥ ૨ ॥ દુઃખલુથી સર્વ પવનના જયથી ને
ફળ થાય તે બધાંવે છે

યત્ર યત્ર મવેત્ સ્થાને, જતો રોગ પ્રવીટકઃ ।

તત્કાલિયં પારયેત્ તત્ર, પ્રાણાદિ મરુત*સદા ॥ ૨૫ ॥

જ્યાં જ્યાં જીવને રોગાદિથી પીડા થતી હોય ત્યાં
પ્રાણાયામથી પવનને ધારણ કરતા હજવે હજવે રોગ નાશ
પામે છે આ વિષય અત્રે પવન-જય કરવામાં ઉપયોગી હો
વાથી કાબલ કરેલ છે તેવું વપારે સ્વરૂપ બાલુવાની ઇચ્છા
વાળાએ શ્રીમદ્દેવમયદ્રસૂરિકૃત યોગશાસ્ત્ર નોવું ॥ ૩-૪૦ ॥

મૂત્ર-શ્રોત્રાન્નાશયો* મનન્તસયમાદ્ દિવ્યશ્રોત્રમ્ ॥ ૩-૪૧ ॥

સાવાર્થ — શ્રોત્રે દ્રિય અને આકાશના સબધનો
સયમ કરવાથી કાનને સાબળવામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રગટે છે
શ્રોત્ર-અવલે દ્રિય તથા બીજી અરે પ્રહણ કરથી, કારણ
કે એ પાચે ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના કાર્ય કરવામાં આકાશ
દ્રવ્ય સ્થાન આપે છે તે કારણે તે રૂપી દ્રવ્ય પાચ ઇન્દ્રિયો
પુરૂષરૂપ છે તેનો આકાશની સાથે સંયોગ સબધ છે
ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે કે —

સદૃષ્યારવજ્જો ઓ પર્વાચ્છાયા તમેડ વા ।

વન્નરસગવધાસા, પૂર્ગલાણં તુ લસ્ત્વણ ॥ ૧ ॥

અર્થ — શબ્દ, અધકાર, ઉદ્યોત-પ્રકાશ, પ્રજ્વા-કાંતિ,
છાયા-પડછાંયો, આતપ-તલકો તથા લીપકની જ્યોત અત્ત-

કાત, સુચંદ્રાત સચ્ચિની જ્યોત વગેરે વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ
તે સર્વ પુરુષોના જ લક્ષણ બાબત અને સર્વ પુરુષલ-
ક્ષ્યમાથે તેમજ ઇન્દ્રિયોની સાથે આકાશનો સંયોગ સંબંધ
છે તેથી જો રેગી આકાશની સાથે પાચે ઇન્દ્રિયોનો તથા
જાત જય હૈ—નિશ્ચય કરે તો ઇચ્છા કર્યા વિના
જોઈએ છે ઇન્દ્રિય જ લોગ સુખ સપ્રાપ્ત થાય, પણ તેથી
ધમધક આત્માને દનો અનુભવ કરે છે ॥૩-૪૧॥

સુત-જાયાઙ્કાશયાં મયધસયમા-

નલુત્પ્લમમાપસેઆકાશગમનમ્ ॥૩-૪૨॥

ભાનાન્વ—કાયા-શરીર તથા આકાશના સંયોગ,
જોઈએ છે સયમ કરવાથી શરીર આકાશના રૂ જેવું ફેરફાર
થઈ જતું હોવાથી આકાશમા યોગી ઇચ્છાનુસાર ગમન
કરી શકે છે શરીરમા પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ તથા
આકાશ એ પાચે તત્ત્વો રહે ॥ તેના ચતુર્થ જ્ઞાનથી ઇન્દ્રિયોનો
જય કરીને નિત્ય તપ, જપ, સયમના યોગથી અસાર કથરારૂપ
વાર શરીરમાથી દૂર થાય છે અને મનને સંકટપવિહીન
શક્તિ કરેલું હોવાથી તે પણ વશ થાય ॥ તેમજ આશ્વિન
યોગથી અનેક ગગનગામી, વીરોલાવિની, બહુરૂપિણી,
અહરશરીરધારિણી એવી વૈકલ્યલબ્ધિઓ તથા જ્યાં
તથા વિદ્યાચારણ લબ્ધિઓ પણ યોગીઓને પ્રાપ્ત થાય છે
આજથી ૧૦૦ વર્ષ લગભગમા શ્રીચિદાનંદજી મહારાજ
નામના યોગી આકાશગમન કરનારા વિદ્યમાન હતા તેમજ

કવિકાલસ્રવણ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરીશ્વર, નાગાર્જુન,
પાદસિમ્લ, વગેરે પૂર્વ કાવમા આકાશગમન કરનારા જીન
યોગીઓ હતા. હાલમા પણ તેવા યોગી વિદ્યમાન હોવાનો
સંભવ છે. પ્રાણાયામના અવધાસથી શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વર
આત (સતપિથ) પાદ જોટલા અંદર આકાશમા અવલંબન
વિના રહીને ઓપ્યાન પણ આપતા હતા. વજ્રકૃપામીને પણ
ગગનગામિની વિદ્યા હતી. પ્રાણો ઉપર જેને કાબૂ મેળવ્યો
છે તેવા યોગી પાળી ઉપર ચાલતા પગ બીજાં ૧૬, અંગે
ઉપર ચાલતા બંને નહી, ખગધાર તત્તુ-ગીણા દ્વારા ઉપર
પણ ચાલી જાય એવી ક્રિયા તેઓને બાળચાલ જેવી લાગે
છે તેથી અજિમાન પણ ધરતા નથી. વસ્તુતઃ તેવી સ્થિતિ
માયારૂપ પુટાજલ ~ છે તેથી જખડ આનંદમા રમણ કરનારા
યોગીઓને તેવી અમરકારી શક્તિઓનો ગર્વ ન કરવો એ
જ સાર છે ॥ ૩ ૪૨ ॥

મૂત્ર-રહેરક્લિતાવૃત્તિર્મદાપિદેહાતન પ્રકાશાયણક્ષય ॥૩-૪૩

બાવાર્થ—શરીર ઇન્દ્રિયો મન વિગેરે આત્માથી બાહ્ય
વસ્તુ છે-તે આત્માથી મિત્ર ॥ તેને આત્માને સંયોગ, સંબધ
છે તે વિના કાઈ સંબધ નથી તેવી અનન્ય ભાવનાયોગે પરમ
વૈરાગ્યરૂપ મહાવિદેહના પ્રગટે છે. એ પ્રજામા કહ્યું છે કે—

યત્રાન્યન્વશરીરસ્ય, ય સાદૃશ્યાન્નશરીરિણ ॥

ધનસ્થુસદાયાના, તત્રાન્યત્ર ન દુર્ગમ ॥

જ્ઞાનિનામાત્મચિન્તાસ્થાન-જ્ઞાનિના કૃતો મતેત્ ? ।

૧ મ યમાના ઘણુચિન્તા, મોગચિન્તા તું મોહીનામ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જ્ઞાની યોગીઓ આત્મચિત્તવન કરે છે, પણ જનનીને તે આત્મચિત્તા કયાથી હોય ? જે મધ્યમ વર્ગના ધાત્રી જે તેને તેા પોતાનું શરીર કેવું છે તે કવી રીતે જાણે તે ધી માત્ર ચિત્તા હોય છે અને 'મૂર્ખ' મહામોહમા ખુલ્લેલા જ્ઞાનીને માત્ર વિષયયોગની પ્રાપ્તિ કવી રીતે જો તે જ વિચાર-ધ્યાન હોય છે, એટલે જે જ્ઞાની છે તે સ્વપરસ્વરૂપનો જ વિરેક ચિત્તવન આત્મસ્વરૂપની જ ચિત્તા કરતા હોવાથી આત્મધર્મને ધાત્રી થવા દેતા નથી, તેવા યોગીને કાયા સબધી ઉપ, શુભ, બળ શક્તિ તેજસ્વિતા, આદેયતા વિગેરે કાયા સબધી સપદા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ અણિમાદિ આઠ મહાસિદ્ધિયો પ્રાપ્ત થાય છે પરમ શુરુદેવ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ પ્રવર યોગપ્રદીપકમા જણાવે છે કે—

મૂતા મહર્ષયો યે યે આત્મ યાનકૃત ચ સૈઃ ।

યદ્ધ્યાનેન પરા જ્ઞાન્તિ-અચાર્યોડનકશસ્તયા ॥ ૭૬ ॥

અર્થ—પૂર્વજાળમા જે જે પરમ મહર્ષિઓ યોગીઓ આચાર્યો યથા છે જાવિધ્યમા યવાના છે વર્તમાનકાળમા વિદ્યમાન છે તેઓએ આત્મધ્યાન કર્યું હતું, કરે છે, અને જાવિધ્યમા કરશે તે મહાત્માઓ અવશ્ય જ્ઞાન યોગના બળથી સર્વોત્તમ આત્મશાંતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે અને તે જ

ધ્યાનના બાળથી અભિમાદિ મહાન સિદ્ધિઓ તથા લબ્ધિઓ
પામ્યા છે ને પામશે. યો પ્ર ૧ મા કહ્યું છે કે—

‘ફફપિપુળ્પલામર્ષ—સર્વોપધિપદર્થય’ ।

સમિન્નથોતો લન્વિશ્વ, યોગતાઞ્ઠવઠ્ઠવસ્મ્ ॥ ૮ ॥

ચારણાશીચિપાવધિપન પર્યાયમપ્ત ।

યોગસ્ત્વદુમસ્પૈતા, વિકાવિરુસુમશ્ચિવઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—યોગને સિદ્ધ કરનારા યોગી મહાત્મા
ઓને કદ, ધુ ક, મલ, રવેદ, તેમના શરીર આદિ અવયવને
સ્પર્શ કરાયેલી રજ પણ ઔપધિરૂપે થઈ શાગાદિને મટાડે
છે તેમ જ સમિન્નથોનો લન્વિશ્વથી પાચમાહેલી ઠાઇ
પણ એક જ ઇદ્રિયવડે પાચ ઇદ્રિયોના સર્વ વિષયોને
બ્રહ્મ કરી શકે છે—જાણી શકે છે આ યોગી મહાત્મા
કેવું અદ્વિત છે? વળી ચારણ—આહાસમા ચાલવાની શક્તિ,
તેમ જ ધમદેવી નાસ્તિકનો નિબ્રહ્મ કરવાની શક્તિ તેને
સાત્ય ધર્મ સમજાવીને નર્મગારથી બચાવી લેવારૂપ ઉપકાર
કરવાની તથા આશીવિષ ભય કર દષ્ટિવિષને ધરનારા પ્રાણીના
વિષનો જે પ્રવાહ વહેતો હોય તેને આવા લબ્ધિધર મુનિ
સ કલ્પ માંત્રથી અટકાવી નાશ કરી શકે છે તેમ જ અવધિજ્ઞાન
તથા મન પર્યવજ્ઞાનની મપદા પણ યોગરૂપ કલ્પવૃક્ષના વિકલ્પર
પુષ્પરૂપ છે તેનું જરૂર ફળ તો યોગીનો પ્રાપ્તિ છે શુદ્ધ ચારિત્રના
યોગે સર્વ પ્રાણી ઉપર સમત્વ ભાવ આવવાથી તે સર્વ પ્રાણી
તથા જડ ઉપર વિજય મેળવે છે તેવા યોગીને અભિમા

(૧) મહિમા (૨) લલિમા (૩) ગરિમા (૪) પ્રાપ્તશક્તિ
 (૫) પ્રાપ્તમય (૬) ઇશિત્વ (૭) વશિત્વ (૮) એમ આઠ
 સિદ્ધિઓ પ્રગટે છે તે સર્વ ચારિત્ર યોગના પુષ્પ સમાન
 છે ચારિત્ર યોગનું સત્યરૂપ સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને મુક્ત
 થઈ અસ્વદાનદમા રહેવું તે છે ॥ ૩-૪૫ ॥

મૂલ-રૂપલાવણ્યયત્નમદનનત્વાનિ કાયસપત્ ॥ ૩-૪૬ ॥

ભા ॥ ૪૬—શુદ્ધ ચારિત્રના યોગથી યોગી સર્વ વિષ
 ના નિવૃત્ત થઈ અર્વજગત ઉપર શુદ્ધ પ્રેમ પ્રગટાવે છે,
 સમરવલાવ આવે છે તેના બળથી અપૂર્વ રૂપ તથા લાવણ્ય,
 તેજ અને બળ વીર્ય પ્રગટે છે શરીરના સદ્ગુણને તે પ્રજન્ય
 વનાશાય વિગેરે કાયિક સપ્તાપુન્યનના યોગે પરબલવમા પ્રગટે છે
 કે તે પુન્યાનુબધી પુન્યપૂર્વક લાભે તો મુક્તિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત
 કરાવે ઈ મનોવર્ગણા ઉપર સયમ થાય તો મનના રૂપ
 રૂપનો અનુભવ થાય અન્યના મનોપરિણામનો અનુભવ
 મળે, તેના સાધનરૂપ મન પર્યંત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ॥
 તેમ જ શ્રોતે દ્રિય ઉપર સયમ કરવાથી તેનો ક્ષયોપશમ
 ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે ચક્ષુસયમ થવાથી દિવ્ય દર્શનશક્તિ
 ખીલે છે દર્શનાવરણીનો ક્ષયોપશમભાવ પ્રગટે છે, પ્રાણનો
 સયમ કરવાથી ગદ્ય, દ્રવ્યના લાભહાનીનું જ્ઞાન પ્રગટે છે
 તેની શક્તિનો ક્ષયોપશમ ભાવ ખીલે છે રસનો સયમ
 કરવાથી કુસના ગુણદોષ, વિકારો વિગેરેનો બોધ થાય છે
 સ્પર્શઈદ્રિય ઉપર, સયમ કરવાથી-ચામડી ઉપર સયમ

કરવાથી આઠ પ્રકારના સ્પર્શોનો બોધ થાય સ્પર્શવાળા
પુરુષલેખ, દ્રવ્ય, મેદ, કાળ તથા જાવનુ અનુભવમય
જ્ઞાન થાય છે કાયબલ, વચનબળ તથા મનોબળ ઉપર સયમ
થાય તો કાયાનુ, વાણીનુ, મનનુ બળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે
છે તેથી યોગી જે ખારે તે સજ્જમા કરી શકે છે ॥ ૩-૪૬॥

સૂત્ર-મહાનસ્વરૂપાડમ્મિનાડવ્યાર્યસ્વ મંગલાદિદ્વિયજ્વ ॥૩૬૭

બાવાર્થ.—અત્યંત મુખ્ય મૂળ કારણ ઇદ્રિયોનો જય
કરવાથી થાય છે તો ઇદ્રિયોનો જય તેના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન
થાય ત્યારે શક્ય બને છે, ખાટે પાચ ઇદ્રિયોના તેવીશ વિષયોને
મયાશ્વ સ્વરૂપે ઓળખવા બેઠેલ થો ધ્રુવોમાં જણાવે છે -

વશસ્પર્શસુસ્વાસ્વાદમસારિતર કરા ।

આલાનરધનદેશ-માસાદ્યતિ તત્ત્વણાત્ ॥ ૨૮ ॥

વયસ્યગારે વિચરન્ ગિતન્ ગલગતામિપમ્ ।

મૈનિરસ્ય કર દીના, મીન પતતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

નિપત મત્તમાતગ-કપોલ મધલાલુપ ।

કર્ણતાલનજાઘાતા-મૃત્યુમાર્મોતિ પટપઞ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પનકન્ટેસકાશ-શિલાલાકવિમાહિતઃ ।

રમસેન પતન્ દીપે જાલમો જ્વભને મૃતિમ્ ॥ ૩૧ ॥

દરિણો દારિણી ગીતિ-માર્ગર્થયિતુમ્મદુઃ ।

આપર્ણાક્રિષ્ટાપસ્ય, યાતિ વ્યાધસ્ય વૈયતામ્ ॥ ૩૨ ॥

મૂત્ર-તદ્વૈરાગ્યાદપિ તોપરીજન્મગે જૈવલ્યમ્ ॥૩-૫૦॥

ભાવાર્થ — તે વિવેક ખ્યાતિરૂપ સંઘર્ષ શુદ્ધિ પ્રગત્વાંતરી મહામુક્તાવસ્થા ચારિત્ર પળાય, સર્વ આગમરહિત તપ અર્થમધ્યાન પ્રગટે અને આઠ કર્મને ઉત્પત્તિ નથી થતી. ૨ મદ્વેષરૂપ દોષનો ક્ષય થાય એવા પરમ ૧ ૧ ૧ મટ થતા ક્ષાયકલાવની શુભશ્રદ્ધાએ આવી, સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી દેવલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. ૮૮૭ ૮૮૮

જ્ઞાનગર્ભિતવૈરાગ્યમુત્તમ પ્રાપ્ય યાગિરાટ્ ।

ઋક્ષર નિર્મલ શુદ્ધ, પરમાત્મપદ ભવેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ — ઉત્તમ શ્રેષ્ઠતર જ્ઞાનમય પરમ વૈરાગ્યને પામીને યોગીરાજ સર્વ ભવો ઉપર, સર્વ પદાર્થો ઉપર, સર્વ દેશ દેવ, કાળ, ભાવરૂપ અમત્વજાવને પામેલ યોગી જાદુ પદાર્થોમાં નિર્લેપ થઈને ચારિત્રયોગવડે સર્વ કર્મ, કલ કનો ક્ષય કરીને શુદ્ધ મલ રહિત દેવલજ્ઞાન, દર્શનથી શુદ્ધ પરમાત્મપદને જાણે છે ॥ ૩-૫૦ ॥

મૂત્ર-સ્પાપુપનિવન્ત્રમ્ સગસ્પષાન્તરણ પુનરનિષ્ઠ

પ્રસંગાત્ ॥ ૩-૫૧ ॥

ભાવાર્થ — આત્માના શુદ્ધ ચારિત્રના બળથી અનેક લાઠિયો, સિદ્ધિઓ પ્રગટે છે જેમકે વૈદિક લાઠિયવડે અણુથી માડી એક લાખ યોગ્ય સુધીનું રૂપ પ્રગટે, સર્વ જગતને દેશને ઉપકાર કરી શકે, અપકાર-નાશ કરી શકે,

સર્વ દેવ, ઈંદ્રો, અપ્સરાઓ, દિક્કુમારિકાઓ પામે આવી નાયરગ કરે, જાકિત કરે, હાવભાવ દશવિ કદાચિત તેના મનની શક્તિ જોવા લોગ માટે પણ આદરપૂર્વક નિમત્રણ કરે ત્યાં જો મુઝાયાને જોગની ઇચ્છા થાય અથવા સર્વ પોતાને આધિન છે તેવા પ્રકારનો અભિમાન થાય તો યોગી યોગથી બ્રહ્મ થઈને સ્વારમા પડીને અનતકાલીન દુ ખને પામે છે, માટે તેમા મુંઝાયુ તે અનિષ્ઠ છે તેથી યોગીએ જાવચેત રહેવું ૫૩-૫૧॥

મૂત્ર-જગત્ક્રમયો સયમાદિવેકજ જ્ઞાનમ્ ॥ ૩-૫૭ ॥

ભાવાર્થ — કાળનો જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ છે જેને ક્ષણ કહેવામા આવે છે તે ક્ષણ, આવલી, લવ, મુહુર્ત, ધટી, પ્રહર, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, વર્ષ આદિકાલને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારતા તે પણ દ્રવ્યના પર્થાય રૂપ જ છે દ્રવ્યમા નવા પર્થાય-પશાવૃત્તિ થવી નવુજનુ થવું નવા રૂપરૂપે ઉત્પન્ન થવું આવેા જે અનાદિ કાલિન ક્રમ છે તેમા આ સારુ આ અશબ્દ, જોવેા મોહ ન થવા હેવેા આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનમા એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ આજસ ન કરી કહ્યું છે કે-“મમય ગોયમ! માં પમાયમે” છે જોતમ! એક ક્ષણનો તુ પ્રમાદ ન કરીશ એમ આત્મસ્વરૂપનું અપ્રમત્તભાવે ધ્યાન કરતા યોગીને સ્વપર-સ્વઆત્મદ્રવ્ય, પરપુરુષગત દ્રવ્યને સત્ય-અર્થાથ જાણે છે શુદ્ધ દેવ, શુરુ તથા ધર્મને જાણે છે, તેને સત્ય આત્મિક શ્રદ્ધારૂપ વિવેકજ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થાય છે તે વિવેકના જ્ઞાનેથી

સમ્યક્ ચારિત્ર, તપસ્યા, ધ્યાનયોગે આત્મસ્વરૂપમા સ્થિરતા થાય, તેથી અનુક્રમે મર્મ કર્મનો ક્ષય કરી અનંત અજગ આનંદ મેળવે છે. ॥ ૩-૫૨ ॥

સ્તુતિ-જાતિસ્તુતિદ્વયનિવરણરૂપાદિત્યુત્પત્તિ-પ્રતિપત્તિ

॥ ૩-૫૩ ॥

સ્તુતિ-પ્રતિપત્તિ-અતિ-દ્રવ્ય તે રૂપ લક્ષણ છે જેનું સર્વ પદાર્થો દ્રવ્યાસ્તિપ્રાયથી નિત્ય પર્યાયાસ્તિકથી અનિત્ય દેશ-દોષથી ભિન્નભિન્ન સ્થાનમા અવસ્થિત કાલની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, વ્યય જાવની અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવનું જ્ઞાન અનુભવતા દ્રવ્યાદિકમા રહેતા સામાન્ય તથા વિશેષ સ્વભાવથી નુદયતા તથા અનુસ્યનાવઠે એકત્વ, અનેકત્વ, અસ્તિતા, નાસ્તિતામય અનેક ધર્મ-સ્વભાવમય વસ્તુનું વિવેકપૂર્વક પ્રતિપત્તિ-અનુભવજ્ઞાન થાય છે, તેથી મોહ, મમતા, માયા નહ ધાય છે અને આત્મરમણતામા સ્થિરતા થાય છે 'આત્મપ્રદીપમા' પરમશુદ્ધ ધીમહિ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી જણાવે છે કે-

સ્વદ્રવ્યેત સ્વકાલેન, સ્વક્ષેત્રેન સ્વભાવત ।

અસ્તિત્વમાત્મનો જ્ઞેય, મઝ્યૈ શાસ્ત્રવિશારદૈઃ ॥ ૧૧ ॥

નાસ્તિતા પરવસ્તુના, દ્રવ્યાદિતસ્તયાઽઽમનિ ।

જ્ઞેયા સાપેક્ષયા મુદ્ધયા, અસ્તિ નાસ્તિત્વસદ્ભૂતિઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ-સ્વાદ્રવ્યવાદશાસ્ત્રના રહસ્યવેદી વિશારદો-જણાવે

છે કે જગતમાં જે દ્રવ્ય તથા અદ્રવ્ય પદાર્થો છે તે
 સર્વેનું જ્ઞાન અપેક્ષારૂપ વિવેકથી થાય છે. દરેક પદાર્થો
 પોતાના દ્રવ્યત્વથી, ક્ષેત્રત્વથી, કાળત્વથી અને ભાવથી
 અસ્તિત્વ છે અને પર-જન્ય દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી કાલથી
 અને ભાવથી નાસ્તિત્વપણું છે, કારણ કે દ્રવ્યનું અસા-
 માન્ય લક્ષણ ક્રિયાસ્વરૂપ ક્રિયાત્મક ॥ ક્રિયા કરવાપણું
 વાળું દ્રવ્યત્વ છે એટલે દરેક દ્રવ્ય પોતાના શુદ્ધ-પદાર્થની
 ક્રિયા કરે છે ક્યાં જ કરે છે તેથી કેટલું દ્રવ્ય પોતાના
 દ્રવ્યથી સદ્-વિદ્યમાન-વા અસ્તિત્વ ગણાય પણ પરદ્રવ્યથી
 અસ્તિત્વ નથી જેમકે દેવદત્ત પુરૂષ પોતાના દેવદત્તપણે
 અસ્તિત્વમાં છે, પણ યજ્ઞદત્ત પણ તેની અસ્તિતા ન ગણાય
 તેવા સ્વરૂપે તે નાસ્તિતા ગણાય, તે પ્રમાણે પોતાના
 ક્ષેત્રમાં અસ્તિત્વ છે પરમેત્રમાં નથી માટે નાસ્તિતા પણ
 શકેલી છે તેમજ પોતાના કાળમાં એટલે જન્મથી માઠીને
 મરણ પર્વત દેવદત્તપણે અસ્તિત્વ ગણાય, પણ બીજા કાળમાં
 તેનું અસ્તિત્વ નજ ગણાય એટલે નાસ્તિત્વ ગણાય દેવ-
 દત્ત પોતાના સ્વભાવે રૂપશુદ્ધ, જ્ઞાનશુદ્ધ, ચારિત્રશુદ્ધ
 અસ્તિત્વ ગણાય પણ પરના સ્વભાવથી તેની અસ્તિતા ન
 ગણાય તે પ્રમાણે દરેક દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ,
 રૂપ જાતિ-દ્રવ્ય, લક્ષણ-સ્વભાવ, દેશ-મેત્ર કાલ-સમય,
 આદિથી અન્ય દ્રવ્યથી પોતે જિજ્ઞાસુ છે તે સ્વરૂપને સમ્યક્
 જ્ઞાનથી જાણે છે તેમજ સામાન્ય કેટલાક સ્વરૂપથી સમાન
 પણ પણ જાણે છે, પરંતુ જ્યારે સમ્યક્ ચાવિવનો

યોગ આદરે તે ત્યજ્યથાર્થ દ્વયોપશમ પરિણામથી જ્ઞાના-
વરણીય ધર્મને હતાવીને સ્વપરસ્વરૂપની યથાર્થ વહે-
ચ્છા કરે તે ધર્મ ॥ જીજ્ઞૃષ મોહની ગાઠને લેહીને 'ધર્મ',
શુદ્ધધ્યાનના ધનલુતા કરે છે ॥ ૩-૫૩ ॥

૨. તદ્ સર્વવિવેક નર્તવાવિવેકમર્મ ચેતિ વિવેરજ જ્ઞાનમ્
॥ ૩-૫૪ ॥

ત્તાવાર્થ—તારક-સમારસશુદ્ધી તારવામાં યાન
પાત્ર સમાન સમ્યક્શાસ્ત્ર, આગમ, સિદ્ધાંતનો શુદ્ધગમપૂર્વક
શુદ્ધસેવા, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, હિ સુકતા પ્રેમવડે અભ્યાસ કરતા,
સવ વિષય-પદાર્થોનું અનુભવ જ્ઞાન તથા સર્વ કર્તવ્યોક
ર્તવ્ય વિષયનો અનુક્રમપૂર્વક વિવેક થાય છે તે વિવેક-
જ્ઞાનથી ધર્મધર્મમાં આવનારો પ્રમાદ અહંકાર ખેદ આલ
સનો નાશ થાય તેથી મત્ય આરિત પાલતા ચાર પ્રકારના
મોહ્યા ૧ ગ્રગટે છે તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ આજ્ઞાવિચય
(૧) અપાયવિચય (૨) વિપાકવિચય (૩) અને સ્થાનવિચય
(લોક સ્વરૂપવિચય) (૪) જે વીતરાગ સર્વજ્ઞાપ્રણીત વચન
છે તે સત્ય હોવાથી આદરણીય છે તેવી ભાવના કરવી (૧),
અપાયના હેતુ રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માન માયા, વિષય-
લોગથી જે ભાવી કષ્ટ-દુઃખ પડવાનું છે તેનો વિચાર (૨),
વિપાક-સણે શણે શુભ વા અશુભ અધ્યવસાયના યોગે જે જે
શુભ વિપાક વા અશુભ વિપાકના ઉદયથી સુખ વા દુઃખ
ઉપજે તે આત્માની કેવળ વિભાવિક-અજ્ઞાનાવસ્થા છે તેથી

ઉપભવેલા છે તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પુન્ન્યોદયના વિપાકે અરિહંતની
 ઋદ્ધિ-સ પદા ધાય એવા સમયે ચક્રવર્તીના લોભોનો શુભ
 વિપાકોદયે અનુભવ કરાય, અને અશુભ કર્મનો ભો ઉત્કૃષ્ટ
 વિપાકોદય ધાય ત્યારે સાનમી નારડી નીગોદ વિગેરેના
 દુ ખોનો અતિ ભય કર અનુભવ ધાય છે તે સર્વ કર્મ-
 વિપાકના ફલો સમઘ્ને સુખમા ગર્વ ન ધાય અને દુ ખમા
 દીનતા ન આવે તે વિચારવાનું જે ધ્યાન તે વિપાકવિચય
 કહેવાય છે, અને ચોથું સ્થાન-લોકસ્વરૂપ વિચાર તે
 લોક-જગતના આકાર, અવસ્થાનો વિચાર કરવો તે આવી
 રીતે-આ જગત ઊભા પુરૂષના આકારે સદા સ્થિર
 રહેલો છે તેમા ધમદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય,
 પુરુષદ્રવ્ય, કાગદ્રવ્ય તથા આત્મદ્રવ્ય અનત છે
 તે સદા પર્થાપથી ઉત્પત્તિ તથા લયભાવને ક્ષણે ક્ષણે
 પામવા છતાં દ્ર વથી ચાલે છે, દ્રવ્યથી અનત પદાર્થોથી
 સુક્ષ્મ, ક્ષેત્રથી ચોદરાજપ્રમાણુ, કાળથી અનાદિ અનત,
 જાવથી અનત સ્વભાવવાલો છે, તેમા મારે આત્મસ્વરૂપ
 વિના બીજું કાંઈ પણ સાધ્ય કરવા યોગ્ય નથી, તે સ્થાન
 વિચય નામનો ચોથો લોક ધર્મધ્યાનનો જાણવો આવું
 જ્ઞાન, ધ્યાન અથવા વિવેકથી જાવના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી
 તેને વિવેક જ્ઞાન કહેવાય છે તેનું અતિમ ફળ આ પ્રમાણે
 જાણવું તે યોગશાસ્ત્રના દશમા પ્રકાશમાં જણાવે છે—

ધર્મધ્યાને મહેદ્વાવ, સયોપશમિકાદિકઃ ।

લેશ્યા ક્રમવિશુદ્ધા, સ્યુ, પીતપદ્મસિતાઃ પુતઃ ॥૧૬॥

અર્થ—આ ચાર પ્રકારના ધર્મધ્યાનથી ક્ષયોપશમ
જાવતું ગુણ ચારિત્ર પ્રગટે છે તેમા અનુક્રમે પીતલેશ્યા,
પદ્મલેશ્યા તથા શુદ્ધલેશ્યા ક્રમગ વિશુદ્ધ પરિણામ શુદ્ધ
ધ્યાન છે તેના યોગે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તે જણાવે છે—

૧ િ પ્રતિતાતતૈભગ્યવ્યતિવગતરમિતે ॥

જન્તે દહિતા સોરય, સ્વસદેયમર્તાદ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનમા અત્યંત વૈરાગ્ય રસના સ યો-
ગથી તરંગિત થયેલા યોગીને શરીરમા પણ સ્વસ વેદ્ય પોતાને
અનુભવગમ્ય ઇન્દ્રિયથી નહિ જાણી શકાય તેવું અપૂર્વ સુખ
અનુભવે છે ॥૩-૫૪॥

મૂત્ર-મત્તપુષ્પયો શુદ્ધિસામ્યે કૈત્સ્યમિતિ ॥ ૩-૫૫ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે પુરુષ-આત્માને, અન્યતા યથાતિ
પરપુદ્ગલથી હુ-આત્મા અન્ય હુ પુદ્ગલ શરીર, ઇન્દ્રિયો,
મન ધર્મ વગેરે મારાથી જિન્ન છે તેવી અગ્યગૂઢશંકા જ્ઞાનથી
પ્રતીતિ થાય ત્યારે ચારિત્રયોગથી અપ્રમત્તભાવે જવના
હુ ખરૂંપ કલેશના કારણરૂપ જે મોહરૂપ બીજ તે જરૂમી-
જૂત થાય છે ત્યારે પુરુષ-આત્મા શુદ્ધ થઈને સર્વ-શુદ્ધિ
કે જે મન તથા ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તથા
શુદ્ધતા ઉપદેશથી થનારૂ જ્ઞાન તે જન્નેની સહાયતાથી ધર્મ-
ધ્યાન કરતા આગળ શુદ્ધધ્યાનમા આવીને પરમ વૈરાગ્ય
રૂપ અપૂર્વકેરણ, અનિવૃત્તિ, સૂક્ષ્મસ ધરાય રૂપ શુદ્ધસ્થાનકે
આવી યથાચયાત ચારિત્ર યોગમા સર્વ મોહનો ક્ષય કરી જ્ઞાના-

વરણીય, દર્શનાવરણીય તથા અતરાયને પણ ક્ષય કરી-પરમ
 કૈવલ્ય કેવળજ્ઞાનદર્શનને મેળવે છે, 'પૂર્વ' પ્રાપ્ત કરેલું
 વિવેકજ્ઞાન જે ક્ષયોપશમજાવતું છે તે તથા યોગની આ
 શક્તિરૂપ અવિવેક જ્ઞાન નાશ થાય, ત્યારે પૂર્વ કેવળ-
 જ્ઞાન પ્રગટે છે, અને સત્ત્વરૂપ બુદ્ધિ, જ્ઞાનનો તથા શ્રુતજ્ઞાન,
 અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાવજ્ઞાન પણ તે કેવલજ્ઞાન, દર્શનમાં સમા
 વેશ થઈ જાય છે જુદા રહેવા પામતા નથી જેમકે સૂર્ય પ્રગટે
 છે ત્યારે અન્ય ચંદ્ર, તારા નક્ષત્રનો અજાવ જણાય છે તેમ કેવળ
 જ્ઞાન આત્મામાં પ્રગટે છે ત્યારે અન્ય જ્ઞાન તેમાં અતર્જાવ થાય
 છે અત્રે શ્રીમાન્ વાચકમ્પર કહે છે તે જણાવીએ છીએ પ્રથમ
 જણાવવાનું કે આ નીચે વિભૂતિપાદમાં યોગનો અભ્યાસ
 કરવાથી મન, શ્વાસ, ઈન્દ્રિયો ઉપર જ્ય કરવાથી ક્રિયા, ઉપર
 જ્ય કરવાથી ધર્મનિયમ કરવાથી અનેક ઐશ્વર્ય વિભૂતિઓ
 મિદ્ધિઓનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં અત્રવર્ય લઙ્કિયરૂપ જાણવું
 તેમાં આત્મસમાધિપણું નથી તે ઐશ્વર્ય પુન્યના વિપાકરૂપ
 હોવાથી લોભાતરાય, ઉપલોભાતરાય, વીર્યાતરાય વિગેરેનો
 ક્ષય થવાથી ઔર્ધ્વિક જાણે પ્રગટે છે તે કાર્થ પણ આત્મ-
 સમાધિમાં કારણરૂપ થતું નથી, કારણ કે જુદા જુદા
 વિચિત્ર પ્રકારના પ્રતિભ મંકરૂપ જે કર્મ છે તેનો દર્શન, જ્ઞાન,
 આરિતરૂપ યોગના જળથી અને વિચિત્ર પ્રકારના ક્ષયોપ-
 શમજાવથી ચિત્તની સ્થિરતારૂપ ઉપયોગવડે જ મળું કરીને
 આત્મ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાય સ્વરૂપ ચિત્તવતા જે શુદ્ધધ્યાન
 પ્રગટે છે તે શુદ્ધધ્યાનનો જ કેવલજ્ઞાનમાં હેતુતા છે, પણ

મહર્ષિજી ઇશ્વરને તથા અનીશ્વરને વિવેક જ્ઞાનવાન અને
અવિવેક જ્ઞાનવાનને સરવ તથા પુરુષની શુદ્ધિમા સમાનતા
થાવે છને કેવં ય થાય છે, તેમ જણાવે છે તે અશુદ્ધ છે,
૬૮૨ ૧૧૫-૧૩૫નુ યથાર્થ જ્ઞાન ધવુ તે જ વિવેક
ન ૧૬ ૧ ૧૬૨ ચાન, જ્ઞાન, ૧૬૩શુદ્ધ હોવાથી થાય છે
૧૧૪ ૧૬૩ ના કથ યવારૂપ ભાવસારિત્રમા ઉપયો
ગિતા ૩ ૧૭ કે તેના બળથી જ કેવલજ્ઞાન, દર્શન, પ્રગટ
૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના સરવ તથા પુરુષમા
૧૨૧૫૩ તથા શુદ્ધિ થતી જ નથી વળી દુઃખ બીજને
જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી એમ કહેવુ પણ ખોટું છે, કારણ કે
જ્યારે કમના બીજરૂપ રાગ, દ્વેષ, મોહ, કામ, ક્રોધ, માન
માયા લોભ વિગેરેને આઠ કમળ મનમા તાકાત્મ્ય કારણતા
બહેલી છે તે જ્યારે બળી જાય ત્યારે સ સારની જમણતા
ભવી ન બ થાય પણ તેની જ્યાસુધી તત્તા હોય ત્યાસુધી
કવલના પ્રતિબલકતા રહે છે તેના જ્યારે નાશ થાય
ત્યારે કેવલજ્ઞાનદર્શનની પ્રગટતા કે ઇધી ફર કરી શકાતી
જ નથી, તેથી જે પૂર્ણ, દૃતકૃત્ય થયા છે તેઓને કાલ
વશ્તુની અપેક્ષા નથી તેા પણ પ્રતિબલકતાનો અભાવ
થવાથી તે યોગના રૂપરૂપ કેવલજ્ઞાનદર્શન પોતાની સામે
બ્રોથી સિદ્ધ થાય છે પણ પ્રયોજનમા ખામી આવશે માટે
તેના જાળને લીધે તેવા પ્રકારના રૂપને આપનોરી સામર્થ્ય
કાચું ન ઉત્પન્ન કરે? એ કદાચિ બન્યું નથી તે માટે
આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—

ક્લેશપક્ષિર્મતિજ્ઞાનાન કિંચિદપિ કેવલાત્ ।

તવપ્રચયનિશેષ-ત્રિગુદ્ધિમમથ દિ તત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અનાદિ કાલથી પરપરાગત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તથા યોગવડે આઠ પ્રકારના કર્મદળ જે કલેશ-નુ બ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તેનો સમ્યગ્દર્શનથી મુક્ત મતિજ્ઞાન તથા મુક્ત ઉપદેશજન્ય શ્રુતજ્ઞાન જ નાશ કરે છે, કલેશ મટાડે છે પણ તે કેવલજ્ઞાન કંઈ નથી કરતું તેનું કારણ કે તે સર્વ કલેશ-વિષાદોનો સવથા વિનાશ થયા પછી જ તે કેવલ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી કેવલજ્ઞાનને સર્વ કર્મોનો નાશ કરવામા કારણતા નથી આવતી, પણ સર્વ અજ્ઞાનના સમુદ્ભવ અધકારને મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનને આત્મ ઉપયોગમય અપ્રમત્તભાવનું ચારિત્ર તથા સર્વ આત્મ-શુદ્ધિપુ ક્ષાયકભાવમય જે ચારિત્ર છે તેને લાવવામા તે મતિશ્રુતજ્ઞાનને જ કારણતા છે તેમ માનવું આત્મકર્મન થવામા તે મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનને ક્ષયોપશમ ભાવથી કારણતા રહેલી છે તેથી જ મુક્તિ-સર્વ ક્ષય થવા રૂપ મોક્ષ થવામા પણ પરપરાગતે તે મતિ, શ્રુતને જ કારણતા છે રાત્રિના અધકારને ચંદ્ર તથા તારાચક્ર, નક્ષત્ર, દીપક વિગેરે દુર કરી કાર્યસાધક થાય છે, સર્વ અધકારને સૂર્યની પૂર્વોદયગત ' ચતુ અરૂણ દુર કરે છે, પછી જ સૂર્ય-પૂર્ણભાવે પ્રકાશે છે તેવી રીતે મતિ શ્રુતજ્ઞાન, ક્ષયોપશમ ભાવે આત્મકર્મન અન્યતાખ્યાતી (સમ્યગ્દર્શન) જ દુર કરે છે તેના અભ્યાસની પરપરારૂપ અનુભવ આત્મચારિ

ત્રના હાયકલાવ સોજે ભાપુવંકરણ, અનિરૂત્તિકરણ, સૂક્ષ્મ
અપરત્ય તથા રુચીયતા વ્યવિત્રથી શુદ્ધ સ્ત્રીષ્ઠાદિગુણ
રચાતકે પ્રવે અધમરૂપ મોહ તથા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવ
રણ તથા — તત્ત્વમર્મરૂપ સર્વ કલેશને ક્ષય કરી કેવલ
જ્ઞાન, દૃષ્ટાન્તર સૂર્ય પ્રકાશિત થાય છે તેથી આત્મા કૃત-
કૃત્ય થાય છે પછી તેને કાઇ કરવાનું રહેતું નથી તેથી એમ
નિર્લભ્ય છે કે મતિદુત્તનાન તથા સમ્યગ્દર્શન રૂપ
આત્મજ્ઞાનિ-વા અન્યતાખ્યાતિ તથા ક્ષયોપશમભાવે
વારિત્રયોગને આત્મદર્શન યવાગા તથા મુક્તિ મેળવવામા
સરખાપણ છે વસ્તુતઃ સત્ય રીતે વિચારતા જણાય છે કે
જ્ઞાનને સર્વ વિષયમા વ્યાપકમણ છે જોટવે કે જ્ઞાનને રૂપી વા
અરૂપી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનુ બોધકત્વ છે તેથી જ સર્વ
પદાર્થને જ્ઞેયાકારે આત્મામા પ્રકાશમાન કરવાનો સહજ
સ્વભાવ છે તેમા જો પ્રતિબંધ કર્મ ન હોય તો જ્ઞાન
સર્વને જ્ઞેયભાવે ઘટક કરે છે, પરંતુ છદ્મસ્થ અવસ્થા-
વાજાને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રતિબંધ
રહેલો છે તે જેવા પ્રકારે ક્ષયોપશમભાવને પામે તેવા પ્રકારે
જ્ઞેયને જ્ઞેયાકારે અગટાવીને આત્માને બાંધત કરે છે, માટે
એમ અવરય જ્ઞાનનું પડશે કે જ્ઞાનને સર્વ વિષય પ્રાદુરકતા અવ-
રય રહેલી છે શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ, ભગવાન યોગાનિ
દુમા જણાવે છે કે—

“ જ્ઞો જ્ઞેયે વચમણઃ સ્યાત્, અસતિમતિમદ્દરિ
દાણેઽગિદાહકો ન સ્યાત્, કચમપતિમન્નકઃ ॥૪૩૧॥”

અર્થ—જો જ્ઞાનવાન આત્મા વસ્તુ-દ્રવ્ય પાસે હોય છતાં તેના જ નહીં પ્રતિબિંબ કરનારા જ્ઞાનાવસ્થીય કર્મ ન હોય તો પદાર્થના દ્રવ્યગુણપર્યાયને જાણવામાં અસર કેવી રીતે રહે ? ન જ રહે જેમકે બાળવાયોગ્ય વસ્તુને સંબંધ થયા છતાં અગ્નિ જો પ્રતિબિંબક મત્ર, તત્ર, મણિને સંબંધ ન હોય તો શું બાળવાયોગ્ય વસ્તુને નથી જાણતો ? બાળે છે, પણ જો અગ્નિ તેને ન જાણી શકે તો તે અગ્નિ કોઈથી પણ પ્રતિબિંબિત થયેલો છે તેમ માનવું પડે જ તેથી જો જ નિર્લય થાય છે કે વિવેકજન્ય સર્વ વસ્તુને (દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ વિષયને) વધારાના જાણવાનું જ્ઞાન અગત્ય થઈને સત્યગુણ રૂપે સર્વ જ્ઞેયને નહિ અહણ કરવારૂપે નિવૃત્ત થઈને પ્રકૃતિમાં લય થાય છે, પણ પુરૂષ જણાવે છે પણ આત્માને સ્પર્શનું જ નથી માટે તે જ્ઞાન આત્મા તથા પદાર્થોને અહણ કરવાના અભાવરૂપે નિર્વિઠ્ઠ સ્થિતરૂપ થઈને મુક્તભાવે રહે છે આમ સાખ્ય મત જે માને છે તે યોગ્ય નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે કારણ કે આત્માનું લક્ષણ

“ ચિત્તવાવચ્છેદેનૈકસર્વવિષયકત્વસ્વમાપત્ય જ્ઞાન ”

અર્થ—સર્વ રૂપી અરૂપી વસ્તુઓ કે જે દ્રવ્ય તથા પર્યાય રૂપે છે તે જ્ઞેયરૂપે છે તેને બ્યાપકભાવે થઈને અહણ કરવાને સ્વભાવ જોકે માત્ર ચિત્તત્વ ધર્મવાળા જ્ઞાનને છે તેવું સ્વીકારવાનું હોવાથી તથા અર્થ અહણ કરવાના અભાવવાળું ચિત્ત-જ્ઞાન હોય છે તેમા કોઈ સત્ય પ્રમાણ ન

શક્તિ છે, સ્વભાવ છે તેવા લક્ષણુ જેમા હોય તે ચૈતન્ય
 સ્વરૂપ આત્મા લક્ષણુઓ બીજી કોઈ આત્માની વિવેકતા બતા-
 વન રુ તદ્દત્ત નથી ચોટલે આત્મા પણ જીના જવાદિક
 યાચીને ત્યાજ કરી નવા જવાદિક ધયાચીને કરતો તેમા
 કશી શક્તિ નહીં. તદ્દત્તનજીવે ઉત્પન્ન થાય, પૂર્વ ધયાય સ્વરૂપે
 મરતી રાતે તેમજ આત્મ સ્વરૂપે સદા અવસ્થિત રહે છે
 બીજી દ્રવ્યમા પણ ઉત્પાદ વ્યય થયા કરે છે માટે સર્વ
 દ્રવ્યમા ઉત્પાદ વ્યય, ધ્રુવ સુક્ત સદ્ સર્વ દ્રવ્યમા
 અગાધતાએ એ લક્ષણુ ધટી શકે છે અને તેથી જ સસારી
 તથા સિદ્ધાવસ્થામા શુદ્ધ લક્ષણુનો વિવેક સમજાયાથી સંક-
 રતા નથી આવતી, કારણ કે આત્માને પોતાના અજ્ઞાન
 તારી વિલાવિક ધયાચીથી સુકતતા હોય ત્યા લગી, સસા-
 રપદ્ધાની અવસ્થા છે, અને સદ્જ્ઞ સ્વાભાવિક જ્ઞાન દર્શનમય
 આત્મ ધયાય સ્વભાવિક ધયાય થતા હોવાથી તે આત્મામા
 પ્રથમના વિલાવિકતાથી બાધક સ્વરૂપતા રહેલી છે અને બીજી
 સ્વાભાવિક દશાથી સદ્જ્ઞનદ રૂપ આત્માની દશા છે તેથી
 બાધ તથા ભેદાદિકની અવસ્થા જરાબર સત્ય રીતે ધટે
 ॥ એ પ્રમાણે જિનેશ્વર પરમાત્માના સત્ય આગમરૂપ અમૃત
 મસતુ પાન કરનારા વસ્તુનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજેલા હોવાથી
 “ સ્વચરિતમોગમાવો માણ ” ઉપચારથી માનેલા ભોગનો
 ત્યારે અભાવ થાય ત્યારે આત્મા ભેદનો અનુભવ કરે છે
 તે પણ વાત સત્ય નથી કારણ જ્યા જેનો ઉપચાર કરાય
 છે ત્યા તેવા પ્રકારના ધર્મ શુદ્ધ યિને પામવા દી યોગ્યતા

હોય ત્યા જ કરાય પણ ગષ્ટાત્મા ગાયનો ઉપચાર
 આરોપ કરવાથી ગધાડુ ગાય ન જ જાને, માટે તેવા ઉપ
 ચાર સત્ય ન જ ગણાય કહ્યું છે કે—“ આત્મ કર્મ” સંબંધ
 છે અનાદિનો હો, રજકનકે દર્શાવે છે, અનાદિ શાસ્ત્ર મંથ
 આશ્રયી, અભાવ્યનો હો કહ્યું સુત્રો વિચાર કે, જિનવાણી ચિત્ત
 આણીયે ॥ ૧ ॥ ” આત્મા તથા કર્મને અનાદિ કાલથી
 સુવર્ણ તથા માટીની જેમ સંબંધ છે તે ઉપચારથી નથી
 પણ જીવના શુભાશુભ અવ્યવસાયને યોગે અહણ કરાયેલા
 વિપાકવટે ભોગવાતા ને વળી નવા અહણ કરાના કર્મનો
 સંબંધ અનાદિકાલનો છે પણ ઉપચારથી આરોપ કરાયેલ
 નથી તે કર્મનો સમ્યક્ જ્ઞાન નાન ચારિત્ર યોગથી આત્મા
 ક્ષય કરીને કર્મનો અભાવ થયે છે તે આત્મા પરમ મુક્ત
 થાય ■ માટે તેવા મિથ્યાત્વની વાસનાવાળા વિહ્વાન ગણાતા
 પડિતોનો સંજ ન કરવો તેવી મિથ્યા ભાવની વાસનાવાલા
 જીવોએ અનાદિ કાલથી મિથ્યાત્વ પ્રવચનરૂપ વિષ પીધેલું
 છે તેનું વમન કરી પરમ સદ્ગુણો ઉપદેશેલા ચીતરાગ
 પ્રવચનરૂપ અમૃતનું પાન કરીને સહૃદય આત્મતત્ત્વ પરિ
 પુટ થયેલા આત્માઓએ નિરાકલાવે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ,
 ક્ષાય તથા અશુભ યોગનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, જો જ
 ઉપદેશ શ્રીમાન વાચકપ્રવર યથોપનિયજી કહે હિં જોનું
 વધારે સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વિગેરે તેમના પ્રયોગી
 બાણુ યોગ્ય છે

(२७४)

इति श्रीपातञ्जलयोगदर्शने महोपाध्यायश्रीमान् यशो-
विजयगणेशप्रभुगवहृता टीकानुसारिगुर्मेरभाषाया
श्यामागानुभक्तमुखसागरे परमपूज्यगुरुरूपवर'
यार्जनश्यामात्मनदीवारर जैनाचार्य
श्याम - बुद्धिसागरसूरीश्वरचरण-
भरावधुकरायमान श्री
शुद्धिमागरसूरिकृत तृतीय
विभूतिपाद सपूर्णम् ॥

અથ ચતુર્થ કૈવલ્યપાદઃ

સૂત્ર-જમોષધિમત્રતપ મમાધિજ્ઞા સિદ્ધય ॥૪-૧॥

ભાવાર્થ—આત્માને શુભ વા અશુભ કર્મના વિષા-
કાના ઉદયથી કેટલીક શક્તિઓ સિદ્ધિઓ, લિપ્તિઓ વા
વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે આ સિદ્ધિઓ પાંચ પ્રકારની
બણાય છે તેમા જે જન્મના સહચારથી મળેલી હોય તે
જન્મજ કહેવાય છે જડીણુદી ઔષધિવડે જે શક્તિ
પ્રાપ્ત થઈ હોય તે ઔષધિજન્ય, મત્રના નાપથી દેવગધ
વોંએ વર આપ્યા હોય તે મત્રજ તથા તપ, સ્વાધ્યાય,
વૈધાવૃત્યભક્તિથી મળેલી સિદ્ધિઓ તપોજન્ય કહેવાય,
સમાધિ પ્રાણાયામની ઉત્કૃષ્ટતાથી જે સિદ્ધિ મળે તે સમા-
ધિજન્ય કહેવાય છે જન્મથી પશુપક્ષીઓને દેવ તથા
નારકી છવોને સહજભાવે શક્તિ મળે છે તેમા પક્ષી
ઓને આકાશમા ઊડવું, પશુઓને ગમન કરવું,
દેવ જલચારિ મચ્છ મધરાદિકને પાણીમા ચાલવું
નારકીને કૃપી દ્રવ્યને પ્રત્યક્ષ કરનારુ અવધિજ્ઞાન થવું, તે
વડે પોતાના પૂર્વજવ, શત્રુમિત્રને ઝાળખવા, દેવને સ્વતત્ર

આકાશાદિકમા ગમન, નારકીને જામીખાનામા પુણ્ય તે જન્મથી દોષથી જન્મજય કહેવાય, તે વસ્તુત પૂર્વ-ભવે કહેલા કર્મના જ વિષાક ભોગવાય છે (૧) ઔષધિઅન્ય સિદ્ધિઓ કેટલીક જડીબુદ્ધિ, પત્રમૂલ, છાલ, રમાયદા તરક વગેરેના સેવનથી શરીરને રોગ રહિત કરવું તેજ બલ, નીચ વધવું, મગજની વિચારણા, તર્કશક્તિ ખીલવડી દેવ જેવા ગણાવને ધારણ કરવો, અશ્વશસ્ત્રના ધાને રૂઝવના રીઝીર ઉપર ઘા પગવા દેવા, સમુદ્રમા તરવું, આકાશમા વિચરવું, દેવની પડે સામાય જન ઉપર પ્રભુતા પાડવી વગેરે શુભ પુન્યોદયથી મળેલી ઔષધિની શક્તિ સમજવી (૨) મના બળથી દેવને આમત્રણ કરી રીઝવીને, મન માન્યા આનંદ લોગ ભોગવવા, રાજ્ય સાહેબી ભોગવવી, આકાશાદિકમા વિચરવું તે પણ પૂર્વકૃત પુન્યના વિષાકોદયથી જ બને છે (૩) તપ આહારાદિકનો ત્યાગ કરવો, મત પરચખાણ કરવા છવદયા પાલવી સત્ય બોલવું ચોરીનો ત્યાગ કરવો, પરચીનો સબધ મન, વચન કાયાથી ત્યજવો શુદ્ધશક્તિ કરવી, સત્ય આમમનો અફયાસ કરવો, પાપ કાયથી દૂર રહેવું, સર્વના જણા માટે મન વચન, કાયાથી પ્રવૃત્તિ કરવી, ગ્રીષ્મમા સૂર્યની આતાપના લેવી, શીતઋતુમા ધર્મ ત વિગેરે ખુદી હવામા રહીને દાઢ સડવી, બાવીસ પરિસરો સહેવા, મનથી કપાય-કોધ માન, માયા લોભ, માગદેષ ન ચવા દેવા તે તપ કહેવાય, તેથી અનેક સિદ્ધિઓ-લબ્ધિઓ વા વિબુનિઓ પ્રગટે છે તપથી પ્રથમ

નો પેટનું અંતર્યમી મટે, પ્રમાદ, આળસ પણ દૂર થાય, આત્મ
 માત્રા પાચનશક્તિ ઉપરાત બોજન કરનારને અંતર્યમી
 વિપાકના ચોગે અનેક રોગ થાય છે તે તપવટે રસનાદિક
 ઇન્દ્રિયોનો સ્વયમ કરનાર તેવા રોગથી મુક્ત રહે છે, માત્રા-
 નિહી ઉપરાત તપ કરનારા કષાયથી મુક્ત રહિ, સમતા
 જાવે તપ કરે તો અચિન્ત્ય શક્તિ-સિદ્ધિઓને મેળવે છે
 વચનસિદ્ધિઓ પણ તેના તપોયોગીને મેળવવી મુશ્કેલ નથી
 પશુ, પક્ષી, દેવ, દાનવ પણ તપથી આધીન થાય ૥ પર
 સ્પર્શના જાતિવૈર પણ તપસ્વી પુરુષની સજતિથી કર થાય
 છે તેમજ તપથી પૂર્વકાલમા જે કઠીણ કર્મ જાણેલા હોય
 તે પણ દૂર કરીને મહાન્ પુન્ય તથા નિર્જન્મ-કર્મનો ધાત
 કરે છે, તપથી ધ્યાનસમાધિયોગે ધ્યાની કર્મનો સ્વયં કરી
 મુક્તિ મેળવે છે તપ એ ધર્મ, શુક્લધ્યાન સમાધિમા
 જતિ ઉપયોગી છે તપથી દેવ, દાનવ મન્ત્ર, તન્ત્ર પણ
 સિદ્ધ થાય છે શ્રી વાચકપ્રવર યથોવિજયશ્ચ નવપ
 દમાના તપપદની પૂજાની કાલમા જણાવે છે કે-“ઋક્સદુમો-
 મૂમજ્ઞકુજતસ્ત નમો નમો ત્રિભુવોમસ્મ ॥” અનાદિ કાલ
 થી પરપરામત વહના ળીજવી વહરૂપ વૃક્ષ જેમ લાગેલા
 કર્મરૂપ મહાવૃક્ષને મૂલમાથી ઉજેડીને ફેડી દેવામા સમર્થ
 તીર્થ-કંઠજી તપના સમૂહરૂપ જન્મે દ્ર હાથોને નમી નમો-વાર-
 વાર નમન્કાર માણે કારણ જણાવે છે-“ ત્રિકાલિકપણે
 કર્મકષાય દાલે, નિકાચિત પણે જાધીયા તેહ જાણે, કર્મ તેહ
 તપ જાદા અજ્ય તર હુ ભેદે, સમાયુક્ત નિર્દેષ દુધ્યાન

છેડે ॥ ૧ ॥ હોય જાય મહિમાયકી લખિ સિદ્ધિ, અવા-
 છકપણે કર્મ આવણુ શુદ્ધિ, તપો તેહ તપ જે મહાનદ
 હેતે, હોયે સિદ્ધિ સ્ત્રીમતિની જિમ સ કહે ॥ગા॥” એવે જુન
 કાલમા જે કર્મસમુદ્ધ જાણેલ છે તેને તથા કર્મજ ધમા
 તાદાત્મકારણરૂપ રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ,
 કામ વિગેરે કપાયો છે તેને તપ ટાલે છે—આત્માથી દૂર કરે
 છે અને જે કર્મ નિકાચિત-જોગવ્યા વિના ન જાય તેવું
 હોય તો પણ આ તપ તે કર્મને ઇંધનની ચેકે બાળી
 નાખે છે તે તપ બાદ્ય તથા અવ્યતર એમ બે ભેદ છે
 તેને ક્ષમા, આજ્ઞા, માદંવ વિગેરેથી યુક્ત આદરેલું હોય
 તો અનર્થને ઉપજવનાર જે દુષ્ટ્યાન-આર્ત રોદ્રરૂપ છે તેને
 ત્યજી દે છે—નાશ કરે છે તે તપના પ્રભાવથી અણિમાદિ લખિ
 ઓ તથા સિદ્ધિઓ પ્રગટે છે તેને ઇન્દ્રીએ, તેનો દુરુપયોગ
 ન કરીએ તો જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અતરાય તથા મોહ
 નીયરૂપ આત્મશક્તિને રોકનારા કર્મ સમુદાયની શુદ્ધિ
 થાય છે એટલે કર્મ સમુદ નાશ પામે છે માટે આત્મમય
 તે તપને તમો તપો કે જે તપ મહાન્યાનદ આપ-
 વામાં હેતુજૂત સિદ્ધિરૂપ સિમતિની—ઓને મેળવવામા
 સંકેતરૂપ હોય ‘તેવા તપને તમો તપો વળી જણાવે છે
 કે—તપ એટલે શુ ? તપ કેને કહેવાય ? ‘ ઇન્દ્રિયરોધ સવરી,
 પરિણતિ સમતા મોગે રે ॥ તપ તે એહિ જ આતમા, વર્તે
 નિજ શુણ્ણ મોગે રે ॥ વીરજિનેશ્વર ઉપદેશે ॥ આગમ નો
 આગમતણો, બાવ તે જાણો સાચો રે, આત્મજાવે શિર

હોએ, પરભાવે મન રાચો રે ॥ પીરજિનેશ્વર ઉપદિશે ” આ તપનુ અઘ્યતર ફલ લાગુનુ-તપથી અનેક સિદ્ધિઓ તથા લઙ્ગિઓ પ્રગટે છે તે જણાવે છે “આમોસહી પમુદા બટુ સદિ, હોવેલાસ પ્રભાવે, અદમદાસિધિ નવનિધિ પ્રગટે, નમિયે તે તપ જાવે બનિકા ફળ શિવગુણ મહોદ્દ, મુરનરવર સ પતિ જોડનુ ફલ, તે તપ મુરતર સરિજોવડુ, સમ મક રહ અમુલ રે બનિકા સિં” એમ તપથી અનેક આ લવ તથા પરજવમા ભોગ્ય મુખો તથા સિદ્ધિઓ લઙ્ગિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ સમાધિથી પણ અનેક સિદ્ધિઓ પ્રગટે છે સમાધિ એટલી ધમધ્યાન તથા મુક્તધ્યાનનો અભ્યાસ કરતી ચારિત્ર્યોગની ઉત્કૃષ્ટતા એ અવધિજ્ઞાન, મન પર્યવજ્ઞાન તથા કર્મના ક્ષયરૂપ કેવલજ્ઞાનરૂપ અધ્યાત્મ સિદ્ધિ-લઙ્ગિ પ્રગટે છે તેમજ સિદ્ધિ તથા લઙ્ગિઓની ભોજા અજ્ઞાનીઓ અમત્કાર પામીને મુજાય છે એ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પડોચેલા યોગીઓ તેમા મુજાય તો સસારમા જમણુ કરે, માટે તેથી ખાસ ધીને યોગી સાવધ રહે છે ॥ ૪-૧ ॥

મૃત્યુ-જાત્યન્તરપરિણામ મહત્ત્યાપૂરાન્ ॥૪-૨॥

ભાત્યાર્થ—જીવોએ જવાતરમા જે જે શુભ વા અશુભ કર્મ કર્યા હોય તેના વિપાકનો ઉદય આવે ત્યારે તે જીવના પૂર્વકાલ સજધી શત્રુ વા મિત્રથી કરાયેલા મન, તત્ત્ર, ઔપધી આદિના પ્રયોગથી ચોતાની જન્મથી મેળવેલી કાય-શરીર તથા ઇદ્રિયોમા બિક્રિયા-વિકાર થઇને અન્યત્તપિયો એટલે અનુધ્ય પશુપણે પ્રગટ થાય છે,

પોતાના માતાના મત્રયોને શ્રીય દ્વરાજ કર્કટપદ્મે થયેા હતા
પુરૂષ સ્ત્રીપદ્મે અને સ્ત્રી પુરૂષપદ્મે દેખાય છે દેવાદિના પ્રસાદથી
કામદેવ સમાન સુદર રૂપ પ્રગટે છે, પણ અન્ય જાતિપણને
જન્મ સ્વરૂપતાને ધારણ નથી કરતા તથાસંયમના
ભાગથી વૈક્રિય લાભિષવટે ઇચ્છા પ્રનાયે રૂપ ગમન કરી
શકે છે, પણ નવીન જાતસ્વરૂપના નથી આવતી ॥૪-૨૥

સૂત્ર-નિમિત્તપ્રયોજક પ્રકૃતીના વર્ણમેત્સ્તુ તત્ત્વ

નેત્રિકાત્ ॥૪-૨૬॥

ભાવાર્થ—જો-આ માણે જે જે સ્વશુદ્ધતા
કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તે તેમા જે લાભ થાય તે વિષ
યમા ધર્માદિક પુન્ય દ્વ નિમિત્તરૂપ હોવાથી તેને આપણે
વ્યવહારથી કાર્યમાધક માનાએ છીએ પણ તે ધર્માદિક
પુરૂષ જ પ્રકૃતિમા યોજક-કાર્યમાધક નથી થતા પરંતુ
તે કાર્ય જે કુદરતથી થતુ હોય તેમા જે જે આકર્ષણી
રૂપે થઈ અતશય-આવરણ કરના હોય તેવા કર્મને લેખીને
કાર્ય થવામા ખેડૂતની જેઠે મદદ કરે છે ખેડૂત આત્મ
પ્રદેશરૂપમેત્રમા એ થવમાય રૂપ જે પાણી ને વહેવડાવાની
નીકામા જે અતશયરૂપ પાપ હોય તેને દુર કરી
પાણીરૂપ અધ્યવસાયને પ્રકૃતિથી થતા કાર્યમા મદદ કરે
॥ હવે તે આત્મ સ્વરૂપ લેખમા સ્વસ્વરૂપ આત્મ કર્મની
ખેતી વાળી છે, તેમા પોષણરૂપ શુદ્ધાત્મ અધ્યવસાયરૂપ
ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનરૂપ અમૃતમય પાણીનો પ્રવાહ
તે કયાવામા પહોચાડવામા જે જે પ્રમાદના આવરણો આવતા

હોય તેને ધર્મરૂપ દેત્રી-જેડુત હુર કરી પ્રવાહને તે સ્થાનમા પહોચાડે છે, તેથી આત્મધર્મની જેવી પૂર્ણ થતા સ પ્રજ્ઞાત સમાધિ તથા પૂર્ણ પરિપાક કાલે અસ પ્રજ્ઞાત સમાધિ આત્મા પ્રગટ કરે છે વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા પોતાના સ્વરૂપને મોહાદિકના ક્ષય તથા ક્ષયોપશમભાવને અતરાય દૂર થતા તે પ્રાપ્ત કરે છે તેથી જ આત્મા કાર્ય સિદ્ધ કરવામા શક્તિમાન થાય છે ॥ ૪-૩ ॥

સૂત્ર-નિર્માણવિત્તાન્યસ્પિતામાયાત્ ॥ ૪-૪ ॥

હોવાર્થ—આપરે મોગી વૈકલિયલબ્ધિના પ્રભાવથી અનેક શરીર કરે છે, તે વડે અનેક જુદા જુદા કાર્ય કરે છે તે વખતે અનેક સ્વરૂપવિક્રમ પણ થાય તેનું ઉપાકાન કારણ મન-ચિત્ત, હું અમુક કરે છું એવા અદ્વકાર અનેક શરીરમા પણ આત્મા વ્યાપેલ હોવાથી થાય છે તો તે પ્રત્યેક શરીરમા મન જુદા જુદા સમજવા ન જોઈએ કારણ કે સર્વ શરીરમા એક જ આત્મદ્રવ્ય હોવાથી આત્માની માથે વ્યાપ્ય ભાવે મન પણ રહેલું છે તે એક જ છે મનનો મ બધા આત્મામા વ્યાપ્યભાવે રહેલો છે અંદિ અનેક ચિત્રોની શક્તિ જટુવચનવડે જણાવી છે તે અસ્મિતા-અજ્ઞાનસ્વરૂપ મિથ્યાત્વ જ છે ॥ ૪-૪ ॥ તેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ સૂત્રમા જણાવે છે-

સૂત્ર-મગ્ધિમેદે પ્રયોજક ચિત્તમેકમનેકેષામ્ ॥ ૪-૫ ॥

ભાવાર્થ—યોગી વૈકલ્પ તબિયતપ સિદ્ધિવટે આનંદ માટે અનેક શરીર કરીને દરેક શરીરથી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ થાય, બાહ્યથી જોનારને અનેક માલમ પડે તો પણ તે સર્વ શરીરમા એક આત્મા પુરુષરૂપ ઉપાદાનથી થયેલ હોવાથી તેમા બ્યાપક આત્મા એક જ રોવાથી તે આત્માની સાથે સ્થળધિત થયેલું મન-ચિત્ત એક શરીરમા એક જ છે દરેક આત્મામા ચિત્ત જુદુ જુદુ હાય છે પણ એક આત્માના અનેક શરીરમા તો એક જ હાય પરંતુ તે ચિત્ત પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, અનેક ધર્મ-સ્વભાવવાળુ છે યથાથ પણ અનેક થાય તે અપેક્ષાયે બહુ કરેવુ તે અડુષ્ટ છે તે વ્યવહાર નયથી નજરુ ॥ ૪-૫ ॥

સૂત્ર—તત્ર ધ્યાનઝમનાગ્રય ॥ ૪-૬ ॥

ભાવાર્થ—તે પાત્ર પ્રકા ની જે સિદ્ધિઓ કહી છે તેમા જે ધ્યાનથી ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનથી જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત વાય છે તે આશય વાસનાઓથી રહિત હોવાથી પુદ્ગલસોગની ભાવના નથો યતી તે કારણથી રાગ, દ્વેષ, મિશ્ર્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તથા યોગરૂપ કિલ્લ વૃત્તિઓનો વિનાશ થવાથી પરમાત્મા વીતરાગના સ્વરૂપનુ પદ્મસ્થ પૌંડર્ય, રૂપસ્થ રૂપાતીત ધ્યાનનો અભ્યાસ વધવાથી તેના ફલરૂપ સ્વસ્વરૂપની પ્રપ્તિરૂપ સ પ્રજ્ઞાત અન પ્રજ્ઞાત સમાધિની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થાય છે, સ સાર કલેશનો ક્ષય થાય છે માટે તે જ સાધ્ય છે ॥ ૪-૬ ॥

સૂત્ર-કર્માઽશુભાઽકૃષ્ણ યોગિનઃશ્ચિવિધમિતરેણામ્ ॥ ૪-૭ ॥

ભાવાર્થ—કર્મ-ક્રિયા તે ચાર પ્રકારની છે શુભ
શુભ (૧) કૃષ્ણ-અશુભ (૨) શુભકૃષ્ણ-શુભાશુભ (૩) અને
ચોથી શુભાઅકૃષ્ણ-શુભ (૪) એમ ચાર પ્રકારની ક્રિયા
છે તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ પ્રકારની ક્રિયા સામાન્ય પ્રાણીઓમાં
હોય છે કેટલાક પરબલમાં સુખશાંતિ મળે નેવા હેતુએ
જીવહયા, સત્ય વચન, અચૌર્ય, પરદારાત્યાગ વા ધ્રુવચર્ય,
દાન, મત, નિયમ, પ્રભુપૂજા, સધનક્રિા વિગેરે સદાચારરૂપ
શુભ-શુભક્રિયા-કર્મને આચરીને પુન્યધર્મને પ્રાપ્ત થાય
છે ત્યારે કેટલાક જીવો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કાષાયથી
યુક્ત થઈને હિંસા, અસત્ય ચોરી, બ્યભિચાર, પરિશ્રદ્ધ,
ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામ વિગેરે કૃષ્ણ-અશુભ કર્મને
સેવીને નરક પશુ વિગેરે દુઃખકર સંસારમાં જામે છે ત્યારે
કેટલાક જીવો ઉપર કયા તેવા જીવહયા વિગેરે શુભ તથા
હિંસા, ચોરી વિગેરે અશુભ એમ મિશ્રભાવે શુભાશુભ-
શુભકૃષ્ણ કર્મ-ક્રિયાયોગે પુન્યપાપનો જથ્થો મેળવીને સુખ
તથા દુઃખનો મિશ્ર ભોગ અનુભવે છે ત્યારે જોએએ મિથ્યાત્વ,
અવિરતિ, કષાય તથા યોગના સ્વરૂપને દુષ્ટ જાણી પુરૂષલ
ભોગને જગતની એક માની આત્માના સત્ય સ્વરૂપની
પ્રાપ્તિ માટે સર્વ આશ્રવનો-શુભાશુભ કર્મ આવવાના કારણ
જેમાં હોય તેવા માનના અધ્યવસાયોને ત્યાગીને યમ, નિયમ,
આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન ધારણા, સમાધિ

લગતા અધાતિ આર કમં જાકી હોય તેને કમથી ક્ષપાવીને
ચિદ્ર થાય એટલે અસ પ્રજ્ઞાન સમાપત્તિને પામે છે ॥૪-૧૧॥

અહિયા એક શ કા ઉત્પન્ન થાય કે અસતનો સ જન્મ-
ઉત્પત્તિ નથી થતો, સત-શાશ્વત પદાર્થોનો વિનાશ નથી થતો
એમ દ્રવ્યમા દેખાતું હોવાથી, જે વાસના સત હોય તો
તેનો નાશ કેમ થાય ? અસત હોય તો જીવાત્માઓને પીડા
દુઃખ આપનારી કેમ થાય ? તેનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે કે-

સૂત્ર-અતીતાનાગત સ્વરૂપતોડસ્તિયશ્ચભેદાદ્દર્માણામ્ ॥૪-૧૨॥

ભાવાર્થ-આત્માની સાથે કમં તથા તે સ જ ધી
વાસનાનો સ જ ધ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે, વત માનમા
પણ તેના ફલરૂપે ઉદયમા આવેલ વિપાકો ભોગવાય છે
વળી શુભ વા અશુભ અધ્યવસાય-મનના પરિણામોને યોગે
નવા બધાય છે તેનો જૂતકાલમા જ્યારે ઉદય આવશે ત્યારે
બોધવશે કારણ કે તેના ઉપાદાન કારણ જેને જીજ્ઞાસે જાણીએ
છીએ તે રાગદ્વેષ, મીઠું, માયા, કામક્રોધ વિગેરેનો આત્મા
સાથે પ્રવાહથી અનાદિ સ જ ધ છે કાલિક સ્વરૂપે વિભાવિત
દશામા આધારરૂપ-ધર્મિ આત્મામા આધેયરૂપ કર્મસ્વરૂપ
ધમ સત્તાથી રહેલો છે તે જ વિપાકઉદયે આ
ત્માને સુખ દુઃખ આપવામા સમર્થ થાય છે એટલે જ
પુર્વના ભોગને નાશ કરાય નવા અધ્યવસાયયોગે બધાય
એમ કમં તથા તેની વાસના પ્રવાહરૂપે અનાદિથી જ્યાં

મુધી સર્વથા બીજરૂપે ક્ષય ન થાય ત્યાં મુધી રહેશે
 સ્વાદુવાદદૃષ્ટિથી શ્રીમાન્ યથોચિત્ક્રમ વાચકપ્રવર જણાવે
 છે કે દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વની અપેક્ષાએ કાલના ભૂત, વર્તમાન
 તથા ભવિષ્યત્ એમ ત્રણ ભેદ કહેવાય છે એટલે કાલ દ્રવ્યથી
 અનાદિ છે પણ તેમાં પૂર્વભૂત પર્યાય નહ થયા પછી વર્તમાન
 પર્યાય ઉપજે છે ભવિષ્યત્ પર્યાય ઉપજશે તે અનેકાત
 દૃષ્ટિથી સત્ય છે પણ એકાતે તે સર્વવા નિત્ય અથવા અનિ-
 ત્ય નથી, તેની સાથે પાત્ર કારણોના સમુદાયવડે આત્મા
 અનેક પ્રકારના કાર્ય કરતો છતાં નિત્ય અનિત્યપણાને ધારણ
 કરે છે તે પાત્ર કારણોનો સમવાય આ પ્રમાણે છે તે
 આત્મપ્રકીર્ણ કથમા પરમ શુદ્ધ શ્રીમાન્ શુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર
 આ પ્રમાણે જણાવે છે—

સ્વમાત્મો નિયતિ કાલતુર્યં કર્મોત્તે કારણમ્ ।

ઉદયમ, પશ્યમોક્ષેય—અતૈ કાર્યસ્વસિદ્ધિતા ॥ ૧૮ ॥

અર્થ —જે કાર્યો થાય છે તે દરેકમાં સ્વભાવ,
 નિયતિ, કાલ, તથા કર્મ, ઉદય-પુરુષાકાર અથવા પુરુષાર્થની
 જરૂર પડે છે, પાત્રમાં કોઈ ગોણુ અને કોઈ મુખ્ય પણ
 હોય છે, તે કારણે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરુષાકાર (પ્રયત્ન)
 તથા કર્મરૂપ પાત્ર સમવાય નિમિત્તોના ભેદ-પ્રકારોનો આત્મા
 સાથે સજ થ છે, તેના યોગે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર શુભા
 શુભ ભોગને અનુભવે છે તેથી દરેક આત્મામાં આઠ કર્મની
 પ્રકૃતિઓ વિપાકની અપેક્ષાએ તથા આત્મરૂપ વ્યક્તિની અપે

ક્ષાયે જિ : જિજ્ઞાસુ જ જાણુવી જો કે પ્રત્યેક આત્મા વ્યક્તિમા
 પ્રવાહથી એક જ જણાય છે ખરો, તો પણ જિજ્ઞાસુ કાલે જિજ્ઞાસુ
 જિ : રૂળ વિપાકનો અનુભવ કરે છે, માટે તે કર્મ પ્રકૃતિઓ
 ભુતી ભુતી છે, એમ મર્વ કાર્પણે માનવુ જોઈએ એટલે એ જ
 નિઃશય થાય છે કે આત્મા પૂર્વકાલે જાણેલા કર્મના વિપાકો
 એક વખત દુલ જીજ્ઞાસુ વખત અશુભને વેદતો પૂર્વે શુભ પછી
 અશુભ પર્યાયને અનુભવે છે તે જ કારણે દ્રવ્ય તથા પર્યા-
 યમય સર્વ વસ્તુ માનવી, એમ નૈન સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત જણાવે
 છે વસ્તુ પદાર્થોનો જાવ-સત્તા, જાણવ એટલે અસત્તા
 પણ દ્રવ્યપર્યાય સ્વરૂપ જ છે જેમકે એક આમૃતમા પૂર્વકાલે
 મધુરતાનો જાણવ હતો, ત્યાર પછી તેમા કંઈકમે મધુરતા આવી
 તે બહારથી નથી આવી પણ તેને યોગ્ય પવન, પાણી, જમીન,
 ખાતર વગેરેના અનુદૂલ સામગ્રીના સહકારથી આવી
 અને તેની ખટાશ નહ ઘર્ષ, પણ કેરી દ્રવ્ય તેમા કાયમ
 રહ્યું તેથી જાણ તથા જાણવ દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ જ સમ
 જવો, તેમ ન માનીયે તો અમુક અપાયવાળા પુન્યનુ આ શુભ
 વા અશુભ કૃણ છે, તેમ કેવીરીતે કહેવાય ? આ યોગી, આ સેવક,
 આ રાજા, આ શેઠ, આ ચોર, આ સજ્જન વગેરે વ્યવહારથી
 કહેવાય છે તે પણ સ્યાદ્વાદસ્વરૂપ નૈન સિદ્ધાંતને અનુ-
 સારે-અપેક્ષાએ જ વ્યવહાર કરાય છે, એમ અનુભવી વિદ્વાનો
 માને છે ॥ ૪-૧૨ ॥

મુત્ર તે વ્યક્તમુદ્ધવા ગુણાત્માન ॥ ૪-૧૩ ॥

ભાવાર્થ.—ઉપર કહ્યા તે સર્વ તામસ, રાજસ, તથા સાત્વિક ગુણોથી યુક્ત આડે કર્મના સમુદાયના પુરૂગલ દ્રવ્યો છે તેઓ વ્યક્ત-ગુણ વા અગુણ ક્ષણ આપવારૂપે પ્રત્યક્ષ થઈને અનુભવાય છે તેમજ બધાઈને સત્તામા રહ્યા છે તે જાણિયમા ક્ષણ આપવાના દોવાથી વર્તમાનમા પદોક્ત દોવાથી સૂક્ષ્મ રૂપે જણવા તે કર્મસમુદાયમાથી જે કર્મ ભોગવાઈને જૂતકાલીનરૂપે નહિ થયા છે, જે સત્તામા છે તે જાણિયમા ક્ષણ આપવા માટે વ્યક્ત થયે, તેનો આત્મા સાથે સબધ છે અને જૂતકાલીન તો આત્માથી ભોગવાઈને જિત થયેલા છે તે કર્મદ્વેષ વિપાકકાલે ઉદયમાં આવીને શરીર ઇન્દ્રિયો, મન, આસોઆસ, આગ્રુધ્યાદિ રૂપે વ્યક્ત બનીને-પશ્ચિમીને ગુણ વા અગુણ પુન્ય, કાય આદિ કર્મના ફળરૂપે જ્ઞાન, દયાન, આરિન, વીર્ય, ઉપયોગ વિગેરે આત્માના ગુણોને દાખીને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દરૂપ અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ વિષયના ભોગમા નિમિત્ત બનીને કાર્યસાધક થાય છે તે દારણે વ્યક્ત અથવા સૂક્ષ્મરૂપ કર્મદ્વેષોનો સમુદાય આ મગુણરૂપ નથી પણ બાહ્યદેહીવત જનો, તેવા પરિણામોને આત્મગુણરૂપે માને છે ॥૪-૧૩॥

સૂત્ર-પરિણામિક વાદસ્તુતત્ત્વમ્ ॥ ૪-૧૪ ॥

ભાવાર્થ —આ પુરૂગલોમા અનેક સ્વરૂપે પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ-ગુણ દોવાથી વસ્તુતત્ત્વથી પુરૂગલરૂપ રાજસ, તામસ, સાત્વિક આદિ ગુણથી યુક્ત એક પ્રકૃતિ-સ્વરૂપ જ તે પુરૂગલો છે શ્રોત્રેમય દ્રસ્યજિજ્ઞ જણાવે છે ૬-

લાક્ષણિકમાત્રોમતમસ્વમાવ, સ્યાદ્વાદમુદ્રાનાતિભેદિવસ્તુ,
 દીપક કે જે સદા અનિત્ય (ક્ષણિક) દેખાય છે તે તથા
 બ્યોમ-આકાશ સદા નિત્ય દેખાય છે, તેવા જે અનંત
 પદાર્થો આપણે એકાત નિત્ય અથવા અનિત્ય જ માનીએ
 છીએ, પરંતુ અનુભવ કરતાં એ સિદ્ધ થાય છે કે એકેક વસ્તુ
 એકાન્ત નિત્ય વા અનિત્ય નથી જ, પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ
 નિત્ય, પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, તેથી વસ્તુ, તત્ત્વથી
 એક જ સ્યાદ્વાદ સ્વભાવથી જ પરિણામવાળી છે જો મવં
 શુભો. અનેક ઇદ્રિયોથી ગ્રાહ્ય છે તો એક શબ્દ જ એકે દ્રિય
 ગ્રાહ્ય થાય ? આ શકાનો વિચાર કરતા જણાય છે કે
 પુદ્ગલ દ્રવ્યમા રહેલા રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ શબ્દરૂપ શુભો
 એકેક ઇદ્રિયગ્રાહ્ય છે ચક્ષુથી રૂપ, રસનાથી રસ, નાસિકા
 થી ગંધ, સ્પર્શે દ્રિયથી સ્પર્શ ગ્રાહ્ય છે પાંચે ઇદ્રિયોનો
 પરિણામ પુદ્ગલ દ્રવ્યથી આત્મા ઉપજવે છે તેમ શબ્દ
 પણ પુદ્ગલથી જ ઉપજે છે માટે તે સર્વ ઇદ્રિયો તથા
 તેથી ગ્રાહ્ય શુભો તમા દ્રવ્ય ઇદ્રિયોથી જ ગ્રાહ્ય છે એ અપે
 લાએ દ્રવ્ય કહેવાય છે પર્યાયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ કહેવાય
 છે તેમા એકાત શુદ્ધસ્વરૂપતા કે દ્રવ્યસ્વરૂપતા નથી જ દ્રવ્ય
 પર્યાયાત્મક જ સર્વ વસ્તુ છે, માટે એક તથા અનેક
 પરિણામનો સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત જો અગીકાર કરવામા ન આવે
 તો તે એક પરિણામ સર્વ વસ્તુઓમા માનવા યોગ્ય નથી
 દીપકમા અનિત્યત્વ દેખાય છે તોપણ મૂળથી નાશ નથી
 દ્રવ્યત્વપણે નિત્યતા કાયમ છે આકાશ પણ દ્રવ્યથી નિત્ય

હોવા છતાં અનેક વસ્તુને અનેક રૂે અવકાશ સ્થાન
આપતું હોવાથી અનેકત્વ તથા સયોગ વિયોગરૂપ કાર્યનું
કરવાપણું હોવાથી અનિત્યત્વ પણ લાગુ પડે છે તેથી
એકપરિણામત્વ સિદ્ધ થતું નથી તેવી જ રીતે આત્મામાં
પણ અનેકપરિણામત્વ કાયમ રહે છે ॥૪-૧૪॥

મૂળ-વસ્તુસામ્યે ચિત્તમેદાસત્તવાવિભવત પન્થાઃ ॥ ૪-૧૫ ॥

હોવાર્થ—આ જગતમાં સર્વ પુદ્ગલવસ્તુ, પુદ્ગલ
પરમાણુઓના સ બધે કઠીને જ પ્રગટ થાય છે તે પુદ્ગલો
સરખા તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના આકારોને શુદ્ધ ક્રિયામય પરિ-
ણામને ધારણ કરે છે તેમાં સામ્યતા-સરખા પરિણામની
પરપરા હોવા છતાં પણ દરેક આત્માઓમાં ચિત્ત-મનની
પરિણતિઓ-રુચિઓ સમયે સમયે બ-લાની હોવાના કારણે
જ્ઞાન તથા જ્ઞેયનું પરિણામીપણું જુદું જુદું જાયતું, કારણ
કે જેમ વસ્તુ-જઠ-પદાર્થોમાં પરિણતી-પવટાવાપણું અત્યુ-
લ્લાસ છે, તેમ આત્મામાં પણ સ્વભાવદશામાં તથા વિભા-
વદશામાં શુદ્ધપર્યાયની અપેક્ષાથી પરિણામીપણું સદા રહેલું
છે જ પરમ શુરહેવ શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરસૂરિવર આત્મ
શુદ્ધિપ્રેમ પ્રથમ જણાવે છે કે—

વૈમાત્રિકપરિણામાદ્-મિત્તો નિજાઽઽન્વનિ સ્ફુટમ્ ।

સ્વમાત્રિકપરિણામઃ, શુદ્ધોપયોગ વચ્ચને ? ॥ ૧ ॥

વૈમાત્રિકપરિણામાદ્-ધિન્નસ્ત્રામાત્રિઽઽન્વનિ ।

ઉપયોગપરિણામ, કરુણ મન્વૈવન ? ॥ ૨ ॥

માત્ર જ છે, પણ આ તેમની એક જાતિ માત્ર છે; કારણ કે મન
રૂપના આગરને અંકુષ દરનાર ચિત્ત-મન જ છે તેમા સર્વ
પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થઈને રહે છે તેને આત્મા-ચેતન કુ-
પણે જ્ઞાતિથી માને છે પરંતુ આત્મા શબ્દ શ્રદ્ધાત્મક
સ્વભાવથી રહિત દૃશ્ય માત્ર છે તેથી કમળપત્રની જે
નિત્ય નિલેપ છે આ પ્રમદો સાખ્ય સિદ્ધાંત માને છે તેનો
ઉત્તર શ્રીમાન વાચકપ્રવર યથોચિત્ત મહારાજ જણાવે
છે તે સિદ્ધાંત સાથે જણાવત વિચારવાની છે તે આ
(૧) ચેતન્ય પોતે સ્વપ્રકાશક છે (૨) જે ચેતન્ય છે તે જ
ચિત્તિશક્તિ વા ચેતન છે, કારણ કે ચિત્તિશક્તિ સ્વયં સ્વતંત્ર
છે, પણ કોઈ પદાર્થનો અશ નથી, તે કારણથી નિર્ગુણ
છે, (૩) તે ચિત્તિશક્તિ દૃશ્ય દોષથી સર્વથા નિર્લેપ છે
તેનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે કે અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છતાં
પોતાનો તથા અન્ય પદાર્થોનો સંયોગ-સંબંધ કયા વિના
પણ પ્રકાશ કરે છે તેથી તે સ્વતંત્ર પ્રકાશક કહેવાય છે તેમ
કેટલેક પ્રાણીગણુમા રહેલો ચેતન બીજાની અપેક્ષા રાખ્યા
વિના પોતાની મેળે જ પ્રકાશમાન થાય છે તેમ આ થાય
તો અનન્યવસ્થા દોષથી અનુપત્તિની થાય છે, પરંતુ તેનું
પરપ્રકાશકપણ કાયોપશમભાવની દશામા રહેતું છે તેથી
શુદ્ધ ઉપદેશ, આગમ, અનુમાનથી તે આત્મા તથા જ્ઞાન, દર્શન
શુણ્ણુ જાણવાપણ રહેલું છે તેમજ સર્વ જડ પદાર્થોનું
જ્ઞાન વિષયોનું નિયમપૂર્વક સંબંધ થવાને યોગે ઇન્દ્રિય
જ્ઞાનના કાયોપશમ ભાવથી થવાપણ છે અને કાયકભાવની

દશામા તે જ્ઞાનના આવરણોનો સર્વથા ક્ષય-નાશ થવાથી
 સ્વાભાવિકરીતે સ્વાધીન હોય છે તે પ્રગટે છે (૧) બીજી
 ચૈતન્ય-આત્મા પુરુષની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર(જ્ઞાનક્રમ)મય
 ચૈતનાશક્તિ રૂપે છે તે આત્માના જ અશ ચેટલે ગુણો
 છે, પણ જડ દ્રવ્યના ગુણો નવી જ અને ગુણો થાવદ્ર દ્રવ્ય
 બાધી હોય છે તેથી આત્માની પેઠે તે પણ શાશ્વતા જ છે
 , પણ તે મદ્ય થનારા નથી જ પરંતુ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શના
 સામાન્ય ધર્મની પેઠે અચળ ચોટવે પલટવું સ્વભાવવત
 નથી, એમ પણ મિદ્ધ કરી મોકાવું નથી રૂપાદિકમાહાનિ
 , વૃદ્ધિ થાય છે તેમ આત્માના ગુણોને પણ ક્ષયોપશમ બાવથી
 હાનિવૃદ્ધિ થાય છે ક્ષાયિક બાવની દશામા મોહનીય, જ્ઞાના
 , વશીય, તથા અતરાયક્રમનો ક્ષય થાય તે દશામા પૂર્ણ ચૈતન્ય
 ગુણો કેવલજ્ઞાન દર્શન જ્ઞાનરૂપે શાશ્વત ધર્મ નેયના
 ઉત્પાદ વ્યયની ભૂત, બાધી વર્તમાનના જ્ઞાનરૂપે હાનિવૃદ્ધિ
 નેન આગમ પ્રમાણે મનાય છે તે જરાજર છે તે ગુણો
 આત્મારૂપ ગુણીના આગમ-તાદાત્મ્ય બાવે કરીને રહેવા છે
 તે ગુણુવાન અને ને જ તદ્દરૂપી આત્મા હોવાથી કેવી રીતે તે
 નિગુણ કહેવાય ? સાચ્ય શાશ્વત આત્મા-પુરુષને નિર્ગુણ
 કહેવામા આવે છે તે સસારાવસ્થામા જે તામસ, સાત્વિક,
 રાજસ સહજરવાળી જ્ઞાન(ચિત્તવૃત્તિ)ની સહાયતાથી ક્ષયો
 પશમ બાવયોગે તે ગુણમાહાનિ-વિકાસ થાય છે તેની અપેક્ષાથી
 કહેવામા આવે છે જીલ્લ રીતે આત્મા નિર્ગુણ ઘટી શકતો

નથી, કારણ કે સહજબાવે નિરાવરણ દશામા અનંતગુણોનો
આધાર નાત્મા છે - શ્રી હેમચંદ્રસૂરિપ્રવર જણાવે ॥ ૬ -

અનર્થવિજ્ઞાનપતાતન્નાપ-મથા વસિદ્ધાન્તમપર્ત્વપૂજ્યમ્ ।

શ્રીવરેવાન નિનમાત્મપ્રવચ, સ્વયમ્ભુવ સ્નાનુમદ યતિપ્યે । ૧ ।

અર્થ-અનંત વિજ્ઞાન, એવે અનંત જ્ઞાનદર્શનને ધર-
નારા તથા સર્વ હોયોનો ક્ષય કરનારા, તેમનો ઉપદેશોત્ત સિદ્ધાંત
જ્ઞાન અબાધ્ય-પ્રમાણિક હોવાથી કુવિકલ્પ કરનારા મહામોહ
મિત્તવત્તમા મુઝાયેલા પડિતોથી કહો પણ દૂષિત કરી
ગાકાતો નથી, અને તે સર્વ આત્મ પુરૂષોમા-વિશ્વસનીય
એવા નહાનુભાવોમા મુખ્ય એવાથી વર્ધમાન-વીર
જીનેશ્વર પરમાત્માની અવના કરવા હું પ્રયત્ન કરું છું તે
ઉપરથી નિરાવરણ દશામા અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રગુણોનું
ચરિત્ર છે તો ત્યાં તે ગુણો નિશ્ચિંતીમા કેમ સંભવે ?
(૨) સાખ્ય મત પ્રમાણે ચિત્તમા પ્રતિબિંબરૂપ થયેલો
આત્મા નિર્લેપ કહેવાય છે, તેને જો સત્ય માનવામા આવે
તો તે ચિત્તમા પ્રતિબિંબિત થયેલી બુદ્ધિએ બહુ કહેલા
પાપોને બાણવાપણુ હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે
બિંબ-રૂપ આને પ્રતિબિંબતેમા સમાયેલી છાયા તે જોના
ગ્રાહ્ય-ચક્ષુ સંબંધ બંનેના સંયોગ-સંબંધની યોગ્યતાથી જ
ચાય છે તે યોગ્યતા લેપ સમાન છે આત્મા આકાશની પેઠે
નિર્લેપ હોવાથી તેનું પ્રતિબિંબ બુદ્ધિમા પડતું નથી માટે
આત્માને કર્મનો સંબંધ અનાદિકાલીન રાગદ્વેષના લેપથી

હોવાથી જુદીબદે તેમા મડલ કરાતા પદાર્થોના શુભા-
શુભ ભોગમય પ્રતિબિંબ મુક્ત થાય છે, પણ નિર્લેપ
અકર્મમય આત્માને તેવા ક્રમભોગનો મળધ નથી થનો.
તેને જો ઔપચારિક માનવામા આવે તો સવ વિષયો આત્મ
જ્ઞાનની પેઠે શાસ્ત્ર, ભોગ, મુખ, દુઃખ સસાર સખધનુ પણ
ઉપચારિત્વ માનવુ પડે છે ચિકલ્લાવેપ વિના જોનો એકત્વ
જાવે સખધ નથી થનો. આત્મામા ક્રમ મલની એકતા
હોય તો જડ પદાર્થોના સખધ થાય. મુખિમા ગયેલા
આત્માને નથી થતો, તેવી યોગ્યતા તેમા રહેલી નથી, માટે
નૈમિત્ત સમ્રક, અવહાર વગેરે નયોની અપેક્ષાએ જોનો વિચાર
કરતા અપેક્ષાથી લેખાવાપનુ, અપેક્ષાએ નિર્લેપપણુ જોન
આદ્રવાદ સિદ્ધાંતનો આશ્રય કરવાથી ધટી શકે છે, કહીપણુ
એકાનથી ધટી શકતો નથી આત્માનુ સ્વત્રપણુ, પરાધીન-
પણુ, ચિત્ત-મનનુ સર્વબ્રહ્મકપણુ જોનુ જોન ન્યાય દર્શનુ
અવલબન કરવાથી અપેક્ષાએ સખવે છે ॥ ૪-૨૩ ॥

સૂત્ર-તદસહ્યેવવાસનામિચિત્રવપિ પરાયે મહત્વકારિત્વાત્

॥ ૪-૨૪ ॥

જાવાર્થ—તે ચિત્ત-મન અનાદિકાલથી કર્મસખ-
ધના યોગે અનેક શુભાશુભ સસ્કારવાળી વાસનાઓથી
વિચિત્ર થયેલુ હોય છે તે કર્મના ઉદયથી વિપાકરૂપે
થકને મન, ઇન્દ્રિયો, શરીર અને જ્ઞાનશક્તિને રોકનારા
આવરણોનો વિચિત્ર પ્રકારનો ક્ષયોપશમભાવ પ્રગટ થકને

અનતીવાર જન્મ્યો ન હોય, નેમજ મરણ પામ્યો ન હોય—
તેણે એક પણ સ્થાનનું નથી કે ત્યાં અનતી વખત તે દરેક
સ્થળોમા જન્મ્યો હોઈશ અને મરણ પછી પામ્યો હોઈશ તેમજ
અનેક ચાતના—તું જો પણ લોગવ્યા હશે માટે તેનો જોગ
મમત્વ હવે તો આત્મનું! તું છોડ આ જગતમા સગા
કુટુંબીના સબધો પણ એવા જ અસહાયક હોય છે તે
શાસ્ત્રવિચારદો જણાવે છે કે—

પાયા પિયા ય માયા, મજ્ઞા પુત્તા સુહી ય નિયગાય ।

इह चैव बहुविधाट्, કરતિ ધવરેમણસ્માટ્ । ૧ ॥

પિયમાદમયણી મજ્ઞા, પુત્તત્તગુણ સચ્ચે વિ ।

जीवां जाया बहुसो, जीवस्मउ एगमेगस्त ॥ ६५ ॥

અર્થ—આ સ સારમા જગતા જીવને એકમેકપણે અનેક
જીવાત્માઓ સાથે માતા-પુત્રપણે પિતા-પુત્રપણે ભાઈબેન
પણે, ભાઈ-ભરતારપણે, પિતા-પુત્રી માતા-પુત્રીપણે અનેક
વખત પરસ્પર મળ્યા છે વૈર-વિરોધ પણ અજ્ઞાનતાથી પરસ્પર
કયાં છે એકબીજાના ધનમિલકતો લૂંટીને રાવરાવ્યા છે આવું
તે અનેક વખત કહ્યું છે તેઓએ તને પણ તેવી રીતે
પીડેલ છે તો હવે તે તારા, અન્ય પારકા તું તેઓનો એમ
કયા સબધને લઈને ગ્રાહ કરે છે? જો સામાન્ય જીવત્વ
ધર્મને યોગે બધું માનતો હોય તો જગતના સર્વ આત્માઓ
પ્રત્યે તું બધુત્વભાવ રાખ તેનાથી પર ન સારી સબધ
વિનાના જીવો પ્રત્યે પણ વૈર—દ્વેષ—એટલે કરીશ નહિ સર્વજન

જાણી ચિત્તવ આત્માને તે પૈ દુઃખત્રીક મળ પાથી પર જાણી
 દિત માટે મરેણણા કરી થોડા ૩ દિ સા, અસત્ય, ચૌરી,
 વ્યભિચાર, અભિમાન, અને પરિજ્ઞાનો ત્યાગ કરવો. ઉદ્વિગ્ધતા
 વિકારને દમન કરવાયનો નગ કરવો, મૈત્રી, પ્રમોદ,
 કારુણ્ય, મધ્યસ્થ વિજે જાવનાવડે આત્માને વૈરાગ્યથી
 જાવિત કરવે મન નથા દ્રિયોને વગ કરીને અપૂર્વ
 વૈરાગ્યથી આત્મમનજ વે આત્મ રચના ગિહ-તા કરવી તેથી
 જાવગેલીની વિજિત થશે-જાવપર પરા નાશ પામશે ॥૪-૨૫॥

સૂત્ર-તત્ત્વ વિચરનિમ્ન કૈવલ્યપ્રાપ્ત્યાર્થ ચિત્તમ્ ॥ ૪-૨૬ ॥

ભાવનાર્થ—જાણે આત્મા વિવેકદર્શી થઈને કયાવભાવ
 થી ચિત્તને દુર કરી આત્મચરિત્ર યોગમા આવે છે, ત્યારે
 વિવેકમા નિમગ્ન-તદ્વૃત્ત જનીને ચોક્કસ વિવેકનત્ત્વ જનીને
 સ સાચી મોહમાયાને પોતાવી પર જાણી તેનો ત્યાગ કરીને
 હું આત્મા છું, એકલો છું મારું કોઈ નથી, હું કોઈનો નથી,
 મારે શરીર ઉપર પડતા હું જો-ઉપમર્ગોમા મારે કોઈની સહા
 યી અપેક્ષા નથી, મન મારું નથી હું સર્વ પુદ્ગલ સળ
 થી પર છું જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમા જ મારું આત્માનું
 સત્ય ધન છે હું લીખારી નથી, રાજા નથી, શેઠ નથી, સર્વથી
 હું જુદો છું એમ એકરૂપ અનિત્યત્વ અશરણત્વ વિગેરે
 જાવનાવડે આત્મચારિત્રયોગમા સ્થિરતા કરતો, સમજાવે
 પરિસહ-ઉપસર્ગને છૂટતો, ચારિત્રને આવરણ કરનારા
 ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષને દાવ કરતો સિદ્ધિઓ-

લઠિધઓમા નહિ મુજાતો, સ્વસ્વરૂપમા રમણુ કરતા સ્થિ
રતાભાવે સમાધિમા લીન થઇ સર્વ ઘાતી ક્રમને ખખાવી
ચિત્તને એટલે મનને આ માધી ક્રિયા વિનાનુ ખનાવી
ક્ષપક્રમણીવડે સથાખ્યાનચારિત્રયોગને મેળવી, દેવલજ્ઞાન
દર્શનને આત્મા બને છે સૂત્રમા સૂત્રકાર ચિત્તને કેવલ્યનો ભાવ
જણાવે છે પણ ચિત્ત તો પુરુષ છે અને કેવલ્ય એ આત્મ
સ્વરૂપનો થયેલો પૂર્ણ પ્રગટભાવ છે માટે ચિત્તને ત્યા બ્યાપાર
રહેતો નથી, માત્ર આત્માનો જ સદચિદાનંદમય શુદ્ધોપયોગ
સ્વરૂપે વર્તે છે ॥૪-૨૬॥

શુદ્ધ-તચ્છિદ્રેષુ પ્રત્યયા-ઠરાણિ મસ્કારબ્ય ॥ ૪-૨૭ ॥

ભાવાર્થ—કેવલ્યભૂમિમા આવવા પ્રવૃત્ત થયેલા
યોગીઓને અનેક મિદ્ધિઓ, લઠિધઓ, વિભૂતિઓ આદી
આવીને ઉભી રહે છે સત્યથે જતા બુદ્ધાવે ખવરાવે છે,
તે કારણે પરમ, શુદ્ધેવ જણાવે છે કે—

“પ્રેમી પરદેશી જનો ત્યા, લોભથી લલચાવશે, મનહર
મોહી માનિનીઓ, હાવભાવ દર્શાવશે । છવડા જાગીને રે,
જેગી સગે ચાલશે નિજ દેશમા ॥૩॥ સ્વસ્થ ચિત્તે ચાલવું
ત્યા, મોહ ઘાતી લેહવી । ઘાટ અવ ઘટ ઉતરીને, આત્મ
સત્તા વેહવી છવડા-ના ૪ ॥ ચિત્ત નિજ ઉપયોગમાહિ,
રાત્રી દિવસ ચાલશે, પામી પ્રેમે દેશ તારે, નિજ સ્વરૂપે
માલશે ॥ ૫ ॥ ૫ ॥ સારી આલમ દેખશે તું, જ્યોતી
જ્યોત મિલાવશે, બૂલી જગતનુ જ્ઞાન વાલકમ, તારી ધ્રુવની

પાવજે ॥ ૯ ॥ ૬ ॥ અનંત અક્ષર આત્મા તુ, જોડીલાને
જગાડજે । બુદ્ધિમાગર તરયા પાછળ, જાતુને તુ જાલજે ॥
૯ ॥ ૭ ॥ ” તે કારણે તબીબોમા મુજાવુ નહિ

તે ગદિઓ આ નમ્રકાશમા ધૂમકેતુ સમાન છિદ્રોમા
પૂર્વે બાધિત કેન । સન્મરવટે નુકર્ષ જવાનુ બને છે,
તેથી આત્મ-ચિંતા વધારે વર્ગ શકતો નથી, તે જ કારણે
દુષકર્મજનુ ગુણવલ્લ મન પામ નથી કરી શકતો, પણ
કદાચિત અપ્રમત્તદશા રૂપ ચરિત્રયોગે ઉપશમશ્રેણીએ થઈને
વીતરાગભાવનુ . ઓપશમિકચારિત્રને અનુભવીને આત્મા
પાછો પડે છે અને સર્વાર્થગિદ્ધ વિમાનમા દેવભવનુ
આયુધ્ય અતવેદનીય ગુણ પ્રાપ્તિને અહિનુ આયુધ્ય પૂર્ણ
કરી તેનાસ માગર સુખી જ્ઞાનસંગાધિ યોગમા હીન થાય
છે, પણ ચારિત્રયોગ ત્યા મુખી એવે દેવયોનીમા નથી આવી
શકતો, તે સવ પૂર્ણ વયે મનુષ્ય સવ પાનીને પૂર્વના સર્વ
સ સાર સ બધી સ્ફકારને નષ્ટ કરી ચારિત્રયોગને અપ્રમત્ત
જાવે સાધીને કેવલ્યજ્ઞાન દશનને પામે છે કેટલાક યોગીઓ
અત્ય વિવેકને મોહના ઉપયોગની જાય છે, તેથી તપસ્ય
મધી યોગીધર્મી પ્રાપ્ત થયેની સિદ્ધિઓમા મુજર્ષ આત્મજ્ઞાન
અને સાધ્યને ભૂની જઈને હુ યોગી, હુ સિદ્ધ, હુ ગુરુ, હુ
સર્વજ્ઞ (અપ્રજ્ઞાન હોવા છતાં) એમ પોતાને માને છે અવિવેકી
ભક્તોથી પૂજા પાગીને અહ કારવી તપ, જપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન,
સંમાધિના ફલને હારી જાય છે, તેમજ સવ-સ સારની પર-
પરાની વૃદ્ધિ કરવા સાથે કષ્ટ-દુખને ભોગવે છે ॥૪-૨૭॥

મૂત્ર-દાનમેષા લેશ્યદુક્તમ્ ॥ ૪-૨૮ ॥

બાવાર્થ—મોહભાવના જે સસ્કારો હોય છે, તે આત્મામાં રહે ત્યાં લાગી વિવિધ કલેશ પીગા આવે છે, અને પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધિઓ પણ અતે આત્માને બંધનકર્તા થાય છે, ચિત્તને અસ્થિર કરી આત્મસમાધિનો વિનાશ કરે છે, માટે મોહજયસસ્કારોનો નાશ કરવો જોઈએ ત્યારે સમાધિમાં પ્રવેશ કરના યોગીને અનેક ઉપદર્શો-વિદ્યો આવે છે, તે વખતે તેને સમજાવે ક્ષય કરતા ક્ષમા, આજ્ઞા, માહંજ વિગેરે ગુણથી આત્મજાવમાં સ્થિરતા લાવવી જોઈએ, તેથી સૂત્રકાર જણાવે છે કે બાહ્યદુષ્-કલેશની પેઠે તે સિદ્ધિઓ-લબ્ધિઓનો પણ ક્ષય કરવો એટલે પોતાના પૌદ્ગલિક મુખ માટે તેનો વ્યય-ઉપયોગ કરવો યોગ્ય નથી એવી ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ, તે સિદ્ધિઓ મળે તેમ પણ ન ઇચ્છવું પરંતુ, વેશના કુશોભની સગત જેમ સંબંધને કરવી યોગ્ય નથી તેમ આત્મ-સમાધિના ઇચ્છાનારા યોગીને તે સિદ્ધિઓ કદાપી ઇચ્છાયે ક્યં કે અગીકાર કરવા યોગ્ય નથી કદાચિત્ત શુદ્ધ, સદા તથા ધર્મના રક્ષણ-ઉત્થાપના કરણે આદેશ થાય ત્યારે તે સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો અપવાદ છે, પણ પોતાના માટે તો અહીંકારથી ન જ કરે એમ જાણવું ॥ ૪-૨૮ ॥

મૂત્ર-પ્રસરણાનેઽપ્યકુર્તાન્સ્યર્ધર્મયા વિરેક્ષ્યાતેર્ધર્મમેવાઃ

મમાધિઃ ॥ ૪-૨૯ ॥

બાવાર્થ—પ્રસરણ-સર્વશાસ્ત્રના અનુભવીઓ જ્ઞાનિયતો પણ તપ, જપ, મંત્રનો અભ્યાસ, અનુષ્ઠન કરતાં યમ નિયમ.

આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર ધારણ, સમાધિ, આદિ યોગનો અભ્યાસ—અનુભવ કરી નવા નવા શાસ્ત્રોને સાલળી વિચાર વિવેક કરતા હતા, પણ જો તેઓ બાહ્યભોગની વાચ્છા કરે, પરદોકમા દેવત્વ, અકિંતવ રાજ્ય આદિની કીર્તિ, યશ, લક્ષ્મીના વાચ્છા કરે તો તેમને આત્મ-સમાધિનો સ્થિરતા લાભ મળતો નથી, ઉંવટુ સ કંઈપ, નિકંઈપ, આત્મરોદ્ર ધ્યાનથી સ સારમા પરિ જનણુ દાય છે, માટે વિદ્વાનોએ વિવેકજ્ઞાનથી વસ્તુસ્વરૂપનો ભેદ કરીને પુદ્ગલભોગને મન, વચન, કાયાના યોગથી ત્યાગ કરતા અને આત્મરોદ્ર ધ્યાનને છોડતા, મેત્રી પ્રમોદ, માધ્યસ્થ, કંઠણાજાવને, જાવતા, યમ-નિયમરૂપ બાહ્ય અભ્યતર આત્મ-આદિને સેવતા, તેના અત્યંત અભ્યાસયોગે પુદ્ગલભોગને ત્યાગતા, ધર્મ ધ્યાન, શુદ્ધધ્યાનને અનુભવમય કરતા, સ્વરૂપની રમણતા રૂપ ધર્મભેદ સમાધિને શ્રેષ્ઠ આત્મ જાણે છે અને તે યોગમા પૂર્ણ સ્થિરતા પામીને સર્વ કર્મમળનો દાયકરીને પૂર્ણ ડવદન જાવને પામે છે ॥ ૪-૨૬ ॥

મૂળ-તત ક્લેશકર્મનિવૃત્તિ ॥ ૪-૩૦ ॥

ભાવાર્થ—તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્મભેદ સમાધિમા દાયકજાવે સ્થિરતા યાચ તો અપ્રમત્તયોગી અપૂર્વ કરણ, અનિવૃત્તિકરણયોગવડે ઘાતી કર્મની અનેક પ્રવૃત્તિઓનો દાય કરીને દશમા શુષ્કસ્થાનકમા કવાયને અતિ સૂક્ષ્મ કરવારૂપ સૂક્ષ્મસ પરાય શુષ્કસ્થાનકને અવ લખે છે, પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાંથી સૂક્ષ્મ રહેલા મોહનીય

કપાયને આત્મામા ક્ષય કરી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અતરા
વરૂપ ધારી કર્મનો સમૂહધાત-ક્ષય કરીને સર્વ ક્લિષ્ટ
કર્મવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવારૂપ યથાજ્યાત આરિત્રયોગને અનુભ
વતા આત્મા તેરમા ગુણસ્થાનકમા પ્રવેશ કરીને કેવલજ્ઞાન-
દર્શનને જાણે છે આ ધર્મમેધ સમાધિનો વણુમાખ્યો
મહાલાભ છે ? ॥ ૪-૩૦ ॥

સૂત્ર-તદા સર્વાવરણમલાઽપતસ્ય જ્ઞાનમ્વાઽનન્ત્યાત્ ક્ષેપનન્વમ્
॥ ૪-૩૧ ॥

સાવાર્થ—જ્યારે સર્વ ક્લિષ્ટ કર્મરૂપ મેલ
આત્માથી દૂર થાય છે ત્યાર બિન્ન એટલે મન તે વડે તથા
ઇન્દ્રિયોવડે થત ક્ષયોપશમભાવતુ મતિ તથા શ્રુત
જ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયો તથા મનની સહાયતા વિના જ્ઞાનાવ
રણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ભાવયોગે આત્માને થતુ અવધિ
જ્ઞાન તથા મન ધર્મવજ્ઞાન પણ નહ થઈને સર્વ રૂપી
જ્ઞાનથી અર્થ ત શ્રેષ્ઠ એણે સર્વગ્રાપણાવાળું કેવળજ્ઞાન જે જ્ઞાના
વરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અતશય એમ ચાર ધારી
કર્મના ક્ષયયોગે અન ત વસ્તુને સર્વજ્ઞ બનવા કેમવારૂપ
સામર્થ્યતાવળું કેવળજ્ઞાન આત્મામા પ્રગટે છે આ જ્ઞાન
માનસિક નથી જેટલા માનસ જ્ઞાન છે તે આવરણના ક્ષયો
પશમભાવે પ્રગટે છે મનના સહચારથી વિચાર, મનનરૂપ
જાને છે તેમને ત્રણ પ્રકૃતિઓ તામસ રાજસ સાત્ત્વિક હોય
છે, તેના યોગે વિચાર, મનન, ધ્યાન કરી શકે છે, રાજસ

તામમ્ અને સાર્વિક એમ બે બાજુનો સરખો સહકાર હોય ત્યારે ધર્મ કરવાની જાવના પ્રગટે, ગુણપૂર્ણ કરવી, મુન્ય બાધવુ, ૧૧ જેવું અનેક પ્રકારના વિષય સળધી ભોગ ભોગ વળા, ગુરુને માનવાની બુદ્ધિ થવી, અનેક રાજ્યનો આધિપત્ય મેળવવું, ગેદાઈ ભોળાવવી એવી અનેક પુણ્ય ભોગની જાવના થાય છે પણ તે ધર્મમિશ્રિત થાય છે, તેના થોગે અદ્ય, અને વધારાપણામાં અનેક વિચિત્ર કર્મને કરવાપણું થાય છે મન તે રાજસ્ તામસ્ સરવના અસહકારમાં કામ કરતું નથી તેથી સર્વ મરગપ આત્માનું આવરણ હાય થવાથી તને માનસિક વ્યાપાર નથી રહેતો, તે કેવલ આત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન જે મન, વચનથી અગોચર આત્મસ્વભાવ થોગે જ પ્રગટે છે, માટે કેવલજ્ઞાનનું અનંત વસ્તુને-દ્રવ્ય ગુણપર્યાયને જાણવા હેતુવાપણું ઈ એટલે દ્રવ્યે અનંત છે ને દ્રવ્યોમાં સ્વભાવ અનંતગુણ છે, ગુણ અનંતતાયે પર્યાય અનંત છે, અગુણનું જાવ પણ અનંત રહેલો છે, તે સવ કેવલજ્ઞાન, હર્ગનથી જાણે-હેજે છે જેમ ખજવો (ખદોત) પ્રાણી સૂર્યના અજાવમા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રકાશ કરે છે પણ તે પ્રકાશ સર્વ વસ્તુને દેખાડી શકતો નથી તેમ માનસજ્ઞાન અદ્ય પ્રકાશક હોવાથી સર્વ વસ્તુને વિષય કરી શકતું નથી કેવલજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપમય હોવાથી અને સર્વ આવરણના ક્ષયથી પ્રગટ થતું હોવાથી સવ નેય વસ્તુઓને જાણે છે, તે જ્ઞાન જ સૂર્ય સમાન પૂર્ણ પ્રકાશક છે માટે તે પ્રકૃતિથી થયેલું નથી, પ્રકૃતિથી થયેલું

હોય તે! અનત વસ્તુનો વિષય ન જ કરી શકે, માટે તે જ્ઞાન પ્રકૃતિજન્ય સિદ્ધ થતું નથી જાણ્યકારે કહ્યું છે કે—

અન્યો ન મણિમાયિયેત્ત-મનદગુલિરાવરત્ ।

અયોવસ્ત મત્યમુચ્ચન્-તમજિહ્વાઽવ્યપૂજયત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અદર દેવમણી પામે હોય તે! પણ આધર્મો મનુષ્ય તેને વિધી શકતો નથી, હાથ-અશુભીઓ વિનાનો હોય તેદાદી શકતો કે પકડી શકતો નથી, ત્રીવા-કઠ-ડોક ન હોય તેવો માણસ આબૂપણને પડેરીને શોભાવી શકતો નથી, જિહ્વા ન હોય તેવો તેના ગુણ-સ્તુતિ કરી શકતો નથી આવી રીતે જેમા ચૈતન્ય નથી તેવી દેવળ જડ પ્રકૃતિ અન્યતુ જ્ઞાન કરી શકતી નથી તેકારણથી પ્રકૃતિઓ જ્ઞાનજનક નથી પણ સજ્જસ તામસ સ્વાત્વક પ્રકૃતિઓ જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે હોઈને તે જ્ઞાનાદિ ગુણને આવરવાનું—ઢાકવાનું કામ કરે છે તે પ્રકૃતિઓનો જોડલા અશે સ્વયોપશમભાવ આત્મા પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત કરે તેજ્વા અશે તે જ્ઞાનવાન રહે છે પ્રકૃતિઓ જમે તેદની બજવાન થાય તે! પણ સ્વયં જ્ઞાન-ચૈતન્ય શક્તિને આવરી શક્તિ નથી મર્મમાં જ્ઞાન રૂપ સ્વરૂપતુ આવરણ કરી શકે તે! આત્મા જ-વતન્ય-જડ-થાય પણ તેવો કદાપિ પણ યોગ બનતો નથી કહ્યું છે કે—
“અસરસ્સ અનન્તમોમાગો નિન્ય ઝગ્યાદિઓ અત્વિર્નાવસ્સ”

અર્થ—જીવોને નિરતર ઓછામાં ઓછો અસરશ્રુત જ્ઞાન તેનો અનતમો જા! અવજ્ઞાનાવસ્થામાં નિગોદા

વધામા પણ ઊઘાડો જ રહે છે, તે કદાપિ પણ અવરાતો નથી, માટે કોઈ પણ કાળે આત્મામા અચેતન્યપણાનો પ્રસંગ જનતો નથી જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રગટ્ય અવસ્થામા હોય ત્યારે જાણવા યોગ્ય વસ્તુ અદૃષ્ટ થાય છે એ વાત મનાવવાનો પ્રયાત્ન ત ખરખર હમણા જેવો લાગે છે, કારણ કે જ્ઞાનનું અનંતપણું અજ્ઞાનના પદાર્થોનું અનંતપણું છે, તેજ મિલક કહે છે એટલે કેવલજ્ઞાનથી આત્મા જગતમા રહેલા અનંતા દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, ઉત્પાદબ્યયપ્રાગ્યાદિને પ્રગટ કરે છે કહ્યું છે કે —

સૂક્ત ચાતમપરાત્મકૃત્ત્વમ્ જાવ પદ પદમિતિદ્રિગ્ ॥

અર્થ—હે પ્રભુ મર્સપરમાત્મા ! આપ ઉપદેશ આપતા કે જ્ઞાન, દર્શન, આરિજ, વીચ, ઉપયોગ આદિ ચેતન્ય ગુણવાળો અને સુખદુઃખને જાણનારો એવા લક્ષણથી શુક્લ આ આત્મા છે, અને તેવા લક્ષણોના અભાવવાળા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દાદિ જડ ગુણવાળા અચેતન પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, તેમજ ગમન ક્રિયામા સહાય કરનાર ધમ દ્રવ્ય, સ્થિરતા કરવાના સહાયક અધમદ્રવ્ય, અવકાશ આપનાર આકાશ દ્રવ્ય, તેમજ સમય, ક્ષણ, ઘડી, મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ રાત્રિમા પક્ષ માસ, અયન, વિગેરે જનાવનાર કાલ દ્રવ્ય છે તે અચેતન જડ છે એટલે આત્માથી પર છે તેથી સ્વરૂપમા જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણમા રમણના કરવી તે આત્મત્વ અને પુદ્ગલાદિના ગુણમા રમવું તે અનાત્મત્વ જાણવું તેમજ તે જડમા રમણતા કરતા કર્મજનક થાય તેનો

પણ આત્મા કર્તા છે તે ક્રિયાવડે કર્મ કરે છે અને
 ભોગવે છે એમ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે સર્વથા સાચો
 છે આપશ્રીના વચન સૂકન-મોલીના દાણા સમાન શ્રેષ્ઠ
 છે ઈનિ આદિ જાણવું ॥ ૪-૩૧ ॥

મૂત-તતાઃ કૃતાર્થાના પરિણાપક્રમ મમાન્નિર્ગુણાનામ્ ॥૮-૩૨॥

ભાવાર્થ — જે આત્માઓ મમ્યત્ દર્શન, જ્ઞાન, આરિ-
 ત્વના યોગને અપ્રમત્તભાવે આરાધીને સર્વ ધાતી કર્મ
 (જ્ઞાનાવરણ, મોહનીય તથા અતરાય) ને સમૂલ ધાત
 કરીને યથાજ્ઞાત આરિત્રયોગવડે કેવલજ્ઞાન, દર્શનને
 પ્રગટ કરીને કૃતાર્થ સર્વ કર્તૃવ્યથી મુક્ત થાય છે તે વીત-
 વાગ પરમેશ્વરને હૃદય સસાર સબધી જન્મમરણ દુઃખ
 કૌશાગ્ય કુયોગીમા અવતાર વિગેરે કાઝ કરવાનું, લેવાનું
 કેવલ રહેતું નથી તેવા પરમાત્મા તીર્થંકર કેવલ કૃતકૃત્ય
 કહેવાય છે તેમને રાજસ્-તામસ્ આત્મિક ગુણવાળી પ્રકૃતિ
 ઓને શ્રદ્ધણ કરવા મુકવાનું રહેતું નથી તે પ્રકૃતિઓના
 ગુણો-સ્વભાવને પરિણુમાવવાના કર્મનો ત્યાગ થાય છે,
 પરંતુ આત્મગુણ જ્ઞાનના પદ્યોગિને-પરિણુમોને સદા ધારણ
 કરે છે, કારણ કે

વિજ્ઞાનમાત્વનો ધર્મ, સ્વાયંભાવપ્રકાશકમ્ ।

આત્મનોજ્ઞાનપર્યાયિ-લોકાલોક વિલીયતે ॥૧॥ (યોગપ્રતીપ)

અર્થ—સામાન્ય તના વિશેષ પ્રકારે દ્રવ્ય ગુણ
 પર્યાયને સમાધે જાણવું પણ તે વિજ્ઞાન (કેવલ

જ્ઞાન) તે આત્માનો ધર્મ છે, અને તે સ્વઆત્મા તથા અન્ય પ્રમેયને યથાર્થ જ્ઞતાવનાર છે આ આત્માના જ્ઞાન સ્વરૂપ પર્યાય-પરિણામિમા સર્વ લોક તથા અલોક (જગત તથા અન્ય ગર્વ) સમાય છે એટલે જ્ઞાનમા પ્રતિબિંબિત થાય છે આ સર્વ આત્મપર્યાયને આત્મા કહે છે, તે પર પર્યાય-પરિણામિ પર્યાયને નથી કરતો તેથી મદર્પિત કહે છે કે કૃતાચેતિ-કૃત કૃત્ય થયેલા પૂર્વ જે જીને સિદ્ધાવશ્યામા શુદ્ધોના પરિણામ ક્રમની સમાપ્તિ થાય છે તે પૌદ્ગલિક શુદ્ધો-રાજસ, તામસ, સાર્વિક પ્રતિબિંબોના શુદ્ધો-પરિણામ-પર્યાયમા ક્રમની સમાપ્તિ થાય છે એટલે કરવાપણુ નથી રહેતું, પણ આત્માના ચક્રજ્ઞાન, દર્શનાદિ શુદ્ધોના પરિણામ-પર્યાયનો ક્રમ શુદ્ધતાએ ગરૂ થાય છે ॥૪-૩૨॥ તેથી અન્ય પ્રશ્ન થાય છે કે ક્રમ કેને કહેવો ?

સૂત્ર-જ્ઞાપ્રતિયોગો પરિણામાવશ તનિર્માત્રઃ ક્રમ ॥૪-૩૩॥

જ્ઞાપ્રતિયોગ—સર્વ દ્રવ્યમા પર્યાયોનો ક્રમ હોય છે તેમાંથી પુદ્ગલ દ્રવ્યમા ઘટ, પટ આદિ દશ્યમા પ્રત્યક્ષરૂપે જોવાય છે અન્યમા ઘણા અનુભવ યોગે દેખાય છે તે ક્રમમા આવનારા પરિણામો-પર્યાયો અપર પરિણામની ઉત્પત્તિસમયે અત-તાશ પામનારા હોય છે આ ક્રમે ઉત્પન્ન થનારા પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે નષ્ટ થાય, અને નવા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વસ્ત્રમા નવીનત્વ તથા પૂરાણત્વ અનુભવાય છે અને ઘટપટ વિગેરે પદાર્થોમા પૂર્વ પરિણામોનું ઉત્પત્તિપણુ જુનાનું વિનાશીત્વ, કારણ કે પુદ્ગલનું મળવું, વિખરાવું, સડવું,

પરંતુ, વિનાશ પામવું જોવા પ્રકારનો ધર્મ સહચારભાવે રહેલો છે, પણ સરમાણુઓ સવથા નાશ પામતા નથી તેમા રહેલા શુદ્ધ પદાર્થો નવા નવા સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેમા શુદ્ધ કાયમ રહે છે અને પદાર્થ ક્રમશઃ નવા નવા થાય છે કહ્યું છે કે “ સદ્માવિગુણ જ્ઞાતમાવિધર્મ્ય ” દ્રવ્યમા દ્રવ્યરૂપે નિત્ય નહે તે શુદ્ધ, અને ‘ ક્રમે ક્રમે થાય તેને પદાર્થ કહેવામા આવે છે, ’ માટે દ્રવ્ય નિત્ય ટોવા છતાં પણ તેના પદાર્થોનો ક્રમ અનુભવવામા આવે છે ના કારણથી મહર્ષિજી તથા બ્યામજી ભાષ્યકાર ‘ દ્વયં ચેવ નિત્યતા, કૃદસ્થનિત્યતા યગ્નિશ્ચામિ નિત્યતા ચ ” નિત્યતા એ પ્રકારની કહે છે એક કૃદસ્થ નિત્યતા અને બીજી પરિણામી નિત્યતા તેમા કૃદસ્થ નિત્યતા આત્માપુન્ય સંબંધી છે, અને પરિણામી નિત્યતા સત્ય, રાજસ, તામસ, શુદ્ધવાળી છે, તે માયામા છે તેમા જો આત્માને કૃદસ્થ નિત્ય માનીએ તો મુખ-દુઃખ, નીચ-ઉચ્ચ યોનિમા જન્મન આગમન, એક વખત શેઠ બીજી વખત દાસ, એક રાજા તો બીજો પ્રજાજન, એક યોગી તો બીજો ભોગી-આવી વિચિત્રતા આત્માએ મા જે જોવાય છે તે તમારી મા યતાથી તો ન હોવી જોઈએ, પરંતુ તેમા જે જે પરિણામો-પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે, તે તે આત્માઓએ ‘ શુભ વા અશુભ કર્મ ’ કરેલા છે, તેના વિચારરૂપે જે તેવા પદાર્થો અનુભવાય છે તેમા જો કે આત્માનું અલગપણ નથી. પણ તેમા તાદાત્મ્યભાવ

અનુભવાય છે, માટે દ્રવ્ય નિત્યતા તે શ્રદ્ધા કરવા
લાયક નથી, પરંતુ એ દ્રવ્યમા દ્રવ્યપણે અક્રમ-નહિ
બ-લાવાપણુ અને પર્યાયપણે ક્રમથી બદલાવાપણુ અનુ
ભવાય છે, માટે ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે—
‘‘*ક્લમ કામાનુવિદ્વેજલક્ષણસ્થિતિ સુલ્લક્ષણત્વાત્*’’ દ્રવ્યમા
પર્યાયિનો ક્રમ, દ્રવ્યત્વનો અક્રમ અને ઉભય આત્મક પદા
તત્ત્વરૂપે ક્રમાક્રમ એમ ત્રણ લક્ષણવાં યુક્ત હોય તેનો અનુભવ
માનવા યોગ્ય છે, પણ સત્ય પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી
દ્રવ્ય નિત્યતા તે માનવાનેગ નથી ઉભય પ્રકારની-બન્ને
પ્રકારની નિત્યતા પદાર્થોમા તત્ત્વ-ભાવનાની સત્તાનો ઘાત ન
થેનો હોવાથી નિત્યતા અભાષિત રહે છે તે માત્ર કહેવા યોગ્ય
છે, પણ તે અનુભવગમ્ય નથી જે દ્રવ્ય નિત્યતા મહર્ષિ ભગ
વાન માને છે, તે જેવી રીતે પુરૂષમા છે તેવી જ રીતે પુરૂષલ
પરમાત્મજોમા, ધર્મ દ્રવ્યમા, અધર્મરૂપ દ્રવ્યમા, કાવમા,
આકાશના પણ અનુભવાય છે, મરણ કે ત્યા દ્રવ્યની કદાપિ
દ્વાનિ ધતી નથી આથી પર્યાયિનો ઉત્પાદ ને વ્યય થાય
છે તે તે જડ અચેતન તથા ચેતન પુરૂષમા પણ સમાનભાવે
અનુભવાય છે શુદ્ધધર્મવાળી શુદ્ધિ જ્ઞાન સામાન્ય વિશેષ
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગ વગેરે શુદ્ધોને આત્માના
એટલે પુરૂષના શુદ્ધોમા અધ્યવસાયને યોગે પરિણુમોની
પરાવૃત્તિ-પર્યાયિનો નાશ, ઉત્પત્તિએ શ્રદ્ધા છે, તેવી રીતે
આત્મા તેમા તાદાત્મ્યભાવે હોવાથી તેની પણ પરાવૃત્તિ
અસેદ્ધભાવે કાયમ જ છે વળી જે કહેવામા આવે છે કે—

નિત્ય એવા ધર્મજીભા શુભના ક્રમનો અવસાન થાય છે, તે પણ સુખિ સંગત નથી ક્ષયોપશમભાવના શુભ નહીં થયે ક્ષાયકર્માવે સંનાદિ શુભધર્મ અધ્યાધિતરૂપે પર્યાયશુભ આત્મા અનુભવે છે અને પુદ્ગલોદ્ભાવના તે તે પુદ્ગલોદ્ભાવ રૂપ, રસ, ગંધ, રસ, શબ્દનો અનુભવ થવો, મીઠાનું વિખરણ થવું વગેરે ધર્મ અનુભવાય છે સર્વ ક્રમનો ક્ષય કરીને શુભ થયેલા પુનઃ (સિદ્ધ પરમાત્માઓ) માં સ્વરૂપ માત્રથી ચિત્તર હોવાથી તેમને દ્રવ્ય નિત્ય કહેવામાં આવે છે તેઓમાં સ્વરૂપની અસ્તિતા છે તે ક્રમે ક્રમે અનુભવાય છે ' આમ શ્રીમાનુ જ્ઞાપકાર કહે છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે ' પુદ્ગલોદ્ભાવ પણ સ્વરૂપ અસ્તિતા છે કારણ કે તે પુદ્ગલો પણ સ્વરૂપનો કદાપિ પણ ત્યાગ કરતા જ નથી તેમાં જે સકળ, પકળ, પુરણ, ગણણ એ ધર્મો છે તેના શુભને તે પુદ્ગલ છોડતા નથી તેમ આત્મા-પુરૂષ પણ પોતાનો ધર્મ સ્વભાવ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપ ધર્મ શુભનો પણ ત્યાગ કરતો નથી, માટે તે બન્નેમાં પર્યાયોત્તુ હિતપ્રત્ય, વિધ્વ સત્ત્વ સમાન બાદે હોવાથી કદાપિ પણ શુભ પર્યાયોનો સર્વથા અવસાનભાવ નાસ્તિત્વ નથી જ ' જે સ્થૂળ પુદ્ગલ રક ધ રૂપ પર્યાયમાં દેખાય છે તે પણ પુદ્ગલ પરમાણુઓમાં અપેક્ષાએ સંભવે છે નેમા દ્રવ્ય, એક, કાળ, ભાવ આદિ ચાર પ્રકારની સ્થિતિનું વિચિત્રપણું છે તે જોઈ સ્વાદૃશ્ય રહસ્ય શુભ પ્રવચનથી જાણવા યોગ્ય છે, માટે સર્વ ચેતન

એમાં “ વત્સાદ્યવ્યયઘોઽવ્યયુક્તમ્ સદ્વત્સમ

પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થયું, નહિ થયું અને દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ
 પદે રહેલું—આ પ્રમણે તેમા વર્તવાપણુ હોય તે શુદ્ધ પર્યાય
 સુખત તે થ ને દ્રવ્ય, અને તે સદ્રવ્ય થ કહેવાય છે, પણ અચ્યુત
 અતિગામ્યરૂપમાય નિત્યત્વમ્ । એવું કુલસ્થ નિત્યત્વ
 ના હુ નિત્યતા એ વિચાર હોય પણ દ્રવ્યમા ઘટતું જ
 નથી ॥ ૪-૩૩ ॥

નૂત્ર-પુરુષાર્થશૂન્યાના ગુણાના પ્રતિપક્ષરૂ કૈવલ્ય
 સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા વા વિચારગત્કિર્ગતિ ॥ ૪-૩૪ ॥

સાવાર્થ—જે મેળવવા પુરુષાર્થ થતો નથી તેવા
 રાજસ, તામસ, સાર્વિક શુદ્ધોનો નાશલય સાવાર્થી એટલે
 પુરુષને સોગરૂપે પરિણામ ન પામવાથી પુરુષ-આત્માનો
 સત્ત્વ ત્યાગ થાય છે અને ધાની કર્મરૂપ રાગદ્વેષ, મોહ
 માયા ક્રોધ માન, માયા, લોભ, અજ્ઞાન વગેરે દોષરૂપ માયિક
 શુદ્ધોનો લય કરીને આત્મા ચિત્તિશક્તિ-ચૈતન્ય નિરા
 વરણપદ એવું જ્ઞાનદશનરૂપ સ્વસ્વરૂપમા વાસ્તવિકરૂપે
 સ્થિતિમા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠા અથવા ચિત્તિ
 શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તેજ દેવ થ કહ્યું છે કે—

કર્મોપાધિકૃતાભાવા-સ્તદ્મિત્રો નિશ્ચયાત્મકમ્ ।

મોહ તત્ત્વમિત્રો મોક્ત-આત્માઽમયપ્રદેશ ॥ ૧ ॥

અનંતદર્શનજ્ઞાન-ચારિત્ર્યાર્યવાન્ સ્વયં ।

અનંતગુણપર્યાય-રૂપાદવ્યયવારક ॥ ૨ ॥

અર્થ—કર્મ એટલે આઠ કર્મ જ્ઞાનાવરણીયાદીથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપાધિ છે ત્યાં મુખી જન્મમરણ અને ચારમ-તિરૂપ સંસારમાં રખડવાનો સ્વભાવ એટલે ત્યાં વિભાવદશાના પર્યાયો વિવિધ થાય છે, પણ તેનો મય કરવાથી આત્મા દેવળ દર્શનમય થઈને સ્વ સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે માટે તેથી સર્વ ઉપાધિથી ભિન્ન આત્મા છે તેમ નિશ્ચયથી જાણવો તેથી મોહ ‘તે પરમાત્મા છે’ તેવો હું સત્તાથી પરમાત્મા છું મારો આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશમય છે નિરાવરણ દશામાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અનંત વીર્યવાન હોવાથી અનંત ગુણપર્યાવરણે ઉત્પ્રાદ, વ્યય એ જન્મમરણ નેનો વારક સ્વયં હું છું આવી ભાવનાથી સ્વ-પરની વહેચણી કરેનો સ્વગુણને અવલંબતો પુદ્ગલ ભાવના મોહને છોડતો એવો આ માં અભ્યાસના યોગે સંસારથી મુક્ત થાય છે માટે દેવ, ગુરુ કર્મ, કયા, ભક્તિ, તપ જપ, ધ્યાન સમાધિ, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતા, ક્ષયોપશમ ભાવે પશ્ચ મહાનન આદરતા છ મહાર ના જીવેની દયા કરતા, સાત જયને જીવતા શરીર, પર, કુટુંબનો મોહ ત્યાગ કરતા આત્મા અનુક્રમે સવિકલ્પનિર્વિકલ્પ ધ્યાન કરતા; સર્વ કર્મમલને ધોઈ નાખીને ગુરુલ્લ સ્યાતમા ક્ષયકભાવના ચારિત્રયોગમાં આવી સવથા નિ કર્મ-કર્મ ક્ષય કરી દેવજ્ઞ જ્ઞાનદશન, ધારણ કરીને નિજસ્વરૂપ અવસ્થામાં સ્થિર થઈને વિચર છે

તૈર્થિકરનામસન્ન, ન ચમ્ય કર્માસ્તિસાપિ યોગરલાત્ ।

ઉત્પન્નકેવલ સન્ન સત્યાયુપિ ચોદયત્પૂર્વમ્ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ-આત્માને જો ઘાતીકર્મનો ક્ષય થાય તો કેવળ-જ્ઞાન, દશન પ્રાપ્ત થાય છે અને નીચું કરનામકર્મનો ઉદય હોય તો અનેક દેવ-દેવીઓની વદન કરાય, પુણ્ય અતિશયથી યુક્ત પૃથ્વીમા વિચરી અને જય પ્રાપ્તિઓનો ઉદ્ધાર કરે છે અને સમવસરનુમા દેવતા આપીને મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાહ વધારે છે, ૫૮ જે જ્ઞાનને તીથ કરનામકર્મનો ઉદય નથી તેવા સામાન્ય કેવળીઓ પણ આયુધ્યના કાળ સુધી પૃથ્વીમા વિચરીને સુખકર્મલાસને વિરાજી દેશનાવડે જગતજીવોને સમ્યજ્ઞકર્મનો માર્ગ ઉપદેશ કરે છે-મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાહ ચલાવે છે એ પ્ર ૧૧

સપક્ષકન્થજ્ઞાનદર્ગનોઽતર્મુદ્વર્તમેપાયુ ।

અર્હતિ યોગો લ્યાન તતીયમપિ વર્તુર્પચિરેણ ॥ ૪૨ ॥

કેવળજ્ઞાનદર્શન યુક્ત અર્હંત તથા સામાન્ય કેવળી યોગીને જ્યારે મનુષ્ય ભવનુ આયુષ્ય પૂર્ણ થવા આવે છે અને એક અતર્મુદ્વર્ત કાળ માત્ર (જે ઘડી) બાકી રહે છે ત્યારે ત્રીણુ શુકલધ્યાન કરે છે

શ્રીમાનચિન્ત્યરીય , ગરીરયોગેઽવાદર સ્થિત્વા ।

અચિરાદેવ દ્વિ નિરુણદ્વિ, વાદગંવાદ્મનસયોગો ॥ ૫૩ ॥

સૂક્ષ્મેણ કાયયોગેન, કાયયોગ સ વાતર રત્નયાત્ ।

તસ્મિન્નનિન્દે સતિ જ્ઞયો રોદ્ધુ ન સૂક્ષ્મતનુયોગ ॥ ૫૪ ॥

વચન મનોયોગયુગ, સૂક્ષ્મ નિરુણદ્વિ સૂક્ષ્માત્તનુયોગાત્ ।

વિન્ધાતિ તતો જ્ઞાન, સૂક્ષ્મક્રિયમસૂક્ષ્મતનુયોગમ્ ॥ ૫૫ ॥

ત્યા અભાવ ॥ સ્વાભાવિક શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય કેવળજ્ઞાન દર્શનમય મુખ્ય-મિદ્ધ પરમાત્મા મોક્ષમા અનંતસુખનો અનુભવ કરે છે નાથાવી પ્રકૃતિમા પુરુષાર્થનો ત્યાગ થવાથી રૂપમા અવસ્થાનરૂપ કેવલમય ચિત્તિશક્તિ-આત્મશક્તિવત્સિદ્ધ પરમાત્માને ધર્મ મેઘસમાધિ, શિવોદય, સત્વાનંદ, પર-પરમેશ્વરત્વ, વગેરે કહેવામા આવે છે કે-

ધર્મમેવોઽમૃતાત્મા ચ, મયગતુ ઝિવોદય ।

સત્વાનંદ પરથેતિ, યોગ્યાઽપેવાયયોગત ॥ ૪૨૧ ॥

અર્થ—આત્મા ધર્મમેઘ સમાધિને ધારણ કરતો હોવાથી તેને ધર્મમેઘ કહેવામા આવે છે જેમ મેઘ પાટી વરસાવીને પૃથ્વીનો તાપ ॥ કરે છે તેમ સર્વ ક્ષાતીકર્મનો ક્ષય ॥ રનાશ સર્વ-પરમાત્મા જગત્પ્રભોના ત્રિવિધ તાપને ધર્મદેહનારૂપ મેઘ વરસાવીને અન્ત કરણો શાત કરે છે તેમજ સિદ્ધપરમાત્મા સ્વરૂપરમણ્ણ્યારૂપ ધર્મમેઘને ધારણ કરતા હોવાથી ધર્મ અને ધર્મીનો તાદાત્મ્ય સ્વભાવ હોવાથી સિદ્ધાત્મા પદ્ય (૧) ધર્મમેઘ કહેવડ (૨) અમૃતાત્મા—જે આત્માઓ મૃત્યુના કારણરૂપ જન્મને ઉત્પન્ન કરતા નથી તે જન્મ મરણ કારણરૂપ શુભ શુભ અધ્યવસાયનો ત્યાગકરી આત્મસમાધિમા સ્થિત રહિને સર્વ મોક્ષનીય આદિ હજારહજાર ઝેરરૂપ ક્રમનો ક્ષય કરીને જન્મ મરણનો નાશ કરે છે તેથી તે સિદ્ધપરમાત્મા અમૃતાત્મા કહેવાય છે (૩) ભવશનુ—ભવ એટલે જન્મમરણરૂપ

સ સાર, તેનો સમૂહ ક્ષય કરનાર તેઓ જાવ શત્રુ ગણાય
 છે. યથાખ્યાત ચારિત્ર આચરી, સયોગી અયોગી પદ-
 પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વે પૂર્ણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી છે જેમણે તે
 સિદ્ધ પરમાત્મા સંવશત્રુ કહેવાય છે અથવા અરિહંત પરમાત્મા
 તથા સામાન્ય દેવલી પરમાત્મા સે કઠો ધર્મસજ્જા એટલે
 ધર્મોપદેશ આપવા માટે સમવસરણમા અને સુવર્ણ ધર્મતા
 સને બિરાજીને અનેક જાન્યાત્માઓને ધર્મોપદેશ આપીને
 ત્રિવિધતાપ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિનો ત્યાગ કરાવેલો
 છે, પરમાનંદનુ દાન કરેલ છે નિર્જયતા સ પ્રાપ્ત કરી
 અન્ય જાન્યોને અજય આપેલું છે તેથી તે પરમાત્માઓ
 ‘જવશત્રુ’ કહેવાય છે (૪) ગિવોદય-શિવ એટલે
 કષ્ટાણ અથવા સુવર્ણ વા પરમાનંદ તેનો ઉદય, ‘આત્મા
 , અનાદિ કાલથી સુવર્ણની પેઠે રજ-ધર્મરૂપ અવધો મલિન
 થયેલો હતો, ત્યારે સદ્ગુરુનો સમાગમ પામીને, ધર્મનો
 ઉપદેશ સાંભળીને, પરમાર્થને સમજીને, અગુણધર્મનો
 ક્ષયકરતા યથામત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ કરીને મોહનીય
 આદિ ધર્મની અધીનો ભેદ કરીને-છેદીને, અનિવૃત્તિ
 કરણ કરા, યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાને સ પ્રાપ્તકરોને શુદ્ધ સમ્ય
 દ્વત્વ પામે છે’ ત્યારપછી શક્તિ અનુસાર મન નિયમ
 કરતા કરતા આત્મવીર્યને પ્રગટાવી ને સર્વ આત્મવરૂપ
 પાપજ ધના કારણોને રોકનાર પચમહાવ્રતરૂપ ચારિ-
 યોગને આરાધીને, પૂર્વ ધર્મમલનો ક્ષયકરી શુદ્ધ સુ-
 યોગી અનંતાનંદમય ક્ષાયિક જાવનો જે

યોગ છે તેને પ્રાપ્તકરીને જ્ઞાનાવસ્થાનીય મોહનીય,
 અતગચ કર્મનો સમૂહ સખીજ ક્ષયકરીને કેવળજ્ઞાન,
 દગન તથા પૂર્ણાનંદરૂપ શિવોદયને પામે છે, તેથી
 પરમાત્મ-શુદ્ધશુદ્ધીના અભેદરૂપે દેવાથી તેને શિવોદય
 ઠહેગમા આવે છે (૫) અત્માનંદ-જગતના જીવો પાથ
 ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશાન્દ્રિયોને લોગવવામા મશનૃલ-તત્પર થયેલા
 દેવ છે તેથી તેઓ પુરુષ લોગમા જે જે સુખ માને છે તે
 સવ અરિસર અને ક્ષણિક છે, નાશ વનાશ છે તે લોગોને
 બેધાનવા માટે અનેક પ્રકારના કુકર્મ કરવા પડે છે, તે કુકર્મના
 જાયકર-હુ ખટારક વિપાકોને પોતાને જ લોગવવા પડે છે,
 માટે તે માનેલુ સુખ-આનંદ ક્ષણિક અને ઔપચારિક છે તે
 સત્ય આનંદ નથી પરંતુ સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય તે પછીની
 અવસ્થા-નિર્કર્મઅવસ્થામા આત્મા શાશ્વત સુખમય
 આનંદ અનુભવે છે, તેથી મિદ્ધાત્માઓ 'સત્વાનંદ' ઠહે
 વાય છે (૬) પર-સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વ જીવો કર્મને આધીન છે
 ત્યારે પરમાત્મા પરમેશ્વર સર્વકર્મનો નાશ કરીને પૂર્ણ-
 દવતત્ર થઈને આત્માનો સત્વઆનંદ અનુભવે છે અને
 જ-ધાત્માને તે સત્યાસત્ય, સુખ, દુઃખ, તેના કારણોનો
 ઉપદેશ આપીને સર્વજીવોને મુક્તિનો સત્ય આનંદ બતાવે
 છે, તેથી અરિહંતા સામાન્ય કેવલીઓ પર એટલે પરમાત્મા-
 પરમેશ્વર ઠહેવાય છે આ જ વિશેષણો અર્થપડે પરમાત્મા,
 પરમેશ્વર અથવા સર્વેશ્વરોને લાગુ પડે છે, તેમજ
 પરમાત્માને પ્રભુ, વિભુ, પરેશ્વર, આત્મા, મહેશ્વર, મહાધાર,

અનુતાન દે, જગદીશ્વર, શિવ, સ્વયંભૂ, શકર, સદાશિવ,
વગેરે નામથી પણ ઓલખાવવામાં આવે છે તેમજ ધ્યાન,
સેવા, જાગ્રિ, સ્મરણ કરવાથી આત્મા પોતાના કર્મોનો ક્ષય
કરી પરમાત્મને અનુભવ કરે છે શ્રીમાન બુદ્ધિસાગરસૂરી
શ્રવણ ' આત્મપ્રદીપ ' મા જણાવે છે કે—

પ્રભુ વિષ્ણુ પરેશાનમાત્માઽઽન્માન સ્મરણદા ।

તદા સ તન્મયો ભૂત્વા, સ્પાઽન્માદિવિનાશક ॥૭૮॥

મહેશ્વર મહાધાર, અવ્યુતાનદક સ્મરત્ ।

સ પ્રાપ્નોતિ ધ્રુવ મૌન્ય, ભૂત્વા શ્રી જગદીશ્વર ॥ ૭૯ ॥

શિવ સ્વયંભુવ મરુષા, વન્સ્વાતરઽદ્વૃત્તિઃ ।

માવતા ચર્કીયસદ્ધાના, જપસ્ત્વ સદાશિવ ॥૮૦॥

અર્થ — (૧) જ્યારે પ્રભુ—આત્મા આઠ કર્મોની વર્ગ
જુદાથી ઘેરાયેલો છે તે વખતે શુભોદય થવાથી આત્મવીર્ય દ્વારા
આઠ કર્મોની વગણનો જ્યારે ક્ષય કરીને પરમાત્મને પ્રાપ્ત
કરે છે, તેવી શક્તિને ધારણ કરનારા હોવાથી તે આત્મા
પ્રભુ કહેવાય છે (૨) વિષ્ણુ—જ્યારે પરમાત્મા દેવલોકના—
રૂપ આત્મશુભવડે સર્વ દ્રવ્યશુભપર્યાય જે લોકાલોકમાં
રહેલા છે તેને સદા સર્વદા જાણે છે, હેમે છે તેથી પરમાત્મા
વિષ્ણુ કહેવાય છે (૩) પરેશાન—પરમેશ પરમાત્મા અનત—
જ્ઞાન, અનતદર્શન, અનતચારિત્ર, અનતવીર્ય, અનત—
આનંદ, અનતકૃદ્ધિ પરમાત્મામાં પૂર્ણપણે પ્રગટેલી
હોવાથી પરમેશ અથવા પરમેશ્વર કહેવાય છે (૪) મહેશ્વર

સર્વે દેવો નથા ઇતી ચક્રવર્તી, રાજાઓ, મનુષ્યો વગેરે જે
 પરમાત્મ ની એવા-શક્તિ-મૂળ કરે છે, આજા મુકુન્દની પેઠે,
 યા ૧ કં ૩ તેથી તે પરમાત્મા સદાન ઇશ્વર છે તેથી તેઓ
 નેદેશી ૩ ન થઈ (૫) અત્યાધાર-પરમાત્મા સર્વંથા
 ન તથા નાન દેવ ન ચરિત, આનંદ રૂપ શુભો તથા બુદ્ધ
 જ્ઞાની ૧૧ ૧ ૧ સર્વ પર્વાય ની નનનના આધારરૂપ દોવાથી
 મદ્ય ૫ ૨ ૧ થઈ (૬) અનુમાન દ-નીરતર શાશ્વત
 આનંદ અનુભવના રવાથી નથા જન્મમરણના દુખને
 સર્વંથા મજા વ દોવાથી, પરમાત્મા અનુમાન દેવેવાય છે
 (૭) નનનીશ્વર-સર્વજ્ઞમતના છવે ૩ દુમનિથી રક્ષણ
 કરના દોવાથી પરમાત્મા રમણીશ્વર રહેવાય છે (૮)
 શિવ-પરમાત્મા સર્વ ઉપદ્રવનો પ્રથમ નીને સર્વ છવે
 નિતામય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરના દોવાથી શિવ કહેવાય ■
 (૯) સ્વયંભૂ પરમાત્મા મવ મનિકર્મનો નાશ કરી
 પોતાની સ્વમશ્વતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે કોપની સદાચના વિના
 કેવલજ્ઞાન કરાનમય મુખ ને પ્રમળને છે તેથી તે સ્વયંભૂ
 કહેવાય છે (૧૦) શ કરે-સર્વ ઉપદ્રવો જલ, ગ્રોહ, સતાપ
 ને મગાવી મુખ આપે છે, તેથી પરમાત્મા ન કરે છે (૧૧) મદા-
 શિવ-સર્વંદા મવ છવેનુ કરવાણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા
 દોવાથી તથા સ્વયં પાત્ર સર્વંદા શાશ્વત આનંદ અનુભવતા
 દોવાથી પરમાત્મા તે સદાશિવ પદ્ય કહેવાય છે પરમાત્મા
 સર્વંદા પોતાની પ્રથમ નિદિને ભોગવે છે જન્મ, જરા, મર
 ણનો વિનાશ કરે છે, સર્વંદા નિત્યમુખ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે,
 તેથી અનાસક્તજાને તેમની જાતિ નેવા કરનાત અનુક્રમ

સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને પામી, સર્વ કમમત્તનો ક્ષય
 કરીને પરમમુખને ભજનારા થાય છે વીતરાગને વીતરાગભાવે
 ભજનાર અવશ્યમેવ વીતરાગ બને છે

અય પાતંજલસ્યાર્થ , કિંચિત્સ્વમપયાદ્વિત્ ।

નિર્ગિત માત્રલોચાય, યજ્ઞાવિજયગાયકૈ ॥ ૧ ॥

આ શ્રી પાતંજલ મહાવિદ્યાએ બતાવેલ યોગદર્શનના
 અર્થને સ્વસમય-જૈન સિદ્ધાંતને અનુલક્ષી કરીને અદ્ય
 નક્ષર અને મહાન્ અર્થમુક્ત પડિતપુત્રોને જે થાય તેવી
 પ્રક્રિયા-ટીકા સત્તાવીસ સૂત્રો ઉપર વાચકવર્ચ શ્રીમાન્યશે
 વિજય ગણીવરે રચના કરી છે તેમની ટીકાને અનુમત્રીને
 તેમજ સ્વતંત્ર વિચાર કરીને મેં પણ સ્વાનુભવ
 મુખસાગર નામનું વિવેચન ન્યેતુ છે હરેક સૂત્રો ઉપર
 વિવેચન કરેલ છે તેમા હું સવત નીરક્ષીરની વિવેકદૃષ્ટિએ
 વિદ્વાનો અવલોકશે તો સાચ જ્ઞાન મેળવી શકશે મારો અન્ય
 પ્રયાસ તે વાચકવર્ચના હિ-વેખન પાન કરી અદ્ય આનંદ
 પ્રાપ્ત થવાથી તેના બળે જ થયો છે બહુશ્રુત વિદ્વાનોની
 મહત્તા મારામા નથી તેમજ વિદ્વાતાનો લેશ પણ નથી માત્ર
 સ્વાનુભવના આનંદને હૃદયગત માચવી રાખવા કરતાં મુમુતુ
 જ્ઞોની આગળ ધરૂં, જો યો ય દોષ તો પ્રયાસ સફળ થશે જો
 કંઈક ખામીઓ હશે તો તે વિદ્વાનોની સૂચનાથી મુધરશે
 અધ્યયનમા વિશેષ વધારો થશે તે હેતુ લક્ષમા રાખી પુસ્તક
 રૂપે પ્રગટ કરવા ઠેટલાક મુમુક્ષુઓની પ્રેરણાથી આ પુસ્તક પ્રગટ
 થાય છે વિદ્વાનો, મુમુક્ષુઓ મને અનુભવ આપવા મદ-ઉપ
 થશે વિના સંકોચે જૂલનું પરિમાજન કરશે જો જ અલિલાયા

શ્રીમાન્ પત જનિ મહર્ષિપ્રજીત યોગર્થેન ઉત્તમા
 પ્રમાણે સર્વસાગ્રાહી વયામનિ પૂર્વાચાર્યોની
 પદ્ધતિ અનુસાર નિવેચન વખાણુ છ તેમા જે
 ર્થ અશુદ્ધિ રહી જ હાય અથવા
 વિપરિત લખાઈ જયુ હાય નો તે
 માટે સકળ સઘ નમસ્ક દ્વમા
 યાચુ છુ

યોગાનુભવમુખસાગરગ્રન્થની પ્રગતિ

શ્રીમન્દ્યામનમદ્ભૂત મયમવ-ચ્છામ પઢાતીરત ।
 તસ્મિન્પાત્પ દ્વર્ષમિદ્વિકતાદઃ, શ્રામાન્ તપાગચ્છક ।
 ય જાત્વાધિસ્તીવ જાન્તિજનક રુવાનાઽસ્તિ ત્રિલોકાતિભિ-
 ર્યસ્ય સ્વાદુકનાનિ તુષ્યતિ શુભાન્વાચાર્ય ધર્મગ્રિપ ॥ ૧ ॥
 તદીયસચ્છામનમારોઢા, શ્રીહરિસૂરિ કવનઃ પ્રભાવી ।
 પ્રવાધિતા યન મહાવિરાજા, શ્રાજૈતધર્માધનિરુણેન ॥ ૨ ॥
 તદાયપટ્ટે ચ પરામ્પગતો, વૈરાગ્યમગી મૃનિનેમસાગર ।
 યોડનકજીવાન્ પ્રતિબોધ્ય મધ્યાનાચારચઙ્ચુર્વચરજ્જનેષુ ॥ ૩ ॥
 તત્પટ્ટપૂર્વાચલમાનુમાસ્વર, સમ્યક્ક્રિયાજ્ઞાનપ્રચારલક્ષ્ઃ ।
 ઋણીકૃતાત્માશ્રતિમુગ્ધમાર્ગો, જિનાતસારી રવિસાગરોઽમૂત્ ॥ ૪ ॥
 તત્પટ્ટપદ્મેન્દ્રગદ્ગતશ્રિય, રમાર મધ્યા સુગ્ધસાગર સુધી ।
 ચારિત્રચૂડામણિશુદ્ધમાત્ત, સમ્યક્ત્વરોધપ્રથમેકતત્પર ॥ ૫ ॥

तदोप पटान्तरमानुमाली, परःपनप्रचविधानदत्त ।

योगिप्रदान श्रुतवर्षनिष्ठ दृतावधान शुभतत्त्वराज्ञी ॥ ६ ॥

मिशुद्धभावोऽननि बुद्धिमागर, मूराश्वरो बुद्धिनिधानमृग्यः ।

वीर्यपुत्रतुल्यानि वचामि यस्य, निगम्य सत्तापमियाय भव्यः ॥ ७ ॥

तदायपट्टेऽजिनसागरोऽभूत्, मूराश्वरा स्वीयगुरुप्रभायात् ।

ग्रन्थाननंसाख्यलिगद् यथापति, यथाकृतात् समतानिधान ॥ ८ ॥

तत्पट्टलक्ष्मी रचिता द्वितीयो बुद्धयब्धिपूरान्द्रव्यान्वनसेवी ।

दयाति गिष्य स्वमृद्धिमागर मृगाश्वर शास्त्रविदावरेण्यः ॥ ९ ॥

पानद्भलाययोगस्य, मारयाति विवचनम् ।

व्यतिरि भगलोकाना-मृषकाराय सूरिण्या ॥ १० ॥

तन तास्त्रिभूमायेन, योगानुषवपूर्वक ।

सुखसागरनामाज्य श्रथोप यातु विमृष्टिम् ॥ ११ ॥

मङ्गल भगवान् वीरा, मङ्गल गणनायका ।

मङ्गल धर्मशास्त्राणि, मङ्गल सूरिवाचकाः ॥

ॐ शान्ति ३

ચોગાનુભવી ગુરુદેવ-સ્મરણ

(ક્વાલી)

સમજાયે ના ગતિ ન્યારી, દિવ્યાત્મનુ ! ગુરુજી, ગુરુજી, ગુરુજી
 મુઝાયે મનિ મતિ મહારી, પ્રેમાત્મના ગુરુજી, ગુરુજી, ગુરુજી ટેક
 નુપુમણાનો હડ ઝનાવુ, ઇંડા પિગલા બાધુ તારો,
 હર નાદી-તાતે ગાઉ, દેવારી ! ગુરુજી ગુરુજી ગુરુજી ૧
 આનંદમય જ્યોત્સ્ના પ્રકાશી, જે જ્ઞાનચન્દ્રે ઉદ્ભવવી,
 અમ ઉરમા આવી પ્રકાશો, જ્ઞાનેન્દુ ! ગુરુજી ગુરુજી, ગુરુજી ૨
 જ્યોત્કાર ઠેરી ધૂનમા, મગ્ન પ્રદ્યાનદમા,
 આનંદે ઐક્ય ધારો, આનંદી ગુરુજી, ગુરુજી, ગુરુજી ૩
 ઉરના સિંહાસનો, આ સૂના પડ્યા ગુરુજી !
 પ્રેમેથી આપ ચરણો, દિવ્ય માટો ગુરુજી, ગુરુજી, ગુરુજી ૪
 કરુણા કરી ગુરુજી, જ્યોતિર્જ્યો પ્રકાશ્યા,
 હેમેન્દ્ર હર્ષ ના સમાતો, હર્ષમૃતિ ! ગુરુજી, ગુરુજી, ગુરુજી ૫

ॐ नमो वीतरगाय ।

श्रीमदाचार्यवरसङ्गुच्छ्रीबुद्धिमागरमूरीश्वरेभ्या नमः

श्रीयोगविजिक्ताप्रकरणम् ।

ऐन्द्रश्रेणिनत रीर, नन्वा तत्त्वोपदेशकम् ।

योगनिश्चिन्नाऽनुनादः, कगेभ्युद्धि मुखश्रिये ॥ १ ॥

અપાર આધિ અને વ્યાધિનિવૃત્ત સમારના સ્વથી
પીડાતા ભવ્ય જીવાત્માઓને માત્ર ધર્મ જ સુખ-
દાયક શરણ છે વળી તે ધર્મ દાન, શીલ, તપ અને
ભાવ એમ ચાર પ્રકારનો છે, તેમા પશુ સવથી ભાવધર્મ
નિશ્ચયથી મોક્ષનું અવ્યાખ્યાય સુખ આપે છે, વળી તે
ભાવ અત કરણની શુદ્ધતા વિના પ્રાપ્ત વતો નથી, તેમ જ
અત કરણની શુદ્ધિ આત્માના યોગની અપેક્ષા રાખે છે,
અર્થાત્ આત્મયોગ વિના હૃદયની શુદ્ધિ થતી નથી
ધીમંત્ર વૈજય વાચકવર્ધ જણાવે છે કે.

“વિલ્લપ્તચિત્તવૃત્તિનિરોધો યોગ ” પાપબ્યાપાર કરનારી ચિત્તની પ્રવૃત્તિઓને રોકવી તે યોગ બાબતે વળી યોગનું સ્વરૂપ કહેવા માટે મહર્ષિ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ યોગવિનિષ્ઠા રચી છે તેના અપ્રાપ્ત માટે તેની ઉપર શ્રીમદ્ યોગોપનિષદ મહાપાત્રાયે સુદર વૃત્તિ કરી છે પરંતુ તે વૃત્તિ ન સ્કૃત ભાષામાં હોવાથી દરેક જીવાત્માઓના હિત માટે જાયા અને શુભર ભાષામાં હું અનુવાદ કરે છું

શ્રીમદ્-હરિભદ્રસૂરિવિરચિતા

શ્રીમદ્-કદ્ધિસાગરસૂરિપ્રણાત-કાયાનુસારસંપલિતા

યોગવિનિષ્ઠા ।

મૂલમ્—મુક્તેણ જીયણાજાં, જોગો મન્ના રિ ધમ્મમાપારો
પરિસુદ્ધો વિનેયો, ઠાણાદિગજો વિસેસેણ ॥ ૧ ॥

છાયા—મોક્ષેણ યોજનાતો, યોગ સર્વોડપિ ધમ્મમાપાર ।
પરિગુદ્ધો વિનેય , સ્થાનાદિગતો વિશેષેણ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મોક્ષની માથે યોજના કરવાથી સર્વ પ્રકારનો પણ ધર્મનો બ્યાપાર યોગ કહેવાય છે વળી તે યોગ વિશેષે કરીને સ્વાન આદિને પ્રાપ્ત થયેલો શુદ્ધ બાબતે

ટીકા—મહાઆન હનુ સ્થાન (મોક્ષ) છે, તેની જે પ્રાપ્તિ કરાવે તે સર્વ પ્રકારનો ધર્મબ્યાપાર યોગ કહેવાય છે કહ્યું છે કે—

આલયનિહામ્માપા-વિનયો મિશ્નાટન મમિતિગુપ્તિ ।

પ્રતિલેખન પ્રતિવ્રમણ, ક્રિયાયોગો હિ સર્વસાધુનામ્ ॥૧॥

આલય-ઘર, ઉપાશ્રય, પૌપધશાસ્ત્ર વિગેરે મુનિ
જોને રહેવાનું ધ્યાન વાચન, પરાવર્તન અને ધર્મ-
કથા વિગેરે આત્માના અસ્થાનમા ઉપકારી હોવાને
હીંધે ઉપચારથી યોગ કહેવાય છે વિહાર-અપ્રમત્તપણે
ગામોગામ વિહાર કરવો, વાપા-સ ય બોલવું, વળી ઠોઈ
પણુ માણસનેહું ખન થાય તેવી વાણી બોલવી વિગેરે પણ ઉપ-
ચારથી યોગ બાણુવો વિનય-અરિહંત આદિ દશ ધર્મ વર્ધક
સ્થાનકોનો આદર ન કર અને ખહુમાન વિગેરે કરવું તે
પણુ ઉપચારથી યોગ છે લિખાટન-નિહોય ગોચરી માટે
યોગ્ય ગૃહસ્થોના ઘરોમા ગમનાગમન કરવું પાત્ર
સમિતિ, ત્રણ શુભિ પ્રતિલેખન અને પ્રતિક્રમણ વિગેરે
સાધુઓ માટે પ્રાથમિક ક્રિયા યોગ છે, તેમજ યોગ શબ્દની
વ્યુત્પત્તિથી મોખમાધનમા કાળજીનૂત જે આત્માનો શુદ્ધ
ન્યાપાર તેજ યોગ કહેવાય છે વળી તેજ પ્રમાણે સર્વ
પ્રકારના શુદ્ધધર્મના વ્યાપાગમા પદ મોગત્વ ધટે છે તે
આ પ્રમાણે કશું છે કે-પરિશુદ્ધ-પ્રણિધાન આદિ શુદ્ધ આશ-
યોથી જે યુક્ત હોય તેજ યોગ અને જે તેવા પ્રકારનો
ન હોય અને માન દ્વન્દ્વ-બાહ્યક્રિયાઉપજ હોય તે તુચ્છ
ફલ વિનાનો હોવાથી યોગ ગણાતો નથી કહ્યું છે કે—

આશયમેદા एते, सर्वेऽपि तत्ततोऽवगन्तव्या ।

માવોડપમનેન વિજ્ઞા, વેદ્ય દ્રવ્યક્રિયા તુચ્છા ॥ ૨ ॥

(પા ૩-૧૨)

એ પ્રણિધાન વિગેઝ મર્વ પ્રકારના આશય લેદો તરવથી વિચારતા કથચિત્ ક્રિયારૂપ છે અને આ પાત્ર પ્રકારનો જે આશય તે ભાવ કહેવાય વળી આ ભાવ વિનાની 'ચેષ્ટા' મન, વચન અને કાયારૂપ જે દ્રવ્ય-ક્રિયા તે સુગ્ધ-નિષ્કલ છે અર્થાત્ હસ્થિત દ્વલ આપવા સમર્થ નથી

પ્રણિધાન આદિ આગય જણાવે છે

પ્રણિધિપ્રવૃત્તિર્નિન-જયસિદ્ધિવિનિયાગ મેદત પ્રાય' ।
ધર્મેતૈરાસ્થાત , શુભાશય પશ્વધાસ્ર નિવો ॥ ૩ ॥

(પાઠ ૩-૬)

પ્રણિધિ, પ્રવૃત્તિ, વિધનજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ ના લેદવી આ શુભાશય મન્યગવર્મન પરમમહાવિઓએ ઉપદેશ વિધિમા પાત્ર પ્રકારનો કહ્યો છે વળી તે શુભાગય સુક્ત ક્રિયાયોગ ચવાર્મ પ્લદાતા થાય છે પ્રણિધાન લક્ષણ જણાવે છે

પ્રણિધાન તત્ત્વમય, સ્થિતિમત્તદ્ધ કૃપાનુગ ધૈર ।

નિરવધનસ્તુતિપય, પરાયનિષ્પત્તિસાર ચ ॥ ૪ ॥

(પાઠ ૩-૭)

મદ્શુરનો ઉપદેશ નાલળી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધર્મ પાળવા માટે તે સમયે જ મનમયાદા રાખી હોય તેથી ઉત્તમી ટાંપીના જીવાત્માઓ જે નીનિ, ધર્મશ્રદ્ધા અને પ્રેમ વિનાના હોય તેઓ પ્રત્યે પણ દયાવત ધર્મ,

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિગોળ વસ્તુવડે ઉપકાર કરવો,
પરંતુ તેઓને દીન ગુણવાળા નહીં તેમની ઉપર કોઈ
કે દોષ કરવો નહીં અને તેમને મુદારવા માટે યોગ્ય
પ્રયત્ન આવશ્યક કરવો તેમજ ગુણવત્ત નતવાળા અથવા
મધ્યસ્થધારી જીવાત્માઓ પ્રત્યે સાધર્મિક પ્રેમ લાવીને
તેમની આપણાથી બનતી ધાર્મિક તથા આર્થિક અવસ્થા
સુધારવી, તેમનો આદરમહાન કરના અને પોતાની ધર્મક્રિયામાં
અપ્રમત રહેવું ૪

હવે પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ જણાવે છે

સૌંદર્યં તુ પ્રવૃત્તિ, શુભમાનોવાયમદ્ગતાડયન્તમ્ ।

અધિદેવપત્તાડતિગરા દ્રોતુરરિરિર્વિતા ચૈવ ॥ ૫ ॥

(પાઠ ૩-૮)

૧. અધિદેવત ધર્મસ્થાન (ગુણુધ્યાન) માજ અતિશય
અધિક નિપુણતા નહિત ઉપકારવડે મગત અને સમ્યગ્
જ્ઞાનપૂર્વક અપ્રમતભાવે અચલતા રહિત અત્યંત અધિ-
દેવ ચત્રથી જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે

વિદ્યનજય-વિદ્નો ઉપર જય મેળવવો અર્થાત્ ધર્મ-
કાયામાં જે અતિશય આપતા હોય તેનો પુરુષાર્થથી ત્યાગ
કરવો તે વિદ્યન જય કહેવાય

હવે વિદ્યનજયનું સ્વરૂપ કહે છે

વિદ્યનયન્નિરિધ ચલુ, વિનેયા હીનમધ્યમોઽકૃષ્ટ ।

માર્ગે દ્વદ્વ કણ્ટકજ્વર- મોહજયસમઃ પ્રવૃત્તિફલ ॥ ૬ ॥

(પાઠ ૩-૯)

અર્થ - વિધનજય ત્રણ પ્રકારનો છે હીન, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ જગતમા મનુષ્યોને આ ત્રણ પ્રકારના વિધનો આવે છે તેમને છૂતવાના ઉપાય પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે, તે દૃષ્ટાંતદ્વારા જણાવે છે ડોઢ માણસ પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનમા જવા માટે નીકળ્યો ચાલતા ચાલતા કાટા-કાઠરા વિગેરેથી વ્યાપ્ત ખરાબ રસ્તો આ યો તેમા ચાલતો તે ઝુસાદર મહાસકટમા આવી પડ્યો જેથી ઇષ્ટ સ્થાનમા જતા તેને વિધન આવ્યું, પણ તે કટક-કાટા-કાઠરને માવચેતીથી દૂર કરીને તે નિશ્ચલ ભાવે ચા-ચો ભય છે તો છેવટે પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનમા પહોંચે છે તે જ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગે જમન કરનાર માણસને કાટા અને કાઠરા મમાન દુષ્કા-ભૂષ, તૃષ્કા-તરમ, તાપ અને શીત આદિ અનેક પરીપક્ષો વિધનભૂત થાય છે તેથી નિરા-ભાધ પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી, પરંતુ તે બાવીશ પરીપ-ટોને સહન કરવાનો મનમા નિશ્ચય કરી તેમને મહન કરનાર અપ્રમત માધુ આકુલબ્યાકુલ વયા વિના જ મોક્ષ માગમા જમન કરી શકે છે, તેવી આ પ્રથમ લઘુવિધન જય કહ્યો છે

હવે બીજો વટેમાર્ગ પોતાના ઇષ્ટ સ્થળે જવા જમન કરે છે તાપ, હ્રુષ અને ક્ષાણે- વિગેરે રોગોથી અત્યંત પીડાતો હોવાને લીધે જલદી જવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ જમન કરનારે તે શક્તિમાન થઈ શકતો નથી આ વિધન કાટાનાં વિધનથી અધિક બળવાન છે તેને સુદર્ગન ચૂર્ણ ઔષધોથી અગર ઉપવાસ વિગેરે ઉપાયોથી દૂર કરી ઇષ્ટ

સ્થળે જઈ શકાય છે તેમજ શરીરમાં લાગેલા ક્ષય, ઉધરસ અને શ્વાસ (હમ) વિગેરેથી અશક્તિ આવવાને લીધે વિશેરે કરીને ધર્મીનુદ્ધાન તપ, જપ, ક્રિયા અને ધ્યાન કરવામાં વિધો આવે છે તેમને દૂર કરવા માટે “પિંડ નિયુક્તિ” મા કહ્યા પ્રમાણે ‘ હિતાહાગ મિતાહાગ । આત્મધર્મ આરાધવામાં નિતકર ધ્યાન-વિદ્યા ન આવવા કે તેટલા જ પ્રમાણયુક્ત આહાર લે, શરીરને અનુકૂળ હોય અને ચારિત્ર બેઝામર આરાધાય ત પ્રકાર અપ્રમત્ત રહી તે મનને મજબૂત દાખૂમાં લઈને વિચરે જેમકે રોગથી પીડાયેલા મહાસુનિશ્ચી મનતપ્તમાર રાગે સળધી મમત્વ દૂર કરી અનેક પ્રકારના પ્રલોભનને છુતી શુદ્ધતર ચારિત્ર આશંક્યુ તેવી રીત અન્ય મુમુક્ષુ જનોએ વર્તાવું વળી જેમ બાહ્યરોગ શરીરને પીડે છે તેમ આંતરિક ભાવ રોગ આત્માને અનેક વાર જન્મ-મરણ કરાવે છે અને ક્યારેક હુ ખો આપે છે, તવા હુષ્કલ્પક મહારોગનો નાશ કરવા માટે નિષ્કાવડ શ્રી ત્રિનેશ્વર ભગવાને, આ યોગરૂપી મહાઓપધ અમૃત જ ઉપયોગી છે, માટે તેનું જ યોગ્ય અનુદ્ધાન કરવું એવી ભાવનાથી સમ્યક્ ધર્મને આરાધી બીજા પ્રકારનો વિદ્યાર્થ કયો, તેવી જ રીતે મોક્ષાર્થી જીવાત્માઓએ યત્ન કરવો,

ત્રીજા પ્રકારનો વિદ્યાર્થ-એક વેમાર્ગ ભરજગ લમા પાટી ઝાડી વટોળીઆ વિગેરે કારણોને લીધે ભૂલો પડ્યો છે દિશાનો ભ્રમ થયો છે એવામાં તે રમતાનો ભણકાર દોષ એક બીજો

આદિ પાત્ર શુભાશયો સત્ય ધર્મની પુદ્ધિ કરે છે, ધર્મ
એટલે રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, માયા, હિંસા, મોહ,
અજ્ઞાન, દીનતા અને બધા આદિનો વિનાશ કરીને શુભ
પુણ્યોદયની પુદ્ધિ તેમ ઘાતિકર્મ અને જ્ઞાનાવરણીય
આદિ પાપકર્મનો કષ્ટક ક્ષયોપશમ કરવાનું શુદ્ધિ
નિર્મળતા એમ બને મફલ થાય છે તે શુદ્ધિ અને
પુણ્યના યોગે સમગ્રઘાતિ કર્મનો વિનાશ થઈ કેવલજ્ઞાન
દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, શુભાશયના મળધ વિનાની
એટલી ક્રિયા મોક્ષ માર્ગરૂપ રૂળ આપતી નથી, તેથી
એવો જ નિર્ણય થાય છે કે પ્રણિધાન આદિ શુભાશય
સાથે હોવાથી સર્વ ધર્મ વ્યાપાર અતિશય શુદ્ધ થાય છે
તેથી તેઓને યોગ કહેવામા આવે છે, તે પછી મર્વ
દર્શનકાળે જે સ કેતવડે યોગ ઓળખાવ્યો છે, તે વિશેષ
પ્રકારના સ્થાનકોને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મનો જે વ્યાપાર
તે યોગ કહેવાય એમ કહેવાની ઇચ્છા અથકાર કરે છે,
તે સ્થાનો આ શુભાશય આનોથી જુદા જ છે અને તે
યોગપદવડે ઓળખાય છે એમ બાંધવું

હવે તે સ્થાન કયા કે જેમને યોગ કહે છે અને
તેના કેટલા લોક છે તે જણાવે છે -

મૂલમ્-ઠાણુન્નત્યાલવણ-રહિઓ ત તમ્મિ પચહા ઇમો ।

દુગમિત્યકમ્મજોગો, તહા તિય નાણ જોગોડ ॥ ૨ ॥

છાયા-સ્થાનોર્ણાવાલમ્બન-રહિતસ્તન્ત્રેષુ પચ્ચધા ઇપ્પ ।

દ્વયમગ્રકર્મયોગ સ્તથા ત્રય જ્ઞાનયોગસ્તુ ॥ ૨ ॥

અર્થ-સ્થાન, ઊણ, અર્થ, આલબન અને નિરાલબન એમ પાંચ પ્રકારનો આ યોગ તત્ત્વશાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, તેમાં સ્થાન અને ઊણ એ બે પ્રકાર કર્મ (ક્રિયા) યોગના છે અને બાકીના ત્રણ પ્રકાર જ્ઞાન યોગના છે

ટીકા-સ્થાન-જેનાથી સ્થિર રહેવાય તે સ્થાન આસન, કાયોત્સર્ગ (કાઉસંગ) પર્યંકાસન અને પદાસન આદિ સકલ યોગ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ વિશેષ પ્રમારના આસનો છે (૧) ઊણ-આત્માને યોગક્રિયામાં જોડતા જે પ્રણવ મનના શબ્દો બોલવામાં આવે છે તે ઊણ કહેવાય છે, મન શબ્દ જેમકે-ૐ અં મૌહ, તત્ત્વ, વીર, તથા આત્મધ્યાન, સમાધિ અને પ્રાણાયામ વિગેરેની ઉપયોગિતા જણાવનાર શાસ્ત્રોને ઊણ કહે છે (૨) અર્થ-ધ્યાન અને સમાધિ વિગેરના પ્રારભમાં બોલાતા મન અને તે સળધી શાસ્ત્રોના પરમાર્થ, ટીકાચૂર્ણ, અવયૂરી, નિયુક્તિ, બાધ્ય, રહસ્ય અને વિવરણ આદિમાં રહેલા ભાવને સમજી તેવા પ્રકારની ભાવના યુક્ત થયું (૩) આલબન-બાહ્ય પ્રતિભાને આલબીને ધ્યાન અથવા ત્રાટક કરવો, વીતરાગની પ્રેમથી પૂજ્યભાવે રાવણની જેમ ભક્તિ કરવી તે આલબન કહેવાય આલબનના ચાર ભેદ છે (૪) નિરાલબન-રૂપીદ્રવ્ય-પ્રતિભા આદિના આધાર વિના નિર્વિકલ્પ ચિન્માન સન્નિધાન દના સ્વરૂપનું સમાધિ-ધ્યાન કરવું તેને નિરાલબન યોગ કહે છે વળી તે યોગ પાંચ પ્રકારનો છે, જેમ યોગને જુ

આપનાર દર્શનકારો-માધ્યાદિદોએ કહ્યું છે.

પોડશકે ઉક્તઃ—

સ્થાનોર્ણવાલમ્યત તદન્યયોગપરિમાતન સમ્યક્ ।

પરતત્તયોનનમલ, યોગામ્યામ ઇતિ મમયતિદ ॥ ૯ ॥

અર્થ—સ્થાન, ઊર્ણ, અર્થ, જાલ બન અને નિરાલ બન
આ પાંચ પ્રકારના યોગ સમ્યક્ રીતે આરા પા હોય તો
પરમતત્ત્વ—મોક્ષ આપવા સમર્થ થાય છે, એ પ્રમાણે મમ
યતિદ—પૂર્વધરો (ગીતાચો,) કહે છે તેથી આ પાંચ સ્થાનોમા
યોગપણુ રહ્યું છે કહ્યું છે કે—“મોક્ષમારણીભૂનાત્મયાપારત્ત
યોગત્ત્વમ્ ” મોક્ષ મેળવવા માટે જે આત્મા, મયમ, તપ,
વિનય, વૈશ્યાવૃત્ત્ય, જ્ઞાનાભ્યાસ, ભાવના, ધ્યાન અને સમાધિ
આદિ વ્યાપાર સ્થાન વિગેરેથી યુક્ત હોય તેને જ યોગત્ત્વ
લક્ષણ ધરે છે આ લક્ષણ આપચારિક કંપનારૂપ નથી
પરંતુ મહેર્ષિપતંજલિ યોગદર્શનમા જણાવે છે કે—
“યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવ-
જ્ઞાનિ યોગમ્ય ” યમ, નિયમ, આમન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યા-
હાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ—આ આઠ અંગ યોગના
॥ તેઓમા યોગની કારણતા હોવાથી આપચારિક યોગ-
પણુ છે, તેમજ સ્થાનાદિકમા પણ હેતુ ‘ફલભાવની પર-
પરા હોવાથી આપચારિક યોગપણુ છે, એમ પોડશક
વૃત્તિમા કહ્યું છે તેમજ પતંજલિકૃત યોગદર્શનમા કહેલ
લક્ષણ “ચિત્તવૃત્તિનિરોધી યોગ ” ચિત્તની વૃત્તિઓને
રાકડી તે યોગ આ અભિપ્રાયને લઈને એમ કહ્યું છે
અહીં સ્થાન આદિમા પ્રથમ જે સ્થાન અને ઊર્ણને કર્મ-

યોગ કહેલ છે, અને અર્થ, માલબળ અને નિરાલબળ
 એ બંનેને જ્ઞાનયોગ કહેલ છે. ધ્યાન-આસનને સાક્ષાત્
 ક્રિયાયોગ કહ્યો છે, અને બીજું ગુપ્તેથી બોલવાપણ જ
 સ્વીકારાય છે તેથી જેટલા અર્થે બોલવાપણ છે તેટલા
 અર્થે ક્રિયારૂપના હોવાથી ક્રિયાપણ બંધવું અર્થ, માલ
 બળ અને નિરાલબળ એ બંનેમાં જ્ઞાન લક્ષણ ધરાવેથી
 તેઓ જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે હવે કર્મયોગ અને
 જ્ઞાનયોગને થોડા કાણુ હોય છે તે જણાવે છે

મૂલમ્—વૈસે મઘ્યેય તદા, નિયમણેમો ચરિત્તિણો હોઈ ।

इतरस्य वीर्यमित्त, इत्तुसिय वड इच्छति ॥ ૩ ॥

છાયા-વૈશાત્મ્યતથ તથા, નિયમનૈવ ચારિત્રિણો મતિ ।

इतरस्य नीचमात्र-मित एव केचिदिच्छति ॥ ૩ ॥

અર્થ — આત્મદશાને નિર્મલ કરનાર આ પાત્ર પ્રકારનો
 યોગ નિયમથી ચારિત્રધારીને હોય છે, તેમજ દેશ
 ચારિત્રી-સમ્યગ દર્શન યુક્ત બાગ પ્રતધારી આવકને પણ
 આ યોગ દેશત હોય છે, અને મર્યાદિતિધારક સાધુ મહાત્માને
 આ યોગ સર્વત હોય છે જ બીજા પ્રત વિનાના માત્ર સમ્યગ
 દર્શનીને કે અપુનઃ ધડને માત્ર યોગબીજ જ હોય છે
 એમ કેટલાક ગીતાય મુનિઓનો મત છે ૩ ।

ભાવાર્થ — દેવચાગ્રિવત તથા સર્વચાગ્રિવતને
 પૂર્વ ગાથામાં કહેલા પાત્ર સ્થાનાદિ રૂપયોગ નિશ્ચય
 હોય છે, ક્રિયારૂપ યોગ તથા જ્ઞાનયોગ એ બંને પ્રકારના
 યોગ ચાગ્રિવોદ્ધનીય કરનાર ક્ષયોપશમ ભાવ ધરાવેથી

પ્રગટ થાય છે, તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે અધ્યાત્મ (જ્ઞાન) આદિ યોગની પ્રવૃત્તિ ચારિત્રની પ્રાપ્તિના આર-ભથી પ્રગટ થાય છે એ માટે યોગબિદુમા શ્રી હરિભદ્ર મુરિજી જણાવે છે કે —

દેશાદિમેદતત્ત્રિત્ર-મિદ ચોક્ત મહાત્મમિ ।

અત્ર પૂરોદિતોયોગોઽધ્યાત્માદિઃ સપ્રવર્તતે ॥

અર્થ — અધ્યાત્મયોગી પરમ મહારિજીજીણાવે છે કે અહિ દેશથી અને સર્વથી એમ બે પ્રકારના ચારિત્ર ચારિત્રાવર્ણીય ધર્મના વિવિધ પ્રકારના ક્ષયોપશમભાવવડે અનેક પ્રકારના છે તેમા અધ્યાત્મ, ભાવના, આધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિતત્ત્વ આ પાંચ અધ્યાત્મ આદિ પ્રવર્તે છે અધ્યાત્મ-પોતાને યોગ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિથી સુક્ષ્મ મન, પ્રત્યાખ્યાન પાળતો છતો મૈત્રી, મનોદ, કાર્ણવ્ય, માધ્યસ્થ આદિ ભાવબુક્ત શુભાદિ તરુને શાશ્વત્વે વિચારે-ચિત્તવે (૧) ભાવના—અશુભ માનસિક પ્રવૃત્તિઓને ઝેરકવાનો અભ્યાસ કરે અને અધ્યાત્મભાવનો જ નિત્ય વધારો કરે (૨) આધ્યાન—પ્રશ્ન તથા યોગ્ય જિનપ્રતિમા, જિનશુભ ચિત્તવન, અધ્યાત્મસ્વરૂપ વિચારણા, જિનનામ આદિમાધી એક અર્થને લક્ષ કરીને, કલ્પનચલન કર્યા વિના કાયાને સ્થિર કરીને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એ ત્રિપદીવડે મનને અતિસૂક્ષ્મ ઉપયોગવાળુ કરે તેને આધ્યાન વડે છે (૩) સમતા—અજ્ઞાનભાવથી કલ્પના કરેલા ઈદ્ર અથવા અનિદ્ર સદૃષ્યવિદ્વેષોનો ત્યાગ કરે,

આપણને બાહ્યભાવના યોગે અનુકૂળ હોય અગર પ્રતિ-
કૂલ હોય તેવા શત્રુ અગર મિત્ર ઉપર તથા પોતાના
શરીર પ્રત્યે અથવા પર-માત્મા પ્રત્યે વિકટ સંયોગોમા
પણુ નમાન ભાવ રાખે અને રાગ-દ્વેષની દ્વર રહે તે
નમતાવાન કહેવાય (૪) વૃત્તિમક્ષય-મનથી થતા મદત્પ-
વિકલ્પોને તથા શરીરવટે થતુ જલનચક્ષન તથા મિત્ર,
બાધવ, શ્રી, પુત્ર અને અનુકૂળ ભોજન્ય પદાર્થ અગર
ભોજ્ય વસ્તુનો મેળાપ-મબધ કરવાની ચિત્ત વૃત્તિનો ત્યાગ
કરવો, પછીથી આ વૃત્તિઓ મનમા ન આવવા જેવી તેને
વૃત્તિમક્ષય કહે છે (૫) જુવે તે અધ્યાત્મ આદિ ભાવો
નો ધ્યાન આદિ કયા યોગોમા અતર્ભાવ થાય છે તે
અહિયા જણાવે છે

(૧) અધ્યાત્મ — દેવમેશ, ગુરુભક્તિ, મત્રજાપ,
નરવનો વિચાર, વ્રત-પ્રત્યાખ્યાન, દાન, શીવ આદિ
અનેક ભેદાથી સુખ હોવાથી અધ્યાત્મનો સ્થાન-ઊર્જા
અર્થમા યથાયોગ્ય અતર્ભાવ થાય છે (૨) ભાવના-
મત્રી, પ્રસાદ, કાર્ત્તવ્ય, માધ્યસ્થ્યાદિ ભાવના ભાવવા
યોગ્ય હોવાથી ઊર્જા અને અર્થમા જ અતર્ભાવ થાય છે
(૩) આધ્યાન-ધર્મધ્યાન અને શુકવધ્યાન એમ બે પ્રકારના
ધ્યાન છે તેમા આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય
અને સસ્થાનવિચય આ ચાર પ્રકારના ધર્મધ્યાનનો
માલબન યોગમા અતર્ભાવ થાય છે, તેમજ શુકલ
ધ્યાનના (૧) પૃથક્તત્ત્વવિતક (૨) એકત્ત્વવિતક આ બે
ભેદ પણ આત્મતત્ત્વ ચિત્તનરૂપ હોવાથી સાલબન

યોગમા અતર્ણાવ થાય છે, અને અમ્બક્રિયાઅપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયાતિવૃત્તિ એમ બે પ્રકારના શુદ્ધધ્યાનનો નિરાલબ્ધન યોગમા અતર્ણાવ થાય છે (૪) સમતા-મુખદુષ્ક્રિયા સમભાવ હોવાથી અને સકંપવિકલ્પનો વિનાશ થવાથી તેનો નિરાલબ્ધન યોગમા અતર્ણાવ થાય છે (૫) વૃત્તિમક્ષમ-મનના સકંપવિકલ્પનો વિનાશ થવાથી અને શરીરનું હલનચલન પણ બંધ થતું હોવાથી તેનો પણ નિરાલબ્ધન યોગમા અતર્ણાવ થાય છે, તેથી દેશચારિત્રી અને સર્વચારિત્રીએને જ સ્થાનાદિ યોગમા પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ થાય છે

હવે કોઈ મોકા કરે કે જો દેશથી અને સર્વથી ચારિત્ર વતને સ્થાનાદિ યોગની પ્રાપ્તિ થાય તો એવા ચારિત્ર વિનાના વ્યવહારથી શ્રદ્ધા અને ધર્મ આદિ પ્રવૃત્તિ કરનારા શ્રાવકોને સ્થાનાદિ યોગની ક્રિયા દ્વારા વિનાની જ થાય ? આશંકાના જવાબમા કહે છે કે-દેશ અને સર્વ ચારિત્રથી રહિત એવા સમકિતવત અને માર્ગાનુમારી શુદ્ધવત આત્માઓને માત્ર યોગબીજ જ હોય છે તેમા કેટલા એક વ્યવહારનયને પ્રધાન માનનાના પુર્વધરો કહે છે કે-મોક્ષમારણીમૃતચારિત્રતરત્ત્વસંવેદના તર્મૃતત્ત્વેન સ્થાનાન્ટિક ચારિત્રિણ દુન-યોગ બ્રહ્મનર્વચક્રમમ્યમૂળોડસ્તુતયોગીજમ્ ।

અર્થ — મોક્ષના કારણે જ ચારિત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન જેની અદર છે એવા સ્થાનાદિવાળુ ચારિત્ર તે જ યોગ કહેવાય છે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંને યોગ છે, અપુન

અધિક અને સમ્યગ્દર્શનીને યોગીજ માત્ર જ, હોય છે અપુનર્જંધક—એમને ઉત્કૃષ્ટ કર્મની અવસ્થા ફરીથી બાધવાની નથી હોતી, તેવા આત્માઓને તો યોગીજ અવસ્થા હોય છે, એમ નિશ્ચયનયવાદીનો મત છે. વ્યવહારનય આદિના મત પ્રમાણે યોગીજ પણ ઉર્પચારથી યોગ જ છે, તેમજ અપુનર્જંધકો અને સમ્યક્ત્વવત પણ સ્થાન આદિ યોગના સ્વામી હોય છે નિશ્ચયનયના મતથી ચારિત્રવત શ્રાવક અને સાધુઓ જ સ્થાનાદિ યોગના સ્વામી હોય એમ બનેના મતમા બિન્નતા છે. વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયના આ પ્રમાણે બિન્નમત છે.

અપુનર્જંધકસ્યાપ્ય, વ્યવહારણ સારિરક ।

અધ્યાત્મમાવનારૂપો, નિશ્ચયેનોત્તરસ્ય તુ ॥

યાગવિદુ (૩૬૮)

અર્થ—વ્યવહારનયના મત પ્રમાણે અપુનર્જંધક તેમજ સમ્યગ્દર્શિ આત્માઓ ક્રમે ક્રમે ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ અગર ક્ષાયિકભાવ અથવા ઉપશમ-ભાવ પામીને ચારિત્ર (ક્રિયા જ્ઞાનયોગ) ને પ્રાપ્ત કરે છે, માટે તે અપુનર્જંધક સમ્યગ્દર્શિ ચારિત્રયોગનું કારણ હોવાથી અહીં ઔપચારિક ભાવે કારણમા કથયિત્ કાર્ય-પણ કહેલું છે નિશ્ચયનયના મત પ્રમાણે તો અધ્યાત્મ ચારિત્રવત માધુ અને શ્રાવકોને જ સ્થાનાદિ યોગનું સ્વામિત્વ હોય છે.

તેરી જ રીતે સદૃશ બધકોને પણ યોગનો અભ્યાસ
કેાય તે જગ્યાએ છે-યોગમિ-દુ સ્તોત્ર ૩૮૬

મઝદાવર્તનાદીના-મતાચિત્ર ઉદાહરત ।

પ્રત્યયપ્રકારપ્રાય-સ્તથા વપાદિમાત્રત ॥

અર્થ — સદૃશ બધક એક વખત કર્મની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ સત્ત્વનાર જીવાત્માઓ અને જે વખત કર્મની
ઉત્કૃષ્ટ યોગિ બાધનાર આત્માઓને ધ્યાનાદિક યોગનું
પ્રયત્ન ન હોવાથી તેમને બાધનાર અને નિશ્ચયથી
ન થઈ, પરંતુ માધુઓને વેપાદિવડે કંઈક
નાગાદિની ક્રિયા દેખાય તે નો અભ્યાસમાત્ર અશુદ્ધ જ છે

આ પ્રમાણે ધ્યાનાદિ યોગના આરાધકોનું વિવેચન
કરીને હવે ધ્યાનાદિ યોગના ભેદ-પ્રભેદ જણાવે છે —

મુક્તમ-દક્ષિણે ચ ચતુદ્ધા, કથ પુન તત્ત્વો મુખ્યવ્યો ।

જ્ઞાપરિચિત્તિરમિદ્વિ-મેયગ્રા મમયનીર્દેષ ॥ ૪ ॥

ગ્રાયા-પૈન્દ્રચ ચતુદ્ધા, કથ પુનમ્તત્ત્વો જ્ઞેય ।

જ્ઞપ્રવૃત્તિસ્થિર-મિદ્વિભેદત સમયનીત્યા ॥ ૪ ॥

અર્થ — સ્વાન આદિ દરેક યોગને તત્ત્વદ્રષ્ટિથી
વિચારતા એક એકના આર ભેદ થાય છે તે ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ,
સ્થિરત્વ અને સિદ્ધિ એમ ચાત્રમા દેશા છે

ભાવાર્થ — સ્વાન, પિર્ણ, મર્ધ, નાલળન અને
નિરાલળન આ પાંચ યોગને જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે
ભાગમાં વહેંચ્યા છે

તે અપેક્ષાએ કરીને એ સ્થાન આદિના એક એકના આગ ચાર બે સામાન્ય તત્વદ્રષ્ટિથી બાણવા, તે ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એમ ચોગચાળને પ્રતિપાદન કરનારા બધાંવે છે

મૂલમ્-તદ્વ્યુત્તરદ્વાપીર્દ-દ્યમગયા ત્રિપરિણામિણી ઇચ્છા ।

સર્વ પુનર્યમમાર, તત્પાલનમો પવિત્રીડ ॥ ૫ ॥

તદ્દેવ ઇવનાદગ-ચિતારહિય યિત્તણ નેય ।

મર્મ પરમ્યમાદગ-સ્વ પુન હોદ મિદ્ધિત્તિ ॥ ૬ ॥

છાયા-તદ્વ્યુત્તરકયાપ્રીયા, મદ્ગતા ત્રિપરિણામિણી ઇચ્છા ।

મર્મોપશમમાર, તત્પાલન પ્રવૃત્તિસ્તુ ॥ ૫ ॥

તયૈવેતદ્ વાચક-ચિન્તારહિત સ્થિરત્વ જ્ઞેયમ્ ।

મર્મ પરમાર્થમાધક-રૂપ પુનર્મરતિ મિદ્ધિગિતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ —ચાનાદિ ચોગથી યુક્ત જે મુનિકથાને પ્રીતિ-વડે સાબળીને તે ચાનાદિ ચોગ નહિત મધ્યમ ચોગ-માનાધવાના પરિણામવાળી બુદ્ધિ ધાય તે ઈચ્છાચોગ કહેવાય (૧) સર્વ ચાનાદિકોને ઉપશમ ભાવપૂર્વક પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિ ચોગ (૨) બાણવો ॥ ૫ ॥ તેજ પ્રમાણે તે ચાનાદિક ચોગને બાધ કરનાર એવા ભાવની ચિતા ન કરવી તે સ્થિરપણું બાણવું, (૩) તેમજ સર્વ પરમાર્થ માધકરૂપ જે શુભ પરિણામ હોય તે સિદ્ધિચોગ (૪) બાણવો ॥ ૬ ॥

ભાનાર્થ-પૂર્વે કહેલા ચાનાદિ ચોગના આરાધક સમક્ષિત આવક અથવા મુનિની શુભ કથા માનગન-

લાંબા બહુ પ્રીતિ થાય, વળી તે કથાના પરમાર્થના
 બોધની અત્યંત હયોંદલામ થાય, તેથી પણ વધારે તે
 યોગની આરાધના પ્રત્યે આદર-અંકુશમાન થાય અને તેથી
 પોતાના હયોંદલાસવડે તે સ્થાનાદિ યોગના અભ્યાસ કર-
 નાના શુભ પરિણામ થાય, તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને
 જાન વિગેરે પ્રતિકુળ હોવા છતાં પણ સ્થાનાદિ યોગને
 આરાધવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ક્રિયા કરે તે ઇચ્છા
 યોગ કહેવાય છે પ્રવૃત્તિ-પોતે અનુકુળ તથા પ્રતિકુળ
 સ્થાનોમા પણ ઉપશમભાવની પ્રધાનતા રાખીને શક્તિ
 અનુસાર સ્થાનાદિ યોગને વિધિપૂર્વક આરાધે અને
 આત્માનો વીર્યોદ્દાસ વગેરે ત્યારે શાસ્ત્રમા 'કલ્યા પ્રમાણે
 સર્વ અંગ અને ઉપાંગ સહિત પૂર્ણ' યોગનો અભ્યાસ કરે
 તે પ્રવૃત્તિયોગ કહેવાય સ્થૈર્ય તથા પ્રવૃત્તિયોગની પેઠે ઉપ-
 શમભાવની પ્રધાનતાવડે સ્થાન, ઊર્ણ, અર્થ સાદા બન અને
 નિરલ્પબનયોગને આરાધે તેમજ પરીપક્વનો યોગ થાય
 તો પણ અતિચાર ભાવની ચિંતા ન રહે એવી માનસિક
 અવસ્થા નિહર બને તે યોગાવસ્થાને સ્થિરયોગ કહે છે-
 પ્રવૃત્તિયોગમા અતિચારનો ભય હોય છે, વારણ કે ત્યા
 ચિત્તની ચચવતા જીતેલી હોતી નથી, અને સ્થિર યોગીના
 મનની અવસ્થા રત્નનીપ્રજાની પેઠે સ્થિર હોય છે, એટલે
 વિશેષ અતિચારવડે બાધકની ચિંતા વિના મણિ પ્રજાની
 પેઠે સ્થિરભાવે સ્થાનાદિ યોગને આરાધે છે, તે સ્થિરયોગ
 છે પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતામા લેકપણ આ પ્રમાણે છે-

પ્રવૃત્તિરૂપ સ્થાન આદિ યોગની આરાધના
 અતિચારવાળી હોવાથી બાધકની ચિંતાવાળી હોય છે,
 પ્રાથમિક અભ્યાસ યુક્ત હોવાથી અને સ્થિરયોગમા
 તે સ્થાનાદિકનો અભ્યાસ અતિ દૃઢ થએલ હોવાથી
 ચિંતનો આત્મ તથા રોદ્ધ્યાનનો મસર્ગ બધ થાય છે, તેથી
 પ્રતિબાધક વ્યવેત છે એવા પ્રકારના ધ્યાનાદિ યોગ
 અતિ શુદ્ધતાવાળા થાય છે, તેવો નિત્યનો અભ્યાસ
 વધવાથી પુરૂષ જીભાવની લાલચરૂપ બાધક ભાવ મિથ્ય
 યોગમા નથી અનિચારરૂપ બાધકની ચિંતા વિના મર્વ
 સ્થાનાદિ યોગના આરાધના ઉપશમ ભાવરૂપ ફળને
 પ્રાપ્ત કરવા છતાં પરાય માધક થાય છે યોગના
 શિષ્ય મગર બીજા જેઓ સ્થાનાદિ યોગની સાધના કરતા
 હોય તેમા તેઓને જે વિદ્યા આવતા હોય તેમને પોતાની
 સિદ્ધિવડે દૂર કરી સમાન ફળવાળા સિદ્ધ બનાવે તેવું
 જેવું સ્વરૂપ છે તેને નિદ્ધયોગ કહેવાય છે સ્થાનાદિ
 યોગના અભ્યાસના બગથી બહિસાભાવ જેમને નિદ્ધ
 થાય છે તેવા તીર્થ કર અથવા લખિધવત મુનિ વિગેરેની
 પાસે જન્મથી હિંસક પ્રાણીઓ પણ નિસા કરી શકતા
 નથી, એટલુંજ નહીં પણ તેમની કૂર ભાવના પણ નહ
 થાય છે તેમજ મત્યભાવની તથા અચોર્યભાવની નિદ્ધિ
 કરનાર યોગી પામે કોઈ અમત્ય બોલી શકતું નથી કિંવા
 ચોરી પણ કરી શકતું નથી

પગમ શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય જેણે સિદ્ધ કર્યું છે તેવા
 બ્રહ્મચારી યોગીની પામે કોઈ અનીતિ પશ્યું

નથી — જેમ મહાનતી ગીતાની પાને રાજ્ય રાવણ હતાશ
થયો, નતી ગાંધર્વેવી પામે રાજ્ય મિહિરજ હતાશ થયો,
તે અતી શાસ્ત્રામા અને ઇતિહાસોમા હજારો વાખલા
ગોળુ છે

તો ૧૩ ના પ્રદિમોહને જીત્યો છે અને સર્વ
જાતો ઉચ્ચમા । છે તેવા યોગી પાને માયાવી જનો
દાસ જનો જાય, જેમ નિશ્ચય નાનુ આ પ્રમાણે ઇચ્છા,
પવનિ, ને ય પવન નિશ્ચિયોજનુ સ્વરૂપ કશુ હવે દીકાકાર
તે ના । ન તમાજોન એ જ મ્હોકમા જણાવે છે—

इच्छा त्वं वा रीतिं पालनं शममयुतम् ।

प्रवृत्तिदोषमोक्षार्थं सर्वं मिद्वि परार्थता ॥ ૧ ॥

અર્થ — ત્યાગ । ગાના આરાધનની કયા સાલજ
વામા પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી, જાવવા આરાધવાની બાવના
શી નધા વિધિ છે તે યોગ કદંડ આરાધવા તે ઇચ્છા-
યોગ કહેવાય ઉપાય બાવના ત્યાગ ગુણ મમતા ભાવે
૧૨ મહામત પાળવા અને ન્યાનાદિ યોગનુ આરાધન
કવુ તે પ્રગતિયોગ કહેવાય નિત્યાર આદિ દોષ તથા
બયને નિવારીને એકતાન થવુ તે સ્થિરયોગ કહેવાય
છે તે જ નમાછો અથ જનોન યોગમા સ્થિરતા કરાવવી
તે સિદ્ધિયોગ, એ પ્રમાણે ઇચ્છાદિ યોગના ભેદ કહ્યા

હવે તે યોગના હેતુ કહે છે—

मूलम्-एष य चित्तरूपा, तदा रात्र्योऽसमजोगो ह्युति ।

तस्य उ सदापीया-द જોગઓ મન્વમેત્તાણ ॥ ૭ ॥

ઠાયા-એતે ચ ચિત્રરૂપા-સ્તથા ક્ષયોપશમયોગતો મરન્તિ ।

તસ્ય તુ શ્રદ્ધાપ્રીત્યા-દિ યોગતો મન્યમત્વાનામ્ ॥૭૥॥

અર્થ — સ્થાનાદિ યોગના જ ઉપર કહેલા ઇચ્છાદિ યોગો અનેક પ્રકારના છે, તેમજ તેઓ ક્ષયોપશમના યોગો કદીને પ્રાપ્ત થાય છે વળી તે શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ વિગેરના યોગથી મન્ય પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે

ટીકાર્થ — ઇચ્છાદિ ચાર યોગ અનેક પ્રકારના છે પરસ્પર-એક બીજા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી તેમજ સ્થાનાદિ યોગથી અધિકાર કરાયેલા તે ઇચ્છાદિયોગ અસંખ્યાત લેહ યુક્ત થાય છે જાવા પ્રકારના સ્થાનાદિ યોગના અત્યૂર્ણ ઇચ્છાદિ યોગ દોષ તે પ્રકારની ખુદ્ધિ તે શ્રદ્ધા (૧) તે યોગના ક્રિયા-અનુદાન કરવામા આનંદ માનવો તે, પ્રીતિ, તેમા ધૈર્ય રાખવું તે ધૃતિ, તે યોગનો અનુભવ કરવો તે ધારણા એ પ્રમાણે પ્રીતિ અને શ્રદ્ધા આદિના યોગથી મોક્ષમનન માટે અપુનર્જન્મક અસંખ્ય ક્ષાવણ લેવોને પણ તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમ ભાવની વિચિત્ર સપત્તિવડે સ્થાનાદિ અથવા ઇચ્છાદિયોગને પ્રગટ કરે છે અર્થાત્ ઇચ્છાદિ યોગને પ્રગટ કરવામા ક્ષયોપશમ ભાવના ભેદરૂપ પ્રવૃત્તિનાદિનું હેતુપણ છે એમ સમજવું આ ઉપરથી એ મિદ્ધ થાય છે કે-જેને જેટલા પ્રમાણમા ક્ષયોપશમભાવ પ્રગટ્યો હોય તેને તેટલા પ્રમાણમા ઇચ્છાદિ સપત્તિની સાથે સ્થાનાદિ યોગ પ્રગટે છે મોક્ષ માર્ગ માટે આગળ જણાવેલ ક્રિયા અનુદાનમા પ્રવૃત્ત થએલ

આત્માને કદાચિત્ તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવે
સૂક્ષ્મબોધ ન થયો હોય તો પણ માર્ગાનુસારી ગુણ તો
હજીરો જ નહીં એમ નિશ્ચય બાંધવું એવો શાસ્ત્રકારોનો
મત છે ઇન્દ્રિયવિયોગના હેતુ કદા હને તેમના કાર્ય
રજાવે છે

મૂલનૂ-અનુરૂપા નિવેદો, મેયગો હોર તદ્ય પસમુ તિ ।

અર્થસિ અનુમાના, રચ્છોર્દિણ જહાસચ ॥ ૮ ॥

જાણ-અનુરૂપા નિવેદ, સરેગા મરતિ તવા પ્રશ્નમથ ।

અત્થામનુમાના, રચ્છાદીના યથા સમ્યક્ ॥ ૮ ॥

અર્થ — અનુરૂપા, નિવેદ, અવેગ અને પ્રથમ
આ ચાર ઇન્દ્રિયોના કાર્ય છે, ઇન્દ્રિયાનુ કાર્ય અનુરૂપા,
પ્રવૃત્તિનુ નિવેદ, સ્થિત્તાનુ અવેગ અને સિદ્ધિનુ પ્રથમ
એમ અનુરૂપે કાર્ય બાંધવા

ભાવાર્થ — (૧) અનુરૂપા-દ્ર વ અને જાવ એમ બેને
પ્રકારના હુ ખથી પીડાયેલાના હુ ખોને દૂર કરવાની ઇચ્છા
તે અનુરૂપા (૨) નિવેદ-શ્રી કુટુંબ આદિ મર્વ પરિવાર
સ્વાર્થમય હોય છે, તેઓ મુખ-દુ ખમા ભાગ લેનાર નથી,
તેથી તેઓમા કિંચિત્ માત્ર પણ મુખ મ્થાન નથી એમ
બાણી આ ન સારને અમાર-નિર્ગુણ મમલ મ સારરૂપ
બદીખાનેથી મુક્ત થવા માટે જે તીવ્ર અભિવાધા તેને
નિવેદ કહે છે (૩) અવેગ-દેવોના લોગ પણ ક્ષણિક-
વિનશ્વર હોવાથી અતે નાશવત છે અને પરમ મુખનુ

ધામ સ્થાન કુર્તો મોક્ષ જ છે માટે તેને મેળવવા પરમ પુરુષપ્રણીત જ્ઞાનત્રયી (જ્ઞાન, દશન અને ચારિત્ર)ને આધવાની પ્રવૃત્તિ તે સવેગ (૪) પ્રથમ-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કામ, વિષયાભિલાષ અને તૃષ્ણા આદિ મોહનીયનો ઉપશમ કરવો ને કષાયોને દબાવવા તે પ્રથમ કહેવાય નિવેદનિગે ઇન્દ્રિયાદિકની પછીથી થતા હોવાને લીધે તેઓ યોગના જ ગર્ભ છે તેઓ સમ્યક્ત્વના જ કાર્યરૂપ સિંગ છે, એમ આગમમા પ્રસિદ્ધ છે યોગના અભ્યાસથી મેળવેલ મનુભવસિદ્ધ પુરુષોના મત પ્રમાણે અનુક્રમ પાળેર ઇન્દ્રિયાદિયોગના કાર્ય છે વાસ્તવિક રીતે તો સમ્યક્ત્વનો લાભ થયે હને પણ વ્યવહારથી ઇન્દ્રિયાદિક યોગની પ્રવૃત્તિથી જ અનુક્રમાદિ ભાવનો પરિણામ થાય છે, એ જ તેની સિદ્ધ પ્રમાણતા છે, જ્યાં અનુક્રમાદિ સામાન્ય હોય ત્યાં ઇન્દ્રિયાદિ યોગ પણ સામાન્ય જ હોય છે તેવી જ રીતે અનુક્રમાદિ વેધુ હોય ત્યાં ઇન્દ્રિયાદિક યોગ અધિક લાગુવો, માટે ઇન્દ્રિયાદિકને અનુક્રમાદિકનો હેતુ માનવો, એ ન્યાયસિદ્ધ છે તે જ કારણથી પ્રગમ, સવેગ, નિવેદન અને અનુક્રમા એ આસ્તિકચર્ય લક્ષણો તે સમ્યક્ત્વના શુભ રૂપે છે, તેના પશ્ચાન્નુપૂર્વથી જ લાભ લાગુવો એમ સદ્ધર્મવિશિકામા જણાવ્યું છે ॥૮॥

“ પર્યર્થય કમ્માણ, ત્રિયાણિત વા વિવાગમ મુદ્ધ તિ । ”

અવરહે વિ ન શુષ્પદ, ઇતસમ ઓ સવ્યકાલ વિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રકૃતીશ્ચ વા કર્મણા વિજ્ઞાય વા વિપાકમશુભમિતિ ।

અપરાદ્દેઽપિ ન કુપ્યતિ, ઉપશમાત્મર્મ કાલમપિ ॥ ૧૦ ॥

■ મમ્યગદષ્ટિ આત્મા અનુભવદ્વારા આડે કર્મની
રૂપે પ્રવૃત્તિ અને તેના શુભાશુભ-સુખદુઃખ વિપાકને
જાણીને તેમ સજ્જા ઉપશમ ભાવમા રહેવાપણ હોવાથી
તેના અપરાધી આત્મા જાણાય છતાં પણ કદી તેની ઉપર
દોષ નથી કરતો નથી તેને ઉપશમભાવી જાણવો (૧૦)

નન્વિંદ્યદમગમુપર દુ સ્વ, ચિયમાગ્નોઽમગ્નતો ।

અવગતો ન મુસ્તે મુત્ત્વે કિંપિ પત્યેહ ॥ ૧૧ ॥

તર્તિષ્ઠયશ્ચત્સૌરમ્ દુ રમેત માનતસ્તુ મન્યમાન ।

અવગતો ન મોક્ષ, મુક્ત્યા કિમપિ ધાર્યયતે ॥ ૧૧ ॥

■ વેગભાવમા રમણતા કરતો આત્મા 'અકવર્તી'
તેના ઝંડના સુખને ભાવથી દુઃખ રૂપ માનતો છતાં કેવળ
મોક્ષ સુખની જ વાચના પ્રાર્થના કરે છે તેને અવેગ
ભાવ કહે છે (૧૧)

દદુર્ણ પાણિનિવહ, મીમે ભવસાગરમ્ દુસ્ત્વત્ ।

અવિસૈત્તઓઽનુકર્ષ, દુઃખા નિ સામત્યઓ કુર્ણઈ ॥ ૧૨ ॥

■ દદુર્ણ પાણિનિવહ, મીમે ભવમાગરે દુ સાર્ચમ્ ।

અવિસૈપતોઽનુકમ્પા, દ્વિધાઽપિ સામર્થ્યત ક્વોતિ ॥ ૧૨ ॥

■ જ્યેષ્ઠકર જેવા ભવસાગરમા દુઃખથી પીડાતા પ્રાણી
સમૂહને જોઈ, સર્વસામાન્ય, સ્ત્રીને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર

દ્રવ્ય અને ભાવથી શક્તિ પ્રમાણે અનુક્રમ ધારણ કરે
તે અનુક્રમ ભાવ બાણવે (૧૨)

નારયતિરિયનરામમવેમુ નિન્નેય જો વસદ્ દુક્ષ્મ ।

અકય પરલોચમગ્ગો મમત્તપિમવમગ્ગહિજો પિ ॥ ૧૩ ॥

નારકતિરિયનરામમવેમુ નિર્વદાદમતિ દુ સ્વમ્ ।

અકૃતપરલોકમાર્ગો મમત્તવપિમગ્ગહિતોડપિ ॥ ૧૩ ॥

સૂચ્યગ્રહણિ મહાનુભાવો વિચારે છે કે મમ વબુદ્ધિરૂપ
વિષના ભેગ રહિત છતાં નથી આવ્યો પગલોકમાર્ગ-
આરિમધર્મ જેહો એવા જીવને નરક, તિથિ, માનવ અને
દેવ ભવની અદર દુ ખ અનુભવવુ પડે છે જન્મમરણ ધારણ
કરવા પડે છે આવી રીતે વિચારતા અનુભવના અનુગ-
તિરૂપ સસારથી નિર્વેદ-ખેદ થાય, લોગને ગણ માને,
શત્રુ મિત્રને સમાન ગણે તેવા બાવને નિર્વેદ ડહે છે (૧૩)

મન્નક તમે વ મદ્ય નીમક જ જિણહિ વળ્લત્ત ।

સુહપરિણામો, સચ કરાટ વિમુત્તિયા રહિઓ ॥૧૪॥

મન્યતે તદેવ સત્ય નિ શક યજ્ઞિને. પ્રવક્ત્તમ્ ।

શુભપરિણામ, મન કાઢ્યાદિવિસ્રોતમિકારહિત ॥૧૪॥

જે જિનેશ્વર દેવોએ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ તરવની
પ્રરૂપણા કરી છે - તે કદાચ ક્ષયોપશમના અભાવે બુદ્ધિ
ગમ્ય ન પહોંચાય છતાં તે જ વસ્તુ સત્ય છે,

એમ નિશ્ચય છે માને ૧ શકા, દેવ, શુદ્ધ અને ધર્મમા
શકા સશય કરે તે ૨ કાસ્ય-અન્ય મતની ઈચ્છા ૩
વિનિર્નિરૂપિ-ધર્મ ઉપર દુઃખ-અરૂચીભાવરૂપ અણુ
આ નાથી સહેત-શુદ્ધભાવે વસ્તુતત્ત્વને મધ્યમ રૂપે
માન તને આસ્તિક્યભાવ કહે છે (૧૪)

વન્દાણુપુન્ડ્રિગો પુન ગુણાણમણિ હોઠ લાહરુમો ।
પાદ્મજો ઉ એવ વિનેજો મિ ઉવદ્રાસો ॥ ૧૮ ॥
વધાનુપૂજ્યા પુનર્ગુણાનામતેષા મરતિ લામક્રમ ।
પ્રાધાન્યતસ્ત્રેય વિરેય ણ્પામુપન્યામ ॥ ૧૮ ॥

આ મધ્યમા કહ્યા પ્રમાણે ઉપશમ, સવેગ, નિવેદ, અનિવર્યતા તથા અનુકંપા-અપાચ શુભ ભાવરૂપ શુભોના પદ્માનુપૂર્વિક કમથી-પિલટા કમથી પ્રથમ લાભ થાય છે જેમ ૮-અનુકંપા, ખીણ આસ્તિક્યતા, ત્રીણ નિવેદતા, ચોથી મવગતા તથા પાંચમી ઉપશમતા આ પ્રમાણે ભાવને મેળવે છે અને જે કમ જણાયો છે તે શુભોનુ બહુમાન તથા પ્રધાનપણા દર્શાવના માટે લખ્યો છે આત્માથી જનો ઉત્તમ શુભો મેળવી સમ્યક્ત્વ નિમળ કરી પરમ સુખ મેળવે (૧૮) આ પાંચ મમ્મ કત્વના ચિન્હ છે તે વડે ઇચ્છાદિક યોગનાધ્યયાય છે ॥ ૮ ॥

એ પ્રમાણે દેવના બેદથી અનુભવનો પણ ભેદ થાય તે જ પ્રમાણે ઇચ્છાદિક ચેગોના બેદનુ વિવેચન કર્યું, તેમજ એક એક યોગનામધાન, જિર્ણુ, અર્થ, આલેષન અને નિરાલેષન એ પાંચમા ઇચ્છા, પ્રીતિ, સ્થેય

અને મિદ્ધિ એમ આર ચાર ભેદ શુષ્કતા વીંશ ભેદ થાય છે, તે વીંશ ભેદને ઇન્દ્રિય પ્રતિભેદથી શુષ્કતા એશી ભેદ થાય છે, તેવી રીતે યોગને યથાર્થ અનુભવ બતાવીને હવે ધ્યાન આદિક યોગની સામાન્ય રીતે યોજના કરીને બતાવે છે

મૂલમ્—एव स्थितिं तत्तं, नाग्न उ ज्ञेयणा इमा पपडा ।

चिद्रूपेण नेया, नर तत्तण्णुणा मम्म ॥ ९ ॥

છાયા-एव स्थिते हि तत्तं, धातेन तु योजना प्रगटा ।

चैत्यवन्दनन ज्ञेया, क्वल तत्तत्रेन सम्पम् ॥ ९ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે યોગતત્ત્વની વ્યવસ્થા પ્રગટ હોયે છતે ચૈત્યવદનના દૃષ્ટાંત માટે આ યોજના કરીને સાગી રીતે ઘટાવીને તત્ત્વના પુરુષોએ જાણવી ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્થાનાત્તિક યોગના વિશેષરૂપે ઇન્દ્રિય પ્રતિભેદવડે એશી ભેદ થાય છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તો ધ્યાન, ઊર્ધ્વ, અર્ધ, સાલબન અને નિરાવબન એ પાંચ જ ભેદો છે એમ યોગતત્ત્વપ્રથકાનેએ વ્યવસ્થા કરેલ છે, તે ચૈત્યવદનના દૃષ્ટાંતથી તે ક્રિયાના અભ્યાસમાં તત્ત્વના થયેલા પુખ્તને પ્રગટ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ તત્ત્વના પુરુષોએ યથાર્થ ઘટાવવું, હવે તે દૃષ્ટાંત કહે છે —

મૂલમ્—अरिहत्तवेद्याण, कर्मि उस्मग्ग एवमाटय ।

सद्वालुत्तस्य तहा, होइ जहत्थ पपन्नाणम् ॥ १० ॥

છાયા-અર્હચૈત્યેમ્ય, કતોમ્યુત્સર્ગમમમાદિકમ્ ।

અદ્વાયુક્તમ્ય તથા, ભવતિ યથાર્થ પદવાનમ્ ॥૧૦॥

અર્થ—‘અરિહતગેહ્યાપ કરેમિ કાઉસગ’ આ
 વચન પદ છે, તેને મદ્દા-બક્તિ સહિત ગણનારને
 ૧૧૧) ૧, શુદ્ધ વર્ણ ઉચ્ચારવાથી અર્થયોગ-પદાર્થનું
 પદાર્થ નાન થાય છે ॥ ૧૦ ॥

પ્રીતાર્થ—“અરિહતગેહ્યાપ કરેમિ કાઉસગ”

મિત્ર ૧. ચૈત્ય પ્રતિમા, તેમજ સમ્યક્ નિરાવર્ણ દર્શન,
 ૧૦) ૧ ને આત્મિક આત્માને ધારણ કરનાર દેહને
 ૧૧૧) ૧ માનના વ્યાપારનો ત્યાગ કરી શ્રી અરિ-
 હત પ્રભુ શુદ્ધ, અર્થન અને મતકાર માટે મદ્દા,
 પ્રીતિ, ૧ ધારણા સહિત ચૈત્યવદન દડકેની કિયા
 ૧૧૧) ૧ માત્રાપૂર્વક શુદ્ધતા સહિત વ્યવહાર અને
 ૧૨ ન ૫ ૧૨૭ સુદર સ્વરથી અનુપૂર્વી લક્ષણવડે
 ઉચ્ચાર કરતા સત્ય અર્થનો બોધ થાય છે પરમ શુદ્ધ
 ઉચ્ચારમા પદોષ ન હોવાથી ઊર્ણયોગની, (સપ્તયોગની)
 સિદ્ધિ વાય છે, કારણ કે સમ્યક્ જ્ઞાનનું કારણ જાનમા પડતા
 સત્ય ઉચ્ચારાયેલા પદને આધીન છે એમ સમજવું ॥૧૦॥

મૂલમ્-અય ચત્થાલચળ-જોગમઝો પાયમનિવરીય તુ ।

ઇયરમિ ઠાણાદસુ, અત્તપરાણ પર સેય ॥ ૧૧ ॥

છાયા-અત્તચાર્થાલમ્બન-યોગમત પ્રાયમનિવરીય તુ ।

ઇતરેપા સ્થાનાદિપુ, યત્તપરતા પર શ્રેય ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે સમ્યક્ તત્ત્વનું ચતુર્થ જ્ઞાન—
અર્થયોગ, આલબન યોગવાળા પુરૂષોને ઘણું કરીને
આક્ષત્ મોક્ષદાયક છે, તે સિવાયના સ્થાન અને ઊર્ણ
વિગેરે યોગના અભ્યાસજાને પણ પરંપરાએ મોક્ષપદ
પ્રાપ્ત થાય છે

ટીકા—આ પરમ શુદ્ધ ચતુર્થવદન દડકતા પદનું
પૂર્ણ જ્ઞાન અને ઉપદેશપદમા સ્ત્રી હિમ્વદ્રસૂરિએ કરેલ
પદવાક્ય, મહા વાક્યની રીતિ પ્રમાણે ચૈત્યવદન આદિ
શાસ્ત્રનું અથવા પગમાર્થનું ચતુર્થ જ્ઞાન અને આલબન,
ચૈત્યવદન, બૃહત્ દેવવદનમા પહેલા “ અરિહ તથેષ્યાણુ
કરેમિ કાઉસગ્ગ ” આ સૂત્ર દડકવડે જે તીર્થ દરેને
ઉર્વેની ક્રિયા શરૂ કરી હોય તેમની સ્તુતિ, બીજા “ સંવ-
હોએ અરિહ તથેષ્યાણુ કરેમિ કાઉસગ્ગ ” દડકવડે
સર્વ જિનવરોની સ્તુતિ, ત્રીજા—“ પુખ્ખરવરહીવડુ ”
આ દડકથી પ્રવચન-જિનવચનની સ્તુતિ અને ચોથા
‘ સિદ્ધાણુ પુદ્ધાણુ ’ એ દડકવડે સમ્યક્દષ્ટિ દેવની સ્તુતિ
કરાય, આ ગીતે ચૈત્યવદન ક્રિયામા તેને યોગ્ય આસન
કરવાથી સ્થાનયોગ શુદ્ધ વર્ણ, પદ અને વાક્યથી યુક્ત
સહિતાના ઉચ્ચારવડે ઊર્ણયોગ અને તેના અર્થના વિષ
યોગવાળાને અર્થયોગ તથા જોકાત્ર ચિત્તવાળાને ઘણું કરીને
અત્યંત ઇષ્ટજનની પ્રાપ્તિ કરાવવાથી અર્થયોગ તથા
આલબન યોગરૂપ થાય છે, કારણ કે સૂતાર્થમા જોકાત્ર
આવનો ૭ ને વાથી આલબન યોગવડે જાવ ચૈત્યવદન

વહત મિંદ્ર થાય છે ભાવ, ચૈત્યવહન અમૃતાનુષ્ઠાન ૩૫
 હોવાથી નિશ્ચયથી નિર્વાણફળ ૩૬ થાય છે, અહિં “પ્રાય”
 એ પદ મુકયુ છે તેનું કારણ, એ છે કે—જો યોગમાધકને
 ચિત્તની બાંધતારૂપ કાંઈ પણ વ્યાધાત થાય તો તેને મોક્ષ-
 ગનનમા અતરાય પણ થાય શુભ કાર્યો ઘણું કરીને વિધથી
 ભરેલા હોય છે, તેથી “પ્રાય” શબ્દ મુકયો છે, તે કારણે
 ચો ૧૧ બે લેહ કહ્યા છે એક સાપાય-અપાય મહિત અને
 બીજો નિરપાય-અપાય રહિત એ બે પ્રકારના લેહ મમજાવે
 કે મોક્ષમાર્ગરૂપ ચારિત્રયોગમા પ્રતિફળ થાય તેવા પ્રકારની
 પાપમય મનોવૃત્તિઓને વધાગ્નનારા પૂર્વે જાહેલા નિકાચિત
 મોકનીય કર્મ તે જ અપાય અને તે મહિત આત્માનો
 સ્થાન તત્વા ઊર્ણ આદિ યોગ તે સાપાયયોગ જણવો,
 તેમજ તેવા પ્રકાર ૧૧ અપાય વિનાના ધ્યાન, ઊર્ણ, અર્થ
 સાલબ ૧ અને નિ ૧૧ બન યોગને નિરપાયયોગ કહેવાય છે.
 તેમ અપાયવાળા અર્થ અને સાલબન યોગવાળાને
 ઠકાચિત મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થવામા વિલબનો સભવ પશુ હોય
 છે વળી નિરપાય-જોને વિધો નથી તેવા પુરૂષોને, અર્થ,
 સાલબન અને નિરાલબન યોગ જલદી ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે
 અર્થ તથા સાલબનયોગ જેમને નથી તેવા પુરૂષોને
 ચૈત્યવહન પદના જ્ઞાનવાળાને, સ્થાનાદિયોગમા શુદ્ધના
 ઉપદેશ પ્રનાણે વિશુદ્ધ સ્થાન ઊર્ણ વિગેરેમા કરેલો અનુભવ
 અને અર્થ સાલબન યોગની અત્યંત ઇચ્છાવાળાને કલ્યાણ-
 મય થાય છે અર્થ અને સાલબન યોગ જેમને નથી તેમને
 વાચના, પૃથ્વના અને પરાવર્તનામા, તેમજ એ પદના, અનુ-

ભયથી આત્મભાવના જેમને ભયત્ન થઈ નથી તેવા પુરુષોને
 એ ચત્વરન વિશેષે દ્રવ્ય ક્રિયા છે કહ્યું ॥ ૬૬ ॥ અનુપયોગો
 ક્રમ ॥ ઉપયોગ વિનાની ક્રિયા તે દ્રવ્યક્રિયા છે, માટે દ્રવ્ય
 ચત્વરન રૂપ પણ સ્થાન અને ઊર્ણ (વર્ણ) આદિ યોગવાળાને
 જો અર્થ અને આલંબન યોગની પૃષ્ઠ ઇચ્છા હોવાથી તેમની
 ચત્વરન ક્રિયા તટ્કાલે અનુભવરૂપ થાય છે અને પરપરાથી
 ભાષા, ચત્વરનરૂપે અમન ક્રિયા જનીને પોતાના ઇચ્છિત
 રૂપરૂપે મોક્ષપદને સિદ્ધ કરે છે પ્રાપ્ત કરે છે ॥ ૧૧ ॥

હવે સ્થાનાદિયોગમા જેનો પ્રયત્ન નથી એવા પુરુષનું
 ચત્વરન આદિ અનુભવ ગોણુ ભાવે હોવાથી દ્રવ્યરૂપ જ
 છે અને તેથી તે મમ્યદ રૂપને આપતું નથી અથવા વિપરીત
 રૂપને આપે છે, માટે મ્યાનાદિ યોગમા જેમને જરા પણ
 પ્રયત્ન નથી તેમને અર્થ, સાલંબન અને નિરાલંબન
 યોગનો ઉપદેશ ન દેવો જોઈએ એમ ઉપદેશ આપતા
 જણાવે છે કે —

મૂલમ્—કહરા ॥ કાયરામિય-પાય અહવા મહામુમારાઓ ।

તા અણુરૂપાણ ચિય, કાય-વો ઇયચિન્નામો ॥ ૧૨ ॥

છાયા—ફતરથા તુ કાયરાસિત-પ્રાયમથરા મહામૃપાત્રાદઃ ।

તતોઽનુરૂપાણા વૈ, કર્તવ્ય ઇતદ્વિન્ધ્યાસ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—ખીલ રીતે શ્રદ્ધા પ્રીતિ વિનાના પુરુષોથી
 કરાતી ક્રિયા દ્રવ્ય ક્રિયા હોવાથી મૃગી વાયુવાળાની જેઠ
 કાય-શરીરજેષ્ઠા હોવાથી નિબ્ધન જ છે અથવા તેવો

પુરૂષ મૃષાવાદી છે, માટે ચોગ્ય શ્રદ્ધાશુ અને પ્રીતિવાળાને
જ તેનો ઉપદેશ આપવો ॥ ૧૦ ॥

ટીકાર્થ-ખીલ રીતે એટલે અર્થ અને આલબન
યોગ વિનાના પુરૂષોને સ્થાન આદિ યોગમા પ્રવૃત્તિનો પણ
અભાવ હોય છે, તેથી તેમનું ચૈત્યવદનરૂપ ધર્માનુષ્ઠાન
મૃગીવાયુથી મૂર્ચ્છિત થયેલા પુરૂષની કાયચેષ્ટા સમાન
મનનો પ્રગટ ઉપયોગ ન હોવાથી પરમાર્થ રૂપ ક્ષણ
વિનાશુ નકામું જ છે અથવા બોલાતા વચનના વ્યાપાર
રૂપ જ બાણુ તેમજ મનના શુભ ભાવરૂપ અનુષ્ઠાન વિનાની
હોવાથી તે ક્રિયા નિષ્ફળ જ છે એમ બાણુ અથવા
ચૈત્યવદન અનુષ્ઠાન મહામૃષાવાદરૂપ જ છે ચૈત્યવદનમા
કદું છે કે-

“ ઠાળેણ મોળેણ જ્ઞાળેણ જપ્પાણ ચોસિરામિ ॥ ”

અવગ્રહ કરતા સ્થાનમા વાણીનું મોન કરવાવડે મનના
અશુભ સંકલ્પવિક ખનો ત્યાગ કરવારૂપ ધ્યાનવડે ત્યામુધી
અભિગ્રહ છે ત્યામુધી શરીરને વોસગવુ-ત્યાગ-છ આવી
પ્રતિજ્ઞાવડે જેણે કાઉસ્સગ્ય કયો હોય તે બે સ્થાનાદિક
યોગ ન સાચવે તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે, અને તેથી
પ્રગટ મૃષાવાદ થાય છે વળી પોતે ચો ચ વિધિથી વિપરીત
ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરતો હતો તેની પાછળ આલનાર ખીલને
પણ તેજ પ્રમાણે બોલુ અનુષ્ઠાન કરવાનો ઉપદેશ આપીને
મિથ્યા વશુદિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી તે પુરૂષ લૌકિક મૃષાવાદી
થતો હોવાથી પાપકર્મોવડે અતિભારે થાય છે વિપરીત

અનુધાન કરનારો પાપકર્મ મિવાય ખીજી શુ મેળવે ?
પાપકર્મ મેળવે તેમા શી નવાઈ !! હવે ખીજી વાત કહે છે

કોઈપણ સાધક સ્થાન, જિર્ણ, અર્ધ અને સાલબન
યોગ શુદ્ધતાપૂર્વક કરતો હોય તો પણ આ લોકમા
હું મારો મહાન્ યોગી ગણાઉં, ત્યાગી ગણાઉં,
રાજા આદિ સર્વે નાનામ્હોટા લોકો મહારે સ્વાધીન થાય,
સર્વ જગતમા મહારી કીર્તિ, ગવાય, એવી અનેક
ઇચ્છાઓથી યોગાદિ કરે તેમજ પરલોકમા દેવલોકમા દેવ,
ઇદ્ર અને ચક્રવર્તી યવાની ઇચ્છાથી યોગનુ અનુધાન કરે
તો તે યોગી પણ યોગ્ય ફળને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી,
કાંચ કે તે મુખ્ય રીતે શુઠ પામે મોક્ષની પ્રતિમા કરેલી
હોઈ વિપરીત અનુધાન કરતો હોવાથી વિષ અનુધાન પણ
અતે ગરલ અનુધાનરૂપને જ અનુમતે છે, તેથી તે મહા-
મૃધાવાદના અનુબધવાળી હોવાથી વિપરીત ફળવાળી જ
ક્રિયા લાગુથી શ્રી યોગનિહુ સ્લોક ૧૫૫ મા કહ્યું છે કે-

“ નિપ ગરોડનનુપ્રાન, તદ્દેતુરમૃત પમ્મ ।

ગુવાંદિપૂજાનુપ્રાનમપેક્ષાદિવિધાનત ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ —વિષ એ પ્રકારનું છે એક સ્થાવર અને
ખીજી જગમ હલાહલ, અપ્રીય, નોમલ તથા અલ્પાળી
વસ્તુ એ સ્થાવર વિષ ગણાય છે સર્પ, વિગી અને ગોધા
(ધા) આદિ જેગી પ્રાણીઓમા રહેલું જગમ વિષ કહેવાય
છે તે દ્રવ્ય (બાહ્ય) વિષ હોવાથી આ ભવમા જ હું ખના
કારણતરે ઘાય એ તેમ ગરન ખરાબ વસ્તુઓ જેમા કે-

મહુડા, તાડી વગેરે તે પાણીમા કહોવડાની જનાવવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ કરનારને શ્રમિત આદિ-રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ વિધાનુષ્ઠાન પણ પરભને હું ખતુ કારણ થાય છે, તેથી ઉપયોગ વિના માન કાયાથી કરેલું દ્રવ્યાનુષ્ઠાન શુભ ફળને નહિ આપતું હોવાથી ગરલ તુલ્ય જ છે, તેવી તેને સત્યઅનુષ્ઠાન નહિ કહેતા અનુ-ષ્ઠાનભાસ જ કહે છે અનુષ્ઠાનમા જો કે અર્થનો ઉપયોગ કદાચિત ગરાગર ન દોય તોપણ આ અનુષ્ઠાન હું મહારા પાપના ક્ષય માટે કરૂં છું એવી ભાવના ગરાગર રાખવી અર્થના ઉપયોગવાળાને પણ યથાર્થ ક્રિયાનુષ્ઠાન થતું હોવાથી તે તદ્દેતુ અમૃતાનુષ્ઠાનમા યથાર્થ આત્મોપયોગ વતે છે, તેથી ભવિષ્યમા મુક્તિ મુખને આપે છે વળી અપેક્ષાએ ખીલ રીતે પણ તે કહેવાય છે, જેમકે—

વિપ લભ્યાવપેક્ષાત, इद सचित्तमारणात् ।

महतोऽल्पार्थनाञ्ज्नेय, लघुत्वापादनात्तथा ॥ ૨ ॥

અર્થ—લબ્ધિ, ક્ષીરાશ્રવ, વૈક્રિય અને તેજોલેશ્યા વિગેરેની ઇચ્છાથી અથવા હું મારો ઉદાર કહેવાઉં તેવી ઇચ્છાથી જે અનુષ્ઠાન કરાય તે આત્માના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ શુદ્ધ પરિણામોનો વિનાશ કરતું હોવાથી વિષમ જ જાણવું અને તેથી ભવોભવ જન્મ-મરણનું હું જ આપતું હોવાથી વિધાનુષ્ઠાન પણ કહેવાય

દિવ્યમોગાઽભિલાષગ, ગરમાદુર્મનીષિણ ।

एतद्विदितनोस्त्येव, कालान्तरनिपातनात् ॥ ૩ ॥

અર્થ-આ હોકના દલની ઇચ્છા ન રાખનાર એવા
પણ તે પરલોકમાં સ્વર્ગના દિવ્ય ભોગની ઇચ્છા ગાળીને
ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરે તેને વિદ્વાન્ પુરુષો ગર (ગરલ)
અનુષ્ઠાન કરે છે વિષ તુરન માટે છે અને ગરલ કાલા-
તરે મારે છે એટલે જે વિષક્રિયા છે તે તુરન જ અન-
ર્થોત્પાદક નિવડે છે અને ગરલ ક્રિયા જવાનરે (કાલાતરે)
અનર્થોદાયક થાય છે

अनामोगवत्तथैत-दननुष्ठानमुच्यते ।

सप्रमुग्ध मनोऽस्येति, ततथैतद्यथोदितम् ॥ ૪ ॥

અર્થ-મોક્ષાદિક દુષ્ટમા જેનું લગ્ન નથી નેવા માણ
સત્તુ અનુષ્ઠાન શ્રદ્ધાઉપયોગ ન હોવાથી અનુષ્ઠાન કરેવાય
છે મૂર્છા વાસુ તથા મનિષાનના મેનવાળા પુરુષને
ઇચ્છા વિના જેમ હલનચલનની ક્રિયા થાય તેની પેઠે
સાનુષ્ઠાનમા ઉપયોગ વિના દુષ્ટ કાચાથી ક્રિયા થાય
તે નિષ્ફળ છે તેથી તેને અનનુષ્ઠાન કહે છે

एतद्रागादिद हतु, श्रेष्ठो योगिदो विदु ।

मदनुष्ठानमाश्रय, शुभमाश्रयोमत ॥ ૫ ॥

અર્થ-પ્રથમ મર્મ પામવાની અવસ્થામાં દેવપૂજા,
ગુરુભક્તિ અને મધ વાત્મવ્યાદિ શુભાનુષ્ઠાન પર ગહુ
પ્રેમ હોવાથી મ સાર ઝાડવાની ઇચ્છા થાય, વળી મોક્ષ

ઉપર પ્રેમ થાય તેથી મોક્ષમાર્ગને અનુસરીને કઈક શુભ ભાવનાવટે શુભાનુષ્ઠાન કરાય તે કાલાતરે પણ મોક્ષ-રળનો દેતુ છે એમ યોગાનુષ્ઠાનને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે

જિનોદિતમિતિ ત્વાદ્-ભાવસારમદ પુનઃ ।

મયેગર્ગર્મમત્યન્ત-મમૃતં મુનિપુન્જવા ॥ ૬ ॥

અર્થ-મહામુનિશ્રી જોતમસ્વામી આદિ મુનિવરો કહે છે કે જેને વિષે શ્રદ્ધા પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) છે અને તે કારણથી મોક્ષની અભિલાષા માટે સત્વેગ અદ્વિત શુદ્ધ ઉપયોગ પૂર્વક કરાતુ ક્રિયાનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ હોવાથી તે અનુષ્ઠાનને અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય ॥ એમ તીર્થંકર પર-માત્માની આજ્ઞા છે

વળી એ પા ૨ અનુષ્ઠાનોમા પ્રથમના ત્રણ અનુષ્ઠાન યોગના રૂપાવ માત્ર (યો ૧૧ભાસરૂપ જ) હોવાથી અદ્વિત કરનારા છે, અને બાકીના બે અનુષ્ઠાન શુભ તથા શુદ્ધ યોગરૂપ હોવાથી દ્વિત કરનાર છે એમ જાણવું મ્યાન, જીર્ણ આદિ યોગમા જેમનો યોગ્ય પ્રયત્ન નથી તેમને અર્થ, સાલજન અને નિસાલજન યોગનો ઉપદેશ આપવો તે હોવજનક થાય છે, માટે તે યોગના અનુષ્ઠાનમા જે યોગ્ય હોય તેનેજ તે અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ આપવો ચૈત્યવદનસૂત્રની વાચના પણ શ્રદ્ધારૂચિવત યોગ્ય આત્માને આપવી ॥ ૧૨ ॥ હવે તે ચૈત્યવદન તથા મ્યાનાદિકે યોગ કેવા પુરૂષને આપવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે

મૂલમ્—જે દેસવિરહજુતા, જમ્હા હહ વોમિરામિ કાયતિ ।

સુવરહ વિરહં ઇ ડમ, તા મમ્મ ચિંતિયન્વમિણ ॥૧૩

છાયા—યે દેશવિરતિયુક્તા, યમ્માદિહ વ્યુત્સૃજામિ કાયમિતિ ।

શ્રૂયતે વિરતાવિદ, તસ્માત્સમ્યક્ ચિન્તિતવ્યમિદમ્ ॥૧૩

અર્થ—જેઓ દેશવિરતિથી યુક્ત છે તેઓ જ ચૈત્ય વદન આદિ ધર્મનુષ્ઠાનમા યોગ્ય છે, કારણ કે—“ વૌસિરામિ કાયમ્ ” આ પ્રતિજ્ઞા વિરતિવતને જ સંભવે છે, અન્યને સંભવતી નથી એમ સાબળ્યું છે માટે તે જાણતને સૌરી ગીતે વિચાર કરવો જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરુષો દેશવિરતિવત હોય એટલે પાપમા સુજુઘ્યાનકને યોગ્ય પરિજામવાળા હોય અર્થાત્ નમ્યર્જનથી યુક્ત મ્યુક્તથી પ્રાણાતિપાતવિરમણ અણુવત આદિ બાર વ્રત ધારણ કર્યા હોય તેઓ જ આ પ્રમાણે ચૈત્યવદન પ્રતિક્રમણ આદિમા “ અપ્પાણ વૌસિરામિ ” કાય વ્યુત્સૃજામિ—કાયાને અશુભ વ્યાપારમાથી નિવૃત્ત કરે છુ, આવી પ્રતિજ્ઞા કરી શકે છે અમોએ પરપરાથી સાબળ્યું છે કે—કાયાને અશુભ વ્યાપારમાથી સુક્ષ્મ કરે છુ આ પ્રતિજ્ઞા જેઓમા વિરતિ હોય તેઓમાં જ સંભવે જ્યા વિરતિ ન હોય ત્યા તે સંભવે નહિ, કારણ કે તેઓમા કાયોત્સર્ગનો અમલવ હોવાથી વર્ગા ચૈત્યવદન, પ્રતિક્રમણ અને પોષધ આદિમા કરતો કાઉસ્મગ્ગ મન, વચન, અને કાયાની સુરિતરૂપ (અશુભ

વ્યાપારના ત્યાગરૂપ) હોવાથી અવિરતિથી નહીં અને માટે
 હે સુખ જનો ! તમારે આ જાળત જંગલર વિચારવી જોઈએ
 કહ્યું છે કે-“ ઠાણેણ મોળેણ ડ્રાણેણ અપ્પાણ વોમિરામિ ”
 અમુક સ્થાનના આસનવડે મન, વચનના વ્યાપારનું
 મોત કરવાવડે કાયાનું અમત્વ છોડી દઈ વોસરાનું હું
 આ પ્રતિજ્ઞા અ-વથા (જીન પુનઃ ધર્મમિથ્યાત્વવત
 વ્રતપ્રત્યાખ્યાન વિનાના જનોમા) સિદ્ધ થતી ન હોવાથી
 દેશવિરતિ પરિણામવાળાને જ ચૈત્યવદનાદિ ધર્માનુષ્ઠા-
 નોમા અધિકારિપણું છે, કાઠણ દે તેઓની મતિ, આગમ
 શાસ્ત્રો કે જેઓ જિનેદ્ર, ગણધર, શુભકેવલી અને
 સુવિહિત સવિહિ મહાપુરુષોએ પ્રરૂપ્યા છે તેમને
 આધીન છે-સ્વ-હદી નથી તે કારણથી જ તે વિરતિઓને
 ધર્માનુષ્ઠાનમા આદર-પ્રીતિ-બહુમાન હોવાથી અમૃતાનુષ્ઠાન
 ની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ પણ સિદ્ધ જ છે આ વાતમા
 તુલના દડનો મધ્ય ભાગ બ્રહ્મ કરવાથી આદિ અને અત
 ભાગ પણ આવી જાય છે તેમ એ ન્યાયથી અહીંયા
 આચાર્યદેવે પણ મધ્યમ પ્રકારના આત્માઓને ધર્માનુ-
 ષ્ઠાન આદિ ચૈત્યવદન માટે યોગ્ય અધિકારી જણાવ્યા છે
 એ ઉપરથી સર્વવિરતિવત સર્વથા પરમરૂઢ અમૃતાનુ-
 ષ્ઠાનને પ્રાપ્ત થયેલ જ માનેવા તેમજ અપુનર્જ ધરો
 પણ વ્યવહારનયના મત પ્રમાણે ચૈત્યવદનમા અધિકારી
 સમજવા કારણકે મિથ્યાત્વમર ખોટા ડહાબહુ તેમને
 હોતો નથી તેથી તેઓ પણ દેવપૂજા, સુરભક્તિ, ચૈત્ય-
 વદન, સામાયિક આદિ ધર્માનુષ્ઠાનોનું શુભ ફળ મેળવે

છે, 'કારણ' કે અપુનર્જંધકોને તદ્દેવવાણુ તે ધર્મોત્થાન કાયમ હોય છે, પચાસક આદિ અયોમા પશુ એ જ પ્રમાણે જણાવ્યું છે વળી કહ્યું છે કે-હે અવ્યાત્માઓ ! અપુનર્જંધકભાવને જેઓ પામ્યા નથી તેમને ધર્મોત્થાન ક્રિયાવિધિમા આદર-બહુમાન-પ્રીતિ કિચિત્ પણ હોતી નથી, તેઓ દક્ષ ગાડરીયા પ્રવાહની પેઠે દેખાડેખી જ ક્રિયા કરે છે પરમાર્થે મમત્ત્વા વિના કરતા હોવાથી સર્વથા અયોગ્ય જ છે ॥ ૧૩ ॥

અહીં શકા થાય છે કે-અવિધિથી કરાતા ચૈત્ય વદનાર્થે ધર્મોત્થાનવડે તીર્થની પ્રવૃત્તિ કાયમ આલે છે, વળી શુદ્ધ વિધિ કરનાર તો કદાચિત્ એક બે મળે અથવા ન પણ મળે, માટે તે વિધિવતના અભાવે ધીમે ધીમે તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય, તેથી તીર્થનું રક્ષણ કરવા માટે અવિધિથી થતું અનુષ્ઠાન પણ આદરવા યોગ્ય છે, આ શકાના સમાધાનમા જણાવે છે—

મૂલમ્—વિત્યસ્સુચ્છેવાહ વિ, ના લવણ જ સ સમયમેવ ।

સુત્તકિરિયાદ નાસો, एसो अममजसग्निहाणा ॥૧૪॥

-છાયા-તીર્થસ્પોન્હેદાદ્યપિ, ના લમ્બન યન્સ્વ સમય એવમય ।

સૂરક્રિયાદિનાશ-एष अममचमग्निधानात् ॥૧૪॥

અર્થઃ—અવિધિથી થતા અનુષ્ઠાનને નહીં ચાલવા દઈએ તો તીર્થનો ઉચ્છેદ થઈ જાય આણુ ખોટું આલે-શન કરવું નહીં અયોગ્ય રીતે વિધાન કરવાથી આત્માને અત્યંત હિતકર મમથ (શાસન)નો એ જ પ્રમાણે નાશ

થાય છે એટલું જ નહીં પણ સૂત્રક્રિયાદિનો વિનાશ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—અવિધિથી ક્રિયા કરવાનો પક્ષ કરનાર પોતાના મતની પુષ્ટિમા દલીલ કરે છે કે—અવિધિથી કરાતું અનુષ્ઠાન બીજું કંઈ ન કરે તો પણ તીર્થંત્ર તો રક્ષણ કરે છે જ, આવું ખોટું આલંબન ન હોવું જોઈએ, કારણ કે અવિધિ યુક્તમધ્યમાનુષ્ઠાન કરવાથી એક તો મૃધા વાદનું પાપ અને બીજો શુદ્ધ ક્રિયાનો લોપ થાય છે સૂત્રમા પ્રશ્નેલા વિધિથી વિપરીત—બીજી રીતે કરવાથી અશુદ્ધતા વધે, અર્થ—પરમાર્થ બૂલાય અને ક્રિયા કરવામા આત્માને આનંદ પણ ન આવે અનુક્રમે સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો અભાવ થાય છે, તેથી પણ તીર્થં, શાસન અને શાસ્ત્રનો પણ લોપ થાય છે ફક્ત એકલો ભક્ત કહેવાતા મનુષ્યોનો તમુદાય જ સઘ-તીર્થં ન જ કહેવાય, જિનેશ્વર પ્રણીત શાસ્ત્રઆજ્ઞાને ન માનનારને તો હાડકાનો સઘ-દગલો જ કહેવાશે ??? કહ્યું છે કે—(જેમ જેમ બહુ જનસમત, બહુ રાધ્યે પરવરીયો, તેમ તેમ જિન શામનનો વેરી, જો નહીં નિશ્ચય દરીયો) “આણાજુતો સઘો” પ્રભુની આજ્ઞાને અનુસરનારા તપ, જપ, સયમ અને ક્રિયારૂપ આત્મમધનથી સમૃદ્ધિવત સાધુ, સાધ્વી અને પોતાની શક્તિ અનુસારે પ્રભુ આજ્ઞાથી યુક્ત દાન, શીલ, તપ, ભાવ અને યત પ્રત્યાખ્યાનથી યુક્ત શ્રાવક તથા શ્રાવિકારૂપ અતુર્વિધ સઘ પ્રતિપાદન કરેલો છે

પણ અવિધિથી ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરનારને સઘ નથી જ
કહ્યો આવી રીતે અવિધિથી સૂર અને તેથી કહેવાયેલી
શુદ્ધ ક્રિયાનો વિનાશ થતો હોવાથી મત્ય રીતે તીર્થનો
પણ વિનાશ થાય છે જ, તેથી તીર્થ-ઉઠેદનો ભયથી
અવિધિએ ચાલતું અશુદ્ધ ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન ચાલવા દેવું
અથવા તેની આપના કરવી તે યોગ્ય નથી, આથી તો જે
વ્યાપારથી લાભની ઇચ્છા રાખતો હોતો તેને બદલે મૂળ
ધન પણ નાશ પામે છે, એ જ તાત્પર્ય સમજવું ॥૧૪॥
સૂત્ર ક્રિયાનો વિનાશ તે જ આપણને અહિત કરનાર છે
તે વાતને બેગબેગ સમજાવે છે

મૂળમ્—સૌ ઇમ રૂંક ઓ ચિય, ન ચ મયમય મારિયાણમરિસેસો ।
एय पि भाविष्य, इह तित्पुच्छेयमीरुहि ॥૧૫॥

છાયા—સ ઇમ વત્ર ઇય, ન ચ સ્વય મૃતમારિયોગરિશેષ ।

एतदपि भारितव्य-मिह सीर्याच्छेदमीरुमि ॥૧૫॥

અર્થ—ખરેખર તે એ અહીંયા દોષ છે કે-સૂત્રોક્ત
ક્રિયાનો વિનાશ ચાર છે, માટે તીર્થ-ઉઠેદનો ભય ધર-
નારાઓએ એ પણ વિચારવું જોઈએ કે પોતાનું આયુષ્ય
પૂણ થવાથી જે માણસ ગ્રાણાવિક મરે છે અને બીજાના
હાથે જે મરાય તે બનેમા અવિશેષતા-મામાન્યપણું
નથી, કિંતુ વિશેષતા ॥ ૧૫ ॥

ભાનાર્થ—અહિયા પૂર્વધરોએ આત્માના હિત
માટે ધર્મક્રિયા ઉપદેશેલી છે તેનો વિનાશ થાય તેમજ
પરપરાયે તીર્થનો ઉઠેદ થાય, તેથી અધર્મનો પરિણામને

થાય છે એટલું જ નહીં પણ સૂત્રક્રિયાદિનો વિનાશ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—અવિધિથી ક્રિયા કરવાનો પક્ષ કરનાર પોતાના મતની પુષ્ટિમા દલીલ કરે છે કે—અવિધિથી કરાતું અનુદાન બીજું કંઈ ન કરે તો પણ તીર્થનું તો રક્ષણ કે જે છે જ, આવું જોડું આલબન ન લેવું જોઈએ, કારણ કે અવિધિ સુક્તધર્માનુદાન કરવાથી એક તો મૃધા વાદનું પાપ અને બીજો શુદ્ધ ક્રિયાનો લોપ થાય છે સૂત્રમા પ્રશ્નેલા વિધિથી વિપરીત—બીજી રીતે કરવાથી અશુદ્ધતા વધે, અર્થ—પરમાર્થ જૂલાય અને ક્રિયા કરવામા આત્માને આનંદ પણ ન આવે અનુક્રમે મૂત્રાક્ત ક્રિયાનો અભાવ થાય છે, તેથી પણ તીર્થ, શામન અને શાન્તનો પણ લોપ થાય છે દક્ષ એકલો બહુ કહેવાતા મનુષ્યોનો નમુદાય જ મધ-તીર્થ ન જ કહેવાય, જિનેશ્વર પ્રણીત શાસ્ત્રઆજ્ઞાને ન માનનારને તો હાડકાનો સધ-ઢગલો જ કહેવાયે ? ? ? કહ્યું છે કે—(જેમ જેમ બહુ જનસમત, બહુ વિધ્યે પરવરીયો, તેમ તેમ જિન શાસનનો વૈરી, જો નહીં નિશ્ચય દરીયો) “આણામુક્તો સઘો” પ્રભુની આજ્ઞાને અનુસરનારા તપ, જપ, સ્થમ અને ક્રિયારૂપ આત્મધનથી સમૃદ્ધિવત સાધુ, સાધ્વી અને પોતાની શક્તિ અનુસારે પ્રભુ આજ્ઞાથી સુક્ત ક્ષત્ર, શીલ, તપ, બાવ અને વ્રત પ્રત્યાખ્યાનથી સુખ તથા આવિઝરૂપ ચતુર્વિધ સધ પ્રતિપાદન

તીર્થનું રક્ષણ કંઈ છે, માટે તીર્થ-વિચ્છેદનો દોષ ન જ લાગવો જોઈએ આ શકનો ઉત્તર દષ્ટાંત આપીને વસ્તુ-તરવ મમજાવે છે જેમકે-જોકે માણસ પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી મરણ પામે અને બીજા માણસ શત્રુથી થયેલા વધ બધનથી મરણ પામે, તે બંનેમાં વિશેષપણું શું નથી ? અર્થાત્ છે જ આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી સ્વાભાવિક જ મરણ પામે છે તે માણસ પોતાના શુભાશુભ કર્મને લીધે મરણ પામે છે, તે બીજાના ખોટા આશયનો નિમિત્ત બનતો નથી, અને બીજી ગીતે મરનાર વ્યક્તિ પોતાના કર્મ ઉપરાંત મારનારનો દુષ્ટ અધ્યવસાય પણ નિમિત્ત બને છે તેમજ તે મારનાર પણ પોતે દુષ્ટ કર્મ બધનનો નિમિત્ત બને છે તે જ પ્રમાણે અહીંયાં જીવ પોતાની મેળે જ ક્રિયા અનુષ્ઠાન ન કરે અને કર્મ સંબંધી વચન ન સાંભળે તેમાં શુદ્ધ નિમિત્ત કારણ બનતા નથી તેથી તેઓ દોષને પાત્ર નથી, પરંતુ તે શુદ્ધોએ અવિધિથી કર્મોનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ આપ્યો હોય તેને અનુસરીને સાંભળનારા અવિધિથી કર્મોનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી તેમની ઉન્માદમાં પ્રવૃત્તિ કરવાના અશુભ પરિણામો થવાથી તેનો ઉપદેશ કરતા શુદ્ધો મહાત્મા દોષપાત્ર થાય છે, એમ અવશ્ય સમજવું અહીં શ્રુતકેવલીના વચન આ પ્રમાણે જણાવે છે

“જહ સરણમુગયાણ, જીમાણસિરો નિકિંત્સજોડ ।

एन आयरियो रिदु, उस्सुत्त षण्णवेंतो य ॥ ૧ ॥

छाया-यथा शरणमुपगताना, जीमाना शिरो निकृन्तति यस्तु ।

एवमाचार्योऽपि सलत्सत्र प्रज्ञापयश्च ॥ ૧ ॥

લીધે, હું જે દૂર કરી શકાય તેવા મહાકર્મરૂપ ફલનો
 બંધ થાય તેવો વક્ત્ર (દોષ) મોહ અને માયામય
 અધ્યવસાય મનમા આવે છે અહીંયા સત્ક્રિયાના વિરોધીઓ
 શકા કરે છે કે-તમે શુદ્ધ ક્રિયાનો પદ્ધ કરો છો પરંતુ
 એવી શુદ્ધ ક્રિયાધારક એક જે જાગ્યે જ મળે છે
 અથવા નથી મળતા, માટે શુદ્ધ ક્રિયા કરનાર અને
 કરાવનારાઓનો અભાવ હોવાથી તેમજ અશુદ્ધ ક્રિયાનો
 આપ નિષેધ કરો છો તે ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે
 કે-ચાલતા નદીના પ્રવાહને જે ખાણુ વાળીએ ત્યાંથી
 આપણી તરફ તે પાછો આવતો નથી તે જ પ્રમાણે
 જનસમુદાયને જે આ પ્રમાણે ચાલતી ક્રિયા બંધ કરાવીએ
 તે ક્રિયાના પરિણામ વિનાના હોવાથી અને તમારો નિષેધ
 હોવાથી એની મેળે તીર્થનો વિનાશ વચો જ સમજવો,
 પરંતુ જેમ તેમ ચાલતી ક્રિયાના અનુદાનનું અવલંબન-
 સ્વીકારતા લોકોને જે નિષેધ નહીં કરો તે જ નીત્યકર્મને
 બીજાથી ભિન્નતા બતાવતી ક્રિયા અનુદાનને કરનાર જન-
 સમુદાયરૂપ તીર્થ-સંઘનો ઉત્કેહ નહીં થાય અને ઉપદેશક
 શુદ્ધો ધર્મ મળાથી વિધિ અનુદાન કરવાનો ઉપદેશ,
 વિધિ કરનારાઓને આપતા હોવાથી તેમને ટોર્ડપણ અવિધિ
 કરાવવાનો દોષ લાગતો નથી કિંવા નહીં કરનારની
 પ્રવૃત્તિ અને શુદ્ધદોષ તેના અધ્યવસાય (મનના પરિ-
 ણામ)ને આધીન છે તે જ પ્રમાણે અવિધિથી ક્રિયા અનુ-
 દાન કરનારની પ્રવૃત્તિ અને શુદ્ધદોષ પણ તેના પરિણામને
 અનુસરીને જ થાય છે દક્ષા ધર્મક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરવાનો
 જ શુદ્ધો ઉપદેશ આપે છે, તેથી તે તેઓ વ્યવહારથી

તીર્થંતુ રક્ષણ કરે છે, માટે તીર્થ-વિ-છેદનો દોષ ન જ લાગવો જોઈએ આ શકાનો ઉત્તર દ્વારા આપીને સમુ-ત્તર સમસ્યા છે જેમકે-એક માણસ પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી મરણ પામે અને બીજો માણસ શત્રુથી થયેલા વધ બાધનથી મરણ પામે, તે બંનેમાં વિશેષપણ શું નથી ? અર્થાત છે જ આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી સ્વાભાવિક જ મરણ પામે છે ને માણસ પોતાના શુભાશુભ કર્મને લીધે મરણ પામે છે, તે બીજાના ખોટા આશયના નિમિત્ત બનતો નથી, અને બીજી રીતે મરનાર વ્યક્તિ પોતાના કર્મ ઉપરાત મારનારનો દુષ્ટ અધ્યવસાય પણ નિમિત્ત બને છે તેમજ તે મારનાર પણ પોતે દુષ્ટ કર્મ બાધનનો નિમિત્ત બને છે તે જ પ્રમાણે અહીંયા જીવ પોતાની મેળે જ ક્રિયા અનુષ્ઠાન ન કર અને ધર્મ સંબંધી વચન ન સાંભળે તેમાં શુદ્ધ નિમિત્ત કારણ બનતા નથી તેથી તેઓ દોષને પાત્ર નથી, પરંતુ તે શુદ્ધોએ અવિધિથી ધર્માનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ આપ્યો હોય તેને અનુસરીને સાંભળનારા અવિધિથી ધર્માનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી તેમની ઉન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાના અશુભ પરિણામો થવાથી તેનો ઉપદેશ કરતા શુદ્ધો મહાત્મા દોષપાત્ર થાય છે, એમ અવશ્ય સમજવું અહીં શ્રુતકેવલીના વચન આ પ્રમાણે જણાવે છે

“જહ સરણમુગયાણ, જીવાણસિરો નિકિરુજોડ ।

एन आयसियो निद्रु, उस्सुत्त पण्वेतो य ॥ ૧ ॥

छाया-यया शरणमुपगतानां, जीवानां नि-जि-

सलत्सर्ग प्रज्ञापयन् ॥ १

અર્થ—એમ શરણે આવેલા વિશ્વાસુ મનુષ્યનું મસ્તક ઠાપી નાખીને તેનો વિનાશ કરે છે તેમ ઉપદેશક આત્માયં પણ ઉત્સૂત્ર-તીર્થંકર, ગણધર અને પૂર્વધર આદિ ગીતાયોના કરેલા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપી ભોળા જીવોને સસારશ્રમણ કરાવે છે ॥ ૧ ॥ તેમનામા ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણામય આ એક સુખ્ય દોષ છે, એમ ન સમજવું પરંતુ સુવિધિની પ્રરૂપણાનો ભોગ આપીને અવિધિની પુષ્ટિ આપે છે, અને અવિધિનો નિષેધ કરતા ન હોવાથી તેની પ્રત્યક્ષ તથા અનુભોદનની આપત્તિ આવે છે તેથી ક્ષણિકાર્થ એ જ આવે છે કે-તે અવિધિ અનુભવનનો ઉપદેશ આપનાર તથા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી દોષપાત્ર જ છે જે લોકો એમ કહે છે કે-અમે તો વિધિનો ઉપદેશ કરીએ છીએ, તેઓ પાતે અવિધિથી અનુભવ કરે તેમા અમારો દોષ નથી, તેથી અમે દોષ પાત્ર નથી, કારણ કે-અમે અવિધિએ ધાર્મિક અનુભવનો ઉપદેશ આપતા નથી તેથી અમે દોષપાત્ર નથી આવા ખોટા બચાવને ભૂલણ કરી એમી રહેવું વ્યાજબી નથી, કારણ કે ધર્મઆર્થ માત્ર પુરૂષો બીજા જગ્યાત્માને તારવામા તત્પર રહેલા હોય છે, તેથી મર્વ પ્રકારના ઉદયપૂર્વક અવિધિનો નિષેધ કરી વિધિપૂર્વક અનુભવનો આતા આવકોને ઉપદેશ આપી શુદ્ધ ધર્માનુભવમા પ્રવૃત્તિ કરાવવી જોઈએ, જેથી તે આવકર્મનું મત્ત્ય માગમા પ્રવેશ કરીને આત્મહિત કરે, નહીં તો ઉન્માર્ગમા આવવાથી અનેક મરણ કરી વિનાશ પામે છે, તેમા

પોતે નિમિત્ત હોવાથી પોનાને પણ ભવબ્રમણ થાય છે, તે માટે મરોનિ અને કપિવના દષ્ટાત મહાવીર ચરિત્રથી જાણવા, તેમાટે તીર્થોચ્છેદમા ભવબીરુઓએ વિચાર કરવો જોઈએ તેમજ સમ્યક્ ઉપદેશવટે વિધિની આપના કરવાથી એક આત્મા પણ મમ્યક્ દર્શન (સમકિત) નો લાભ પામે તો પણ ચૌદ રાજલોકમા જમારી પકક હપણુ જીવ વધ ન કરે તેવી આજ્ઞાવાળો (ડાલ)

વગડાવવા જેટની તીથની ઉત્તતિ થાય છે, અને અવિધિથી ક્રિયા અનુષ્ઠાનની આપના કળાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરવાથી શુદ્ધ ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરનાર શ્રાવક, શ્રાવિકા, સાધુ અને સાધ્વીરૂપ અતુરિંધ મધ-તીર્થનો ઉચ્છેદ જ થાય, તેમજ જે શ્રોતાવગ વિધિ અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ સાભળે છતાં પણ તેમનો મયેગ ભાવ ન ખીલે અને ઉન્મત્ત ભાવ થાય તેવા આત્માઓને ઉપદેશ આપવો ન જોઈએ, તેમને ઉપદેશ આપવામા મહાન દોષ થાય, તે પ્રમાણે અથકાર મહર્ષિ હરિભદ્રસુરિજી પોડશકમા કહે છે—

“ય મૃગશ્ચ સિદ્ધાન્ત, વિવચયિશાસાતિરકત પાપ ।

પ્રાપ્નોતિ ન મયેગ, તદાપિય સોડચિકિન્સ્યદિતિ ॥૧॥

નય વિવચ્યશ્ચસ્ત, મળ્ડલ્યુપયેશ્વપ્રદાનમપિ ।

કુર્વન્નેતદ્ગુરુત્પિ, તદવિકદોષોડગન્તવ્ય ॥ ૨ ॥

અર્થ—જે પુરૂષ નિદ્વાનમા કહેતો આત્મમધમ પુરૂગચરિત્રનો ઉપદેશ શુરૂ પાસેની માભળીને પણ વિવચ્ય નો, ત અ સકિત રાખતો છો. મટે

દશાને પામતો નથી અને અનેક પ્રકારના પાપકર્મ આચરે
 છે તેવા અયોગ્યને વ્યાખ્યાનમહત્વમાં પ્રવેશ પણ ન કરવા
 દેવોએટલું જ નહીં પણ તેની પાસે કર્મનો ઉપદેશ નહીં જ
 આપવો; કારણ કે તે પાપી માણસ અનેક પ્રકારનાં પાપકર્મ
 કરતો છતો બીજાને પણ તેવા પ્રકારના પાપમાં ભેટ તેથી
 ઉપદેશક ગુરુ પણ તેનાથી અધિક હોષવાળા થાય છે,
 એમ નિશ્ચય સમજવું પોટગ્ગ ૧૦ ગાથા ૧૪-૧૫

“ મહત્તી-સલામાં સિદ્ધાતનો ઉપદેશ અને તેનો
 અર્થ સામળીને ઊલટો અધર્મ વધારે તેથી મહાહોષ
 ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે શ્રોતાનું અયોગ્યપણ જે છે
 તે પોતે પાપ કરે અને અન્યને કરાવે છે, જે પોતે એકલો
 પાપ કરતો હોય તેનાથી બીજા પાસે પાપ કરાવનારો
 વધારે હોષપાત્ર થાય છે, તે કારણથી જે વિધિ અનુષ્ઠાનને
 માલજવામાં પ્રમવાળા હોય, શ્રદ્ધાવત હોય અને સમજવા
 માટે થોડા બુદ્ધિમાન હોય તેવા યોગ્ય શ્રોતા-શ્રાવકને
 મથાર્થ વિધિ અનુષ્ઠાન મહિત કેવપૂજા, ગુરુભક્તિ,
 સામાયિક, પોષધ, સર્વવિરતિચારિત્ર, દ્રવ્ય તથા ભાવ
 ચૈત્યવહન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર
 આદિ સિદ્ધાતનો ઉપદેશ આપવાથી આત્મધર્મ પામે છે
 અર્થાત્ સસાર દૂર કરે છે

તેવા સવેગ રગથી રગાયેવ સમુદાય-સઘરૂપ
 મહાતીર્થમાં અખડ રહીને મોક્ષમાર્ગરૂપ જ્ઞાનક્રિયાયોગને
 આરાધે છે, એમ સિદ્ધ-નિશ્ચય બજવું ૧૧૫માં અહીં

શકા થાય છે—ભાવા પ્રકારના મૂઠ અર્થને સાધવાનું કદ પશુ પ્રયોજન નથી જેમ જહુ લોક ચાલતા હોય તે જ રીતે આપણે પણ ચાલવું—તેમ જ કરવું, “ મહાજનો યેન ગત સ પથા ” મોટો જનસમાજ જે માગે ચાલે તે ધોરી માર્ગ, જાણવો આ વચન મર્ત્ય પ્રનિદ છે અને આજકાલ ઘણું કરીને જીવવ્યવહારની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, તેમજ જ્યાં સુધી તીર્થપ્રવૃત્તિ આવશે ત્યાં સુધી તે જીવ વ્યવહાર કાયમ જ રહેશે તેને અનુમરવાથી તીર્થની વ્યવસ્થા બનાવવું આવે છે આ શકાનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે

મૂલમ્—મુતૂળ લોગમન્ન ઉટ્ટૂળ ય માદુમમયમમાન ।

। સમ્મ પપટ્ટિયન્ન, વુહળ મહ્નિઉળવુટ્ટીણ ॥ ૧૬ ॥

છાયા—મુસ્તંગા લોકમન્ના, મોટાનાં ચ માધુમમયમજ્ઞાનમ્ ।

મમ્મક પ્રગત્તિતવ્ય, વુધન મત્તિનિપુણવુદ્ધયા ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—વિદ્વાન્ પુરો પોતાની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવટે લોક સંજાને છોડી દઈ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ ગામ્ધના રહસ્યને બરાબર સમજી વધાર્થ વિવેકથી બુદ્ધિપૂર્વક ધર્મક્રિયામાં સમ્યક્ રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ—વોટા આ પ્રમાણે કરે છે માટે આપણે પણ તે જ પ્રમાણે કરવું, “ લોક ગ્ગ પ્રમાણમ્ ” વોટા કરે છે તે સપ્રમાણ છે આ પ્રકારની જે લોકસંજ્ઞા છે તે

કેવલી ભગવાને પ્રરૂપેલા શાસ્ત્રોની અપેક્ષા વિનાની હોવાથી આત્માને હિન કરનારી નથી, માટે તેવી મતિનો ત્યાગ કરવો, તેમજ સર્વજ્ઞપ્રણીત નિહ તોના રહસ્યનો ગીતાર્થ ગુરૂ પામેથી વિનય બહુમાનપૂર્વક મથાર્થ અનુભવ કરીને પડિત પુરૂષોએ અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિ, શ્રદ્ધા, વિવેકશુદ્ધા થઇને અત્યવદન, પ્રતિક્રમણ, પૂજાબક્ષિત, તપ, જપ, સમાધિ અને ધ્યાનઆદિ ધર્માનુષ્ઠાનમા વિધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ અહીંયા બધો ક્રિયાઓ તથા પવિત્ર શાસ્ત્રો કે જેઓ સર્વજ્ઞના ઉપદેશને અનુસરીને રચાયા છે તેમા પ્રીતિ શ્રદ્ધા અને શ્રેષ્ઠ મદ્ભાવ રાખવો તે સદ્ભાવનુ સ્વરૂપ જણાવે છે

“ લોકમાલમ્ય્ય કર્તવ્ય, કૃત વહુમિરેવ ચેત્ ।

તદા મિથ્યાદૃશા ધર્મા, ન ત્યાજ્ય સ્યાત્કદાચન ॥૧॥

સ્તોકા આર્યા અનાયેભ્ય, સ્તોકા જૈનાશ્ચ તેષ્વપિ ।

સુથદ્વાસ્તેષ્વપિ સ્તોકા, સ્તોકામ્તેષ્વપિ મત્ક્રિયા ॥૨॥

શ્રેયોર્ધર્મિનાં હિ મૃગામો-લોકે લોકોત્તરે ન ચ ।

સ્તોકા હિ સ્તનગણિન, સ્તોકાશ્ચ સ્નાત્મશોધકા ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે બહુ લોકોએ કરેલા કાર્યને પ્રમાણ માનીને તેનું અવલંબન કરવું યોગ્ય હોય તો જગત્મા સસારની વૃદ્ધિ કરનાર પુરૂષજીવ ભાવમા આનંદ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિઓનો મ્હોટો સમુદાય છે તેને અનુસરવું પડે, તેના કહેલા મતનો કદાપિ ત્યાગ નકરાય વળી તે અનાયો

જગત્મા ધણા છે તેમનાથી આર્થ-નીતિ વ્યવહાર, મ્હોટા, ન્હાના વિગેરે ન્યાયકોટીને અનુસરનારા થોડા છે તેમ જ તે આયોમા નાસ્તિકો વધાર છે, અને દેવ, શુદ્ધ અને ધર્મ પર શ્રદ્ધા-પ્રીતિ કરનારા આસ્તિકો થોડા હોય છે વળી તે આસ્તિકોમાં પણ સમ્યક્ દેવ, શુદ્ધ, ધર્મનો યથાર્થ અનુભવકારક સમ્યગ્દર્શની પણ થોડા જાણના તેથી પણ મત, પ્રત્યાખ્યાન, સયમના આરાધકો, શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરનારા થોડા હોય છે, તેથી નિરતિઆર પરમ શુદ્ધ પચમહાનગધારક થોડા હોય છે, તેથી પણ ક્ષપકભાવને પામીને દેવદશાનવત અદ્ય હોય છે જેમ શહેરમાં વ્યાપારી વર્ગ તરફ તપાસ કરશે તો જણાશે કે સર્વથી રત્નપરીક્ષક અને તેમના વેચનારા થોડા જ હોય છે તેમ વૈશિક અને હોટોત્તર વ્યવહારમાં જો નજર કરશે તો જણાશે કે-આત્માના મુખને ઈન્છનારા ધણા છે તોપણ જેથી આત્માનુ હિત થાય તેવી ધર્મપ્રવૃત્તિ સમજનારા અને ચારિત્રમાં-શુવનમાં મૂકનારા ખહુ અદ્ય હોય છે ૧-૨-૩

एकोऽपि शास्त्रनीया यो-वर्तते स महाजनः ।

किमज्ञसायं शतम-प्यन्धाना नैव पश्यति ॥ ૪ ॥

यत्सग्निजनाचीर्ण, भुक्ताक्षरवाधितम् ।

तज्जीત વ્યવહારાર્યં, પારમ્પર્યપ્રિશુદ્ધિમત્ ॥ ૫ ॥

यदाचीर्णममग्निं, श्रुतार्थानयलम्बिभिः ।

નજીત વ્યવહારસ્ત-દન્ધમન્તતિસમ્મયમ્ ॥ ૬ ॥

આકલ્પવ્યવહારાથં, શ્રુત ન વ્યવહારકમ્ ।

इतिवक्तुर्महत्तन्ये, प्रायश्चित्त प्रदर्शितम् ॥ ७ ॥

तस्माच्छ्रुताऽनुमागेण, विध्येकसिक्केर्जने ।

सविगजीतमालम्ब्य—मित्याना पारमશरी ॥ ८ ॥

અર્થ—એક પણ પુરૂષ શાસ્ત્ર નીતિ-આજ્ઞાને અનુસરી જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ મહાજન એટલે મોટો પુરૂષ કહેવાય છે પરંતુ આ જ્ઞાનીઓનો મોટો સમુદાય મહાજન કહેવાય નહીં, શત-નો આધળા એકઠા થયેલા હોય પણ તેઓ પોતે દેખતા નથી તેમજ તેમની માથે ચાલનાર માણસ તેમને રસ્તે-માર્ગે અનુસરી ખાડામાં પડી જીવને જોખમમા નાખે છે અને એક જ દેખતાની સાથે ચાલવાથી ઇંટ સ્થળે પહોંચી શકાય છે, માટે જે સવેગી જ્ઞાની ગીતાર્થ પુરૂષોએ આચરેલું હોય અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા જેનો નિષેધ કરતી ન હોય તેવા આચાર ક્રિયા અનુષ્ઠાનને જીવનવ્યવહાર કહેલો છે તેથી જ પરપરાયે આત્મા શુદ્ધ થાય છે વળી જે આચાર અસવેગી અગીતાર્થ પુરૂષોએ આચરેલો હોય શામતા અર્થને અનુસન્તો ન હોય તે જીવનવ્યવહાર કહેવાય નહીં, કારણ કે તે આધળાઓની પરપરા મમાન અનર્થકારક થાય છે શ્રી જિનપ્રણીત શાસોમા જે આચાર ક્રિયાઅનુષ્ઠાન કલ્પ-કરવા યોગ્ય જણાવ્યો છે તે હાલમા વ્યવહાર માટે માચરવા યોગ્ય નથી, અર્થાત અકલ્પ્ય છે એમ કહેનાર પ્રાયશ્ચિતને લાયક વાય છે તેમજ તત્ત્વજ્ઞોએ

જણાવ્યું છે માટે શુદ્ધિયા અનુદાનમા રમ લેનાર
મહાત્માઓએ સવિમ્બુદ્ધિઓ આચરેલ છત-આચાર
કંપને અનુમરીને ચાલવું એવી પન્થેશ્વર મિનરાજની
આજ્ઞા છે ૪-૫-૬-૭-૮

આ પ્રમાણુ જ્ઞાનમારમા જણાવ્યું છે માટે શાસ્ત્રાનુમારે
જીનાર્થે જે આના કરે તે પ્રમાણે ચાલવું પુન એક
શકા થાય છે કે-મર્વ પ્રકારના આદર ગદુમાનપૂર્વક
ક્રિયા કરવી એ વાતનો તમે પૂર્વરો પક્ષ ઠરો છો તો
મહારે જણાવવું બોધ્યું કે ક્રિયા નહીં ઠરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત
જણાવે છે તેનું કમ ? તે ગાથા આ પ્રમાણે છે-

અપિહિક્યા વરમકય, અસ્યયયણ મળતિ મગ્નનૂ ।

પાયચ્છિત્ત જમ્હા, અમ્પ ગુરુક કળ લહુમ્ ॥ ૧ ॥

છાયા-અપિમિત્તાદ્વગ્મકૃત-મમૂતચન મળન્તિ સર્વજ્ઞા ।

પ્રાયનિત્ત યમ્મા-દકૃત ગુરુક કૃત લઘુસ્મ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અવિવિધી કરવા કરતા નહિ કરવું તે
શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવું તે સૂત્ર વિરૂદ્ધ વચન છે એમ અર્થજ્ઞ
પુરૂષો જણાવે છે વળી તેઓ કહે છે કે- જે ધર્મક્રિયા
કિંચિત્તમાત્ર પાડુ કરતો નથી તેને મહાન્ પ્રાયશ્ચિત્ત છે
અને જે અવિધિથી કરે છે તેને લઘુ શ્રોદુ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે
એના ઉત્તરમા કહે છે કે-એ વચનનો આશય અવિધિની
પ્રવૃત્તિની સ્થાપના (સિદ્ધિ) કરવા માટે નથી, પરંતુ
વિધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે છે તેમા અનાભેશ

(ઉપયોગની શૂન્યતા)થી કદાચિત્ અવિધિદોષ છદ્મ
સ્થાને લાગે તેવો સમજ હોવાથી તેના જાયને લીધે ઠાઠ
જીવાત્મા ધર્મક્રિયાનો ત્યાગ કરતો હોય તેના માટે
ક્રિયાત્યાગ કરવા બદલ તે ઉપદેશ છે, પરંતુ અવિધિ
અજ્ઞાપવા માટે નથી જીવાત્માઓ પ્રથમ ક્રિયાઅનુષ્ઠાનમાં
પ્રવેશ કરનાર હોવા જોઈએ, તેવા પ્રકારના જ્ઞાનનો
અભાવ હોવાથી અન્ય ગુરુ આદિકના કહેવા પ્રમાણે ચાલતા
અમજદરકથી અવિધિક્રિયાનો દોષ થાય તો પણ જોટો
પરિણામ ન હોવાથી દોષ લાગતો નથી, પરંતુ તેને
સમજાવનારનો દોષ ગણાય તેના અશુદ્ધ પરિણામ ન
હોવાથી તે નિગ્નુળધક જ છે, અને તેની તેવા પ્રકારની
ક્રિયા પણ દોષવાળી નથી, કારણ કે-તે જીવાત્માને વિધિ
ઉપર બહુમાન તથા આદર છે તેમજ ગુરુની આજ્ઞા
રોવાથી તે દોષપાત્ર નથી વળી તેની અશુદ્ધતાવાળી
ક્રિયા છેવટે દ્વંદ્વરૂપે વિધિમય થવાની હોવાથી શુદ્ધકારક
જ છે તે વાતને જ પ્રતિપાદન કરવામાં તે સમર્થ છે,
તેથી તે ગાથા દોષરૂપ નથી અધ્યાત્મમારમાં કદુ છે કે-

અશુદ્ધાપિ હિ શુદ્ધાયા ક્રિયાદેતુસદાશયાત્ ।

તામ્ર સ્માનુવેષેન, સ્વર્ણચમુષગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અશુદ્ધ એવી પણ ક્રિયા સારા પરિણામવાળી
હોવાથી દ્વંદ્વરૂપ થનાર શુદ્ધ ક્રિયાનું કારણ બને છે, જેમકે
પારદ-પારાના વેધથી તામ્ર-તાણુ સોનારૂપ બને છે
॥ ૧ ॥ તેથી એમ ક્ષણિકાર્થ સિદ્ધ થાય કે-વિધિઅનુષ્ઠા-

નમા આદર જાહેરમાન હોવાના કારણે કરાતો અવિધિ પણ વિધિ સમજીને તે પ્રમાણે કરવામા રમિક-પ્રમી હોવાથી તે વિધિ ન કરતો હોય તો પણ તે જીવાતમા બંધ-મુદર છે જ વળી યોગદર્શિતમુચ્ચયમા જણાવે છે કે-

તારિક પક્ષપાતશ્ચ, માવગ્ન્યા ચ યા ત્રિયા ।

અનયોરન્તર દ્વેષ, માનુષ્યોત્તયોરિય ॥ ૧ ॥

અર્થ—અહીંયા પરમાર્થને અનુમરી નશુદ્ર ક્રિયામા પક્ષપાત કર્યો તે જ બાજબી કે જે ક્રિયા કરવામા આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ નથી તેમા અને સમજદરના કારણે શુદ્ધતાની ખુદિથી કદાચિત અશુદ્ધ થયેલ ક્રિયા અનુષ્ઠાનમા સૂચ્ય અને અનુષ્ઠાનમા નરખુ મ્હોડું અતર છે, એમ જણવું ॥ ૧ ॥ વળી સાધુપણા માટે યોગ્ય છૂટા વા સાતમા ગુણકાણાની પરિણતિ પણ નથી, તેમ સાધુપણાને અનુમરી જોડતો વિધિ અનુષ્ઠાનનો વ્યવહાર પણ નથી, તેથી હાલમા અમારે છ પ્રકારના આવશ્યક આદિ પણ ન કરવા જોઈએ એમ આપણા જેવા માટે ક્રિયાનો નિષેધ થયો એવી શકા કરવી નહીં, ક્રિયાઅનુષ્ઠાનમા ટીલાએ પણ નિર્જંગના ક્રિયા અનુષ્ઠાનને યોગ્ય કરે છે કદ્ય છે કે-

“ જા જા હવિઙ્ગ જયણા, સા મા સે ણિઙ્ગરા હોદ ”

છાયા-યા યા મગ્ગતના, મા સા તસ્ય નિર્જરામવતિ ॥

અર્થ—અવ્યાતમા જેટલા ઉપયોગપૂર્વક જેટલી

યતના કરે છે, તેમજ ધર્મોપદેશ ક્રિયા-કરે છે તેને તેટલા પ્રમાણમાં કર્મની નિર્જરા અવશ્ય થાય છે એ પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનનું પ્રમાણ હોવાથી જે જે ધર્મના અનુદાનો નિગોષ પ્રદારના ધર્મની ક્રિયા અનુદાન કરવાની જાવના જગાડતા હોવાથી બીજા બાલશુભેને પણ ધર્મ કરવાની ઇચ્છાયોગરૂપ ઉપકાર કરતી હોવાથી અશુદ્ધ એવી પણ ક્રિયા કરવા યોગ્ય નિદ્ધ થઈ ન કરવી અમ નિદ્ધ વધુ નહીં ઇચ્છાયોગવાળાઓ જે કે-અર્થા અનુદાન ન કરી શકતા હોય તોપણ ગીતાથોએ તેવાઓને પણ સિદ્ધાંતમાં કહેલા ધર્મોપદેશનો ઉપદેશ નિર્જાય થઈને આપવો, તારણ કે-ને ઇચ્છા યોગીઓને માટે સિદ્ધાંતકવિત ઉપદેશ કન્યાબુકારી થાય છે ગચ્છાચાર પચન્નામાં ઠહું છે કે-

“ જડ ત્રિણ મઝ કાઢ, મમ્મ નિગમાભિય અણુદાણ ।

તો મમ્મ માસિજ્ઞા, જઠ મળિય મીળરામેદિ ॥ ૧ ॥

છાયા-વદ્યપિ ન શસ્ય કર્તુ, મમ્યર્ નિતમાપિતમનુદાનમ્ ।

સત્સમ્યગ્માપયેદ્યથા, મળિત સ્ત્રીણરામે ॥ ૧ ॥

અર્થ - જે કે જિનેશ્વરપ્રભુએ કહેલા અનુદાનને બરોણર ન આવરી શકાય તોપણ તેને કરવાની પૂર્ણ ઇચ્છાવાળા જે ઇચ્છાયોગી હોય તેમને, સ્ત્રીય થયેલ છે રાગ જેમના જીવા કેવલીઓનો ઉપદેશબોધ આપવો જેથી તેઓ સ્વકલ્યાણ માધી શકે-

મૂલમ્—“ ઓમન્નોતિ વિદ્યાર, કમ્મ મોહેદ સુલમમોદીય ।

ચરણકુળ વિસુદ્ધ, ઉપરૂદતો પરુવિતો ॥ ૧ ॥

છાયા—અમમ્મોઽપિ વિદ્યાર, કમ્મ શોધયતિ સુલમમોદિય ।

ચરણચરણ વિસુદ્ધ—મુપરૂદત પ્રરુપયન્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—વિદ્યાર કરવામાં શિધિલ હોય તો પછી સુલભમોદિય ચરણચરણ—ચારિત્રક્રિયામાં અત્યંત વિશુદ્ધતાને ધ્યાન કરતો તો આત્માને લાગેલ અશુભ કર્મ-લને ગોળે છે-વિનાશ કરે છે ॥ ૧ ॥ માટે જેઓ મત ક્રિયા અનુષ્ઠાનના ખપી હોય તેઓ ઝગસપણાને લીધે ઉપયોગથી ચૂકાને બૂલ કરે તો પણ આરાધક જ ગણાય છે પરંતુ જે લોકો ગીતાઈ સદ્ગુણની આજ્ઞા માનતા નથી છતાં અમે અમ્યજ વિધિ અનુષ્ઠાન કરીએ છીએ અને ઉદ્ધટ આગ્નિવાળા છીએ એવા પ્રકારની અભિમાનીઓ નવા પ્રકારના યોગ મનકલ્પન વ્યવહાર ચલાવે છે, તેમજ વિશુદ્ધ ચારિત્ર તથા યોગ્ય વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેવા મૂઢ અજ્ઞાનીઓ આત્માની શુદ્ધિનું જે યોગબીજ-સમ્યદર્શન જે કંઈક મેળવેલું હોય તે વિનાશ કરે છે, નથી મોટા દોષને પાત્ર થાય છે જેઓ સત્ય વિધિ અનુષ્ઠાનને કરે છે અને બીજા પાસે કરાવે છે વગી ભરાબર ઉપદેશ આપે છે તેવા મહાપુરુષનું દર્શન, સમાગમ અને પરિચયથી ખરેખર વિશ્વસપ્રદાયને વિનાશ થાય છે, એમ અમે કહીએ છીએ કે—

“ સાધુના દર્શન પુણ્ય, તીર્થમૃતા હિ માધરા ।

તીર્થં ફલતિ કાલેન, સન્ન સાધુસમાગમ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ—માધુ-સચ્ચારિત્રવત મહામુનિઓનું દર્શન બહુ પવિત્ર છે અથાત્ પુણ્યજનક છે, આત્માનો ઉદ્ધાર પૂજ્ય મહાત્મા માધુઓના દર્શન અને એવા ભક્તિથી થાય ન, કારણ કે માધુપુરૂષો તીર્થસ્વરૂપજ છે, એટલું જ નહીં પણ જે સ્થાવર તીર્થ તો જ્યારે તેનું સ્વરૂપ અમળીને આરાધીએ ત્યારે તે તારે છે અને સાધુપુરૂષોનો અભાગમ તો જ્યારે થાય ત્યારે તરત જ ક્ષાયદો-લાભ આપે છે માટે જે સત્ય વિધિના ઉપદેશક હોય એવા મહાપુરૂષોનો સમાગમ ઇચ્છાયોગીઓએ હોડવો નહિ

એ પ્રભાતે પ્રમગ પ્રાસ વિષયની વ્યાખ્યા કહી હવે મૂળ વિષયનો પ્રકાશ કરના જણાવે છે—

મૂલમ્—કયમિત્થ પમગણ, ઠાણાઠ્ઠમુ જત્તમમયાણતુ ।

દિયમેય વિનેય, સદણુદ્ધાણત્તણેણ તદ્દા ॥ ૧૭ ॥

છાયા—કૃતમત્રપ્રસન્નેન, સ્થાનાદિપુ યત્નસગતાના તુ ।

હિતમેતદ્દિગ્ધેય, સદનુષ્ઠાનત્વેન તથા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—આલસતા આ વિષયના પ્રસંગને અનુસરી આટલા વિચાર જણાવ્યા તે બસ છે, હવે સ્થાનાદિક પાત્ર યોગમા જેઓ પ્રયત્નવત છે તેમને ચૈત્યવદનનું સદનુષ્ઠાનપણ જાણવું

ભાવાર્થ—અહીંયા પ્રત્યેક યોગ્ય સ્થાનાદિક યોગના બ્યાખ્યાનમાં તીર્થનો ઉચ્છેદ થવાના કારણે અને તેના રક્ષણ માટે યોજવા યોગ્ય ઉપાયોને અમૃતિમાં લાવીને વિન્નારશી વર્ણન કર્યું હવે વધારે કહેવાથી સમુચ્ચ વાત એ છે કે—સ્થાન આદિ યોગમાં યથાર્થ પ્રયત્ન થતને ચૈત્યવદનાદિ અનુષ્ઠાન હિતકારક થાય છે, અતુ ક્રમે મોક્ષસાધનમાં અતિશય કારણ થાય છે, એમ સમજવું, કારણકે ચૈત્યવદનમાં કરાવા આમન, મુદ્રારૂપ સ્થાન, શુદ્ધ-યથાયોગ્ય ઉચ્ચાર રૂપ ઊર્ણ-શબ્દનો શુદ્ધઉપદેશથી મમનતથેવો પગમાર્ગ, યથાયોગ, ધર્મ-ધ્યાન-પ્રભુત્વ સ્વરૂપ, આપણામાં એમના પૂજ્ય પૂજક બાવે બક્ષિત, તેમના ઉપદેશોવા તત્ત્વની આત્મામાં ભાવના ઉત્તારવી આદિ આજ્ઞાવિચય, વિપાકવિચય, લોક સ્વરૂપ આ પ્રકારના ધર્મધ્યાન તેમજ શુદ્ધધ્યાનમાં પૃથક્તવવિતર્ક-વિચાર અને એકતવવિતર્કવિચાર આસાલબનયોગ અને નિરાલબનયોગ એ આજે મોક્ષના કારણ હોવાથી તે યોગોને ચૈત્યવદન (દેવવદન) શુદ્ધશક્તિ પૂજા, તપ, જપ, અનુપ્રેક્ષા, બાવ અને કાયોત્સર્ગ વિગેરેમાં મોક્ષ આપવાની કારણતા હોવાથી તે સ્થાનાદિક અથવા ઇન્દ્રિયાદિક તે પણ જરાજર અપ્રમાદભાવે આદરવા એમ સમજવું અથવા જીજી ગીતે કહીએ તો સદનુષ્ઠાન, યથા વિધિ તદ્દેતુ વા અમૃતાનુષ્ઠાન સુક્ત જે ઇન્દ્રિયાદિકના સ્થાનાદિક યોગને આદરવાના જે પરમશુદ્ધ પરિણામે થાય તેની સાક્ષી પુણ્યાનુબધી પુણ્યની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ

અત્યંત શુદ્ધમાનના મસ્તકરૂપે ડબાય મોહને વિનાશ કરનારી પ્રથમરૂપ મહાનદી પૈત્યવદન આદિ ધર્માનુષ્ઠાનના બનવડે મોહાદિક ઘાતીકર્મનો અવતરપણે નિર્મૂલ-નાશ કરીને મોહરૂપ મહાનદને આપવામા હેતુ થાય છે, એજ આહીયા કહેવું છે અહિયા નયના ભેદની અપેક્ષાએ યોગના ભેદ ઠઠ્ઠા છે નેઓ આત્માને ક્રમે ક્રમે ઉત્કૃષ્ટ દશાને આપનારા થાય છે, માટે કંઈ પણ શકા રૂપ દોષ નથી ॥ ૧૭ ॥

હવે મહાનુષ્ઠાનના ભેગોની વ્યાખ્યા નહી કરતા તેનો છેલ્લો ભેદ જે અમગાનુષ્ઠાનને, તેમા છેલ્લો યોગ નિરાલબન છે તેના ભે ને વણવતા છતા કહે છે—

મૂલમ્—અથ ચ પીઠ મત્તા—ગમાણુગ સહ અમગયાજુત્ત ।

નેય ચતુર્વિદ્ સહુ, ણ્મો ચરમો હમ્હ જોગો ॥૧૮॥

છાયા—ગ્રન્થ પ્રીતિમર્યા—ગમાણુગ તથા મગતાયુક્તમ્ ।

નેય ચતુર્વિદ્ સહુ, અથ ચરમામરતિ યોગઃ ॥૧૮॥

અર્થ—એ પ્રમાણે પ્રીતિ ભક્તિ, આગમ અને અમગતા એમ ચાર પ્રકારના મહાનુષ્ઠાનો કહ્યા છે, તે બરાબર સમજવા જોઈએ વળી આ ચાર અનુષ્ઠાનમા છેલ્લું અમગતાનુષ્ઠાન જ અનાલબન યોગ છે, એમ નિશ્ચય ભાગ્યુ ॥ ૧૮ ॥

ભાનાર્થ—પ્રીતિ, ભક્તિ અને આગમને અનુસરીને તીર્થસ્વરૂપ મહાનુષ્ઠાનની ગીતાયોએ અનુભવેલા વચનામૃતો એમ ત્રણ ભે વાળા મહાનુષ્ઠાનોમા અમગતાનુષ્ઠાન

મેળવવાથી ચાર પ્રકારના સદ્ગુણ નો થાય છે તેમનું સ્વરૂપ જણાવતા તેમા પ્રથમ પ્રીતિનું સ્વરૂપ જણાવે છે-

યત્રાદરોઽસ્તિ પરમ , પ્રીતિશ્ચ દ્વિતો દયા મવતિ કર્તુઃ ।
શેષત્યાગે ન કરોતિ યચ્ચ તત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે ધ્યાનાદિયોગના અનુષ્ઠાનમા અત્યંત આદર મહારથી યુક્ત આત્માનું અતિ-અપૂર્વ દ્વિત થાય તેવી પરમ શ્રેષ્ઠ પ્રીતિ હોયજે અને બીજા બધા ખોટા આકર્ષણો ન થવા પામે તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે હવે ભક્તિ અનુષ્ઠાન જણાવે છે-

ગૌરવિશેષયોગાદ્, -તુદ્ધિમતો યદ્વિશુદ્ધતર્યાંગમ્ ।
ક્રિયયેતરતુલ્યમપિ, જેય તદ્ભક્ત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—ભક્તિ અનુષ્ઠાન પણ પ્રીતિ અનુષ્ઠાન સમાન છે, તેા પણ પૂજ્યતાવાળી વિશેષ પ્રકારની શુદ્ધિથી આવબન કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનનો પરમશુદ્ધ વ્યાપાર કરવો તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે

અત્યન્તરહમા રહ્તુ, પત્ની તદ્વદ્વિતા ચ જનનીતિ ।
તુલ્યમપિ કૃત્યમનયો-ર્વાન સ્યાત્પ્રીતિમક્તિગતમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—આ વ્યવહારથી સંસારમા ભેતા જણાય છે કે-પત્નિ-પ્રાણપદ્મલા દેવ તથા માનવભક્તિને પણ સર્વ કોઈને અત્યંત પ્રિય હોય છે, તે જ પ્રમાણે જન્મદાતા માતા અને પાવનપોષણ કરનાર પિતા દરેકને અત્યંત વ

હોય છે તેમના પ્રત્યે ભરણ, પોષણ, સેવા અને ચાકરી સરખી કરાવે છે, તો પણ પ્રાણવદ્ભા ગણાતી સી પ્રત્યે પ્રીતિ, તેને મતોષવાની પ્રવૃત્તિ તેમજ આજ્ઞા કરવાની પ્રવૃત્તિપણ હોય છે અને માનાપિતા પ્રત્યે ભક્તિ, પૂજ્યતા અને આદર નમ્રતાવડે વર્તન ચલાવવાનું હોય છે, તે દૃષ્ટાંતને અનુસરી આત્માના હિત માટે અપ્રમત્ત બારે સત્ચારિત્રને પાલનારા સાધુઓ જિનેશ્વરપ્રણીત આગમને આધીન રહીને શુદ્ધ તથા શિષ્ય આદિની માથે યોગ્ય વ્યવહારથી વર્તે છે હવે વચન અનુષ્ઠાનને જણાવે છે

વચનાત્મિકાપ્રવૃત્તિ, સર્વત્રોચિત્યયોગતો યાતુ ।

વચનાનુષ્ઠાનમિદ, ચારિત્ર્યતો નિયોગેન ॥ ૪ ॥

અર્થ—શાસ્ત્રના પરમાર્થની સાથે સજ્જિત થયેલ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવને અનુમતી શુદ્ધ ચારિત્ર્યવત સાધુઓની નીરવર ઉપદેશ આપવાની ઉચિત વચનરૂપ જે પ્રવૃત્તિ તેને વચનાનુષ્ઠાન કહે છે ॥ ૬ ॥ ચોથું અસંગતાનુષ્ઠાન જણાવે છે—

યત્ત્વમ્યાસાતિશયાત્—સાત્મીયુતમિત્ત ચષ્ટયત્ત સદ્ધિ ।

તદસંગાનુષ્ઠાન, મતિત્વેતત્તદાવેધાત્ ॥ ૫ ॥

ચક્રમ્રમણ દણ્ડા—તદમારે ચૈત્યત્પરં મતિ ।

વચનામદ્રાગાનુષ્ઠાનયોસ્તુ તજ્ઞાપક ભવતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ—ક્રિયાઅનુષ્ઠાનના વ્યવહારકાલમા પણ જે અપ્રમાદી જિનકલ્પી સાધુઓ પૂર્વે બહુલા શાસ્ત્રોના

આલાપક-પાઠને જાણ્યા વિના જ અત્યંત ઝાઢ સસ્કારના બલવટે જ ચંદનમા જેમ સહજ જાવે મુગધ રહે છે, તે ન્યાયથી જિનકંપી અપ્રમાદી, સદ્ગુણગણાલક્ષ્ણ સાધુઓ પણ ઉપદેશ દાન, ગોચરીગમન, પ્રતિક્રમણ અને વિહાર આદિ જીવનક્રિયાની પેઠે સ્વાભાવિક જ બને છે તે અસંગાનુષ્ઠાન કહેવાય છે અહીંયા દ્વારે આપે છે જેમ કુબાર ઘટ-ઘડાનો આકાર ઉતારવા માટે ચક્ર ઉપર મૂકીને પ્રથમ તો ચક્રને હડથી બમાવે છે ત્યારપછી હંડને છોડી દે છે, તો પણ તે ચક્રપૂર્વે આપેલા જ્રમણના સસ્કારથી બચ્યા જ કરે છે, તેમ જિનકંપી અપ્રમાદી સાધુઓ ને સસ્કારના બળથી શાશ્વત પાઠ મજાળ્યા વિના સહજજાવે સ્ફુરણાયમાન થાય છે, માટે અસંગાનુષ્ઠાનનો અધિકાર અપ્રમાદી જિનકંપી સાધુઓને જ છે તેમજ વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનમાં ઉપર પ્રમાણે લોક મમજવો ॥ ૬ ॥ (પોઠશક પ્રકરણ)

આ કારણને લીધે આ ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનોમાં આ અસંગાનુષ્ઠાન પાસે (આત્મોપયોગની સમીપ) રહેલો હોવાથી અસંગાનુષ્ઠાન રૂપે છેલ્લો અનાલબન યોગ થાય છે તેનું સ્વરૂપ “ સંક્રત્યાગસ્યેવાનાલ્પ્વનોયોગ ” દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ, બાહ્યાર્થ તરૂપ, ચચિત્ત અચિત્તરૂપ દ્રવ્યનો તેમજ ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ, નામ અને સ્થાપનાનો મન, વચન અને કાયાની માધ્યેનો સબધ પ્રભુ મહાવીરની પેઠે ત્યાગ્યો તે અનાલબન યોગનું લક્ષણ બહુતું યોગવિચિત્રમા

આ યોગના લેહ-પ્રભેદના બામા પાકીને એ શી ભેદ
જતાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે-અધ્યાન, ઊર્ણ, અર્ચ, માલ
જન અને નિરાલજન એમ પાચ લેહ ને ધ્યેય, પ્રવૃત્તિ,
સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર લેહથી ગુણતા વીજ ભે-
દાય છે તે વીજ ભે ને પ્રીતિ ભક્તિ, વચન અને અસંગ
આ ચાર અનુષ્ઠાનોથી ગુણતા એ શી લેહ થાય છે
॥ ૧૮ ॥ હવે આલજન યોગનું પ્રતિપાદન કરે છે

મૂલમ્-આલજનપિ ણ્ય, દમસ્ત્રીય ઋથ પરમુત્તિ ।

તદ્ગુણપરિણમ્સો, સુદ્ધમોઽજ્ઞાલવ્ણો નામ ॥ ૧૯ ॥

ઝાયા-આલજનમપ્યત-દૃષ્ટરૂપીચાત્ર પરમ ક્ષિતિ ।

તદ્ગુણપરિણતિરૂપ, સુદ્ધમોઽજ્ઞાલમ્વનો નામ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ-આલજન યોગ પણ ભે પ્રકારના, છે (૧) રૂપી
અને (૨) અરૂપી તેમા બીજે અરૂપી આલજનયોગ સુક્ષિતનું
સાક્ષાત્ કારણ હોવાથી પરમશ્રેષ્ઠ છે તે સિદ્ધ પરમાત્માના
ગુણ ગણના વિષયમા અતિ મહત્ત્વ ભાવની જે પરિણતિમા
એકત્વ થવારૂપ નિરાલજન યોગ કહેવાય છે ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થ-યોગવિશિક્ષા પ્રકરણમા યોગના સ્વરૂ-
પનો વિચાર કરતા એમ અનુભવાય છે કે યોગ અને
ધ્યાન જાનને ગજ્ઞ એકે અર્થને જણાવે છે, અહીંયા ધ્યા-
નના ભે લેહ જતાવે છે (૧) માલજન અને (૨)
નિરાલજન, તેમા માલજન પણ ભે લેહવાળું છે (૧)
રૂપી અને (૨) અરૂપી તેમા રૂપી ધ્યાન અરિહત-કેવલી

ભગવાનનું, કે જેઓ જાણતા હતા તેમના દિલકર ઉપદેશ આપીને પરોપકાર કરે છે, તેમની પ્રતિમા અથવા સમવસર-જમા વિરાજમાન તીર્થ કર દેવના શરીરને અનુસરી પ્રતિમા તથા તેના બીજા પણ અમુ આદિ ઇદ્રિયોથી ભેદ શકાય તેવા રૂપી દ્રવ્યનું અવલંબન કરીને તાટક વા પ્રાણાયામ રૂપે ધ્યાન કરવું તે સાવળન ધ્યાન (યોગ) કહેવાય છે બીજા અરૂપીમા જેઓ શરીર, મન, વચન રૂપ, રસ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, સાતા, અમાતા, ઉચ્ચ અને નીચતા આદિ અનેક પ્રકારના રૂપીપણાને ત્યાગ કરીને મહાજાનંદ ચિન્મય સિદ્ધશાને આદિ અનંત ભાગે પામેલા મિદ્ધ પરમાત્માના જે દેવલનાન, દેવલદર્શન વિગેરે આત્મિક શુદ્ધિ-અમુ આદિ ઇદ્રિયોથી અગોચર છે તેવા શુદ્ધિનું ધ્યાન તે અરૂપી ધ્યાન કહેવાય છે તેમા પણ તે શુદ્ધિને આત્મભાવે સ્વપરનો ભેદ ત્યાગીને અત્યંત મૂંઝામ ભાવમા એક રૂપે થઈને જે વચનથી પણ નહીં કહીશકાય તેવા પ્રકારના અત્યંત મૂંઝામ શુદ્ધિના પરિણામનું જે ધ્યાન તે નિરાલંબન ધ્યાન-યોગ કહેવાય છે અથવા જે ધ્યાનમા રૂપીદ્રવ્યનું આલંબન ન હોય અને અરૂપી દ્રવ્ય (આત્મા) અને તેના શુદ્ધિનું આલંબન હોય તે અનાલંબન ધ્યાન (યોગ) કહેવાય છે એમ વિષયની અવેક્ષાથી પણ જાણે ધ્યાનમા એ પડે છે પહેલા માલંબન ધ્યાનમા અમુ આદિ ઇદ્રિયોથી દેખાય, સમજાય તે દ્રવ્ય (મૂર્તિ) આદિનું જોવા-પણું છે, અને બીજામા તે વિષયને જોવાપણું નથી હોતું

આ પ્રકારના બંને ધ્યાન છત્રચ છવેને હોય છે તેમા પહેલા કેપી દ્રવ્યજોત્સર સાલ બન ધ્યાનમા પાચમા તથા છઠ્ઠા ગુણ-ધ્યાનકના સ્વામી શાવક તથા સાધુઓ અધિકારી થાય છે અને બીજા અરૂપી નિરાલબન ધ્યાનમા માતમા-ગુણ-ધ્યાનકના સ્વામીથી આરભીને જારમા ગુણધ્યાનકના સ્વામી મુખીના અધિકારી થાય છે, એમ મમજુ શ્રીમાન્ હર્ષિનિમ્બીપ્રવચ્ચેડશક થયના બાદમા ચેડશકમા આ ધ્યાન યોગના અધિકાર વર્ણવતા જણાવે છે કે-

“ માલમ્બનો નિરાલ-મ્બનચ યોગ પરો દ્વિધા જ્ઞેય ।

વિનરૂપધ્યાન સુલ્યાધસ્તત્તત્ત્વગસ્ત્વપર ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ - માલબન અને નિરાલબન એમ બે પ્રકારનો યોગ છે, તેમા આલબનની મહામતા એટલે અધુષ આદિના પાનની જાણી શકાય તેવા જિનેશ્વર-તીર્થંકર દેવની આદિની હોદ્દાત્તર અવધાને બતાવનારી મૂર્તિ, તેમજ બીજા પશુ પ્રશમ્ય દ્રવ્ય આદિના ધ્યાનમા જે જે ઉપ યોગ આવે તેનું અવનબનથી કુગત્તા ધ્યાનને આવળન ધ્યાન કહે છે અને તેવા પ્રકારના આવ-બનનો ત્યાગ કરી આવળનીય વસ્તુના બાહ્ય આકાશને ભેધા વિના માત્ર તીર્થંકર ગણધર આદિના આત્મિક ગુણોનું જ જે ધ્યાન કરવું તે નિગવબન યોગ કહેવાય છે જે યોગી છત્રચ હોવા છતાં તે તીર્થંકર આદિના હોવા કે જેમને આગમની જાણ છે પરંતુ પ્રત્યક્ષથી

તેમનું સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું નથી તેને ધ્યાનગોચર કરવું તે નિરાવળન યોગ કહ્યો છે વળી તેનું વિશેષ વિવરણ કરતા જણાવે છે કે-પહેલો આલબન યોગ તેમાં સમવ-સરલમાં બેઠેલા તીર્થંકરની પ્રતિમાનું ધ્યાન કરવું તે નિરાવળન યોગ અને તે તીર્થંકરના બાહ્ય શરીરાદિને ત્યાગી હઈ તત્ત્વસ્વરૂપ જીવના અમરતા પ્રદેશમાં-સમુદાયના તાત્કાલિક ભાવે (શુદ્ધભાવરૂપે) રહેલ કેવળ જ્ઞાન આદિ તત્ત્વો કે અમુક ગોચર નથી તેવા વિષયમાં ધ્યાન કરવું, તે અનાલબન યોગ પરમશ્રેષ્ઠ છે અહીંયા આત્માના જ્ઞાને દર્શન અને વ્યારિત શુભો અરૂપી હોવાથી પ્રગટ રૂપે જોવાય તેના નથી તેવા આભાસિક રૂપની સાથે આત્માના શુદ્ધની તુલના કરવા રૂપ ધ્યાન કરવું તે નિરાવળન યોગ કહ્યો છે, એમ યોગવિશિક્ષામાં ચાલવી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે-

“મૂક્તોડનાલમ્બનોનામત.” મૂક્ત-ચરમ અનુપવાગને દષ્ટિ-ગોચર ન થાય તેવા શુદ્ધ ગુણમય આત્મદ્રવ્યનું નિરાવળન જે યોગમાં થાય છે તેને અનાવળન (નિરાલબન) યોગ કહે છે, તે ગાથાના પદાર્થ પ્રમાણે બાહ્ય રૂપાદિવાળી પ્રતિમાદિના આલબનને બ્રહ્મ ન કર્યું હોય અને સૂક્ષ્મ આત્મિક ગુણોને અવલગ્યા હોય તેવા ધ્યાનને અનાલબન યોગ હોય છે તેમ નિદ્ધ કર્યું છે તેમાં ફલિ-તાર્થરૂપે વિચારવા કઈપણ દોષ નથી તેમ જણવું વળી કહ્યું છે કે-

“ શાસ્ત્રસદર્શિતોપાય-સ્તદતિમાન્તગોચર ”

‘ શક્ત્યુદ્દેકાદિશેષણ, મામર્ચાર્ગ્યોઽયમુત્તમ ॥૧॥ ’

અર્થ-શાસ્ત્રોમા મુક્તિના હેતુ રૂપ યોગ તુષાન માટે જે ઉપાય કહ્યા છે તેમને પૂર્ણ કરી તેથી આગળ જઈને આત્માના અપૂર્ણ ભાવરૂપ રાક્ષિતના અતિશયપણાથી આત્મા ઉત્તમ સામર્થ્યયોગ મેળવે છે ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે ક્ષપક વા ઉપશમશ્રેણિમા પ્રથમ થનારૂં બીજું અપૂર્વકરણ-અપૂર્વકરણ બે થાય છે તેમા પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરીને નાતે કર્મની મિથિતિ એક ઠોડા-ઠોડી માગરોષમડી પણ અપ કરે છે ત્યારપછી આત્મ શુભ પરિણામના યોગે મોહનીયાદિ કર્મની પ્રકૃતિને ઢંભાવી એક મુદ્દર્તમા અમાવાય તેટલીનો ક્ષય કરીને અપૂર્વકરણ કરે છે, અને ત્યારપછી આત્મા ગાઢ કર્મ બાધવામા અસાધારણ ડારણ માય તેવી મોહનીય કર્મના બીજ રૂપ અધિ(ગા.)ને ભેદે છે ત્યારપછી આત્મવીર્યયોગે અતરકરણ કરીને ક્ષપ- વા ક્ષયોપશમ વા ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામે છે અહીં થનારૂં પ્રથમ અપૂર્વકરણ થાય છે તેના યોગે ક્ષયોપશમભાવે થનાર ક્ષાતિ, આર્જવ, માર્દવ આદિ પ્રથમ ઠોડીના બાહ્ય પાત્ર મહાપ્રતો આદિનો ગોણુભાવે કરવારૂપ (ધર્મ-સંન્યાસરૂપ) સામર્થ્યયોગ થાય છે તે સામર્થ્ય યોગના બળથી નિ સજભાવની અખંડ પ્રવૃત્તિ-વડે પરમત્વ(પરમ મહાતત્ત્વ)ને એવાની ઇચ્છારૂપ લક્ષણ છે જેનું એવો અનાલબન યોગ થાય છે કહ્યું છે કે —

“સામર્થ્યયોગતો યા, તત્ર દિદ્દક્ષેત્યમદ્વશક્ત્યાઢ્યા ।

સાડનાલમ્બનયોગ , પ્રોક્તસ્તદ્ દર્શન યાત્ ॥ ૧ ॥”

અર્થ— યા આત્મા સર્વ પ્રકારના મન, વચન અને ક્રિયાને સુખ આપનારા સ યોગના સ બધનો ત્યાગ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ સામર્થ્ય યોગરૂપ આત્મ વીર્ય-શક્તિથી પૂર્ણ-એવા ક્ષપક શ્રેણિના શુભુચ્ચાનક પરિણામના યોગે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપના દર્શનની પ્રત્યક્ષ ઠગ્વાની તીમનર ભાવના પ્રગટે છે અને તે આત્માને પ્રયક્ષ કરીને જ વિગમે છે તે યોગને નિગલબન યોગ કહે છે મહી આત્માના જ્ઞાનાદિ શુભુરૂપ પરમ તત્ત્વ દર્શન એટલે કેવલજ્ઞાન-દર્શન સમજવા તે પ્રગટ થયા બાદ અનાલબન યોગ રહેતો નથી, કેવલ જ્ઞાનદર્શનનું પૂર્ણ આલબન પ્રત્યક્ષ થયેલ હોવાથી તેનું આલબન હોય છે જેમકે પરમ તત્ત્વનો લાભ મળ્યો નથી પણ તેને મેળવવા માટે ધ્યાન રૂપે કરાવી પ્રવૃત્તિ તે જ અનાલબન યોગ કહેવાય છે અને તે ક્ષપક શ્રેણિમાં અલ મહામુનિરૂપ ધનુર્ધર ક્ષપકશ્રેણિરૂપ ધનુનના દડથી નાધ્ય પરમ તત્ત્વ કેવલજ્ઞાનદર્શનરૂપ લક્ષ્યને ધારણામાં લાવીને તે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આવરણરૂપે રહેલ કર્મને ક્ષીણ-મોહરૂપ બાણથી વિધીને સર્વ પ્રકારના મોહનીય ઠમના દલનો સપૂર્ણ વિનાશ કરીને કૃતાઈ થાય છે તે વિધિમાં આટલું સમજવું, કે-જ્યાં સુધી તે બાણ ન મૂકાય ત્યાં સુધી અનાલબન યોગનો આપાત્ત હોય છે, પણ જ્યારે ધ્યાનાતર ક્ષીણમોહ નામે બાણને પરમતત્ત્વરૂપ સર્વજ્ઞપણને

રાકનાર કર્મની ઉપર છોડીને તે કર્મનો નિમૂલ વિનાશ કરવો છે તેમા જે બાણુ છોડુ તે સાલગન બ્યાન (યોગ) કહેવાય છે તેથી કેવલજ્ઞાનનો પ્રગટ ભાવ થાય છે, પરંતુ અનાલગન યોગમા તેવા પ્રકારનો ફલ આપવાનું મામથ્ય નથી તેમ સમજવું યોગશક પ્રવરણમા જણાવ્યું છે કે—

તત્રાડપ્રતિષ્ઠિતોડ્ય, યત્ત પ્રવૃત્તથ તત્તતસ્તત્ર ।

સર્વોત્તમાડ્જુજ સહુ, સેનાડ્જાલમ્બનો ગીત ॥ ૧ ॥

દ્રાગમ્માત્તદર્શન-મિપુપાત્માતમાત્રતો નેયમ્ ।

દત્તથ કેતલ તત્, જ્ઞાન ચત્તપર જ્યોતિ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તે પરમતત્ત્વમા (કેવલજ્ઞાન માત્રમા) આ નિરાલગનયોગ રહેતો નથી, કારણ કે—અહીં પ્રાપ્ત થનાર નિરાલગન યોગને સ્વભાવથી જ પ્રત્યક્ષ નહીં થયેલ પરમ તત્ત્વને લક્ષ્ય કરવા માટેજ પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય છે અને ત્યારપછી અત્મ-હેલો મર્વોત્તમ સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિ પાતી અને યુધરત-ક્રિયાનિવૃત્તિરૂપ ચૌદમા શુદ્ધધ્યાનક રૂપ અનાલગન યોગ થાય છે અને તેની પછી તરતજ નિર્બાધ શાન્ત અનતસુખમય સચ્ચિદાનંદ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે આ યોગને અનાલગન યોગ પણ મર્વજ પુરોષો કહ્યો છે તે માટે પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક, અને વિચારમય શુકલ ધ્યાનરૂપ બાણ મૂકવારૂપ અનાલગન યોગનું પરમતત્ત્વ (સુદ્ધાત્મ) દર્શન કગવરા સુધી રહેવા-

પણુ જ છે આ પરમતત્ત્વને કેવળજ્ઞાન અનંતજ્ઞાન વા
અનંતવિજ્ઞાન કે પરમજ્ઞ્યોતિ પણુ ઠહે ॥ ૧-૭ ॥

અહીં કોને એવી શકા થાય કે-ક્ષીણમોહરૂપ
બાણ મૂકીને જ્ઞાનાવરણીયઆદિ ચાર ધાતિ કર્મને હણીને
ઢેવલજ્ઞાન પામે છતે અને પરમ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કેળે છતે
અનાવગન પ્રવૃત્તિ લલે ન હોય પરંતુ માત્રગન યોગની
પ્રવૃત્તિ તો વિશેષ પ્રકારે હોવી જોઈએ, કારણ કે ઢેવલજ્ઞાન
ને કે પ્રાપ્ત થયું છે તો પણુ હજી મોક્ષ મેળવવા પ્રવૃત્તિ
થવી જ જોઈએને ? આચાર્યશ્રી જવાબ આપતા જણાવે
છે કે-તમે એમ ગેર યાજી ન બાલો. ને કે કેવલીઓને
મોક્ષ મેળવવાનું જાકી છે તો પણુ મોક્ષ મેળવવા (મોક્ષ)
સ્વરૂપ જણવાપણુ ન હોવાને લઈને તે ધ્યાનનું આવગન
હોતું નથી તેમજ ક્ષપકચેણીના મમયમા વિશેષ પ્રકારના
યોગનો પ્રયત્ન જેમ થાય છે તેમ ઢેવનીપણામા થનો
ન હોવાથી અનાવગનયો. ઢેવલીઓને નથી હોતો તેમજ
આવર્તિત કરણથી આઠ ધાતિ કર્મનો મૃગથી વિનાશ
કરેલો હોવાથી ત્યારપછી શ્રેષ્ઠ યોગ ચૌદમા શુષ્કમા
નકમા-અયોગી શુષ્કમાનકમા યોગનિરોધ ડરવામા
વિશેષ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી હોતો અને યોગ
નિરોધની પહેલા કેવલી અવસ્થામા ધ્યાનનો વ્યાપાર નહીં
હોવાથી તેમજ યોગ(ધ્યાન)નું લક્ષણ ધ્યેયની પરિ-
ણતિમય હોવાથી કેવલીઓને નથી હોતું કહ્યું છે કે-

સુદૃઢપ્રયત્નચ્યાપારણ, નિરોધો વા ચિત્તમાનાનામ્ ।

જ્ઞાણ કર્ણાણ મય, નાં ઉ ચિત્તનિરોધમિત્તાંગ ॥ ૧ ॥

વિગેયપદ્ય.

છાયા-સુદૃઢપ્રયત્નચ્યાપારણ, નિરોધો વા ચિત્તમાનાનામ્ ।

ધ્યાન કર્ણાણા મય, નતુ ચિત્તનિરોધમાત્રાદ્યમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અત્યંત પ્રયત્નપૂર્વક મન, વચન, કાયા, પાન ઇત્રિ । અને આર ક્ષાય આદિ ૪ મોહનીય આદિ ક્રમેને બાધવામા વિદ્યમાન (વર્તતા) કર્ણો-અમાધારજી વાર્ણો છે તેમને નોકવાનો (નિરોધ કરવાનો) જે આત્માનો પ્રયત્ન વ્યાપાર તે યોગ (ધ્યાન) કહેવાય છે એમ ગીતા-થીનો મત છે, પરંતુ એકવા ચિત્ત (મન) માનને જ રોકવું એવું નામ ધ્યાન નથી કહ્યું ॥ ૧ ॥ આવા પ્રકારનો વ્યાપાર મુનિવગે અપ્રમત્ત કથામા, વા ઉપશમભાવે, હાસિકભાવે વા શુભશ્રેણીમા જે છે, માટે તેની અવસ્થાને ધ્યાન અથવા યોગ કહે છે કેવનીઓને આ વસ્તુમા પૂર્ણતા હોવાથી કહ્યપર કરવાનું નહેતું નહીં હોવાથી ધ્યાન નથી હોતું અહિં શકા થાય છે કે-એમ પત્તુ બને જો હાપકશ્રેણી તથા ઉપશમશ્રેણીમા બીજા અપૂર્વકરણ (આક્રમા શુભધ્યાનક)મા યતો મામર્થ્ય યોગ અના જાનરૂપ છે એમ શ્રથકારે કહેલું છે, તો પછી તે શુભ-શ્રેણીને નહિ પામેલા એવા અપ્રમત્ત માતમા શુભસ્થાનકમા પ્રવૃત્તિ કરતા એવા મુનિઓ તેમજ મર્વ પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર સકલપવિકલ્પની પરપરારૂપ મહાનદીને સુકવી

નાખનારા ચૈતન્યનો શુભ ચિત્ (જ્ઞાન) માનમા પ્રેમ (પ્રીતિ) બાવવા આગ્રહ છે જેમને, તેમજ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવાળા સમનાઆજ્ઞ્યને પાળનારા જ્ઞાનકલ્પી મહામુનિવરોને નિરાવળન ધ્યાન છે તેમ કહેવું તે અસંજત (સંજય વિનાશ) થાય, એ શકા કરવી નહીં, જો કે તત્ત્વથી વિચારતા તો પરમાત્મ-આત્મસાક્ષાત્કાર લક્ષ્યને ધ્યેય કરી જરાબર તેવી અનુભવામા સ્થિર ગ્રહેનાર યોગીને મામર્યા યોગ થાય છે, અને તે જ નિરાવળન પશુ છે, તો પણ પદ્મતત્ત્વરૂપ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે તૈયારી થાય તેવી આત્મપરિણતિની પહેલા પરમાત્મા (અરિહંત મિત્ર) ા શુભના ધ્યાનમા એકત્વ (અભેદ) આવે એક ધ્યેયમા તટાકા તદ્દન્યપ વવા માટે યોગ્ય શક્તિ મય હોવાથી તેમજ પ્રત્યક્ષ નહિ દેખાયેલા આ માના શુભોને પ્રાપ્ત કરવામા સમર્થ હોવાથી નિગલળન જ છે તે કારણથી પિડરથ, પદન્થ અને રૂપન્થ એમ ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાની ભાવનાથી રૂપાતીત નામરૂપ આદિથી તથા તેમના કારણરૂપ ઠમથી રહિત થયેલા નહંતનદી સમ્યક્જ્ઞાનદ નિદ્ધ પરમાત્માના શુભોની ભાવનાવડે આત્માને એકતારથી ભાવતા છતા જ્યારે એકત્વરૂપ પ્રતિધાન થાય છે તેવા અવસરમા અપ્રમત્ત જ્ઞાનકલ્પ મહામુનિવરો શુદ્ધ ધ્યાનનો અશ અનુભવમા આવે છે તે વખતે તે ધ્યાન નિરાવળન યોગ કહેવાય એમ અનુભવનિદ્ધ જ છે તેમજ સસારી આત્મા પણ વ્યવહાર (નૈગમ, સગ્રહ વ્યવહાર) નયની અપેક્ષાથી મૂલ સહજ શુભને મુખ્ય કરવાવડે

ઔપચારિક ભાવે સિદ્ધ કહેવાય છે હાલના સ્વરૂપને ગૌણ કરીને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી કલ્પાયેલા મહત્ત્વ સ્વભાવે આત્માના ગુણુજ્ઞાનાદિકને ભાવવામા આવે ત્યારે નિરાલબ્ધન ધ્યાન હોય છે તેવી અવસ્થામા નથી એમ કહેવું કઠિણજ છે, કારણ કે પરમાત્માની તુલ્યતાવડે આત્માના જ્ઞાનાદિગુણને ભાવવા તે જ નિરાલબ્ધન ધ્યાનના અશ રૂપે છે તેમજ તે જ ભાવનાને મોહનો વિનાશ કરવાનું સામર્થ્ય છે તેથી નિરાલબ્ધન ધ્યાન બાકીનું

જુલુ છે કે-જો જાણદ અરિહતે, દૃષ્યત્તગુણત્તપઞ્ચયત્તેહિ ।

મો જાણદ અપ્પાણ, મોહો સુલુ જાદ તસ્મ સ્ય ॥૧॥

છાયા-યોનાનાત્યર્હત-દ્રવ્યત્વગુણત્વર્પાયાર્ત્તે ।

મ જાનાત્યાત્માન, મોહ સુલુ તસ્પ યાતિ લયમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે પુરૂષ અસિદ્ધ ત પરમાત્માને દ્રવ્ય, ગુણ અને પદાર્થથી બાંધે છે તે નિશ્ચય પોતાના આત્માને પણ બાંધે છે અને ખરેખર તેનો મોહ વિનાશ પામે છે ॥૧॥ રૂપી દ્રવ્યનું ધ્યાન સાલબ્ધન છે અને અરૂપીનું ધ્યાન નિરાલબ્ધન છે એ પ્રમાણે નિશ્ચય બાકીનું ॥૧૬॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાલબ્ધન અને નિરાલબ્ધન ધ્યાનનું ચતુર્થ સ્વરૂપ જણાવીને હવે ધ્યાનથી પરપરાયે જે રૂપ થાય તે છેવટની ગાથામા દેખાડે છે

મૂલમ્—અયમ્મિ મોહસાગર-તરણ સેદીય કેસલ ચેત્ત ।

તત્તો અજોગતોગો, કમેણ પરમં ત્ત નિવ્યાણ ॥ ૨૦ ॥

તપા—પ્રતસ્મિ મોહસાગર—સગળ ઐણિચ વેવલ નૂનમ્ ।

તત્ત્વાયોગયોગ, ક્રમણ વગદશ્ચ નિગણમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે નિરાલગ્ન ધ્યાનને ક્યારે યોગી પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરે છે ત્યારે તે યોગી મોહના રૂને તરીને પાર પામી જાય છે તે જ દૃષ્ટકાષ્ટિમા ચઢવાનું (સિદ્ધિ-રૂપ) ફળ છે આ મોહમાગ તત્ત્વાનું ફળ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને કેવલજ્ઞાનનું ફળ અયોગ, વળી અયોગનું ફળ ૫ મનિર્વાણ છે એમ નિશ્ચય જાણવું ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ—આવા પ્રકારના નિરાલગ્ન ધ્યાનની સેદિથી તેમા પૂર્ણતા મેળવે દતે અપ્રમત્ત યોગી મુનિવરો કે જેમણે મમાગ્ની અમારતા અને આશિષ મહાજ્ઞ જ્ઞાનાદિ શુભોને જાણ્યા છે અને તે જ પ્રણાલી પુદ્ગલ સોગની અપવિત્ર વામનાને મવધા ત્યાગ કરી છે તેવા માધુ પુરુષો સામર્થ્ય યોગના જાગવડે અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, મુક્તમપ-રાય, ક્ષીણમોહ આદિ શુભોથી મુખ્ય શુભધ્યાનકની દૃષ્ટકા ભાવ શ્રેણિમા ચઢના ચઢતા અનુક્રમે અનેક પ્રકારની આધિ, યાધિ અને ઉપાધિથી ભરપૂર નન્કાદિક અનેક ગતિમા જમનના કારણમૂલ સમારનું બીજ મોહ છે, તેથી તે મોહને માગ કહ્યો છે તે મોહરૂપ મહાનાગરને તદ્દ છે એવા અધ્યાત્મ ભાવની પરિણતિને યોગદર્શનકાર પતજલિ મુનિ સપ્રજ્ઞાતમમાધિ કહે છે તે આ પ્રમાણે—“વિતકવિચારા-નન્દાસ્મિનારૂપાનુગમાત્મપ્રજ્ઞાત ॥ ” યોગસૂત્ર ૧-૧૭ ॥

અર્થ—આત્મ દ્રવ્ય વિષે વિરોધ પ્રકારના તકરૂપ વિચારોવડે

તે અદ્ભુત જ્ઞાનદ અને ત્રિગુણાત્મક જ્ઞાનનો અનુભવ થાય. તેને સપ્રજ્ઞાત મમાધિ કહે છે. અત્રિયા જે ષરેષ્ઠ વિદ્યા-
કીર્તિ તો જ જપ્તાશે તે સપ્રજ્ઞાત મમાધિમા વિશેષ પ્રકારના તર્ક-વિચારરૂપ આત્માના જ્ઞાનાદિપર્યાયરૂપ અર્થને અને દ્રીય નમુદ્રાદિક કેટલાક પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેવા પ્રજ્ઞાનુ જ્ઞાન તો કપી દ્રવ્ય જ જ્ઞાનને ગોચર છે તેના અવધિજ્ઞાનથી પણ થાય ને, માટે ખરી રીતે તે લાજુ સપ્રજ્ઞાતમમાધિમા જાણેમતુ નથી તેમજ સપ્રજ્ઞાત પત્રી તુર્ત જ કેવલજ્ઞાન જ થાય છે અને પતજ્ઞિ મહર્ષિ અસપ્રજ્ઞાત મમાધિ કહે છે તેમ્ન દષ્ટિએ અપ્રમાણ છે.

“નિરામપ્રત્યયાભાસપૂર્ણ સસ્કારશેવોઽન્ય ॥” (વાત. ૧૧૮)

અર્થ—અજ્ઞાન કરતાં તો હાર્ટે મન આલબનને છાડી દઈ નિગલબન રીતે અગોચર આત્માદિ ભાવને પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય થાય એવો ને છેદવો મસ્કાર તેને અસસ્કાર કહે છે. આ લક્ષણ પણ અમપ્રજ્ઞાતમા ઘટતું નથી, કારણ કે નવ પ્રજ્ઞાતની ગુણાગુણ વૃત્તિઓનો મર્વથા ક્ષય કરીને આત્માના મહત્ત્વ ન્વભાવરૂપ કેવલજ્ઞાનનો લાભ પામે છતે તેવા પ્રકારના કેવલીઓને માનમવિનાન (મતિ-અનાદિજ્ઞાન) નથી હોતું, કારણ કે કેવલજ્ઞાનમા પૂર્ણપૂર્ણ છે તેથી અમપ્રજ્ઞાતમા તે લક્ષણ ઘટતું નથી. જૈનસિદ્ધાન્તમા અસપ્રજ્ઞાત મમાધિ જે પ્રજ્ઞાતની કહી છે એક મર્યેગી કેવલી સંબંધી અને બીજી અર્યેગી કેવલી સંબંધી, તેમા પહેલી સર્યેગી કેવલીને સકલપચિકલપરૂપ જ્ઞાન જેનાથી

દર્પણ થાય છે તેવા પ્રકારની મનની વૃત્તિનો સર્વથા ઉન્નત થાય છે તેમજ અયોગીને હલન, ચલન, શીત, તાપ અને ક્રુધા આદિ શારીરિક ક્રિયાનો સર્વથા વિનાશ થાય છે આ પ્રમાણે અયોગી દેવલીની અવસ્થાને શ્રીપતજીહિ અસપ્રજાત મમાધિ કહે છે તે વાત શ્રી યોગબિહુ મા મથકાર જણાવે છે

“ અસપ્રજાત ણ્ણોડપિ, સમાધિગાયત પરે ।

નિરુદ્વાસોપવૃત્ત્યાદિ-તત્સ્વરૂપાનુવંધત ॥ ૧ ॥

અર્થ—અન્ય દર્શનકાર પતજીહિ આદિ જેને અન પ્રજાત મમાધિ કહે છે તે અવસ્થામા સર્વ જગતના રૂપી અરૂપી પદાર્થોને મપૂર્ણ જાણવાપણુ હોવાથી સ્વરૂપ-આત્મસ્વરૂપ અસ્થિતિદર્શન તેને પૂર્ણ રીતે જાણે અને જેણે છે, તે કારણથી બાહ્ય અસ્થિતિદર્શન મન સબધી વૃત્તિઓનો નિગેવ (વિનાશ) વચેલ છે એવા પ્રકારને અસપ્રજાત યોગ દેવલીઓને હાથ છે

આ પ્રકારે જોઈને વિનાશ થવા ધી દેવવજ્ઞાનરૂપ રૂળનો હાલ થાય છે તે જ પ્રકારે કવલજાનના રૂળરૂપે તેની પછી પ્રાપ્ત થનાર અયોગયોગ નામે ચૌદસુ ગુણસ્થાનક છે તેના રૂળરૂપે વૃત્તિરૂપ ગીજદાહયોગ સમાધિ થાય છે અને મહર્ષિ ધર્મમેધ કહ છે તેને યોગદર્શન બાહ્યકાર જણાવે છે તદેવ રજોલેશમલોપત સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠ મચ્ચપુરુષાન્યતા સ્યાદિમાર્ગ ધર્મમજ્ઞ્યાનોપગ મચ્ચિ ॥ અર્થ—આત્મા

કર્મ-પ્રારબ્ધરૂપ મળ અથવા રજને દૂર કરીને અર્થાત કિંચિત્ માત્ર પણ ન ગળીને સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ પોતાના ગાંધત-નવાકાલીન આત્મધર્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે વળી તે નાસ્તિક પુરુષ શરીર મન આદિ પ્રારબ્ધયોગે મળેલા ગરીબાદિ વડે ઝોળખાવાય છે તેનાથી પોતાના આત્માને અન્યપરો ઝોળખાવે છે અને આત્માને મમ્યગ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરાવે છે આ પુરુષને તેઓ ધર્મ-મેધ કહે છે અને અન્ય દર્શનકારો અમૃતાત્મા, કોઈ તો નત્યાનંદ અને ડોઈ તેને પર પણ કહે છે

“ ધર્મમેધોઽમૃતાન્મા ચ, મયશ્ચુ શિવોદય ”

સત્યાનંદ પરમેતિ, યોગ્યોઽયૈર્મયોગત ॥ ૨૥ ॥ ”

અર્થ—ધર્મમેધ એ આત્માએ ભવનો દાહ સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવડે ઝોલખ્યો છે તે રતનત્રયરૂપ આત્મા ધર્મમેધ કહેવાય છે (૧) અમૃતાત્મા-કર્મરૂપ બીજનો જેણે નિનાશ કર્યો છે તેણે આત્મા પુન પુન જન્મમરણ નહીં કરવાથી અમૃતાત્મા કહેવાય છે (૨) ભવશ્ચુ—જેમશકર મહાદેવે ત્રીજા લોચનથી કામરૂપ સમાનો વિનાશ કર્યો છે તેમ જે આત્મા ભવ-નસારના કારણ બૂન કામ, ક્રોધ, મદ, માયા, લોભ, તૃષ્ણા અને અજ્ઞાનનો વિનાશ કરનારો હોય તે આત્માભવશ્ચુ બોલવો (૩) શિવોદય-સ્વપરણવોનું ભણ કરવામાં નિરતર પ્રવૃત્તિવળો એ આત્મા હોય તે શિવોદય-કર્યાણરૂપ સૂર્યને પ્રકાશ કરનાર છે (૪) નત્યાનંદ-સર્વ જીવોને હું બધી સુકૃત

કરવાની પ્રવૃત્તિવાળો જે હોય તે આત્મા સત્યાનેદર્શી હોય
(૫) પર-મામાન્ય કાલીના જીવો જેમા આનંદ મનિ છે,
અને તેના માટે કાપાદાવા જેવો છે તેવા પ્રકારના
સુખથી પર એટલે અલૌકિક (લોકોત્તર આનંદ)ને
મેળવવાની ઇચ્છા હોવાથી તે પર પશુ કહેવાય છે આવી
રીતે ગુદ્ધ આત્મશુદ્ધિમા રમનારો આત્મા અર્થના યોગથી
અનેકરૂપે જોડાએવો દેખાય છે ॥ ૨ ॥ આવા આત્માઓ
અનુક્રમે ઉપદેશેલા યોગની આરાધનાવડે અયોગી થઇને
અમગત (અત્ય) નર્વથી ઉત્કૃષ્ટ કર્મરૂપ નિર્વાણ (મોક્ષ)ને
પામે છે ૨૦

પ્રશસ્તિ

શ્રોમ-મહાશ્વરજિને દ્રગાસને પ્રગસ્તિપાત્ર તપગચ્છવાદપ ।
અનેકશાસ્ત્રામિત્ત્વો વિરાજને, સદ્ગમમુસ્વાદુપજ્વલપ્રદોષક ॥ ૧ ॥
સદીપસચ્ચાયસમાધિતાઽમૂ-ચત્રીહીરસરિર્ભગદકપૂજ્ય ।
પદ્મ તદીષે ચ પરમ્વરાત, સધગિમુહ્યો મુનિનેમસાગર ॥ ૨ ॥
તત્પાદપદ્મહૃદયદ્વદ્વદ્વો, મમ્યકૃત્રિપાજ્ઞારિધાનદક્ષ ।
સ્ત્રીકૃતાઽસ્ત્રીકૃતિધર્મધીરા-નિમાનમોહા રસિસાગરાઽમૂન્ ॥ ૩ ॥
તન્દિવ્યમુર્ય સુગ્ધમાગર સુધો-ધારિત્ર્યૂદામણિસાતમાનસ ।
સ્વરાજતાઽસ્ત્રિગિહતગુદ્ધમાધન, મમ્યક્ષતરગાર્થવિદાસુસમન ॥ ૪ ॥
તપદ્વપૂરાચલતિમ્મરશ્મિ પર ગતપ્રયથિધાયકોઽમૂન્ ।
યાગોદ્રપૂજ્ય ક્ષતકમરાગિ કૃતાવધાન શિષદ્વિપાથામ્ ॥ ૫ ॥
મર્ષેષુ જીર્ણેષુ સમાનમાય ધીરુદ્ધિપાથોનિધિમૂરિષય ।
યદ્વાચનામ્માનિધિમદ્ધનન, જાતપત્રિય જગદ્બદ્ધમેનન્ ॥ ૬ ॥

तत्पट्टपूर्वाचलमानुमाली धभूय ध्योमामनिताग्निमूरि ।
 गुह्यप्रतापेन तताऽसाऽपि, ग्रन्थाननटपान् स्वमतिप्रमायात् ॥७
 तत्पट्टामरभूधराग्रशिखरं भासा सदा भामयन्
 दीनान् दमया ।वकारराहतस्तन्वज्जनेभ्याः दितम् ।
 जन्तूनां भयधारिधौ निपतता नौकायमान सुधौ
 श्रीमान्रूपयानिधिबिन्दयत सूरिगुणानां निधि ॥ ८
 सूरिश्चैव हरिभद्रेण, रचिता योगविशिका ।
 तच्छायां सानुवादाच्च सूरिनिर्मितवानसौ ॥ ९
 यावद्भूमण्डलं धत्ते, यावच्चन्द्रविषाकरो ।
 तावत्तिष्ठतु मेदिन्या ग्रन्थाऽयं सुखदायक ॥ १०
 हेमद्राविधमुनोश्वरेण सुधियां समाननीयेन य,
 सशोभ्यादित एव सम्पुगुणिता नीत प्रमिद्वि मुदा ।
 साऽयं सर्वजनेष्टकामफलद सजायनां भूतले,
 सच्छायास्थनुषादत सुललित धीविशिकाह शुभ ॥ ११

धीसूरिचक्रचमचर्तिहरिमद्रसूरिरचिरचिताया योगविशिकाया
 महाशास्त्राय धीमद्-यशोविजयवृत्तमियरणाऽनुसारेण
 जेनाचायध्रीमद्-शुद्धिसागरसूरीश्वरपादपद्मापासक-
 धीमद्-ऋद्धिसागरसूरिविरचितच्छायाऽनुषादव्य
 समाप्त ॥ ॐ शान्ति ॥ ३ ॥

